

VILNIAUS UNIVERSITETAS

IEVA PETRONYTĖ

**NUOSTATŲ POLITINIAIS KLAUSIMAIS FORMAVIMASIS
POKOMUNISTINĖJE VALSTYBĖJE:
LIETUVOS ATVEJO STUDIJA**

Daktaro disertacija

Socialiniai mokslai, politikos mokslai (02S)

Vilnius, 2014 metai

Disertacija rengta 2008 – 2012 metais studijuojant VU doktorantūroje ir ginama eksternu.

Mokslinė vadovė / konsultantė:

Prof. dr. Ainė Ramonaitė (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – 02S).

Disertacija ginama Vilniaus universiteto Politikos mokslų krypties taryboje:

Pirmininkė:

Doc. dr. Natalija Arlauskaitė (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, komunikacija ir informacija – 08S).

Nariai:

Doc. dr. Neringa Klumbytė (Miamio universitetas, JAV, socialiniai mokslai, sociologija – 05S);

Prof. dr. Irminda Matonytė (ISM Vadybos ir ekonomikos universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – 02S);

Dr. Vaidas Morkevičius (Kauno Technologijos universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – 02S);

Doc. dr. Inga Vinogradnaitė (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – 02S).

Disertacija bus ginama viešame Politikos mokslų krypties tarybos posėdyje 2014 m. gegužės 9 d. 15 val. VU Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute, 402 auditorijoje.

Adresas: Vokiečių g. 10, LT-01130, Vilnius, Lietuva.

Disertacijos santrauka išsiuntinėta 2014 m. balandžio mėn. 9 d.

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto bibliotekoje.

TURINYS

ĮVADAS	5
PROBLEMA, AKTUALUMAS	5
TYRIMO OBJEKTAS	7
TIKSLAS IR UŽDAVINIAI	8
TRUMPA LITERATŪROS APŽVALGA	9
TYRIMO METODAS (GLAUSTAI APIE PAGRINDINĘ PRIELAIDĄ, HIPOTEZIŲ KĖLIMĄ IR ATSAKymo PAIEŠKAS)	13
GINAMIEJI TEIGINIAI.....	15
DISERTACIJOS PLANAS.....	18
1. POLITINĘ MĄSTYSENĄ DEKONSTRUOJANT: SCHEMŲ TEORIJŲ PRIEIGA.....	20
1.1. KOGNITYVINĖS SCHEMOS – PAGRINDINIAI PRINCIPAI	20
1.2. ELITISTINIS VERSUS UNIVERSALISTINIS POŽIŪRIS Į SAMPROTAVIMĄ POLITINIAIS KLAUSIMAIS	34
1.3. KOGNITYVINIŲ SCHEMŲ POLITIKOS SRITYJE AIBĖ.....	43
1.4. KOGNITYVINĖS SCHEMOS: PASTOVUMAS IR/AR KAITA?	58
1.5. APIBENDRINIMAS	63
2. EMPIRINIO TYRIMO MODELIAVIMAS: KOGNITYVINIŲ SCHEMŲ POLITINIAIS KLAUSIMAIS TYRIMO PRIELAIDOS	65
2.1. TEORINĖS TYRIMO INSTRUMENTO PRIELAIDOS	65
2.2. TYRIMO MODELIAVIMAS: METODO ALTERNATYVOS	69
3. EMPIRINIS TYRIMAS. NUOSTATAS POLITINIAIS KLAUSIMAIS FORMUOJANČIOS KOGNITYVINĖS SCHEMOS LIETUVOJE	76
3.1. NUOSTATAS POLITINIAIS KLAUSIMAIS LIETUVOJE FORMUOJANČIŲ SCHEMŲ AIBĖ	76
3.1.1. METODOLOGINĖS PASTABOS	77
3.1.2. PAGRINDINĖS SCHEMOS, PASITELKIAMOS NUOSTATAS POLITINIAIS KLAUSIMAIS LIETUVOJE FORMUOJANT.....	79
3.1.3. APIBENDRINIMAS.....	99
3.2. NUOSTATAS POLITINIAIS KLAUSIMAIS LIETUVOJE FORMUOJANČIŲ SCHEMŲ STRUKTŪROS	102
3.2.1. METODOLOGINĖS PASTABOS	102
3.2.1.1. TEIGINIŲ KLASIŲ RŪŠIAVIMO METODAS KAIP PRIEMONĖ VISUOMENĖS SUBJEKTYVUMAMS TIRTI	103
3.2.1.2. TEIGINIŲ KLASIŲ RŪŠIAVIMO METODO TAIKYMAS TIRIANT NUOSTATŲ POLITIKOS KLAUSIMAIS FORMAVIMĄSI LIETUVOJE: TYRIMO INSTRUMENTO KONSTRAVIMAS	107
3.2.2. TYRIMO REZULTATAI	119
3.2.2.1. KOGNITYVINĖS SCHEMOS SOCIOEKONOMINĖS POLITIKOS KLAUSIMU	119
3.2.2.2. KOGNITYVINĖS SCHEMOS SOCIALINĖS-MORALINĖS POLITIKOS KLAUSIMU	149

3.2.2.3. VEIKIANČIOS KOGNITYVINĖS SCHEMOS TRADICINIŲ POLITINIŲ IDEOLOGIJŲ APIBRĖŽIMO LAUKE.....	173
3.2.3. APIBENDRINIMAS.....	230
IŠVADOS, DISKUSIJOS IR REKOMENDACIJOS	240
PRIEDAI.....	256
LITERATŪROS SĄRAŠAS	296

ĮVADAS

PROBLEMA, AKTUALUMAS

Esminiu atstovaujamosios demokratijos principu be didesnių ginčų įvardijamas piliečių norų bei nuostatų ir jų atstovų įgyvendinamos viešosios politikos atitikimo užtikrinimas. Iš čia kildinamas ir atstovaujamosios demokratijos idealas – vyriausybės politikos sutapimas su piliečių valia¹. Siekdami būti išrinkti ir neprarasti populiarumo politikai stengiasi atsižvelgti į viešąją nuomonę, prisiderinti prie visuomenės nuostatų pokyčių. Tačiau kaip šios piliečių nuostatos, nuo kurių daugiau ar mažiau tiesiogiai ar netiesiogiai priklauso visas demokratinės šalies gyvenimas, susiformuoja? Nuo ko priklauso, ką žmonės mano konkrečiais politiniais klausimais, kokią politiką palaiko, o kokiai prieštarauja?

Dar XX a. viduryje atlikti visuomenės nuostatų tyrimai atskleidė politinių nuostatų neturėjimo ir nestabilumo problemą (*non-attitudes*)². Pasak tyrėjų, nereikia tikėtis, kad paprasti piliečiai turėtų tvirtas iš anksto egzistuojančias nuostatas visais kasdien iškylančiais politinio gyvenimo klausimais – tam paprasčiausiai trūksta laiko ir informacijos. Tačiau pastebima, kad žmogų užklausus, jis visvien skubiai sugeba suformuoti ir išreikšti savo pažiūras, apsispręsti, kuriai politikai pritaria, o kuriai - prieštarauja³. Galimas šio reiškimo aiškinimas grįstas idėja, į sociologijos bei politikos mokslus imigravusia iš psichologijos bei ilgainiui juose sėkmingai įsitvirtinusia⁴ – neturėdami išankstinės nuomonės tam tikru klausimu,

¹ Jacques Thomassen, Empirical Research into Political Representation: Failing Democracy of Failing Models? In Warren Miller, Kent Jennings and Thomas Mann (sud.), *Election at Home and Abroad*, Michigan : University of Michigan Press, 1994.

² Philip Converse, „The Nature of Belief Systems in Mass Publics“. In David Apter (sud.) *Ideology and Discontent*, 1964.

³ Stafan Kumlin, „Ideology-driven opinion formation in Europe: The case of attitudes towards the third sector in Sweden“. *European Journal of Political Research*. 2001, 39, 487.

⁴ Iš esmės tokį aiškinimą pateikia jau racionalaus pasirinkimo teorijos klasikas Anthony Downsas: Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper Collins Publishers, 1957.

gyventojai įdarbina konkrečias kognityvines schemas (arba žinių struktūras, tam tikrus relevantiškus žinojimo rinkinius⁵), įgalinančias suformuoti nuostatą vienu ar kitu klausimu. Šio mechanizmo esmė – naujas klausimas interpretuojamas pagal jau turimą, subjektyviai labiausiai tinkamą schemą, kuria remiantis užpildomos trūkstamos spragos – suformuojama nuostata. Tačiau čia pat kyla klausimas - būtent kokios yra tos naudojamos žinių struktūros, žinojimo rinkiniai?

Šis klausimas politikos mokslininkus, besidominčius politinių nuostatų formavimusi, nors ir domina jau seniai, vis dar išlieka aktualus – XX a. viduryje užvirusi diskusija⁶ tebėra gyvybinga, joje vis pateikiama naujų argumentų. Tiesa, daugiau mažiau sutariama, kad Vakarų visuomenėse politinių nuostatų formavimąsi galima paaiškinti politine ideologija, ideologinėmis schemomis: tai, kokias nuostatas pilietis susiformuoja konkrečiais politiniais klausimais pirmiausia priklauso nuo to, kokią ideologinę schemą jis pritaiko. Įrodyta, kad stabiliose partinėse sistemose, pasižyminčiose ypatingai aiškiais ir vieningais ideologinių konfliktų suvokimais, šis ideologijų poveikis suformuojamoms nuostatoms ypatingai stiprus⁷. Tad bent jau Vakarų demokratijų atveju aiškumo šiame tyrimų lauke daugiau, o politinės ideologijos gali būti laikomos veiksmingais piliečių ir jų atstovų, politikos elito, komunikacijos instrumentais. Tačiau kaip tuomet su pokomunistinėmis visuomenėmis, negalinčiomis pasigirti nei dideliu partinių sistemų stabilumu⁸, nei ideologinių preferencijų pastovumu (tą atspindėtų ir didelis rinkėjų elgsenos kaitumas⁹, didžiulis kontrastas su Vakarų demokratijomis, kuriose

⁵ Kol kas kognityvinę schemą naudinga suprasti per šį plačiausią jos apibrėžimą, kurį pateikia J. H. Kuklinski, R. C. Luskin ir J. Bolland: James H. Kuklinski, Robert C. Luskin, John Bolland, „Where is the Schema? Going Beyond the „S“ Word in Political Psychology“ *The American Political Science Review*, 1991, 85 (4), 85.

⁶ Plačiau žiūrėti literatūros apžvalgų skyrelį bei pirmąją, teorinę, dalį.

⁷ Kumlin, p. 509.

⁸ Sarah Birch, „Electoral Systems and Party System Stability in Post-Communist Europe“. Pranešimas 97-tajame metiniame *American Political Science Association* susitikime, San Francisco, 2001 08 09 – 09 02. <<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/papers/SBvolatility.pdf>>, 2011 03 02.

⁹ Pavyzdžiui, Brad Epperly, „Institutions and Legacies: Electoral Volatility in the Post-Communist World“. Pranešimas skaitytas metiniame MPSA Annual National Conference susitikime, Chicago, IL, 2008 04 03,

partinės identifikacijos bei prisirišimai prie partijų – ne tik apibendrintu, bet ir individualiu lygmeniu - tvirčiausi, mažiausiai kintantys politiniai įsitikinimai¹⁰)? Kaip tuomet su visuomenėmis, kuriose, imant Lietuvos pavyzdį ir net neįpinant elito – politinių partijų nuostatų (beje, literatūroje pastebima, jog politinės partijos Lietuvoje nėra linkusios savo veiklą grįsti ideologinėmis vertybėmis)¹¹, nuoseklus gyventojų ideologinis mąstymas kairės – dešinės dimensijoje apskritai neišreiškiamas¹²? Visi šie bruožai rodytų, kad ideologinių schemų aiškinamoji galia pokomunistinėse visuomenėse, jei apskritai ir esanti, yra gerokai mažesnė. Tačiau tokiu atveju tampa visiškai neaišku, kokiomis bendromis nuosekliomis, sąryšingomis sistemomis yra (jei išvis yra) paremtas pokomunistinių šalių gyventojų mąstymas politikos klausimais. Klausimo svarba itin išryškėja mąstant apie politinio elito ir likusios visuomenės prasmingą ir efektyvią kasdienę komunikaciją – jei toks dialogas, nesant tinkamų sąlygų, negali remtis tradicinėmis ideologijomis, reikalinga rasti realiai veikiančias visuomenės logikas, kurios leistų politiniame lauke aptikti ir įvardinti prasmingus kalbėjimosi ir susikalbėjimo kelius. Tad kaip, kokiomis schemomis remiantis ir nuo ko priklausant nuostatos politiniais klausimais susiformuoja pokomunistinių šalių regione?

Detali Lietuvos kaip minėtais atžvilgiais tipinio ir net kraštutinio¹³ atvejo studija galėtų pagelbėti atsakant į šį klausimą.

TYRIMO OBJEKTAS

Nuostatų politiniais klausimais formavimosi mechanizmas Lietuvoje.

<http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/6/8/1/2/p268123_index.html>, 2009 10 10 .

¹⁰ Russell J. Dalton, *Citizen politics in Western democracies : public opinion and political parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*, Chatham: Chatham House Publ., 1988, p. 184; Ainė Ramonaitė, Rūta Žiliukaitė, „Explaining partisan loyalties in Lithuania“. *Lithuanian political science yearbook 2009*, 2008, p. 11-31.

¹¹ Eglė Butkevičienė, Eglė Vaidelytė, Giedrius Žvaliauskas, „Ideologija ir partinė veikla: Lietuvos partijų lyderių požiūris“. *Politologija*, 2 (54), 2009, 34.

¹² Rūta Žiliukaitė, Ainė Ramonaitė, „Vertybinių nuostatų ir rinkėjų balsavimas“, Ainė Ramonaitė (ed.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*, Vilnius: Versus aureus, 2009, p. 146.

¹³ Rinkėjų elgsenos kaitumas Lietuvoje didžiausias regione, partinė sistema – viena nestabiliausių. Remiamasi Birch (*op.cit.*) ir Epperly (*op.cit.*) pateikiamais duomenimis.

TIKSLAS IR UŽDAVINIAI

Darbo tikslas - tiriant Lietuvos atvejį išsiaiškinti, kaip nuostatos politiniais klausimais susiformuoja(-mos) pokomunistinėje valstybėje, nepasižyminčioje aplinka, palankia ideologinėms mąstymo schemoms reikštis.

Uždaviniai:

- Pateikti kritinę literatūros apžvalgą – nustatyti tradicinių politinių nuostatų formavimosi tyrimų kryptis Vakarų demokratinėse valstybėse ir išryškinti pagrindinius šių tyrimų atradimus. Išgryninti ir būsimo tyrimo kontekste pristatyti kognityvinių schemų teorijų prieigą.
- Teorines prielaidas pritaikyti empiriniam tyrimui. Sukonstruoti nuostatų politiniais klausimais formavimosi tyrimo instrumentą pokomunistinei valstybei.
- Išsiaiškinti nuostatų formavimosi mechanizmus pokomunistinėje valstybėje – atlikti pirmąjį, kokybinį pusiau struktūruotą interviu, tyrimo etapą, išanalizuoti kokybinio tyrimo metu rastas gyventojų nuostatų politiniais klausimais formavimuisi naudojamas kognityvines schemas.
- Remiantis pirmojo tyrimo etapo rezultatais sukonstruoti antrojo tyrimo etapo instrumentą, leidžiantį patikrinti, išplėsti ir detalizuoti pirmojo kokybinio tyrimo etapo rezultatus – išskirtąsias nuostatas politiniais klausimais formuojančias kognityvines schemas - bei tradicinėms ideologijoms priskirtų prasmų lauke rasti „veikiančius subjektyvumus“, patikrinti, ar jie susiję su kognityvinėmis schemomis konkrečiais klausimais.
- Atlikti teiginių klasių rūšiavimo (Q-sort) tyrimą, išanalizuoti tyrimo rezultatus ir nustatyti, kokios šių kognityvinių schemų vidinės struktūros, jų naratyvai, tarpusavio ryšiai, kokiems žmonėms kurios iš šių schemų pirmiausia būdingos, ar jos priklauso nuo tam tikrų sociodemografinių ar asmeninių charakteristikų.

- Atskleidus nuostatų politiniais klausimais Lietuvoje (pokomunistinėje valstybėje) formavimosi mechanizmą, tai yra, įvardijus veikiančias nuostatų politiniais klausimais formavimosi schemas, nurodžius jų tarpusavio ryšius, santykinį stiprumą bei prigimčiai atskleisti apibrėžus jas taikančius gyventojus, įprasminti tyrimo rezultatus platesniame teoriniame bei empiriniame kontekste.

TRUMPA LITERATŪROS APŽVALGA

Kaip jau minėta, daugiau mažiau empiriniais duomenimis grįstą diskusiją dėl gyventojų politinių nuostatų formavimosi mechanizmo Vakarų demokratijose galime sekti jau nuo XX a. vidurio. Tiesa, reiktų pripažinti, jog didžiąja dalimi ji sukasi apie ideologinio mechanizmo egzistavimą: P. Converse 1964 m. pademonstravus gyventojų politinių įsitikinimų nenuoseklumą (kiekybinio tyrimo, įtraukiančio atvirus apklausų klausimus, metu daugeliu atvejų neįžvelgus tarpusavyje sąryšingų politinių įsitikinimų sistemų, nuorodų į liberalizmo-konservatyvizmo dimensiją, o atlikus kartotinį tyrimą ir tuos pačius respondentus apklausus po dviejų metų - paaiškėjus, jog toli gražu ne visi išlaiko tuos pačius įsitikinimus)¹⁴ buvo teigtas paprastų piliečių nuomonių politiniais klausimais atsitiktinumas bei kartu – ideologinio mąstymo nebuvimas. Šie pirmieji empiriniai įrodymai sukėlė nemažai keblumų teigiant, jog žmonės vis dėlto mąsto nuosekliai, o ideologiniai gyventojų įsitikinimai nepraranda prasmės apsprendžiant požiūrį į konkrečią situaciją, tačiau kita vertus, kartu pastūmėjo labiau gilintis į ideologijos vaidmenį ir ieškoti būdų, kaip paaiškinti gyventojų politines nuostatas. Galimą atsakymą pateikė pritaikyta psichologijos mokslo kognityvinių schemų teorija, politinių nuostatų formavimosi tyrimuose (pirmiausia – ideologinių įsitikinimų) leidusi padaryti nemažai naujų įžvalgų.

¹⁴ Converse, *op. cit.*

Pristatant svarbiausius autorius, taikiusius kognityvinių schemų teorijas politinėms nuostatomis tirti, minėtini vieni pirmųjų konkrečias schemas išskyrę ir jų populiarumą patikrinę Pamela Johnston Conover ir Stanley Feldmanas¹⁵, į politikos mokslus perkeltą schemų teoriją ne tik apžvelgę, bet ir konkrečiais būdais tobulinti siūlę Jamesas H. Kuklinskis, Robertas C. Luskinas ir Johnas Bollandas¹⁶ bei konstruktyvūs jų kritikai Miltonas Lodge'as, Kathleen M. McGraw ir Arthuras H. Milleris (kartu su jau minėtaisiais P. J. Conover ir S. Feldmanu)¹⁷, taip pat – ideologinių schemų veiksmingumą aiškinant politines preferencijas kiek kitame regione (ne Jungtinėse Valstijose, bet Europoje) tyręs bei naujų atradimų naudojamų ideologinių schemų bei politinio išprusimo santykyje aptikęs Staffanas Kumlinas¹⁸. Tiesa, reiktų pažymėti, kad ne tik šie autoriai, bet ir nemažai kitų (pavyzdžiui, Stuartas Oskampas ir P.Wesley Schultzas¹⁹) patį terminą „schema“ apibrėžia gana skirtingai²⁰, tačiau tam tikrą bendrą vardiklį (žinojimo struktūras, padedančias organizuoti (politinę) informaciją bei formuoti nuostatas) išskirti vis dar galima. Šioje vietoje nesileidžiant į išskiriamus politines nuostatas formuojančių schemų požymius ir rūšis, bei tik trumpai užsimenant apie literatūroje nurodomas jų funkcijas - pagalbą apdorojant naują informaciją, prisimenant seną ir - svarbiausia - darant išvadas tada, kai informacijos trūksta²¹, reiktų dar pažymėti, jog greta minėtų mokslininkų darbų, tyrimui naudingų įžvalgų taip pat galima pasisemti ir iš kitų autorių, kalbančių ne apie

¹⁵ Pamela Jonston Conover, Stanley Feldman, „How People Organize the Political World: A Schematic Model“. *American Journal of Political Science*, 1984, 28 (1), 95 – 126;

¹⁶ Kuklinski, Luskin, Bolland, *op.cit.*

¹⁷ Milton Lodge, Kathleen M. McGraw, Pamela Johnston Conover, Stanley Feldman, Arthur H. Miller, „Where is the Schema? Critiques“. *The American Political Science Review*. 1991, 85 (4), 1357 – 1380.

¹⁸ Kumlin, *op.cit.*

¹⁹ Stuart Oskamp, P.Wesley Schultz, *Attitudes and Opinions*. London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2005.

²⁰ Schemos apibrėžimai svyruoja nuo „schema – tai abstraktus, bendras ankstesnėmis patirtimis ir konkrečiais pavyzdžiais grįstas tikėjimasis (*expectation*) apie tai, kaip veikia tam tikra pasaulio dalis“ (S. Oskamp, P.W. Schultz) iki „schema – tai išmokta žinojimo struktūra, susidedanti iš susijusių įsitikinimų, nuomonių ir vertybių tinklo“ (J.T. Jost, Ch.M.Federico ir J.L.Napier). Oskamp, Schultz, *Attitudes and Opinions, op.cit.*, 29; John T. Jost, Christopher M. Federico, Jaime L. Napier, „Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities“. *Annual Review of Psychology*, 2009, 60, 310.

²¹ Oskamp, *op.cit.*, 29.

politinėms nuostatomis formuojantis įtakos turinčias kognityvines schemas, bet apie kitus labai panašiai suprantamus mechanizmus, tarkime, kognityvinius „minčių rėmus“ (*frames in thought*). Čia visų pirma paminėtinas šioje srityje pastaruoju metu produktyviausias autorius - Jamesas N. Druckmanas²².

Panašaus pobūdžio tyrimų Lietuvoje šia nuostatų formavimosi politiniais klausimais tema sunku rasti. Plačiai domimasi Lietuvos gyventojų politinių nuostatų paplitimu, tirama, kaip vienos ar kitos gyventojų politinės nuostatos veikia tam tikrą politinį elgesį ar yra lemiamos tam tikrų veiksmų, tačiau patys nuostatų formavimosi mechanizmai kol kas nėra giliau empiriškai analizuoti. Tiesa, aukštesniame abstrakcijos lygmenyje ir kiek iš kitų priemonių apie nuostatų politiniais klausimais formavimosi mechanizmą kalba Inga Vinogradnaitė²³, Ligita Šarkutė²⁴. Pačias Lietuvos gyventojų politines nuostatas ir vertybines nuostatas, svarbias politikos laukui, bei jų sistemas, šias sistemas leidžiančias struktūruoti skirtis, koreliacijas su galimų priežasčių ir pasekmių veiksniais atskleidžia Ainė Ramonaitė²⁵, Rūta Žiliukaitė²⁶, Jūratė

²² Pavyzdžiui, James N. Druckman, "The Implications of Framing Effects for Citizen Competence". *Political Behavior*, 2001, 23(3), 227-228; „What’s It All About?: Framing in Political Science“. Kn. Gideon Keren (sud.), *Perspectives on Framing*. New York: Psychology Press / Taylor & Francis, forthcoming (žiūrėta <http://faculty.wcas.northwestern.edu/~jnd260/publications.html> 2009).

²³ Inga Vinogradnaitė, „Vaizduotė ir teisingumo sprendimai“. *Politologija*, 2005, 37 (1), 3-25.

²⁴ Ligita Šarkutė, „Sprendimų priėmimo samprata ir tyrimų tradicijos“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2009, 25 (2), 105-119.

²⁵ Ainė Ramonaitė, *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*. Vilnius: Versus aureus, 2007; Ainė Ramonaitė, „Ar demokratija yra vertybė, arba kodėl lietuviams reikia stipraus lyderio?“. Kn. Rūta Žiliukaitė, Ainė Ramonaitė, Laima Nevinskaitė, Vida Beresnevičiūtė, Inga Vinogradnaitė, *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Versus Aureus, 2006, 243-261; Ainė Ramonaitė, „Politinių nuostatų ir politinio elgesio modeliai Lietuvos provincijoje“. *Politologija*, 2004, 35 (3), 37-62; Ainė Ramonaitė, „Conceptions of Democracy in Post-Soviet Lithuania“. *Lithuanian Political Science Yearbook 2004*, Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2005, 71-90; Ainė Ramonaitė, Rūta Žiliukaitė, „Explaining partisan loyalties in Lithuania“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *2003 Lithuanian political science yearbook 2009*. Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2008, p. 11-31; Ainė Ramonaitė, „Pilietinės kultūros formavimosi prielaidos ir perspektyvos: socialinio pasitikėjimo raiškos analizė“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Politinė kultūra ir visuomenės kaita*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas, 2002, 70-85.

²⁶ Rūta Žiliukaitė, „Lietuvos jaunimo socialinės politinės vertybės: savanaudiškumas ir pilietinės veiklos“. *Politologija*, 2008, 50 (2), 3-22; Rūta Žiliukaitė, „Vertybiniai pokyčiai Lietuvos visuomenėje: nuo tradicinių link sekuliarių – racionalių vertybių“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2007, 19 (1), 116-130; Rūta Žiliukaitė, Ainė Ramonaitė, „Pasitikėjimas,

Imbrasaitė²⁷, Mindaugas Degutis²⁸, Aida Savicka²⁹, Diana Jaunušauskienė ir Jūratė Novagrockienė³⁰, Vladas Gaidys³¹, Nerijus Maliukevičius³², Asta Ranonytė³³, atskirai elito politinės bei programinės nuostatos tiriamos Algio Krupavičiaus³⁴, Irminos Matonytės³⁵ bei Vaido Morkevičiaus³⁶, Ainės Ramonaitės³⁷, Mindaugo Jurkyno³⁸, Eglės Butkevičienės, Eglės Vaidelytės ir

tolerancija ir solidarumas“. Kn. Žiliukaitė et. al., „Neatrasta galia...“, *op.cit.*, 222-242; Rūta Žiliukaitė, „Parama politinei bendrijai: apie piliečių ir valstybės santykį“. Kn. Žiliukaitė et. al., „Neatrasta galia...“, *op.cit.*, 200-221; Rūta Žiliukaitė, „Lietuvos gyventojų religinė tapatybė ir socialinės-politinės vertybės: skirtumas tarp kartų“. Kn. Rūta Žiliukaitė (sud.), *Dabartinės Lietuvos kultūros raidos tendencijos: vertybiniai virsmai*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007, 49-69; Rūta Žiliukaitė, Aida Savicka, Mantas Adomėnas, „Tautos tapatybė ir pilietinių vertybių stiprinimas“. Kn. Mantas Adomėnas et. al. (sud.), *Lietuvos tauta: būklė ir raidos perspektyvos*. Vilnius: Versus Aureus, 2007, 84-122.

²⁷ Jūratė Imbrasaitė, „Vertybinės orientacijos ir politinis dalyvavimas Lietuvoje: individualistinė-kolektyvinė dimensija“. *Filosofija. Sociologija*, 2004, (2), 26-32; Jūratė Imbrasaitė, „Citizenship Typology in Lithuania: Traditional Active or Postmodern Citizenship?“. *Socialiniai mokslai*, 2011, 2 (72); Jūratė Imbrasaitė, „Political participation typology in postcommunist Lithuania“. *Socialiniai mokslai*, 2009, 2 (64), 67-78.

²⁸ Mindaugas Degutis, „Lietuvos politinė kultūra visuomenės kaitos sąlygomis“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Politinė kultūra ir visuomenės kaita*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas, 2002, 49-69.

²⁹ Aida Savicka, *Postmaterialism and Globalization: The Specificity of Values Change in the Post-Communist Milieu*. Vilnius: Gervėlė, 2004.

³⁰ Diana Janušauskienė, Jūratė Novagrockienė, „Lietuvos gyventojų požiūrio į saugumą analizė“. Kn. Gediminas Vitkus (sud.), *Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2002*. Vilnius: Lietuvos krašto apsaugos ministerijos leidykla, 2003, 277-298.

³¹ Vladas Gaidys, Ainė Ramonaitė, „Visuomenės lūkesčiai“. Kn. Mantas Adomėnas et al. (sud.), *Lietuvos tauta: būklė ir raidos perspektyvos*. Vilnius: Versus aureus, 2007, 53-83.

³² Ainė Ramonaitė, Nerijus Maliukevičius, Mindaugas Degutis. *Tarp Rytų ir Vakarų: Lietuvos visuomenės geokultūrinės nuostatos*. Vilnius: Versus aureus, 2007.

³³ Asta Ranonytė, *Lietuvos moksleivių pilietiškumo nuostatų formavimasis ir raiška*. Disertacijos rankraštis. Kaunas, Kauno technologijos universitetas, 2006.

³⁴ Algis Krupavičius, „Seimo rinkimai 2000 ir partijų programų diskursas“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lietuva po Seimo rinkimų 2000*, 2001, 40-50.

³⁵ Irmina Matonytė, „Pokomunistinės Lietuvos elito vertybinių orientacijų kaita 1990-2000 m.“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Politinė kultūra ir visuomenės kaita*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas, 2002, 86-100; Irmina Matonytė, Vaidas Morkevičius, Heinrich Best, „Elitų Europa: ES valstybių narių politinio ir ekonominio elito europietiškumo mastai“. *Politologija*, 2009, 54 (2), 3-32.

³⁶ Morkevičius, Vaidas, „Neideologinis Seimas? Statistinė svarbių 2004-2008 m. kadencijos Lietuvos Seimo balsavimų analizė“. Kn. Ainė Ramonaitė (sud.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2009, 53-87; Kristina Veličkaitė, Irmina Matonytė, Vaidas Morkevičius. „Europinės ir tautinės tapatybės kriterijai elito narių požiūriu“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2009, 25 (2), 92-104.

³⁷ Ainė Ramonaitė, „Vertybių kova Lietuvos politikoje: dėl ko ir su kuo kovojama“. Kn. Jankauskas (sud.), *Lietuva po Seimo rinkimų 2008*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, pp. 11-35; Ainė Ramonaitė, „The End of the Left-Right Discourse in Lithuania?“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lithuanian Political Science Yearbook 2002*. Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2003.

Giedriaus Žvaliausko³⁹ ir kitų darbuose. Šio tyrimo kontekste svarbiausi būtų aukščiau minėtas dimensijas apjungiantys vertybinių politinių nuostatų ir jų sistemų (pirmiausia - ideologinių) tyrimai, susumuoti Ainės Ramonaitės, Alvydo Jokubaičio, Jūratės Kavaliauskaitės, Vaido Morkevičiaus, Ingos Vinogradnaitės ir Rūtos Žiliukaitės monografijoje „Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos“⁴⁰. Šie tyrimai suteikia gerą kontekstą, išėities tašką, nuo kurio galima atsispirti dekonstruojant mąstymą politiniais klausimais Lietuvos visuomenėje.

*TYRIMO METODAS (GLAUSTAI APIE PAGRINDINĘ PRIELAIDĄ,
HIPOTEZIŲ KĖLIMĄ IR ATSAKYMO PAIEŠKAS)*

Darbe priimama schemų teorijų prielaida, jog gyventojų nuostatų politiniais klausimais formavimasis vyksta pagal tam tikrus kognityvinius mechanizmus - schemas. Remiantis šia prielaida tyrimo lauke kokybiniais metodais ieškoma hipotezių, kas (kuo grįstos schemas) gali veikti nuostatų politiniais klausimais formavimąsi Lietuvoje. Potencialūs hipotezės dėmenys - nuostatų politiniais klausimais formavimąsi pokomunistinėse visuomenėse gali veikti: a) ideologija (nors ir atsižvelgiant į iš ankstesnių tyrimų plaukiančias išvadas, jog jos poveikis Lietuvoje ir kitose pokomunistinėse valstybėse turėtų būti silpnas⁴¹, ši nuostatų formavimui naudojama schema vis viena patikrintina vien

³⁸ Mindaugas Jurkynas, „Politinio konflikto kaita ir takoskyros“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lietuva po Seimo rinkimų 2000, 2001*, 23-33; Mindaugas Jurkynas, Ainė Ramonaitė, „Kairė ir dešinė Lietuvoje: ekspertų ir elektorato nesusikalbėjimas“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lietuva po Seimo rinkimų 2004*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas, 2005, 71-90; Mindaugas Jurkynas, „The 2004 General Election And Left-Right Change In Lithuania“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lithuanian political science yearbook 2005*. Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2004, 11-30.

³⁹ Eglė Butkevičienė, Eglė Vaidelytė, Giedrius Žvaliauskas, „Ideologija ir partinė veikla: Lietuvos partijų lyderių požiūris“. *Politologija*, 2009, 54 (2), 33-58.

⁴⁰ Ainė Ramonaitė (ed.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*, Vilnius: Versus aureus, 2009.

⁴¹ Ar bent jau, kitaip nei Vakarų Europoje, neveikiantis pagal tradicinį ideologinį kairės-dešinės spektrą. Žiūrėti, pavyzdžiui: Drew A. Linzer, „The Left-Right Ideological Spectrum in Global Mass Opinion“, *Working paper*, October 2011, taip pat Gabriel Badescu, Paul E. Sum, „The Importance of Left-Right Orientations in the New Democracies“. *Paper prepared for Presentation at the International Conference on „Elections and Democratic Governance“*, organized by the Institute of Political Science, Academia Sinica (IPSAS),

siekiant išsiaiškinti jos svorį kitų taikomų schemų atžvilgiu); b) bendra humanistinė ar kuri kita vertybinė sistema, kertinės kultūrinės vertybės⁴²; c) religinė pasaulėžiūra; d) pokomunistinė sovietinės sistemos griūties laimėtojų ir pralaimėtojų skirtis (aptikta ir išryškėjusi A. Ramonaitės darbuose, potencialiai galinti žymėti dvi visiškai skirtingas pasaulėžiūras⁴³); e) kita (kokybinių interviu metu išryškėjantys mechanizmai).

Schemoms atskleisti reikalingi nestruktūruoti ar menkai struktūruoti interviu, klausimas, į kurį prašoma atsakyti, remiantis S. Kumlino pateiktais samprotavimais⁴⁴, turėtų būti pernelyg nepolitizuotas, nuolat nesantis dėmesio centre, kitaip tariant toks, į kurį nebūtų atsakoma automatiškai remiantis išankstiniu žinojimu, bet toks, į kurį ieškant atsakymo tekstų pritaikyti vieną ar kitą schemą. Kita vertus, politikos sferoje rasti „pernelyg nepolitizuotą“ klausimą gan keblu, tad galima pasirinkti ir kiek viešojoje erdvėje dažniau skambančią tematiką. Tačiau klausimas vis dėlto turėtų būti formuluojamas taip, kad jį būtų lengvai galima interpretuoti iš kuo įvairesnių perspektyvų. Konkretūs klausimai paruošiami atsižvelgiant į interviu vykdomą laikotarpį ir meto aktualijas: šiame tyrime pasirenkami du – progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimo ir abortų uždraudimo Lietuvoje – klausimai. Šie klausimai, viena vertus, yra svarbūs ir aštrūs, dėl savo „artimumo kiekvienam“ priverčiantys apsispręsti ir potencialiai formuojantys plačią pagrindimų variaciją tiek daugiau ekonominiu, tiek daugiau moraliniu politikos klausimu, kita vertus, pirmųjų kokybinių interviu atlikimo laikotarpiu (2010 m.

2005, <
<http://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCUQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.cses.org%2Fplancom%2F2005Taipei%2FBadescu%26Sum.pdf&ei=GBL2UuKTLLeGV7Aa83IC4Dw&usg=AFQjCNG490S14hCmu5czTzd4gckpDEIOdg&sig2=7I-rsY95hoiVnyf8n77DyQ&bvm=bv.60983673,d.bGE&cad=rja> > [žiūrėta 2013 12 02].

⁴² Pagrindinių, kertinių vertybių, kaip galimų politinių nuostatų formuotojų vaidmenį yra numatę ir tyrę, pavyzdžiui, Michael Alvarez ir John Brehm, Stanley Feldman ir John Zaller: Michael Alvarez, John Brehm, *Hard Choices, Easy Answers: Values, Information, and American Public Opinion*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2002, Stanley Feldman, John Zaller, „The political culture of ambivalence: Ideological Responses to the welfare state“. *American Journal of Political Science*, 1992, 36, 268 – 307 (ypač žiūrėti p. 270-272, kur apžvelgiamas kitų autorių įdirbis išskiriant svarbiausias vertybes Jungtinėse Amerikos Valstijose).

⁴³ Ainė Ramonaitė, „Posovietinės Lietuvos politinė anatomija“. Vilnius: Versus aureus, 2007.

⁴⁴ Kumlin, *op.cit.* 494 – 495.

spalio pabaigoje) viešojoje erdvėje pernelyg neeskaluoti, vadinasi, labiau leidžiantys stebėti nuostatos formavimosi (atgaminimo) procesą. Interviu metu stebėtinos informanto reakcijos, prašytina jo garsiai grįsti, kaip jis prieina vienos ar kitos nuomonės, kokiais (kokiai schemai priskirtiniais) argumentais remiasi („verbaliniai protokolai“ laikomi vienu geresnių būdų (at)sekant mąstymo procesus⁴⁵). Į interviu įtraukiant eksperimentavimo elementus aiškintinasi, kurios iš rastų schemų yra stipriausios formuojant nuostatą vienais ar kitais politiniais klausimais (to siekiant interviu klausimai keistini vietomis, duotinos užuominos į vieną ar kitą schemą ir panašiai). Remiantis pusiau struktūruotų interviu (maksimaliai leidžiančių atskleisti įdarbinamų kognityvinių schemų įvairovę tiek turinio, tiek abstrakcijos lygmens ir kitais aspektais) medžiaga šiame darbe daromos išvados apie konkrečių schemų vidinę struktūrą, tarpusavio ryšius bei naudojimą tam tikrose grupėse. Šie pirmojo tyrimo etapo atradimai ir išvados leidžia griežčiau apsibrėžti tiriamų schemų lauką, yra sustiprinami ir išplėtojami teiginių klasių rūšiavimo (Q-sort) metodu paremto antrojo tyrimo etapo metu. Q-sort metodas ne tik leidžia žymiai detaliau atskleisti ir pagrįsti nuostatas ekonominės ir moralinės politikos klausimais formuojančių kognityvinių schemų sandarą, tarpusavio santykius bei tvirčiau įvardinti šių schemų „naudotojus“, bet, apjungiant įvairaus abstrakcijos lygmens nuostatas inkorporuojančius Q rinkinius, leidžia išplėsti tyrimo išvadas nuo nuostatų formavimosi mechanizmo dviejų atskirų politikos sričių klausimais iki bendresnio nuostatų politiniais klausimais formavimosi mechanizmo Lietuvos visuomenėje.

GINAMIEJI TEIGINIAI

Atlikto tyrimo rezultatai suponuoja šiuos ginamus teiginius:

1. Mąstymo politiniais klausimais ir dar labiau - ideologinio mąstymo (tai yra, nuoseklus principinio mąstymo apie bendrą visuomenės ir

⁴⁵ Milton Lodge, Kathleen M. McGraw, in: „Where is the Schema? Critiques“, *American Political Science Review* 1991, 85 (4), 1363.

valstybės gyvenimą) nuoseklumo Lietuvos visuomenėje pasigendama pirmiausia dėl to, jog remiantis įprastais metodologiniais įrankiais pirmiausia ieškoma tradicinėmis ideologijomis paremto mąstymo, kuris pokomunistinei visuomenei dėl susiklosčiusių nepalankių sąlygų nėra būdingas, apraiškų. Pasinaudojus kognityvinių schemų teorijų siūlomais konceptais bei bendras socialines perspektyvas atskleisti įgalinančia teiginių klasių rūšiavimo (Q-sort) metodologija, tyrime pavyksta atskleisti ankstesniuose tyrimuose neatsiskleidusius gyventojų politinių nuostatų bei jų formavimąsi lemiančių struktūrų nuoseklumus ir pagrįsti teiginį, jog politikos lauke Lietuvos visuomenė nuostatas formuoja nuosekliai.

2. Socioekonominės politikos klausimu Lietuvoje nuostatas formuoja trys kognityvinės schemas: socialinio solidarumo, pasiekimų teisingumo ir pragmatiškoji racionalaus politikos efektyvumo vertinimo. Socialinio solidarumo bei pasiekimų teisingumo schemas pasirodo besančios bipolinės, viena kitos atspindžiai (neigiama koreliacija tarp jas žyminčių faktorių tai patvirtina), tuo tarpu racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schema – ortogonalinė abiejų jų atžvilgiu. Pagal surinktus duomenis galima manyti, jog šios schemas taikomos gana nepriklausomai nuo sociodemografinių veiksnių, domėjimosi politika, religingumo.
3. Socialinę-moralinę politikos pusę atspindinčiu klausimu nuostatas Lietuvoje formuoja kitos trys kognityvinės schemas. Pirmiausia pastebima savo vidinę logiką išlaikanti (ta pati kaip ir socioekonominės politikos klausimu) pragmatiškoji racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schema. Pademonstruojama, jog aptariamame kontekste ji gali neblogai koegzistuoti su antrąja, principiniame lygmenyje operuojančia, individualizmo schema. Tuo tarpu pati individualizmo schema išryškėja kaip bipolinė, priešinga trečiajai, tyrime pirmosioms dviems schemoms formuojamų nuostatų atžvilgiu prieštaraujančiai, tačiau pirmosios, racionalaus pasekmių vertinimo, schemas atžvilgiu

ortogonalinei, o antrosios, individualizmo pasaulėžiūros atžvilgiu priešingai, bipolinei apjungtajai humanizmo bei religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros perspektyvų schemai. Faktorius, potencialiai galintis paaiškinti šių schemų pasirinkimą – katalikybės praktikavimas ir jo intensyvumas.

4. Nuostatas progresinio pajamų mokesčio tarifo bei abortų uždraudimo Lietuvoje klausimais formuoja dviejų tipų schemas: principiniame, įsitikinimų lygmenyje operuojančiosios (dažnai, beje, ir bipolinės viena kitos atžvilgiu) bei bendresnė, kiek kitu principu veikianti pragmatiškoji racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schema. Pastaroji šiame tyrime atskleidė savo charakteristikas, leidžiančias teigti, jog ši schema veikia kaip savotiškas substitutas principinėms – įdarbinama tada, kai arba išvis neturima principinių nuostatų tam tikroje srityje, jos konfliktuojančios, arba ši schema pasitelkiama kaip papildanti logika tuomet, kai taikoma principinė schema individo nėra pakankamai išplėtotą (schemos teikiamos galimybės suvokti, „apdoroti“, interpretuoti informaciją tokiam žmogui yra mažesnės) ir ja nesugebama iki galo nuosekliai pagrįsti savo pozicijos. Beje, galiausiai ir jos taikymo metu suformuojamos nuostatos pasirodė besančios silpnesnės.
5. Atlikto tyrimo metu taip pat rastos penkios tradicinių politinių ideologijų apibrėžimo lauke Lietuvoje veikiančios bendros gyventojų politinės ideologijos: santykinai jas galima pavadinti laisvos saviraiškos, tvirtos rankos, tradicinės moralės, globojančios valstybės bei pagrindinių teisių garantijų socialinėmis perspektyvomis. Dalis šių visuomenėje veikiančių ideologijų (nuoseklių, sąryšingų mąstymo apie bendrą visuomenės ir valstybės gyvenimą struktūrų) gali būti siejamos su tam tikromis „tradicinėmis ideologijomis“, kaip jos suprantamos politikos moksle. Tačiau dar svarbiau - tai leidžia teigti, jog nepaisant ideologiniam mąstymui nepalankaus politinio konteksto Lietuvoje, gyventojai politiniame lauke mąsto prasmingai ir nuosekliai, pasitelkdami tam tikras jiems artimas įsitikinimų sistemas.

6. Bendros ideologinės perspektyvos labai gerai (su vos pora išimčių) apjungia atitinkamas socioekonominės ir socialinės-moralinės politikos klausimais pasitelkiamų schemų komplektacijas. Rastosis penkios bendros veikiančios ideologinės įsitikinimų lygmens schemas veikia kaip tam tikras schemų atskirais politiniais klausimais taikymą koordinuojantis mechanizmas: kertinės ideologinių schemų idėjos suponuoja atitinkamas principines schemas taikomas formuojant nuostatą konkrečiais politiniais klausimais, o kertinių idėjų, vertybių nevienareikšmiškumas konkrečiu klausimu atveria duris pragmatiškajai racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemai. Ryšys tarp šių dviejų lygmenų schemų ypač stiprus ir geriausiai nuspėjamas tose politikos srityse (interpretuojant jų klausimus), kurios aktualios turimos ideologinės schemas naratyve ir silpnės – schemose neaktualiomis laikomų politikos sričių vertinime. Taigi tyrime atsiskleidžia dar platesnė hierarchinė kognityvinių schemų, taikomų formuojant nuostatas politiniais klausimais, struktūra.

DISERTACIJOS PLANAS

Darbo planas atitinka keliamus uždavinius:

1. Pirmojoje, teorinėje, dalyje pateikiama kritinė literatūros apžvalga – politinių nuostatų formavimosi tyrinėjimų Vakarų šalyse susistemimas, kognityvinių schemų teorijų prieigos pagrindinių prielaidų išskyrimas.
2. Antrojoje darbo dalyje pateikiamas pirmojoje tyrime dalyje išskirtų teorinių prielaidų pritaikymas empiriniam tyrimui. Nubrėžiami tyrimo instrumento pokomunistinėms valstybėms modeliavimo apmatai (konkretūs tyrimo konstravimo sprendimai detalizuojami ir aiškinami trečiojoje dalyje, prieš aptariant atskirų tyrimo etapų rezultatus).
3. Trečiojoje, empirinėje, darbo dalyje išskiriamos bei išanalizuojamos gyventojų nuostatos politiniais klausimais Lietuvoje formuojant

veikiančios kognityvinės schemos. Ši dalis savo ruožtu skyla į dvi smulkesnes pagal du tyrimo etapus: pirmiausia minimos kognityvinės schemos išskiriamos kokybinio tyrimo metu (rezultatai apibrėžia lygmenį – įsitikinimų sistemas ir suteikia pagrindinius kontūrus antrajam empirinio tyrimo žingsniui), vėliau jos papildomai pagrindžiamos, detalizuojamos ir į vientisą mechanizmą apjungiamos Q-sort metodu paremto tyrimo pagalba.

4. Galiausiai, išvadose, tyrimo rezultatai – nuostatų politiniais klausimais formavimosi mechanizmas Lietuvoje - įprasminami platesniame empiriniame ir teoriniame kontekste. Per lyginimą nubrėžiamas Lietuvos, kaip pokomunistinės šalies, mechanizmo pobūdis bei išskirtinumas, empirinės implikacijos teoriniams modeliams, santykis su kitais nuostatų politiniais klausimais formavimosi bei bendrai visuomenės politinių nuostatų tyrimais ir galimų ateities tyrimų kryptys.

1. POLITINĘ MĄSTYSENĄ DEKONSTRUOJANT: SCHEMŲ TEORIJŲ PRIEIGA

Šiame tyrime atsakymo į išsikelto klausimą (kaip nuostatos politiniais klausimais susidaromos pokomunistinėse valstybėse) ieškoma pasitelkiant kognityvinių schemų konceptą. Tačiau dėl tarpdisciplininio pobūdžio, daugiadimensiškumo ir praktikoje dažnai prarandamo teorinio apibrėžtumo, norint šį konceptą prasmingai taikyti, pirmiausia reikalinga jį detaliau išsiaiškinti ir susieti su kitomis politinės nuomonės tyrimuose giminingai naudojamomis sąvokomis, tokiomis kaip nuostatos, įsitikinimai, jų sistemos *etc.* Suprantama, šis susiejimas neatskiriamas nuo pasirinktos priegios naudos išryškavimo. Greta įvedamo sąvokų aiškumo tolimesniam tyrimui svarbu išskleisti ir pasirinktų prielaidų logiką. Tad pirmojoje disertacijos dalyje, ankstesnių politinių nuostatų formavimosi tyrimų ir jų pagrindinių atradimų kontekste, naudojantis keliomis pagrindinėmis organizuojančiomis skirtimis sukonstruojamas tolesnio darbo teorinis pagrindas.

1.1. KOGNITYVINĖS SCHEMOS – PAGRINDINIAI PRINCIPAI

Vienbalsio sutarimo kaip paaiškinti politinę mąstyseną (o iš čia – ir politines preferencijas) neaptiktume nei tarp politologų, nei tarp psichologų ar komunikacijos tyrėjų: net gerokai susiaurinant galimų aiškinimų lauką, atspirties taškai varijuotų nuo tokių bazinių politinę poziciją nulemiančių prielaidų kaip stabilios socialinės takoskyros ar politinę kultūrą atstovaujančios vertybės, iki aiškinimų, besiremiančių individų nuoseklus ankstesnių patirčių generalizavimo ar klausytojo mintis kiaurai perskrodžiančios informacinės „magiškos kulkos“ teiginiais (net nesitikint nuoseklus tarpdisciplininio aiškinimo, sutarimo trūksta ir kiekviename tyrimo lauke atskirai). Šiame skyriuje dėstoma, kaip politinė mąstysena gali būti suprasta iš kognityvinių

schemų (teorijų⁴⁶) perspektyvos: gretinant įvairių autorių pozicijas pirmiausia apibrėžiama pati schema, jos funkcijos ir veikimo mechanizmas, glaustai pristatomos kelios alternatyvios politinės mąstysenos aiškinimo teorijos bei giminingai schemoms vartojamos sąvokos (išryškunami jų panašumai ir skirtumai, aptariamas svarbių įžvalgų perkėlimo galimumas), galiausiai, atsižvelgiant ir į schemų teorijoms išsakytą kritiką, pagrindžiama prielaida „ pridėtinė vertė“ ir jos privalumai politinės mąstysenos aiškinyje.

Kaip jau minėta įvade, kognityvinės schemas samprata į politikos mokslus iš psichologijos studijų buvo perkelta ir didžiausią pritaikymo pagreitį įgijo aštuntajame-devintajame praeito amžiaus dešimtmečiuose (Robert Axelrod, Stanley Feldman ir jo kolegų darbai, bene sistematingiausiai kognityvinių schemų taikymą ir jo galimybes politikos moksluose analizavęs 19-tasis Carnegie simpoziumas⁴⁷). Pati „schema“ kognityvinėje psichologijoje suprantama kaip tam tikras „kelio trumpinimo“ mechanizmas (*mental shortcut*; toliau verčiama kaip „kognityvinis šaukinys“) mąstymo procese, padedantis greičiau ir patogiau organizuoti ir interpretuoti informaciją⁴⁸, o perkelta į

⁴⁶ Šiame darbe, tęsiant argumentuotą Reid Hastie poziciją, preferuojamas ne schemų teorijos, o schemų teorijų (daugiskaita) supratimas: nors kai kurie autoriai atsargiau ar ne taip atsargiai ir vartoja schemų teorijos terminą (pvz., Robert Axelrod, „Schema Theory: An Information Processing Model of Perception and Cognition“. *American Political Science Review*, 1973, 67 (4), 1249; Pamela J. Conover, Stanley Feldman, „How People Organize the Political World: A Schematic Model“. *American Journal of Political Science*, 1984, 28, 95-126), jo siūlytina atsisakyti, pripažinus, kad skirtingų autorių, priskiriamų šiai teorijai, darbams trūksta vientisumo (Reid Hastie, „A Primer of Information-Processing Theory for the Political Scientist“. Kn. R.R. Lau, D.O. Sears, *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986, 21, taip pat juo besiremiantis Milton Lodge, Kathleen M. McGraw, in: „Where is the Schema? Critiques“, *American Political Science Review* 1991, 85 (4), 1357).

⁴⁷ Axelrod, 1973, *op.cit.*, Stanley Feldman, „Structure and Consistency in Public Opinion: The Role of Core Beliefs and Values“. *American Journal of Political Science*, 1988, 36, 416-440, Conover and Feldman, 1984, *op.cit.*, Richard R. Lau, David O. Sears (sud.), *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986. Su trumpa pirmųjų darbų, kuriuose schemas konceptas buvo perkeltas į politikos mokslus, apžvalga galima susipažinti R.R.Lau, D.O.Sears, „An Introduction to Political Cognition“. Kn. Richard R. Lau, David O. Sears (sud.), *Political Cognition...Op cit.*, 6.

⁴⁸ Žmonės traktuojami kaip „kognityviniai šykštuoliai“ (*cognitive misers*), neturintys galimybių nuodugnai apsvarstyti visos gaunamos informacijos, tad jos „apdorojimui“ pasitelkiantys užuominas į jau atmintyje sukauptas žinias. Vienos iš tokių galimų užuominų arba kognityvinių šaukinių (*shortcuts*) ir yra schemas. Kitus tokius kognityvinius šaukinius reprezentuotų, pavyzdžiui, stereotipai (beje, kartais jais gana atsainiai palaikomos visos

politikos mokslus daugelio autorių darbuose taip pat atkartoję bendros organizuojančios kognityvinės struktūros, tai yra, tam tikros iš anksto egzistuojančios prielaidos apie pasaulio organizaciją, mentalinės to paties pasaulio (tiesa, empiriniuose tyrimuose dažniau - konkrečios objektų klasės) reprezentacijos⁴⁹ reikšmes. Kitaip tariant, schema suprantama kaip tam tikras žinojimo rinkinys, kurį individas pasitelkia mąstymo procese – rinkinys, kuriame atsispindi svarbiausios supratimo ir vertinimo kategorijos, ryšiai tarp jų. Kalbant žaismingiau – schemas galėtų būti suprantamos kaip įvairūs „filtra“ ar „akiniai“ – pasirinkus skirtingus, matomas (ir reflektuojamas) pasaulio vaizdas gerokai pasikeičia.

Iš čia plaukia ir schemas funkcijos, kurias sąlyginai galima surikiuoti pagal veikimo, informacijos tėkmės kryptis. Viena vertus, kognityvinė schema padeda suprasti realybę, naują informaciją selektyviai (!) organizuoti mintyse į prasmingą struktūrą – kuo schema labiau išplėtotą, tuo daugiau informacijos gali būti jos pagalba tarpusavyje susieta (naujos informacijos apsvaistymas: kas ir kaip bus įsiminta), kuo schema stipresnė (kuo labiau individas tiki jos teisingumu), tuo sunkiau susikurtos interpretavimo, mąstymo struktūros neatitinkantiems, ją griaunantiems aplinkos faktams schemą pakeisti ar atmesti⁵⁰. Kita vertus, schema kartu gelbsti ir situacijoje, kurioje turimą informaciją reikia pritaikyti naujomis aplinkybėmis (įsimintos informacijos pateikimas: kaip, kokiame kontekste ir kuri įsiminta informacija bus vėl pateikiama esant reikalui - svarstant naują klausimą, sprendžiant problemą). Taigi pirmiausia schema, kaip pagalbinis

schemas (pvz., Kumlin, *op.cit.*, 510), nors toks sugretinimas galimas labiau tik kai kurių schemų pogrupių atveju). Stuart Oskamp, P.Wesley Schultz, *Attitudes and Opinions*. London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2005, 29, Conover, Feldman, 1984, *op.cit.*, 96, Kendra Cherry, „What Is a Schema?“ *Psychology Dictionary*. http://psychology.about.com/od/sindex/g/def_schema.htm.

⁴⁹ Axelrod, 1973, *op.cit.*, 1248, Susan T. Fiske, „Schema-Based Versus Piecemeal Politics: A Patchwork Quilt, But not a Blanket, of Evidence“. Kn. Lau, Richard R., David O. Sears (sud.), *Political Cognition... Op.cit.*, 41, Kumlin, *op.cit.*, 488; Ruth Hamill, Milton Lodge, „Cognitive Consequences of Political Sophistication“. Kn. Lau, Richard R., David O. Sears (sud.), *Political Cognition... Op.cit.*, 69, Arthur H.Miller in: „Where is the Schema? Critiques“, *American Political Science Review*, 1991, 85 (4), 1371.

⁵⁰ Apie schemų veikimo ir kaitos mechanizmą detaliau žiūrėti: Axelrod, *op.cit.*

įrankis, padeda individams susiorientuojant sudėtingame pasaulyje ir pastarąjį įprasminant, o jos, kaip kognityvinio šaukinio, savybė kompensuoti žinių ir dėmesio trūkumą „užpildant“ trūkstamos informacijos spragas⁵¹ paverčia kognityvinę schemą ir jos veikimą grindžiančias teorijas viena geriausių prieigų politinei mąstysenai ir, konkrečiau, nuostatų bei nuomonių politiniais klausimais susiformavimui paaiškinti.

Kaip vieną mažiausiai diskusijų literatūroje keliantį kognityvinės schemos, paaiškinančios mąstyseną politikos srityje, pavyzdį būtų galima pateikti ideologiją: jei ieškant atsakymo į anksčiau nesvarstytą politinį klausimą pasitelkiama ši (ar veikia reikėtų sakyti – šio tipo, tai yra, konservatyvizmo, liberalizmo ideologijos ar pan.) schema, būtent konkrečios pripažįstamos ideologijos implikuojamais principais remiantis, argumentuojant tos ideologijos terminais bus susiformuojama pozicija ir nauju klausimu. Tarkime, „laisva rinka grįsto konservatyvizmo“ schema mąstantis individas laikosi prieš vyriausybės būtinumą nukreipto požiūrio, pabrėžia veikimo laisvės poreikį įgyvendinant verslo interesus, bei renkasi atitinkamas pozicijas politiniais klausimais (pavyzdys iš P. J. Conover ir S. Feldmano tyrimo⁵²). Tiesa, iš karto vertėtų atkreipti dėmesį, kad ne vien nuoseklios įsitikinimų sistemos (ideologinės, religinės, bendrapasaulėžiūrinės) gali būti naudojamos kaip kognityvinės schemos. Dar vienas empiriškai pagrįstas schemos taikymo, tiesa, kiek kitu kampu, pavyzdys galėtų būti kandidatų vertinimas rinkimuose: taikant skirtingas schemas, tarkime, „asmenybės“ arba „pozicijos konkrečiais klausimais“, kandidatai būtų vertinami pagal visiškai skirtingus parametrus skirtingose dimensijose, kas atitinkamai lemtų ir besiskiriančius realius pasirinkimus balsuojant⁵³. Daugiau konkrečių kognityvinių schemų pavyzdžių bus pateikta trečiajame skyriuje, sisteminant galimas schemų, taikomų politiniais klausimais, grupes, o kol kas, dedant teorinius pagrindus vėlesniam

⁵¹ Richard R. Lau, David P. Redlawsk, „Advantages and Disadvantages of Cognitive Heuristics in Political Decision Making“, *American Journal of Political Science*, 4 (45), 2001, p. 952, Conover, Feldman, p. 96-97.

⁵² Conover, Feldman, *op.cit.* Ypatingai dėmesį atkreipti į p. 122 ir 118.

⁵³ R.R.Lau, „Political Schemata, Candidate Evaluations...“, *op.cit.*, 105.

tyrimo instrumento konstravimui, šiek tiek detaliau aptartinas pats kognityvinės schemos veikimo modelis ir jos išskirtinumas.

Kiekviena atskira kognityvinė schema, kaip apibendrinami teigia R. R. Lau, R. A. Smith ir S. T. Fiske, susideda iš kategorijos etiketės, charakteringo akstino srities apibūdinimo, prototipinio pavyzdžio ir tarpusavio ryšių tarp visų šių elementų⁵⁴. Praplečiant minėtų autorių aiškinimą M. Lodge ir M. McGraw bei R. Hastie argumentais⁵⁵ - šie tarpusavio ryšiai suformuoja (dėl kontraversiškos politikos sferos prigimties ir jos svarbos kasdieniame gyvenime, tikėtina – gana sudėtingus) prasmingus reikšmių ir asociacijų tinklus. Bet kuriam iš minėtų elementų suveikus kaip raktui konkrečioje situacijoje aktyvuojant schemą (naudojant kognityvinių schemų teorijų terminologiją – „užtikrinus įeigos sąlygas“), būtent šiais reikšmių tinklais (beje, turinčių ir hierarchijos bruožų, tai yra, jungiančių kategorijas nuo bendriausių, abstrakčių iki konkrečių, labai specifinių) ir „keliaujama“ svarstant informaciją. Beje, reiktų užakcentuoti, jog nors schemas ir gali būti sąmoningos (individas – sąmoningas savo paties schemų atžvilgiu, suvokiantis jų egzistavimą), dažniausiai jos – ne sąmoningos (*not conscious*), implicitinės (*implicit*), savaiminės, savaime suprantamos (*taken for granted*)⁵⁶.

Prieš detaliau aptariant kognityvinių schemų ir jų veikimo mechanizmo subtilybes, tikslinga jų charakteristikas išplėsti bendrais bruožais aptariant sąvokos išskirtinumą ir ryšius su kitais giminingais terminais. Pirmiausia – nuostatomis (*attitudes*). Dažnai šie du terminai suprantami itin panašiai – tuo net remtas vienas iš kritikos aspektų schemų teorijų atžvilgiu, teigiant, jog schemų prieiga tik kitaip perpasakojanti tai, kas jau ir anksčiau buvo kalbėta tiriant nuostatų struktūras („seno vyno naujuose buteliuose“

⁵⁴ Richard R. Lau, Richard A. Smith, Susan T. Fiske, „Political Beliefs, Policy Interpretations, and Political Persuasion“. *Journal of Politics*, 1991, 53 (3), 646.

⁵⁵ Milton Lodge, Kathleen M. McGraw, „Where is the Schema? Critiques“, *American Political Science Review*, 4 (85), 1991, p. 1358-1364; Hastie, p. 19-22.

⁵⁶ Cecilia L. Ridgeway, „Linking Social Structure and Interpersonal Behavior: A Theoretical Perspective on Cultural Schemas and Social Relations“. *Social Psychology Quarterly*, 2006, 1 (69), 7; Kristen Renwick Monroe, „John Donne’s People: Explaining Differences between Rational Actors and Altruists through Cognitive Frameworks“. *The Journal of Politics*, 1991, 53 (2), 404.

argumentas⁵⁷). Vis dėlto prieš priimant tokią poziciją vertėtų pasverti ir skirtumus. Politinės nuostatos pagal apibrėžimą – tai „visų individo vertinančių įsitikinimų, afektyvių reakcijų ir elgsenos tam tikro objekto atžvilgiu sumos“⁵⁸, akademinėje politikos mokslų kasdienybėje dažniausiai sutinkamos kaip įvairūs priklausomais ir nepriklausomais kintamaisiais tarnaujantys gyventojų nusistatymai: požiūris į demokratiją, sistemos vertinimas *etc.* Šia savo reikšme politinės nuostatos loginėje požiūrio į pasaulį grandinėje užima tarpinę poziciją tarp nuomonių (*opinions*) ir vertybių (*values*) – paaiškina pirmąsias, yra lemiamos antrųjų⁵⁹. Kuo jos skiriasi nuo schemų ir siejasi su jomis? Nuostatas kaip pagrindinį tyrimo objektą buvo įprasminęs iki schemų įsigalėjimo kognityvinėje psichologijoje vyravęs „piecemeal“ (toliau - palaipsnis) požiūris į informacijos svarstymą (nauja informacija svarstoma nuosekliai (!) ją jungiant su senesne, jau turima, kaupiant ir dėliojant pasaulio vaizdą atmintyje po gabalėlių⁶⁰). Net kognityvinių šaukinių idėjos ir schemų koncepto įvedimas į teoriją⁶¹ ne iš karto pakeitė empirinių tyrimų, besikoncentruojančių ties nuostatomis, kryptis. Kita vertus, tai ir nėra būtina, mat nuostatos ir schemas, nors ir ne tapačios, visgi yra gerokai susiję: nuostatos gali būti suprantamos kaip schemas turinys (susietos tarpusavio ryšiais bei suformuojančios prasmingą struktūrą, kuri laikoma svarbia ir per kurią gali būti suvokiama ir interpretuojama kita informacija) arba, paprasčiau, kaip informacijos

⁵⁷ Kuklinski et al., „Where is the Schema?...“, *op.cit.*, 1343.

⁵⁸ Oskamp, *op.cit.*, 14. Šis apibrėžimas su nedidelėmis modifikacijomis randamas ir daugumoje kitų minimų tekstų.

⁵⁹ David L. Weakliem, „Public Opinion, Political Attitudes, and Ideology“, Kn. Alexander Hicks, Mildred A. Schwartz (sud.), *The Handbook of Political Ideology: States, Civil Societies and Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 227-228.

⁶⁰ Nors gana nemažai autorių šiuos du – schemų ir palaipsninio informacijos svarstymo būdus priešpriešina, S.T. Fiske yra pasiūliusi būdą, kaip jų supratimus prasmingai sujungti, o R.R.Lau, taip pat pripažinęs tokią poziciją, nubraižo įtikinimą bendrą politinės informacijos svarstymo modelį. Fiske, 1986, *op.cit.*, Lau, „Political Schemata, Candidate Evaluations...“, *op.cit.*

⁶¹ Kas, kaip jau minėta, leido žmones traktuoti kaip kognityvinius „šykštuolius“, t.y., nekaupiančius visos informacijos atmintyje pagal nuoseklumo gijas ir prireikus pagal tas pačias nuoskelumo gijas ją pateikiančius (toks modelis implikuoja didžiulės apimties atmintį bei begalę nuoseklių nuostatų junginių, taip pat gerokai lėtesnį mąstymo – nuoseklaus susiejimo - procesą), bet, vietoje to, kognityvinių šaukinių idėja leido pažvelgti į politinį žmonių mąstymo procesą kaip į gana patogų, daug pastangų nereikalaujantį užuominų ir kitų schematinių struktūrų, organizuojančių žinojimą, įdarbinimą.

svarstymo tam tikra schema rezultatas. Taigi nors nuostatos ir schemos skiriasi savo teorinėmis ištakomis, iš čia atsinešamomis pagrindinėmis prielaidomis, forma (įsitikinimų (kognityvių, afektyvių ir elgsenos) apie objektą suma *versus* kognityvinė konceptų požymių ir ryšių tarp šių požymių struktūra) bei implikuojamu požiūriu į empiriką, rezultatų interpretavimu⁶², teoriniame lygmenyje apmąstytas analogijų perkėlimas, su nuostatomis susijusių atradimų (pvz., metodologinės N. Schwarz pastabos⁶³) panaudojimas schemų tyrime – įmanomas.

Panašiai galima argumentuoti ir dėl schemų susiejimo su įsitikinimų sistemomis (*belief systems*). Pastarosios, nagrinėjamos tematikos darbuose bendrai suprantamos kaip deskriptyvių įsitikinimų apie žmogaus prigimtį ir visuomenės tvarką visuma, glūdi dar giliau nei nuostatos ir, dažniausiu supratimu, šias formuoja (atskirai būtų galima dar išskirti primityvius įsitikinimus, kurie apskritai yra individo „pamatinės tiesos“, priimamos kaip savaime suprantamos, nereikalaujančios įrodymų ir praktiškai nekeičiamos⁶⁴, atitinkamai – iš šių kraštutinių „įsitikinimo“ variacijos reikšmių sudarytos sistemos neabejotinai turi įtakos svarstant informaciją ir priimant sprendimus). Greta įsitikinimų sistemų lygiagrečiai paminėtinos ir pagrindinės vertybės (*core values*), arba kitaip - vertinimo standartai, pasitelkiami, pavyzdžiui, sprendžiant apie alternatyvias (socialines ir politines) tvarkas⁶⁵. Nors galima manyti, kad pagrindinės vertybės (pavyzdžiui, gėrio siekis) ir pačios gali gebėti sudaryti prasmingas sistemas, daugeliu atvejų literatūroje vertybės tiesiog inkorporuojamos į platesnes įsitikinimų struktūras. Tiesa, čia

⁶² Apjungta P.J.Conover ir S.Feldman bei A.H.Miller tekstų argumentacija. Pamela J.Conover, Stanley Feldman in: „Where is the Schema? Critiques“, *American Political Science Review*, 1991, 85 (4), 1365-1366; ir Miller, 1991, *op.cit.*, 1369-1370.

⁶³ Norbert Schwarz, „Attitude Construction: Evaluation in Context“. *Social Cognition*, 2007, 25 (5), 638-656.

⁶⁴ Paprasčiausi pavyzdžiai galėtų būti įsitikinimai apie savo prigimtį, fizinius gamtos dėsnius. Taip pat paminėtini tokie pirmapradažiai nekvestionuojami įsitikinimai kaip, pavyzdžiui, šventojo rašto ar žodyno autoritetas. Oskamp, *op. cit.*, 93.

⁶⁵ S.Feldmano apibrėžimas, atkartotas Paul Goren, „Core Principles and Policy Reasoning in Mass Publics: A Test of Two Theories“. *British Journal of Political Science*, 2001,31 (1), 160-161.

jos užima centrinę vietą⁶⁶. Taigi įsitikinimų sistemos, tarpusavio priklausomybės ryšiais sulydančios skirtingas nuostatas, idėjas, įsitikinimus, vertybes jau savaime sudaro prasmingus junginius, kurie potencialiai gali būti transformuojami į schemą (tą rodytų ir empirikoje neretai kaip schemas tiriamos pagrindinės vertybės arba ta pati ideologija⁶⁷). Tačiau čia reiktų atsiminti, kad savaime jos nėra tapačios: jau nebekalbant apie skirtingas šių sąvokų teorines ištakas ir vartojimo kontekstus⁶⁸, verta atkreipti dėmesį, jog praktikoje įsitikinimų sistemos apima tik tam tikrus tikėjimų rinkinius, tuo tarpu kognityvinės schemos įtraukia ir taisykles, kaip pagal šiuos rinkinius (ir į juos) turėtų būti įtraukiama nauja informacija bei argumentai⁶⁹. Kitaip tariant, įsitikinimų sistemos labiau implikuoja statišką vaizdą, tuo tarpu kognityvinės schemos įneša į jį dinamikos.

Dar daugiau dinamikos suponuoja kognityviniai rėmai (*frames*). Šis konceptas taip pat neretai sutinkamas politinės mąstysenos tyrimuose, o nuo paskutiniojo dvidešimto amžiaus dešimtmečio išvis nepaliovė populiarėjęs (bene daugiausiai prie to prisidėjo šiuo metu produktyviausias autorius minimoje srityje - James N. Druckman). Patys kognityviniai rėmai, kaip ir schema, apibrėžiami gana skirtingai⁷⁰, tačiau visos jų reikšmės daugiau mažiau supuola į dvi grupes, kurias tas pats J. N. Druckmanas pavadina kognityviniais rėmais mintyse (*frames in thought*) ir rėmais komunikacijoje (*frames in communication*)⁷¹. Ir nors iš esmės kognityvinės schemos ir rėmai yra skirtingi

⁶⁶ Donald R. Kinder, „Diversity and Complexity in American Public Opinion“. Kn. Ada W. Finifter (sud.), „Political Science: The State of the Discipline“, Washington: American Political Science Association, 1983, 406.

⁶⁷ Pagrindinės vertybės, kaip schemas, pavyzdžiui, P. Conover ir S. Feldman tyrimuose (Conover, Feldman, 1984, *op.cit.*); ideologiją kaip schemą reziumuoja: John T. Jost, Christopher M. Federico, Jaime L. Napier, „Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities“. *Annual Review of Psychology*, 2009, 60, 310.

⁶⁸ Lau, „Political Schemata, Candidate Evaluations...“, *op.cit.*, 112.

⁶⁹ Weakliem, *op.cit.*, 239.

⁷⁰ Apibrėžimų sąvadą pateikia tas pats James N. Druckman: James N. Druckman, „The Implications of Framing Effects for Citizen Competence“. *Political Behavior*, 2001, 23(3), 226-227.

⁷¹ Klasifikacija tęsiama praktiškai visuose autoriaus darbuose, tačiau bene išsamiausias šių dviejų grupių apibūdinimas pateikiamas Druckman, 2001, *op.cit.*, 227-228, ir James N. Druckman, „What’s It All About? Framing in Political Science“. Kn. Gideon Keren (sud.),

konceptai, naudojami paraleliniuose tyrimuose⁷², tai, kaip paskutiniuosiuose darbuose yra suprantami kognityviniai rėmai mintyse – kaip tam tikros relevantiškos dimensijos, per kurias suvokiama ir vertinama konkreti situacija⁷³ – galima pagrįstai prilyginti schemoms. Toks sugretinimas leistų naudingai iš kognityvinių rėmų teorijos perkelti tokius empiriniam schemų tyrimui pravarčius struktūruojančius skolinius kaip dimensijos (taigi – schemas) panaudojimą konkrečioje situacijoje lemiantys esamumas, pasiekiamumas (*availability*), prieinamumas (*accessibility*), pritaikomumas (*applicability*), tinkamumas (*appropriateness*)⁷⁴ ir taip gerokai praplėsti įprastą kriterijų, kuriais remiantis konkrečiose situacijose tiriamos skirtingos įdarbintos schemas, lauką. Tiesa, visiško sugretinimo reikėtų vengti – lyginant šių dviejų konceptų vartojimą galima pastebėti, jog kognityviniam rėmui mintyse trūksta schemas kompleksškumo, aiškių ryšių tarp kategorijų nustatymo.

Beje, nereiktų pamiršti ir antrosios kognityvinių rėmų reikšmės, gerai reprezentuojančios visą šių sąvokų taikymo tyrimų kontekstą – rėmų komunikacijoje. Po šiuo konceptu slypinti idėja yra ta, jog kalbantysis (politinis elitas) gali rinktis skirtingas (jam iš tikrųjų svarbias ar potencialiai padedančias pasiekti tikslų) dimensijas, per kurias skirtingai pateiktą tą patį klausimą⁷⁵. To pasekmė - skirtingos tos pačios žinutės formuluotės gali

Perspectives on Framing. New York: Psychology Press / Taylor & Francis, forthcoming (žiūrėta <http://faculty.wcas.northwestern.edu/~jnd260/publications.html> 2009), 1-5.

⁷² Pavyzdžiui, D.Weakliemas teigia, jog kognityvinių schemų konceptas populiariesnis tarp politologų, o kognityvinių rėmų – tarp sociologų. Weakliem, *op.cit.*, 239. Vis dėl to, būtent toks konkretus priskyrimas abejotinas, atsižvelgiant į kognityvinių rėmų teorijoje svarbią vietą užimančią komunikacijos dėmenį bei tai, kad pagrindiniai rėmų teorijos apologetai formaliai priklauso universitetų politikos katedroms. Beje, Tannen ir Wallat alternatyviai teigia, kad tai psichologų ir antropologų/sociologų konceptų klausimas: Tannen, Wallat, „Interactive Frames...“, *op.cit.*, 205

⁷³ *Ibid.* Taip pat galima atkreipti dėmesį į kitą kognityvinių schemų ir rėmų struktūros (*framework*) sugretinimo pavyzdį – K.R. Monroe savo straipsnyje vienoje iš pastabų atvirai ši sugretinimą pripažįsta, o schemas koncepto atsisakymą pagrindžia nenoru veltis į epistemologines diskusijas dėl schemas koncepto naudojimo. Kristen Renwick Monroe, „John Donne’s People...“, *op. cit.*, 403-404. Bet kokiu atveju, kognityvinių rėmų sąvoka tik sąlyginai gali būti laikoma išėjimi (apibendrintas diskusijas dėl jos vartojimo, pavyzdžiui, pateikia D.L.Weakliem: Weakliem, *op.cit.*, 240-241).

⁷⁴ Druckman, 2009, *op.cit.*, 4-5.

⁷⁵ Druckman, 2001, *op.cit.*, 227.

iššaukti visiškai skirtingą recipientų supratimą ir reakciją. Šioje vietoje durys atveriamos įrėminimo (*framing*) konceptui su visomis iš to plaukiančiomis pasekmėmis. Visgi iš karto galima pabrėžti, kad nereiktų įrėminimo suprasti kaip savaime veiksnau⁷⁶ – empiriškai pagrįsta, jog tam, kad jis pasiektų savo tikslų, reikalingos papildomos aplinkybės. Tiesiogiai suveikti įrėminimo efektui trukdo, pavyzdžiui (iš tos pačios įrėminimo teorijos), politinių konkurentų pastangos „įrėminti“ alternatyvia kryptimi, taip pat - piliečių tarpusavio bendravimas, pašnekesiai⁷⁷. Tačiau įrėminimo efektas gerai nurodytų schemų tyrimų perspektyvą – būtų galima pratęsti argumentą teigiant, jog politinio elito pastangos pateikti visuomenei informaciją (pavyzdžiui, dėl svarbių valstybės gyvenimui sprendimų) būtų suprastos (ir tinkamo atsako, pavyzdžiui, politinės paramos, sulaukiančios) tik tada, kai ši komunikacija sėkmingai aktyvuotų relevantišką būtent konkrečiu klausimu visuomenės turimas ir prieinamas schemas⁷⁸.

Taigi schemas kaip kognityvinės žinių struktūros padeda individams prasmingai suvokti pasaulį, o kaip analitinis konceptas – suprasti, kaip ir kodėl žmonės apsisprendžia (ir pasielgia) konkrečiu būdu⁷⁹. Lankstesnė už kitas politinės informacijos svarstymo teorijas, schemų prieiga leidžia įvairesnę ir, teigiama, adekvatesnę rinkinių, per kuriuos argumentuojama,

⁷⁶ Pavyzdžiui, Lindsay H. Hoffman ir kolegų atliktas tyrimas parodė, jog iš trijų „filtrų“, lemiančių nuostatas politikos klausimais (intrapersonalinių, žiniasklaidos ir socialinių), pačią didžiausią įtaką turi intrapersonalinių – asmeniniai polinkiai, įskaitant politinę ideologiją. Bėgant laikui galima stebėti tik nežymią kitų filtrų įtaką. Lindsay H. Hoffman, Carroll J. Glynn, Michael E. Hoge, Rebecca Border Sietman, Tiffany Thomson, „The Role of Communication in Public Opinion Processes: Understanding the Impacts of Intrapersonal, Media, and Social Filters“. *International Journal of Public Opinion Research*, 2007, 19 (3), 16-17.

⁷⁷ James N. Druckman, „Political Preference Formation: Competition, Deliberation, and the (Ir)relevance of Framing Effects“. 2003, <<http://polmeth.wustl.edu/media/Paper/druck03.pdf>>; James N. Druckman, Kjersten R. Nelson, „Framing and Deliberation: How Citizens' Conversations Limit Elite Influence“. *American Journal of Political Science*, 2003, 4 (47), 729-745.

⁷⁸ Panašų tyrimų medicinoje vykdė D.Tannen ir C. Wallat – antropologinio-eksperimentinio tyrimo metu buvo pademonstruota kognityvinių rėmų ir schemų interakcija (sergančio vaiko motina, turėdama kitokią nei gydytojo „sveikatos“ schemą nesupranta pastarojo tol, kol šis savo kalbos tinkamai „neįrėmina“). Deborah Tannen, Cynthia Wallat, „Interactive Frames and Knowledge Schemas in Interaction: Examples from a Medical Examination/Interview“. *Social Psychology Quarterly*, 1987, 50 (2), 205-216.

⁷⁹ Lodge, 1991, *op.cit.*, 1364.

apsvarstoma politinė informacija, pasiūlą. Pirmiausia – schemų prieiga leidžia matyti politinę mąstyseną ir kartu gyventojų prioritetus konkrečių politikų atžvilgiu ne tik kaip tiesioginę ideologinių nuostatų išvestinę, bet ir kaip galimus kitų įdarbinamų kognityvinių struktūrų (grindžiamų pagrindinių įsitikinimų sistemomis ar vertybėmis) padarinius. Taigi už prasmingo mąstymo ribų neišmetamos netradicinės, alternatyvios politines nuostatas formuojančios kognityvinės sistemos (ypatingą reikšmę tai įgyja politikos moksluose įsiplieskus ginčams dėl to, ar tik išprusę bei liberalizmo-konservatizmo skalėje mąstantys individai turi prasmingas politines nuostatas (Philip E. Converse ir Robert Lane stovyklų ginčas): kitame skyriuje, aptariant schemų universalumą, šis disputas bus apžvelgiamas ir pagrindžiamas plačiau, tačiau kol kas užtenka pastebėti, kad skirtingų mąstymo ir argumentavimo logikų tarpusavyje nereitinguojanti ir nevertinanti, bet pripažįstanti jų galimumą ir prasmingumą tol, kol jos efektyviai atlieka savo kaip kognityvinių šaukinių funkcijas, schemų prieiga pasiūlė išmanų būdą spręsti „visuomenės nuostatų neturėjimo“ problemą). Panašiai kognityvinių schemų prieiga vertintina už tai, kad ne tik leidžia alternatyvius kognityvinius rinkinius (o tai leidžia suprasti ir paaiškinti gerokai didesnės visuomenės dalies mąstyseną), bet ir praturtina senųjų suvokimą: akcentuojant pirmiausia šaukinio funkciją, leidžiamos skirtingos atskirų schemų struktūros, tai yra, vidiniai schemas tarpusavio ryšiai tarp elementų gali būti specifiniai kiekvienai schemai (tarkime, liberalizmo ir konservatizmo schemas nebūtinai turi būti viena kitos atspindžiai), be to, būdamos jautresnės vidinėms ryšių logikoms, šios kognityvinės struktūros įgalina subtiliau diferencijuoti ir pagrindines ideologijas – tarkime, išskirti kelis liberalizmo variantus, skirtingai struktūruojančius pasaulio suvokimą⁸⁰.

Tiesa, pradinis schemų teorijų entuziazmas kai kuriose aplinkose buvo sutiktas gana skeptiškai, pačios teorijos nemažai kritikuotos, dėl jų karštai ginčytasi. Apžvelgiant pagrindinius kritikos aspektus pirmiausia minėtinas

⁸⁰ Conover, Feldman, 1984, *op.cit.*, 100, o praktinį pavyzdį, kaip pagrindinės ideologijos išskaidomos į kelias alternatyvias skirtingas sistemas galima rasti John A. Fleishman, „Types of Political Attitude Structure: Results of a Cluster Analysis“. *Public Opinion Quarterly*, 1986, 50, 371 – 386.

termino neapibrėžtumas ir platumas, „nieko naujo nepasakantis“ pobūdis⁸¹ - tačiau prieigos naujumas bei esminiai skirtumai lyginant su kitais konceptais šiame skyriuje jau buvo apžvelgti⁸², tuo tarpu, nors ir pripažįstant pakankamai didelę schemų sampratų įvairovę, pakankamai pagrindus teorinę informacijos svarstymo schemomis poziciją, galima tikėtis išvengti ir neapibrėžtumo pavojaus (tuo labiau, jog galima stebėti, kad ir termino kritikų pozicija bėgant metams švelnėja, pamažu pripažįstant schemų koncepto tinkamumą bent kai kuriose (partijų, ideologijų tyrimų) srityse⁸³). Bene pagrindinė ir vėliau daugiausia kartota schemų teorijų kritika koncentruotai pateikta J.H. Kuklinski, R.C. Luskin ir J. Bolland straipsnyje. Tiesa, į ją tame pačiame žurnalo numeryje svariai (tarp eilučių, o kartais ir visai atvirai kritikus net apkaltindama neįsiskaitymu ir kritikuojamos teorijos prielaidų nesuvokimu) atsakė visa schemų teorijos apologetų plejada⁸⁴. Šie karšti mokslininkų ginčai identifikuoja silpnąsias teorijos puses ir taikančiajam schemų teorijas leidžia iš anksto apmąstyti tyrimo „pavojus“ bei jo vengimo strategijas. Atsižvelgiant į kritikų argumentus, schemų teorijose labiau aiškintina ir plėtotina vidinė schemų struktūros logika, jų iškilimo ir kitimo mechanizmai (galimas atsakymas - vidinė struktūros logika, kaip ką tik buvo pabrėžta, priklauso nuo konkrečių įdarbinamų schemų, tad teorinis jos apibrėžimas daugiau nei jau nurodytais bendrais bruožais tebtų dalinis ir ne visai reikalingas; tuo tarpu schemų atsiradimas ir kitimas, net jei ir tiesiogiai nenagrinėtas, pakankamai gerai išplaukia iš bendrų teorijos prielaidų - detaliau šis klausimas bus išskleistas ketvirtajame skyriuje). Taip pat dėmesys pagal antrąjį kritikos

⁸¹ J.H.Kuklinski ir kitų argumentas, kuris, nepaisant kontrkritikos, vis kartotas ir vėliau. Kuklinski, *op.cit.*

⁸² Galbūt atskirai tevertėtų priminti ir atremti J.H. Kuklinski ir jo kolegų teiginį, jog schemas empirikoje – tik deskriptyvi įsitikinimų sistemų klasifikacija. Šis teiginys buvo adaptuotas vėlesniuose apžvalginiuose straipsniuose ir vadovėliuose (pavyzdžiui, Weakliem, *op.cit.*, 239), taip turbūt prisidedant prie tyrimų schemų teorijos rėmuose gausos mažėjimo kuriam laikui ir bendro skeptiškumo. Tačiau vėlgi, grįžtant prie kognityvinių schemų ir įsitikinimų sistemų palyginimo, šiame argumente praleidžiama, jog už šios panašios empirinės klasifikacijos siūloma visiškai nauja interpretacijos perspektyva ir sąryšis su kitais galimais tyrimais.

⁸³ Palyginti, pvz., Kuklinski, *op.cit.*, ir Lau, Redlawsk, *op.cit.*, 953.

⁸⁴ M.Lodge, K.M.McGraw, P.J. Conover, S.Feldman, A.H. Miller pasisakymai straipsnyje „Where is the Schema? Critiques“, *op.cit.*

punktą atkreiptinas į emocijų schemas „užtaisą“ (nors kritikai, J.H. Kuklinski bei jo kolegės, ir teigia, kad schemas „nepaiso emocijų“, tai iš esmės nėra visiškai tiesa: pati schema, kaip kognityvinė struktūra, organizuojanti ryšius tarp reikšmių ir kategorijų, yra emociškai neutrali, tačiau ją užpildantis turinys (ir ypač tokioje afektyvioje srityje kaip politika) – gali būti ir itin emociškas. Galima būtų teigti, kad schemų teorijos kaip tik suteikia emocijoms deramą vietą, analitiniame modelyje pripažindamos jų poveikį tam tikriems ryšiams tarp kategorijų ar pačią konkrečią emociją, pavyzdžiui, prisirišimą (prie politinių partijų), suprasdamos kaip schemą). Trečiasis kritikos punktas atkreipia dėmesį į socialinį kontekstą (tiksliau, šios „socialumo“ dimensijos nebuvimą) ir čia pakankamai sklandžiai susisieja su pačių schemų teorijų atstovų nuogąstavimais (tiesa, jau platesniame, viso socialinio ir politinio pažinimo tyrimų kontekste): kaip teigia S. T. Fiske, „kognityvinis šykštuolis“ nėra izoliuotas nuo aplinkos, nuo politinio ir socialinio proceso, jo politiniai supratimai labai glaudžiai siejasi su realybe⁸⁵. Tad į kontekstą dėmesys atkreiptinas. Vienas galimų variantų – schemas jungimas su jau išdėstyta kognityvinių rėmų komunikacijoje sąvoka. Tačiau prieš žengiant tokį žingsnį reikia suprasti naudojamas schemas ir turėti konkretų jų, aktyvuojamųjų, sąrašą.

Taigi J.H. Kuklinskio ir jo kolegų kritika, nepaisant aršios retorikos, pirmiausia traktuotina ne kaip absoliutus kvietimas atsisakyti schemų teorijų prieigos, bet kaip dėmesio atkreipimas į probleminius ankstesnių tyrimų aspektus ir postūmis juos tobulinti. Pažvelgus kiek kitu kampu, probleminių aspektų gali kelti tai, kad kognityvinių schemų prieiga yra transportuota iš kognityvinės psichologijos: atitinkamai tai suponuoja dažnai pripažįstamą „atsilikimą“ – originalūs atradimai į paralelines mokslo šakas perduodami pavėlintai, šių šakų savarankiškumas dėl to mažėja⁸⁶. Tačiau kita vertus, būtent

⁸⁵S.T.Fiske, 1986, *op.cit.*, 51-53.

⁸⁶ Apie tokį žinių perdavimo vėlavimą laike įspėja R.R. Lau ir D.O. Sears: Lau, Sears, 1986, *op.cit.*, 7, o visai atvirai iš to šaiposi Clyde Wilcox ir Leonard Williams, politikos mokslus vadindami mokslinio respektabilumo besivaikančiais eklektiškais „mados vergais“. Clyde

šis tarpdiscipliniškumas ir suteikia didžiąją dalį pridėtinės schemų teorijų vertės – teorijų, pateikiančių alternatyvų viešosios nuomonės ir politinio elgesio supratimą⁸⁷, susiejančių ankstesnius konfliktuojančius aiškinimus apie visuomenės nuomonę lemiančių įsitikinimų sistemų prigimtį ir struktūras bei duodančių teorinį pagrindą tolesniems tyrimams už tradicinio mąstymo ribų⁸⁸. O visų minėtų (ne neišsprendžiamų) problemų (konceptualizacijos, operacionalizacijos, empirinių duomenų analizės), kaip pastebi R. R. Lau ir D. O. Sears, neišvengia bet kuri socialinės psichologijos ar politinio elgesio prieiga⁸⁹.

Apibendrinant, schemų teorijas galima laikyti kaip sulaukusias kiek per daug entuziazmo tiek iš jų apologetų kvietimuose taikyti kognityvinės schemos konceptą, tiek iš kritikų – galbūt šis pradinis užsidegimas, ir taip tęšęsis apie porą dešimtmečių, galiausiai turėjo išsikvėpti ir būtent tai lėmė, kad kognityvinių schemų taikymo empiriniuose tyrimuose banga nuslopo. Kita vertus, negalima paneigti, jog šių teorijų rėmuose siūloma puiki prieiga prie problemos – nuostatų politiniais klausimais formavimosi visuomenėje. Per daug neprisirišant prie schemos koncepto (tai yra, nesistengiant pirmiausia jo kaip tokio įrodyti, plėtoti ar „prikelti“), šiame tyrime pirmiausia perimama naudinga jo pagrindinių prielaidų perspektyva ir grįžtama prie pagrindinio klausimo: kuo remiantis su(si)formuojamos nuostatos politiniais klausimais Lietuvoje.

Šiame skyriuje tolesniam tyrimui apibrėžtos sąvokos ir pristatyta schema - kognityvinė struktūra, leidžianti suprasti ir paaiškinti individų politinį mąstymą visuomenėje, o per jį savo ruožtu įgalinanti atskleisti ir politinės sistemos, politinio proceso subtilybes (nesusikalbėjimus dėl įdarbinamų skirtingų schemų bei galimybes šiuos kelis monologus keisti į prasmingesnį

Wilcox, Leonard Williams, „Taking stock of schema theory“. *Social Science Journal*, 1990, 27 (4), 373.

⁸⁷ Conover, Feldman, 1991, *op.cit.*, 1368.

⁸⁸ Conover, Feldman, 1984, *op.cit.*, 98.

⁸⁹ Lau, Sears, 1986, *op.cit.*, 8.

dia- ar polilogą); nurodyti kognityvinės schemos koncepto santykiai su tokiomis sąvokomis kaip nuostatos, įsitikinimų sistemos, kognityviniai rėmai bei glaustai aptartas šių sąvokų persidengimas ir galimas joms priskiriamų atributų perkėlimas, išryškinant tokiam skolinimuisi būtiną teorinį pagrįstumą bei atsargumą; apibendrinti prieigos privalumai, pristatant teorijų kritiką bei kontrkritiką nušviesti daugiau teorinio grindimo ir atsargumo reikalaujantys aspektai.

Pagrindinė skyriuje grįsta prielaida: išsigryninus pagrindinius principus, schemų teorijų prieiga pakankamai nuosekli ir pagrįsta, suteikia naudingą instrumentą visuomenės politinei mąstysenai dekonstruoti ir siūlo naują, nemažai žadantį žvilgsnį į visuomenės politinių nuostatų sistemą Lietuvoje.

1.2. ELITISTINIS VERSUS UNIVERSALISTINIS POŽIŪRIS Į SAMPROTAVIMĄ POLITINIAIS KLAUSIMAIS

Atsižvelgiant į gausią tematikai skirtą literatūrą, viena didžiausių politinių nuostatų tyrimų dilemų dvidešimtajame amžiuje galima įvardinti „prasmingo“ (sąryšingo, nuoseklus⁹⁰) politinio mąstymo universalumo klausimą. Kitaip tariant, gana ilgai trukusį ginčą politikos moksluose dėl to, ar tikrai dauguma piliečių neturi neatsitiktinių, prasmingų politinių nuostatų. Kaip jau minėta ankstesniuose skyriuose, schemų teorijos čia įnešė savo indėlį, prasmingai sujungdamos dvi kraštutines pozicijas. Tačiau pagrindinis, nors ir gana elementarus, klausimas vis dar lieka neaptartas – ar ir koku mastu mąstymas kognityvinėmis schemomis apie politinius klausimus būdingas visiems piliečiams. Būtent šiam klausimui ir paskirtas skyrius, kuriame, siekiant išryškinti svarbų schemų teorijų jungiantįjį elementą, pirmiausia

⁹⁰ Čia ir kitur politinių nuostatų, jų sistemų, schemų ir pan. „nuoseklumas“ vartojamas ir „sąryšingumo“ prasme. Skirtis nedaroma atsižvelgiant į tai, jog schemų teorijose aptariamaisiais klausimais vyrauja „nuoseklumo“ (*consistency*) terminas, įtraukiantis ir „sąryšingumo“ (*coherency*) reikšmes.

glaustai pristatoma empirika remtos kraštutinės disputo dėl politinių nuostatų nuoseklumo universalumo pozicijos bei jų kritika, vėliau aptariama pati ilgainiui vis subtiliau diferencijuojama schemų teorijų pozicija.

Į demokratinės sistemos pagrindus besikėsianti išvada, jog dauguma piliečių neturi prasmingų politinių nuostatų, dažniausiai priskiriama empirinius apklausų duomenis 1964 m. apibendrinusiam ir paskelbusiam Philip E. Converse. Tiesa, reiktų atkreipti dėmesį, kad reprodukuota ir plačiai pasklidusi autoriaus žinia skambėjo daug griežčiau nei kiek atsargesnės paties P. E. Converse formuluotės. Pavyzdžiui, Bernard Hennessy referuodamas teigė, jog „*politinės nuostatos yra elito fenomenas*“, o dauguma žmonių jų neturi⁹¹; panaši P. E. Converse interpretacija aptinkama net politikos mokslo pagrindų vadovėlyje: „elitai išsiskiria ne tik tuo, ką galvoja apie politiką, bet ir tuo, kaip apie ją galvoja <...> tam tikra prasme, *tik elitų nariai apskritai turi politinių įsitikinimų sistemas*“⁹².

Tuo tarpu nuo vertinimo sugrįžtant prie empirikos, galima priminti, kad P. E. Converse, išanalizavęs šeštojo dešimtmečio JAV nacionalines apklausas, atrado, jog aiški mąstysena ideologiniais terminais (nuosekloje ideologinėje įsitikinimų sistemoje - mūsų atveju tai būtų mąstysenos aiškia ideologine schema atitikmuo) būdinga tik 2,5 proc. šalies gyventojų⁹³. Tiesa, ne tokia ryški ji stebima dar 9 proc. atvejų. Likę visuomenės nariai vertindami politinius objektus linkę vadovautis ne daugiau mažiau ideologine vertinimo dimensija, bet siauresniu grupiniu interesu (kokią įtaką kandidatas, partija ar atitinkama politika darytų jiems svarbiai socialinei grupei) – 42 proc., ar vienos konkrečios problemos kriterijumi (t.y., nesigilindami vertinti per aktualų laikmečio įvykį ar siauru asmeniškai naudingą politikos aspektu) – 24 proc. Dar 22,5 proc. respondentų išvis

⁹¹ Bernard Hennessy, „A Headnote on the Existence and Study of Political Attitudes“. *Social Science Quarterly*, 1970, 51, 463, žr.: Oskamp, Schultz, *Attitudes and Opinions...*, *op.cit.*, 147.

⁹² Rod Hague, Martin Harrop, Shaun Breslin, *Comparative Government and Politics: An Introduction*. London: MacMillan, 1992, 152.

⁹³ Converse, „The Nature of Belief Systems...“, *op.cit.*, 218.

politiškai nereflektavo savo pasirinkimų ar įvertinimų⁹⁴. Iš šių duomenų P. E. Converse padarė išvadą, jog nuoseklias ideologines (tyrime - liberalizmo ir konservatizmo) įsitikinimų sistemas demonstruoja geriausiu atveju tik maždaug dešimtadalis visuomenės. Pastebėta, kad tai labiausiai išsilavinę, aktyviausi visuomenės nariai, elitas. Be to, šie žmonės ne tik argumentuoja savo pasirinkimus aiškia politine (P. E. Converse požiūriu „politine“ yra tolygu „ideologine“) įsitikinimų dimensija, bet ir jos nuosekliai laikosi - jų atskirų politikos klausimų vertinimai gerokai labiau (pagal politinių ideologijų logiką) tarpusavyje susiję, o įsitikinimai išlieka stabilesni bėgant laikui⁹⁵. Tuo tarpu likusios visuomenės dalies politinės nuostatos ne tik nenuoseklios (vėlgi, tradicinių ideologijų rėmuose), bet ir nepastovios: nors agreguotame lygmenyje politinės preferencijos kinta menkai, individualiame lygmenyje preferencijas bent ta pačia kryptimi teišlaiko trylika respondentų iš dvidešimties⁹⁶. Tai leidžia manyti, kad dauguma arba yra visai indiferentiški politinių klausimų atžvilgiu ir nebijo to prisipažinti, arba formuoja *non-attitudes* – tai yra, „išranda“ nuostatas, kai jų teiraujamasi. Taigi P. E. Converse JAV piliečių analizės rezultatai suformavo didžiosios dalies visuomenės „ideologinio nekaltumo“ (*ideological innocence*) įvaizdį. Kaip jau minėta, dažnai ši pozicija buvo ir pernelyg suabsoliutinama, teigiant, jog tik elitas apskritai turi politinių įsitikinimų sistemas.

Kadangi ką tik išdėstytos tezės pradėjo judinti demokratinės sistemos pamatus (neturintys nuomonės ar ją atsitiktinai, esant reikalui, „išradinėjantys“ piliečiai visai nesuponuoja demokratijai būtino atsakingo valdančiųjų pasirinkimo ar jų kontrolės), P. E. Converse argumentą patvirtinantys ar paneigiantys tyrimai maždaug dviem dešimtmečiams tapo politinių nuostatų tyrimų ašimi. Pirminį argumentą naujais duomenimis parėmė tas pats P. E. Converse ir G. B. Markus⁹⁷, David Butler ir Donald Stokes⁹⁸, M.

⁹⁴ Ibid., 215-218.

⁹⁵ Ibid., 227-234, 238-245.

⁹⁶ Ibid., 239.

⁹⁷ Philip E. Converse, Gregory B. Markus, „Plus ça change...: The New CPS Election Study Panel“. *The American Political Science Review*, 1979, 73 (1), 32 – 49.

Kent Jennings⁹⁹, A. H. Barton ir R. W. Parsons¹⁰⁰ bei kiti. Beje, buvo atrasta, jog „ideologiškai mažančiųjų“ skaičius JAV šeštajame – septintajame dešimtmetyje paaugo: vieni randa gana nežymų pokytį nuo 2,5 proc. iki 7 proc.¹⁰¹, kiti kalba apie „ženklų nuostatų nuoseklumo augimą“¹⁰². Galimos priežastys – aukštesnis visuomenės išsilavinimo lygis¹⁰³, ideologine dimensija labiau paremti politiniai debatai¹⁰⁴ (beje, atskleista, kad aktyvesnis gyventojų įsitraukimas į politines kampanijas taip pat turi įtakos individualiame lygmenyje¹⁰⁵). Tuo tarpu kritika buvo dvikryptė. Pirmoji, kiek lengviau atremiama pakartotiniaus tyrimais, susijusi su forma: nemažai tyrėjų atkreipė dėmesį į P. E. Converse metodo ir duomenų problemas – kritikuota agreguota duomenų analizė¹⁰⁶, nevienodos klausimų formuluotės, galimai dariusios įtaką elito ir „masių“ skirtingiems atsakymams¹⁰⁷ ir preferencijų „nestabilumui“¹⁰⁸, išskirta elito (beje, tik politinio) imtis¹⁰⁹. Antroji kritikos kryptis sąlyginai

⁹⁸ David Butler, Donald Stokes, *Political Change in Britain: Forces Shaping Electoral Choice*. London: Macmillan, 1969.

⁹⁹ Kent Jennings, „Ideological Thinking Among Mass Publics and Political Elites“. *The Public Opinion Quarterly*, 1992, 56 (4), 419 – 441.

¹⁰⁰ Pertikrinę elito ir likusios visuomenės nuostatų struktūrų nuoseklumą individualiame lygmenyje ir išsamiau parėmę pradinį P. E. Converse argumentą. Allen H. Barton, R. Wayne Parsons, „Measuring Belief System Structure“. *The Public Opinion Quarterly*, 1977, 41 (2), 159-180.

¹⁰¹ Žr. Kinder, „Diversity and Complexity in American Public Opinion“, *op.cit.*, 394.

¹⁰² Norman H. Nie, Kristi Andersen, „Mass Belief Systems Revisited: Political Change and Attitude Structure“. *The Journal of Politics*, 1974, 3 (36), 544.

¹⁰³ Oskamp, Schultz, *Attitudes and Opinions*, *op.cit.*, 157.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 394. Argumentas labai susijęs ir su gerokai vėlesniu S. Kumlin teiginiu, jog stipriose partinėse sistemose (taigi tokiose, kuriose ideologinė dimensija aiškiai išreikšta) gyventojai labiau linkę mąstyti ideologinėmis schemomis. Kumlin, *op.cit.*

¹⁰⁵ Rinkimų aktyvistai linkę vyti elitus nuostatų ideologiškumu, tad daroma prielaida, jog kaltas čia intensyvus įsitraukimas į rinkiminę kampaniją. Jennings, „Ideological Thinking...“, *op.cit.*, 435.

¹⁰⁶ Šią kritiką pateikė A. H. Barton ir R. W. Parsons. Tiesa, paaiškėjo, kad rezultatai analizę pakartojus ir individualiame lygmenyje reikšmingai nepakito. Allen H. Barton, R. Wayne Parsons, „Measuring Belief System Structure“, *op.cit.*

¹⁰⁷ J. Harry Wray, „Comment on Interpretations of Early Research into Belief Systems“. *The Journal of Politics*, 1979, 41 (4), 1173-1181, Norman R. Luttbeg, „The Structure of Beliefs Among Leaders and the Public“. *Public Opinion Quarterly*, 1968, 32, 398 – 409.

¹⁰⁸ Christopher H. Achen, „Mass political attitudes and survey response“. *American Political Science Review*, 1975, 69, 1218 – 1231, 68.

¹⁰⁹ Įdomu, jog J. H. Wray, analizuodamas tuos pačius duomenis kaip ir P. E. Converse, priėjo gana skirtingų išvadų: atmetęs atskirą elito klausimą, kurio atsakymus savo tyrime naudojo P. E. Converse, J. H. Wray patikrina bendrus duomenis, ieškodamas politinių nuostatų nuoseklumo skirtumų tarp koledžą baigusiuju ir nebaigusiuju respondentų. Rezultatai rodo,

daugiau sietina su koncepciniu tyrimo turiniu: pastebėta, kad ideologinis žodynas ir jo vartojimas savaiame dar nereiškia adekvačiai suprastų tradicinių ideologijų pagrindinių principų¹¹⁰, pačios politinės ideologijos taip pat toli gražu ne visais klausimais yra nuoseklios¹¹¹, galiausiai – neteisinga prilyginti nuoseklumo pagal tradicines ideologijas stoką bendram politines nuostatas organizuojančių struktūrų trūkumui.

Iš paskutiniosios minėtos koncepcinės kritikos išsivystė kitas žiūros kampas – tai yra, pripažinta galimybė, kad politines nuostatas formuoti gali ne tik tradicinės ideologinės sistemos. Daroma prielaida, jog žmonės yra nuoseklūs savo (elitistų preziumuojamame) nenuoseklume: jei tradicinės politinės ideologijos neapėmia visų nuoseklių sistemų, tai dar nereiškia, kad tokių sistemų nėra. Nors idėja septintajame – aštuntajame dešimtmetyje aptinkama ne vieno autoriaus darbuose (o kai kurie pirmieji darbai net išspausdinti anksčiau nei P. E. Converse tekstas), šio alternatyvaus požiūrio išplėtojimas pirmiausiai siejamas su Robert Lane vardu. Galbūt dėl to, kad jis pirmasis pateikė sunkiai nuginčijamą indukcinę tyrimo logika paremtą argumentą – kokybinių interviu su penkiolika Eastpointo darbininkų metu išryškėjusią latentinę „vidutinio Amerikos miestiečio ideologiją“¹¹² bei taip įrodė, jog kalbant apie politines nuostatas svarbūs ir kiti įsitikinimų šaltiniai. Tiesa, pats R. Lane savo atradimą labiau laikė hipoteze nei įrodymu¹¹³, tačiau šios pagrįstos hipotezės padrasinti kiti autoriai suskubo tikrinti alternatyviųjų įsitikinimų sistemų (ir pirmiausia – pagrindinių vertybių) įtaką politinėms nuostatoms. Netrukta išsiaiškinti, jog tokią įtaką stebėti galima¹¹⁴, o didžiosios

jog skirtumas tarp šia prasme interpretuotų elitų – žmonių su aukštuoju išsilavinimu – ir „masių“ yra ne toks jau ir žymus. J. H. Wray, „Coment on Interpretations...“, *op.cit.*

¹¹⁰ Kinder, „Diversity and Complexity in American Public Opinion“, *op.cit.*, 394.

¹¹¹ Tarkime, dviprasmiškas gerovės valstybės vertinimas iš egalitarizmo pozicijų. Stanley Feldman, John Zaller, „The political culture of ambivalence: Ideological Responses to the welfare state“. *American Journal of Political Science*, 1992, 36, 294.

¹¹² Robert Lane, *Political Ideology: Why the American Common Man Believes What He Does*. New York: Free Press, 1962.

¹¹³ *Ibid*, 4.

¹¹⁴ Feldman, Zaller, „The Political Culture of Ambivalence...“, *op.cit.*, Conover, Feldman, „How People Organize the Political World...“, *op.cit.*, Goren, „Core Principles and Policy Reasoning“, *op.cit.*, Feldman, „Structure and Consistency“, *op.cit.*

dalies visuomenės politinių įsitikinimų nuoseklumas praktiškai nenusileidžia elito (kai kuriais atvejais skiriasi tik pačios įsitikinimų sistemos)¹¹⁵. Tad politines nuostatas formuojančių sistemų suvokimo ribos buvo gerokai praplėstos.

Tiesa, čia reiktų pažymėti, kad nei pats P. E. Converse, nei nuoseklūs jo pasekėjai iš principo neatsižadėjo galimybės, jog egzistuoja tam tikri kiti įsitikinimų junginiai, P. E. Converse žodžiais - „liaudies ideologijos“ („*folk ideologies*“¹¹⁶). Tačiau šiems autoriams politikos sferoje prasmingas atrodė tik tradicinių ideologinių politinių nuostatų tyrimas (prasmingos politinės nuostatos siejamos išimtinai su tradicinėmis ideologijomis). Panašiai ir R. Lane universalistų (kartais dar pavadinamų „populistais“¹¹⁷) stovykloje tradicinės ideologijos, kaip prasmingi politinių įsitikinimų šaltiniai, nuneigtos nebuvo (jos buvo nuneigtos kaip *vieninteliai* prasmingi šaltiniai). Vis dėlto, šioje stovykloje gerokai plačiau žvelgiant į politinių įsitikinimų sistemas, atsisakyta elito, kaip vienintelės nuosekliais politiniais įsitikinimais pasižyminčios grupės, sampratos. Tiesa, čia reiktų atkreipti dėmesį, jog kritikuotas ir performuluotas buvo elitistų teiginys dėl „masių“ politinių nuostatų nenuoseklumo (prasmingų tarpusavio ryšių), tačiau daug mažiau - teiginys dėl gyventojų daugumos politinių nuostatų nestabilumo bėgant laikui (gana paplitęs klausimo ignoravimas šiuo atveju gali reikšti tam tikrą problemos pripažinimą, nors dalis vėlesnių tyrimų ieškotą nuostatų sistemų stabilumą atrado¹¹⁸)).

Taigi nors iš esmės P. E. Converse ir R. Lane pozicijos nėra nesuderinamos, jų šalininkų ginčiuose (ar autorių, sprendusių šiuos ginčus, tekstuose) pradiniai argumentai gerokai suaštrėjo: pagrindinis disputas virė dėl

¹¹⁵ Goren, *op.cit.*; Norman R. Luttbeg analizė vietinių problemų atžvilgiu. Luttbeg, „The Structure of Beliefs...“, *op.cit.*

¹¹⁶ Converse, „The Nature of Belief Systems...“, *op.cit.*, 255.

¹¹⁷ Steven R. Brown, „Consistency and the Persistence of Ideology: Some Experimental Results“. *The Public Opinion Quarterly*, 1970, 34 (1), 60-68.

¹¹⁸ Čia reiktų paminėti S. R. Brown analizę, kurioje pasitelkiant pakartotinį Q-sort metodą pademonstruojama, jog laikui bėgant panašiai kinta tiek elito, tiek „masių“ politinių nuostatų nuoseklumas. S. R. Brown, „Consistency and the Persistence...“, *op.cit.*

to, ar didžioji dalis visuomenės turi nuoseklias politinių įsitikinimų sistemas ir jei taip, kokios jos yra.

Ši diskusija kognityvinių schemų teorijoms svarbi ne tik dėl istorinio politinių nuostatų tyrimo konteksto - nors iš esmės būtent šis disputas ir inspiravo naujų konceptų, leidžiančių suderinti abi teorijas, paieškas bei skolinius iš psichologijos mokslo. Apjungiant elitistų ir universalistų ginčą, išsikristalizavo svarbiausi kognityvinių schemų teorijų politikos moksluose žiūros kampai. Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad schemų teorijos perėmė „lane‘istinę“ universalistų poziciją. Pirma, schemų teorijų apologetai drausmingai kartoją universalistų pagrindinę tiesą: visa visuomenė geba nuosekliai (individualaus nuoseklumo rėmuose) politiškai mąstyti¹¹⁹. Antra, pati pamatinė schemų teorijų prielaida – jog visi žmonės mąstymo procese įdarbina vienokias ar kitokias jiems prasmingas kognityvines schemas¹²⁰ – bene pažodžiui, tik kitame lygmenyje, atkartoja R. Lane argumentą. Svarbu atkreipti dėmesį, kad tam tikra prasme schemų teorijų šalininkai šia kryptimi nueina dar toliau nei R. Lane universalistai: jei pastarieji visiems žmonėms priskyrė vienaip ar kitaip prasmingas politines nuostatas formuojančias įsitikinimų struktūras (tradicines ideologines, bendravertybines, religines, *etc.*), tai schemų teorijos pripažįsta galimybę, jog politines nuostatas gali formuoti ne tik vienokiomis ar kitokiomis įsitikinimų sistemomis grįstos (savyje inkorporuojančiomis konkrečius naujos informacijos vertinimo kriterijus ir dėl to galinčiomis tarnauti schemomis) kognityvinės struktūros, bet ir kiti prasmingi junginiai (tarkime, stipri pasaulėžiūrą persmelkianti grupinė identifikacija).

Kita vertus, schemų teorijos nepaneigia P. E. Converse stovyklos akcentuoto elitų išskirtinumo. Tik čia jis matomas kitu kampu: schemų teorijose „elitui“ (originaliuose prieigos tekstuose labiau preferuojamas „ekspertų“ terminas) priskiriamos ne išskirtinai kitokios, bet tiesiog labiau

¹¹⁹ Axelrod, *op.cit.*, 1248; Conover, Feldman, „How People Organize the Political World...“, *op.cit.*, 109; Conover, Feldman, „Where is the Schema?...“, *op.cit.*

¹²⁰ Ši prielaida būdinga schemoms kaip kognityviniams šaukiniams. Jos įvardinimas: Lau, Redlawsk, „Advantages and Disadvantages of Cognitive Heuristics...“, *op.cit.*

išplėtotos (*more developed*) žinių struktūros. Šis reprezentacinis kognityvinės sistemos kompleksiskumas atsiranda dėl domėjimosi politiniais reikalais ir įgytų platesnių žinių¹²¹, dažnesnio gilinimosi į problematiką¹²². Be to, pastebima, kad „ekspertai“ lengviau schemas atkuria¹²³, ir (visgi) dažniau linkę pasirinkti abstraktesnes nei likusi visuomenės dalis¹²⁴. Taigi išsilavinimo ir politinio aktyvumo, domėjimosi (kitaip tariant – ekspertiškumo ar elitiškumo) reikšmė sugrįžta kiek kitokia forma: nors kognityvinės schemos formuojančios politinius įsitikinimus būdingos ir prasmingas nuoseklias politines nuostatas leidžia susiformuoti visiems ir esant palankiomis aplinkybėmis visi, nepaisant socio-ekonominio statuso, politinio išprusimo, gali taikyti *tas pačias* schemas¹²⁵, šių schemų vidinė struktūra gali skirtis nevienodu išplėtojimo (informacijos, jungčių, sąvokų kiekiu) bei abstrakcijos lygmeniu priklausomai nuo individo „ekspertiškumo“ politikos srityje. Neatmestina (nors savaime ir nėra būtina), kad visgi vienos konkrečios kognityvinės schemos gali būti labiau sietinos su „ekspertiniais“ elitais (pavyzdžiui, savaime kompleksiškesni, sudėtingesni šaukiniai), kitos – su paprastais gyventojais.

Paskutinė reikalinga išgryninti pastaba susijusi su *aschematikais*. Schemų teorijų priimta universalistinė pozicija (NB! čia ir kitur pirmiausia turima galvoje bendras mąstymo schemomis, o ne konkrečių schemų taikymo universalumas) praktiškai reiškia, kad kiekvienas individas gali taikyti jam (o ne tyrėjui) prasmingą kognityvinę schemą ir dėl to *aschematiku* vadinti jo nebūtų galima. P. J. Conover ir S. Feldman net atkreipia dėmesį, kad empiriniuose tyrimuose dėl to reiktų labai atsargiai elgtis su plačiau nepaplitusiomis kognityvinėmis schemomis ir jas demonstravusiais respondentais – tokios schemos toli gražu gali būti visai ne atsitiktinės, o tiesiog išsiskiriančios, labai unikalios ir dėl to ne itin populiaros. Autoriai teigia, kad norint atskirti tikrus *aschematikus* (informaciją apdorojant

¹²¹ Lodge, McGraw, in: „Where is the Schema? Critiques“, *op.cit.*

¹²² Richard R. Lau, David P. Redlawsk, *How Voters Decide: Information Processing during Election Campaigns*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 122.

¹²³ Kinder, *op.cit.*, 418 (8 išnaša).

¹²⁴ P.vz., Lau, Redlawsk, *How Voters Decide...*, *op.cit.*, 241.

¹²⁵ P.vz., Kumlin, *op.cit.*, 504.

nepasitelkiančiuosius jokios schemos), reiktų tikrinti šias kognityvines schemas laike – ypatingųjų atsakymai skirtingais laikotarpiais visgi turėtų koreliuoti tarpusavyje, tuo tarpu tikrųjų *aschematikų* – ne¹²⁶. Detaliau apibrėžiant pastarąją grupę, derėtų dar pridėti, kad kognityvinės schemas netaikymas tam tikroje srityje gali būti siejamas su motyvacijos, gebėjimo arba patirties trūkumu¹²⁷ ir pasireikšti visiškai nereflektuotu, jokiais kriterijais nepagrįstu, tiesioginiu bet kokios informacijos priėmimu¹²⁸ ar nesugebėjimu pagrįsti savo nuomonę, jei tokia apskritai yra. Sekant P. J. Conover ir S. Feldman pastebėjimu, panašu, kad būtent iki šio *aschematikų* termino yra susiaurinamas P. E. Converse „non-attitudes“ fenomenas: jei priimame prielaidą, kad žmonės tam tikru klausimu „neišradinėja“ nuomonės atsitiktinai lyg mesdami monetą (paneigiame P. E. Converse „non-attitudes“ sampratą), o daugiau ar mažiau prasmingai įdarbina vienokias ar kitokias schemas, leidžiančias suformuoti bent jau jų požiūriu nuoseklią nuostatą, tai tikrosios „non-attitudes“ arba atsitiktinės nuostatos stebimos tik tada, kai jos visiškai nėra niekuo paremtos – kai dėl motyvacijos, gebėjimo ar patirties trūkumo nepritaikoma visiškai jokia kognityvinė schema ir nuostatos visiškai niekaip nesugebama susidaryti ar pagrįsti.

Taigi apibendrinant šį skyrių, derėtų išryškinti, jog kognityvinės schemas prasmingai apjungė elitistų – universalistų ginčą politinių nuostatų tyrimuose. Jungiantysis schemų teorijų vaidmuo čia yra svarbus dar ir dėl to, kad mėgindamos atlikti tilto tarp skirtingų pozicijų funkciją schemų teorijos gerai susiejo savo pozicijas tiek su viena, tiek su kita diskutantų stovykla, prasmingiau įtvirtindamos savo teiginius ankstesnių tyrimų kontekste ir įgaudamos nemažą empirinių duomenų bazę. Kaip jau dėstyta, schemų teorijos preziūmuoja politines nuostatas padedančias su(si)formuoti kognityvines struktūras, o konkrečioje šių galimų struktūrų aibėje gan svarbią vietą užima ir

¹²⁶ Conover, Feldman, „How People Organize the Political World...“, *op.cit.*, 109 (8 išnaša).

¹²⁷ Helen Markus, referuota Milton Lodge, Ruth Hamill, „A Partisan Schema for Political Information Processing“. *American Journal of Political Science Review*, 1986, 80 (2), 506.

¹²⁸ Claire Affleck, Katie Curling, Becky Follin, „Academic Success and Self-schema“. <<http://www.psychology.sbc.edu/affleck2.htm>>.[žiūrėta 2011 11 28].

kognityvinėmis schemomis tarnaujančios ideologinės sistemos. Tad tai, kas buvo pasakyta apibendrinant empirinius duomenis apie įsitikinimų sistemas, pakeitus žiūros kampą gali būti transformuota ir panaudota schemų teorijų argumentams. Tuo tarpu universalistinė pozicija schemų teorijose plačiai atsispindėjo teigiant, jog visi gyventojai, įdarbindami vienokias ar kitokias kognityvines schemas geba susiformuoti nuoseklias (pirmiausia jų pačių, o ne išorinio stebėtojo atžvilgiu) politines nuostatas. Visgi elitistinio požiūrio dozė išlieka pastebėjime, kad nors kognityvinės schemas tarpusavyje nėra reitinguojamos ir nėra vertinamos (visos jos tinkamos tol, kol efektyviai padeda jų naudotojui apsvarstyti informaciją ir susiformuoti nuostatą), tačiau jų vidinės struktūros sudėtingumas ir išplėtojimas gali priklausyti nuo individo „ekspertiškumo“ lygmens.

Skyriuje grįsta antroji prielaida: vienokiomis ar kitokiomis kognityvinėmis schemomis, leidžiančiomis susiformuoti nuoseklias politines nuostatas (ar nuostatas politiniais klausimais), mąsto visi gyventojai (išskyrus aschematikų konkrečiais klausimais mažumą). Tuo tarpu ekspertiškumo, tai yra, išsilavinimo, domėjimosi ir patirties politikos sferoje, įtaka stebima ne tiek pačiame kognityvinių schemų kaip tokių naudojime, o tų schemų vidinėje struktūroje: kompleksiskume, išplėtojime (tai yra, kiek išsamiai, plačiai jos dengia ir leidžia suvokti, paaiškinti informaciją).

1.3. KOGNITYVINIŲ SCHEMŲ POLITIKOS SRITYJE AIBĖ

Ankstesniame skyriuje patvirtinus kognityvinių schemų naudojimo visuotiniškumą, šiame norėtusi aptarti pačias visuotiškai naudojamas ne tik individo, bet ir visuomenės lygmenyje prasmingas schemas: susisteminti ankstesnių kognityvinių schemų (ir kitų susietų struktūrų) tyrimų rezultatus ir apsibrėžti politikos sferoje disponuojamų kognityvinių schemų aibę, taip pat – schemų teorijų siūlomus mechanizmus ir principus,

nusakančius, iš ko, kaip ir kuri kognityvinė schema bus pasirenkama konkrečiu atveju, svarstant tam tikrą informaciją (ieškant atsakymo į anksčiau neapgalvotą klausimą).

Išaitinė schemų teorijų pozicija – net ir konkrečiame lauke (tarkime, politikos sferoje) nėra vienos visaaprepiančios kognityvinės schemas¹²⁹. Tačiau lygiai taip pat galima teigti, kad nėra ir vieno kognityvinių schemų modelio – rastieji autoriai į šią organizuojančią žinojimo struktūrą žiūri (ir empiriškai tikrina) pačiais įvairiausiais kampais. Žemiau pateikiami sugrupuoti politiniame lauke veikiančių kognityvinių schemų pavyzdžiai¹³⁰.

Pirmasis, tradiciškiausias, variantas – į kognityvinę schemą žvelgti įsitikinimų sistemos kampu. Pabrėžtina, kad dauguma toliau šiame pogrupyje išvardintųjų visuomenėje veikiančių vertybinių sistemų ir ideologinių potemių buvo tikrinta ne tiesiogiai kaip schemas, bet kaip įsitikinimų sistemos. Tačiau dėl to, jog šios įsitikinimų sistemos, kaip įrodyta, politikos sferoje puikiai gali atlikti organizuojančios žinių struktūros vaidmenį, jų detalesnį sąrašą galima perkelti ir įvardinti ideologinėmis ar bendravertybinėmis schemomis. Pirmiausia šiam kognityvinių schemų pogrupiui priskirtinos politinės ideologijos. Taigi žvelgiant iš jų pusės, tikimasi, kad visuomenė savo politines nuostatas formuos žvelgdama per tam tikrą ideologinę prizmę (ideologinę kognityvinę schemą) ir visų pirma - liberaliąją ar konservatyviąją (klasikinis P. E. Converse tyrimas¹³¹ ir vėlesni Jungtinių Amerikos Valstijų atvejo tyrimai). Vėliau ši savotiška dichotomija gerokai išplėsta ir diferencijuota, papildant ją kitomis visuomenėje randamomis ideologijomis: pavyzdžiui, John A. Fleishman klasterinės analizės metu išskiria liberalų, kvazi-liberalų,

¹²⁹ Pavyzdžiui: Lodge, Hamill, „A Partisan Schema...“, *op.cit.*, 507.

¹³⁰ Dėl to, jog šiame darbe pirmiausia domimasi politikos klausimų kontekste veikiančiomis kognityvinėmis schemomis, praleidžiama ir detaliau neaptariama tradicinė psichologijos moksluose pateikiama kognityvinių schemų tipologija: individo (*person schema*), įvykio (*event schema* arba skriptas), rolės (*role schema*), ir savęs schema (*self schema*). Ši tipologija galėtų būti perkelta ir pritaikyta politikos mokslui, tačiau kol kas, nematant papildomos naudos šalia minimų kitų schemų bei visgi ribotos šio tyrimo aprėpties, tas dar nėra padaroma. Detaliau apie šią tipologiją žiūrėti, pavyzdžiui: Henry P. Sims, Peter Lorenzi, *The new leadership paradigm: Social learning and cognition in organizations*. Newbury Park, California: Sage Publications, 1992.

¹³¹ P. E. Converse, „The Nature of Belief Systems...“, *op.cit.*

proleiboristų, *laissez-faire* advokatų, konservatorių ir ekonomikos nuosaikiųjų grupes¹³². Beje, įterpiant politinės ideologijos apibrėžimą ne tik per ekonominę, bet ir per kitas visuomenėje svarbias dimensijas - socialinę, rasinę (taikoma pirmiausia JAV)¹³³, moralinę, eks/anti-komunistinę (Lietuvoje)¹³⁴, bendros tarptautinės pozicijos (pavyzdžiui, internacionalizmo - izoliacionizmo¹³⁵) gaunama dar daugiau panašių papildomų ideologijų variacijų. Paminėtina ir Robert Axelrod atrasta „populizmo ideologija“ (pagal 1890-ųjų JAV populistų judėjimą)¹³⁶, Zaller libertarianizmas. Kitos įsitikinimų sistemos šiek tiek mažiau gali būti tiesiogiai siejamos su politinėmis ideologijomis: pradedant E. Litwak, N. Hooyman ir D. Warren dar pakankamai ideologiškai apibrėžtu „Amerikos vidutinioko racionalumu“¹³⁷, tęsiant įvairiomis bendravertybinėmis sistemomis, panašiai kaip ir tradicinės ideologijos grįstomis preferencija individualizmui ar humanizmui (Stanley Feldman, John Zaller)¹³⁸, lygybei (David O. Sears, Leonie Huddie, Lynitta G. Schaffer)¹³⁹, laisvei ar lygybei (Milton Rokeach), lygybei ar pasiekimams (Seymour Martin Lipset), netgi kapitalizmui ar demokratijai (Herbert McClosky, John Zaller)¹⁴⁰ ir baigiant preferencijomis ekonominei plėtrai ar gamtos saugos orientacijoms (Staffan Kumlin)¹⁴¹. Atitinkamai atskirai daryt paminėtinos ir religinės pasaulėžiūros¹⁴² ar netgi galimi tam tikri specifiniai

¹³² Fleishman, „Types of Political Attitude Structure...“, *op.cit.*

¹³³ Knoke in Fleishman, „Types of Political Attitude Structure...“, *op.cit.*, 372.

¹³⁴ Ainė Ramonaitė, „Posovietinės Lietuvos politinė anatomija“. Vilnius: Versus aureus, 2007, Ramonaitė, „Lietuvos partijų vertybinis žemėlapis...“, *op.cit.*, 28-52, Žiliukaitė, Ramonaitė, „Vertybinės nuostatos...“, *op.cit.*, 130-141.

¹³⁵ Kaip pradinis argumentas naudojamas Robert Axelrod: Robert Axelrod, „The Structure of Public Opinion on Policy Issues“. *Public Opinion Quarterly*, 1967, 31, 51 – 60.

¹³⁶ Axelrod, „The Structure of Public Opinion...“, *op.cit.*

¹³⁷ Eugene Litwak, Nancy Hooyman, Donald Warren, „Ideological Complexity and Middle-American Rationality“. *Public Opinion Quarterly*, 1973, 37, 317 – 332.

¹³⁸ Stanley Feldman, John Zaller, „The Political Culture of Ambivalence: Ideological Responses to the Welfare State“. *American Journal of Political Science*, 1992, 36, 268 – 307.

¹³⁹ Įvairias lygybės sampratas kaip kognityvinę schemą tikrino D. O. Sears, L. Huddie, L. G. Schaffer. David O. Sears, Leonie Huddie, Lynitta G. Schaffer, „A Schematic Variant of Symbolic Politics Theory, as Applied to Racial and Gender Equality“. Kn. Lau, Richard R., David O. Sears (sud.), *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986, 159 – 202.

¹⁴⁰ Aptariami Feldman, Zaller, „The political culture of ambivalence...“, *op.cit.*, 269.

¹⁴¹ Kumlin, „Ideology-driven opinion formation...“, *op.cit.*, 500.

¹⁴² Jas kaip schemą tiria, pvz., S. Kumlin, *op.cit.*

kultūriniai – tautosakiniai klodai¹⁴³, pokomunistinių šalių atveju atskiras mąstymo struktūras (ir nebe tiek tiesiogiai sietinas su ideologijomis) potencialiai formuojančios komunistinio režimo patirtys (vėlgi, Ainės Ramonaitės įrodyta Lietuvoje veikianti sovietinės sistemos griūtis laimėtojų ir pralaimėtojų skirtis¹⁴⁴). Ką visos šios išvardintos kognityvinės schemas turi bendra – įsitikinimų sistemų (tai yra, nuosekliai sujungtų įsitikinimų apie žmogaus prigimtį, visuomenės tvarką visumos) prigimtį, jų tyrimų priešistorę ir aukštą abstrakcijos laipsnį.

Kiek kitokį žiūros kampą galime stebėti nebe iš įsitikinimų sistemų analizės perimtose, bet originaliai schemų teorijų išplėtotose kognityvinėse schemose. Pavyzdžiui, tokiose, kurias pasitelkiant naujas politinis klausimas gali būti apsvarstomas ir nuostata susiformuojama remiantis tam tikru „grupiniu mąstymu“ (*groups schema*). Tai yra, konkreti politinė nuostata formuojasi atsižvelgiant į santykį su tam tikrai grupe – rase, klase ar pan. Viena vertus, tai gali būti stipri identifikacija su grupe ir/ar rūpinimasis jos gerove, kita vertus, tam tikros grupės išankstinis neigiamas vertinimas (šioje vietoje į teoriją įsileidžiami stereotipai), paveikiantis su ja susijusius politinius klausimus (tam tikras susijusias politikas, atstovaujančius ar proteguojamus kandidatus ir pan.). Robert Lau yra dėstęs, jog išplėtotą (tarkime, eksperto lygmenyje) tokia schema reikalautų turėti išankstinį visų visuomenės grupių vertinimą, nuostatas apie jas, gebėti susieti šias grupes su joms aktualiais klausimais ir tiksliai žinoti, kuris kandidatas ar politinė partija konkrečiai

¹⁴³ Vėlgi, amerikietiškosios kultūros esminės vertybes, kuriomis grindžiama politinė pozicija tyrė, pavyzdžiui, S. Feldman ir J. Zaller, panaudodami įvairius dokumentus. JAV kultūrai, pavyzdžiui, priskiriama trijų įsitikinimų lydynys: tikėjimas galimybių lygybe, parama ekonominiam individualizmui ir parama laisvai rinkai (Feldman, „Structure and Consistency...“, *op.cit.*, 418-419). Vedant paralelę galima manyti, kad kiekviena tauta turi užprogramuotą rinkinį vertybių, lemiančių ir jos politinius pasirinkimus, politines nuostatas. Taigi dabartį gali lemti ir tam tikri bendri praeities pasakojimai (Lietuvos atveju – pvz., tam tikras pokolonijizmo diskursas (žr. Ugnės Karvelytės, Violetos Kelertienės, Mindaugo Kvietkausko tekstus)). Tiesa, šis rinkinys gali dubliuotis su kitomis schemomis.

¹⁴⁴ Ramonaitė, „Posovietinės Lietuvos...“, *op.cit.*, Žiliukaitė, Ramonaitė, „Vertybinės nuostatos...“, *op.cit.*, 130-141; taip pat žiūrėti ankstesnę išnašą – pokolonijizmo diskursą analizuojančius tekstus.

grupei yra palankesnis¹⁴⁵. Tačiau prasmingai veikti gali ir ne visiškai pagal nurodytus kriterijus išplėtota schema.

Panaši kognityvinių schemų grupė gali būti išskiriama pagal susisiejamą su tam tikru autoritetu. Pirmiausia čia reiktų kalbėti apie plačiai tiriamas partinės priklausomybės/identifikacijos/prisirišimo schemas (*partisan schema*)¹⁴⁶. Mechanizmas šiuo atveju paviršutiniškai gan elementarus: tarkime, informacija svarstoma ir politinės nuostatos susidaromos pirmiausia kreipiant dėmesį į tai, ką konkrečiu klausimu dėsto subjektyviai reikšmingiausia politinė partija. Kita vertus, prie šios grupės norėtųsi prijungti ir kitą literatūroje mažiau analizuojamą, bet mechanizmu panašų atvejį – kognityvinę schemą, inkorporuojančią pasitikėjimą ekspertais. Tokią schemą išskirti leistų, pavyzdžiui, N. R. Luttbeg faktorinės analizės metu aptikta politines nuostatas jungianti „noro priimti ar tvirtai laikytis techninių ekspertų rekomendacijų“ dimensija¹⁴⁷.

Ketvirtoji kognityvinių schemų grupė siejama su pozicijų konkrečiais klausimais (*issue positions*) schema. Apibrėžiama ji galėtų būti kaip mąstymo forma, kai per vieną subjektyviai aktualią problemą matomas ir vertinamas visas politinis laukas. Tarkime, renkantis, už ką balsuoti rinkimuose, pirmiausia mąstoma apie tai, kuris iš kandidatų ar partijų geriausiai galėtų išspręsti konkrečią rūpinamą problemą, klausimą.

Galiausiai penktoji schemų grupė yra bene specifiškiausia ir mažiausiai „politinė“ tradicine prasme, tačiau visgi labai svarbi šiame lauke. Individo charakterio ypatumų poveikis jo politinėms preferencijoms politinėje psichologijoje visą laiką užėmė svarbią vietą (jau vien ko vertos išplėtos Theodor W. Adorno „autoritarinės asmenybės“ studijos¹⁴⁸). Tačiau schemų teorijose šis santykis pasukamas dar kitaip – domimasi, kiek atskiruose

¹⁴⁵ Lau, „Political Schemata...“, *op.cit.*, 104.

¹⁴⁶ Lau, „Political Schemata...“, *op.cit.*, 110, Lau, Redlawsk, *How Voters Decide...*, *op.cit.*, 232-233.

¹⁴⁷ Luttbeg, „The Structure of Beliefs...“, *op.cit.*, 405.

¹⁴⁸ Theodor W. Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson, and Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality*. Harper & Brothers, 1950. <<http://www.ajcarchives.org/main.php?GroupingId=6490>> [žiūrėta 2014 02 08].

pasirinkimuose, nuostatų susidarymuose įtakos turi mąstymas apie konkrečias asmenybes. Išskiriama asmenybės schema (*personality schema*), kuri pirmiausia nurodo, jog individas susidarydamas nuostatą apie tam tikrą politinį objektą (dažniausiai kalbama apie kandidatus, tačiau, tikėtina, asmenybės schema gali veikti ir personalizuotai galvojant apie partijas, tam tikrus sprendimus), pirmiausia siekia su objektu susijusių asmeninių charakteristikų ir remdamasis jomis, sprendžia. R. Lau, tarkime, išskiria tokias į asmenybės schemą nurodančias vertinamas svarbias kandidato savybes kaip patikimumas ar efektyvumas: kandidatu „galima pasitikėti“, jis „pagerins valdžios darbą“¹⁴⁹. Taigi šiuo atveju pagrindinis dėmesys skiriamas tam tikrų savybių vertinimui – per šią savybių vertinimo perspektyvą matomas platesnis vaizdas.

Schemoms iš visų šių kategorijų priskirtinas vienodas vaidmuo formuojant konkrečias gyventojų nuostatas. Taigi nenuostabu, kad empiriniuose tyrimuose vienos ar kitos schemos ar schemų grupės dažnai ir tikrinamos (ar atrandamos) lygiagrečiai. Tarkime, R. Lau savo rinkimų kandidatų analizėje tikrino keturias schemas: grupės, vienos problemos, kandidato asmenybės ir partinės identifikacijos (bent vienos iš šių keturių schemų neturėjo tik 33 proc. respondentų)¹⁵⁰. Panašiai kognityvinės schemos gali paaiškinti ir ankstesnius tyrimus. Tarkime, 1968 m. analizėje N. R. Luttbeg empiriškai išskyrė penkis nuostatas vietos problemų klausimais struktūruojančius faktorius ir įvardino juos liberalizmo – konservatyvizmo, mokyklos problemų, metropolitanizmo (arba noro spręsti savo vietos problemas), pasitikėjimo ekspertais ir busterizmo (arba noro paversti savo bendruomenę patrauklia vieta naujai industrijai) dimensijomis¹⁵¹. Kaip matyti, visi šie faktoriai gana sklandžiai gali būti susieti su atitinkamomis anksčiau minėtomis schemomis (pirmasis su ideologinių įsitikinimų, antrasis su vienos problemos, trečiasis su grupės, ketvirtasis – su tam tikra autoritetine, ekspertų nuomonės vertinimo schema, penktasis, tiesa, kadangi duomenys kiekybiniai ir

¹⁴⁹ Lau, „Political Schemata...“, *op.cit.*, 109.

¹⁵⁰ Lau, „Political Schemata...“, *op.cit.*

¹⁵¹ Nuoroda į „lyderių“ faktorius. Luttbeg, *op.cit.*, 404-406.

nėra visiškai aišku, kuri tiksliai prasmė slypi po jais, gali būti siejami tiek su įsitikinimų sistemos (industrinis progresas kaip vertybė), tiek su grupine (teigiamų pokyčių savo grupei paieškos) schemomis). Beje, šie N. R. Luttbeg išskirti faktoriai jo tyrime paaiškino 60-70 proc. visos apklaustųjų nuomonių variacijos¹⁵². Taigi apibendrinant, šiuose pavyzdžiuose dar kartą galime stebėti koegzistuojančias politinių klausimų vertinimo prizmes – kognityvines schemas.

Praktiškai visi su schemų teorijomis vienaip ar kitaip sietini autoriai teigia, kad baigtinio schemų sąrašo pateikti praktiškai neįmanoma¹⁵³. Tačiau minėtos penkios grupės gana neblogai susistemina daugumą empirikoje aptinkamų schemų. Tiesa, čia reiktų pridėti, kad tipologizacija galioja pirmiausia politikos mokslų kontekste (visos skirstytos schemas – iš politinei psichologijai priskiriamų darbų) ir nėra labai glaudžiai susijusi su paties psichologijos mokslo literatūroje skiriamais schemų tipais: asmens, įvykio, rolės ir savęs-schemomis¹⁵⁴, nors tam tikros paralelės ir gali būti išvestos (tam pirmiausia turbūt trukdo tai, kad keturios „tikrosios“ psichologijos schemas yra labai fundamentalios, susijusios pirmiausia su kasdieniu patyrimu, stokojančios visuomeniniame gyvenime reikalingo didesnio abstraktumo).

Vis dėlto, atsispiriant nuo šio pavyzdžio, galima ieškoti detalesnio politinio lauko schemų aibės išplėtojimo galimybes. Galimą sprendimo variantą pasufleruoja Donald R. Kinder, savo apžvalginame tekste (tame pačiame, kuriame nuskambėjo jo garsioji frazė „šiuo metu daugiau žinome, kaip amerikiečiai nemąsto apie politiką, negu tai, kaip apie ją mąsto“) pateikdamas penkis galimus politinių įsitikinimų formavimosi proceso nepriklausomus kintamuosius: asmenybę, savanaudišką interesą, grupinę identifikaciją, vertybes bei konkrečius istorinius įvykius¹⁵⁵ (pastarąjį kintamąjį,

¹⁵² *Ibid.*, 403.

¹⁵³ Pavyzdžiui, apie baigtinio kognityvinių schemų, taikomų balsuojant, sąrašo nebuvimą: Lau, Redlawsk, *How Voters Decide...*, *op.cit.*, 14.

¹⁵⁴ Sims, „The new leadership paradigm“, *op.cit.*

¹⁵⁵ Kinder, „Diversity and Complexity...“, *op.cit.*, 401 - 413.

1 lentelė. Kognityvinių schemų kategorizacija pagal žiūros kampą ir skirtingus abstrakcijos lygmenis¹⁵⁶

	Abstrakcijos lygmenys	Asmenybės charakteristikos	Savanaudiškumas	Grupinė identifikacija	Vertybės	Istoriniai įvykiai, pasakojimai
Kognityvinių schemų grupės pagal žiūros kampą	Informacijos svarstymo procese remiamasi...					
Įsitikinimų sistemomis grįstos schemas (ideologinės, vertybinės, <i>etc.</i>)	...tam tikrais įsitikinimais, vertybėmis	*	*	*	*	*
Grupės schemas	...poveikiu reikšmingai grupei	*	*	*	*	*
Autoriteto schemas (partinės identifikacijos, ekspertinės)	...tam tikru autoritetu	*	*	*	*	*
Vieno probleminio klausimo schema	...konkrečios problemos sprendimo galimybėmis	*	*	*	*	*
Asmenybės schemas	...su informacija susijusios asmenybės vertinimu	*	*	*	*	*

* žymi teoriškai galimas išskirti kognityvinių schemų kategorijas.

Sudaryta autorės.

atsižvelgiant į jo turinį, nesunkiai galima perversti į istorinės atminties, tam tikrų įvykių interpretacijų kintamąjį, taip galimai padidinant jo aktualumą schemų konceptui). Visi šie penki kintamieji be kita ko, gali nurodyti ir į skirtingus schemų abstrakcijos lygmenis, tad apjungti dvi tipologizacijas – kognityvinių schemų ir skirtingus abstrakcijos lygmenis suponuojančių D. Kinder kintamųjų – būtų gana paranku (1 lentelėje pateikiamas pavyzdys).

¹⁵⁶ Žvelgiant iš kitos pusės, patys D. Kinder minimi penki kintamieji gan neblogai koreliuoja su išskirtomis kognityvinių schemų grupėmis (asmenybės charakteristikos – su asmenybės schemomis, savanaudiškumas – su vieno probleminio klausimo schema ir taip toliau). Tad į tokią matricą galima žvelgti ir kaip į tam tikrą skirtingų schemų grupių galimų tarpusavio persidengimų pavyzdį. Bet kokių atveju, tai nepaneigia skirtingų abstrakcijos lygmenų schemų grupėse išskyrimo, o tik praturtina jį naujais aspektais.

Ypač platesniųjų (tarkime, įsitikinimų sistemomis grįstų) schemų grupių atveju tai leistų išskirti papildomas aiškesnes mąstymo logikas ar jų savybes (pavyzdžiui, atskirti įsitikinimų sistemos posistemes, grįstas asmeninio charakterio padiktuotomis vertybėmis; tuo metu individualiai asmeniui parankiausia ideologija ar vertybe; arba tuo metu relevantiškai grupei parankiausia ideologija ar vertybe; posistemes, grįstas apskritai svarbiausiomis laikomomis vertybėmis, įsitikinimais; arba istoriniais įvykiais ir jų „pamokomis“ bendrame vertybiname, įsitikinimų kontekste). Pernelyg neįsileidžiant į tokios galimos matricos aptarimą, galima tik darkart akcentuoti apjungimo mintį ir reikšmę – išskiriamus kelis schemų grupių abstrakcijos laipsnius.

Kaip jau matyta ankstesniame aptarime, schemas suponuoja tam tikrą tarpusavio hierarchiją pagal tai, kad kategorizuojant gali būti susietos ar išskaidytos į bendresnes ar smulkesnes struktūras¹⁵⁷ (jokiu būdu šios hierarchijos nereiktų suprasti kaip schemų skirstymo pagal tai, kuri geriau atlieka savo funkciją ar netgi ne pagal jose išsiskiriusius abstrakcijos lygmenis; schemų hierarchija schemų teorijų prieigoje galima tik kalbant apie vidines schemų struktūrų kategorijas ir jų centriškumą¹⁵⁸). Tarkime, ideologinės schemas gali būti skaidomos į liberalizmo, konservatizmo, „populizmo“ subsistemas, tačiau taip pat – kartu su vertybėmis grįstomis schemomis jungiamos į bendrąsias įsitikinimais jungiamas suprasistemas. Tačiau nepamirština, kad ši hierarchijos sąvoka taikoma tik kalbant apie teorinį schemų kategorijų rikiavimą, sujungimą į tam tikras grupes pagal jų išoriškai įžvelgiamus panašumus – visos empirikoje tiesiogiai stebimos schemas yra viename hierarchiniame lygmenyje (empirikoje savaime nėra tokio dalyko, kaip ideologinė schema – yra tik konservatizmo, liberalizmo, libertarizmo, *etc.* schemas).

¹⁵⁷ Hipotetinį kognityvinių schemų skaldymą į sub-schemas iki „primityviųjų“ schemų glaustai aptaria B. Dahlin: Bo Dahlin, „Critique of the Schema Concept“. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 2001, 45 (3), 294.

¹⁵⁸ Nors ir čia ne visais atvejais: žr. Hastie, „A Primer of Information-Processing Theory“, *op.cit.*, 19 – 20.

Pažymėjus plačią galimų kognityvinių schemų aibę, logiškai kyla klausimas apie tai, kiek konkretus individas vienu konkrečiu metu, vienu konkrečiu politikos klausimu gali turėti pritaikomų kognityvinių schemų. Literatūroje atrandamas atsakymas – individas gali disponuoti keliomis jam prieinamomis schemomis konkrečiu klausimu, tačiau dėl kognityvinių ribų šis skaičius yra labai nedidelis. Tarkime, kaip teigia R. Lau, disponuoti dviem atskiromis išplėtotomis kognityvinėmis schemomis konkrečiu klausimu yra labai įmanoma¹⁵⁹ (vėliau empiriškai tai labai gerai pademonstruoja Christopher J. Bryan ir jo kolegos¹⁶⁰ ir tam tikra prasme paneigia P. J. Conover ir S. Feldman, teigiančius, jog žmogus gali turėti kelias atskiras schemas tuo pačiu klausimu, tačiau (ir šia papildoma sąlyga P. J. Conover ir S. Feldman išsiskiria iš likusios autorių daugumos) - tik skirtinguose abstrakcijos lygmenyse¹⁶¹). Šalia šių nuostatų apie kognityvinių schemų koegzistavimą R. Hamill ir M. Lodge dar prideda, kad labiau išprusę galimai turi didesnę konkrečiu metu konkrečiam klausimui pritaikomų turimų schemų pasirinkimą¹⁶².

Tačiau jei individas konkrečioje situacijoje konkrečiu metu gali turėti kelias potencialiai pritaikomas kognityvines schemas, kas nulemia, kaip tarp jų pasirenkama? Šioje vietoje vertėtų detaliau įsigilinti į patį schemas taikymo mechanizmą (žiūrėti R. Axelrod modelį¹⁶³ 1 ir 2 paveikslėliuose). Primintina, kad schemas taikymas yra sąmoninis automatinis veiksmas, tad paveikslėliuose išgryninti „taktiniai pasirinkimai“ vyksta nepriklausomai nuo mąstančiojo valios (išskyrus atvejį, kai schemas netaikomos dėl motyvacijos ar tam tikrų gebėjimų trūkumo). Pirmasis paveikslėlis aiškiai perteikia pačią kognityvinės schemas veikimo logiką – interpretuojant informaciją (įeigos žinutę) arba pritaikoma turima sena (politinio klausimo, pavyzdžiui)

¹⁵⁹ Lau, „Political Schemata...“, *op.cit.*, 112.

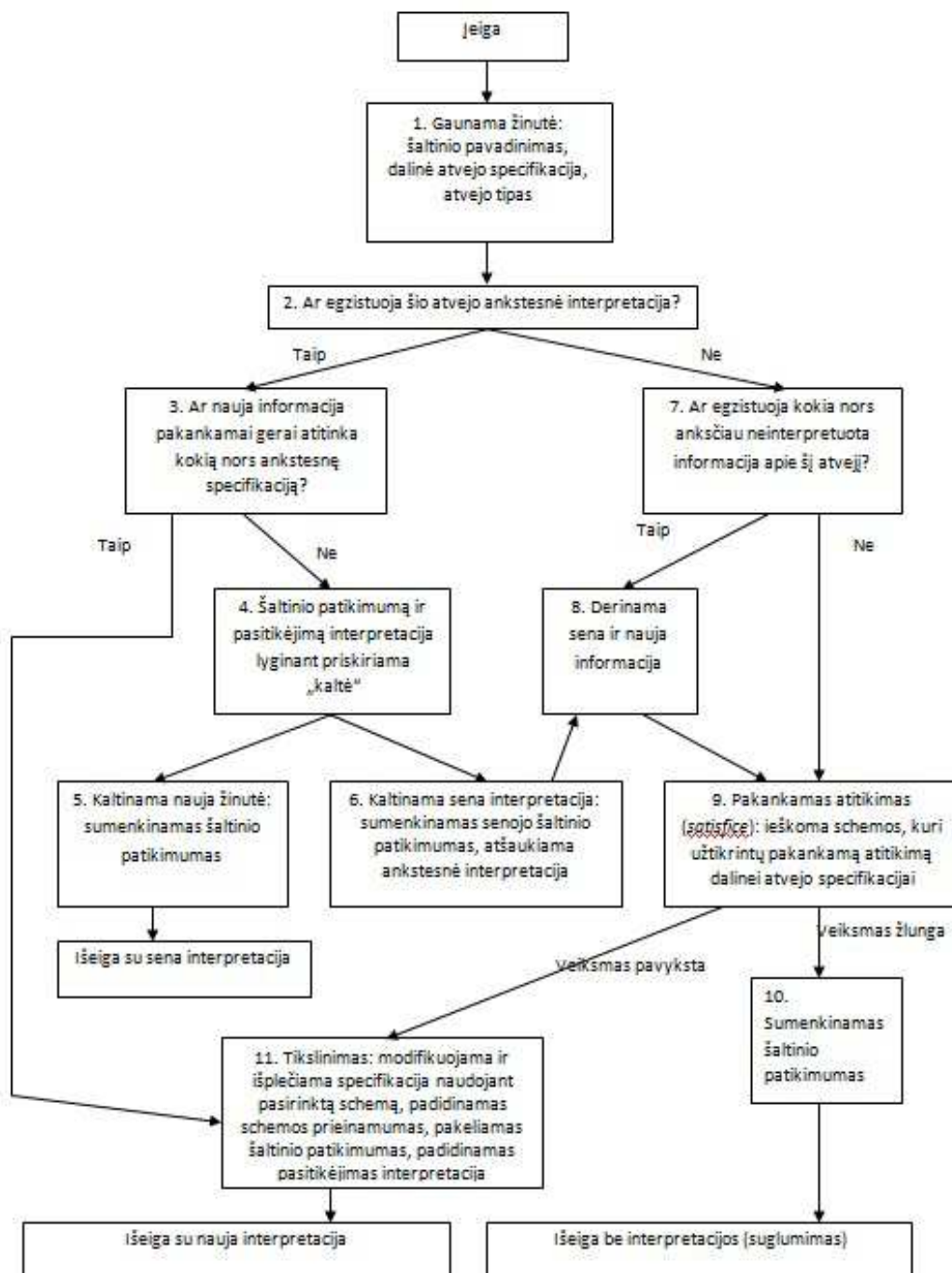
¹⁶⁰ Christopher J. Bryan, Carol S. Dweck, Lee Ross, Aaron C. Kay, Natalia O. Mislavsky, „Political mindset: Effects of Schema Priming on Liberal-Conservative Political Positions“, *Journal of Experimental Social Psychology*, 2009, 45, 890 – 895.

¹⁶¹ Conover, Feldman, „How People Organize the Political World...“, *op.cit.*, 101.

¹⁶² Hamill, Lodge, „Cognitive Consequences...“, *op.cit.*, 92.

¹⁶³ Modelis pateiktas straipsnyje: R. Axelrod, „Schema Theory...“, *op.cit.*

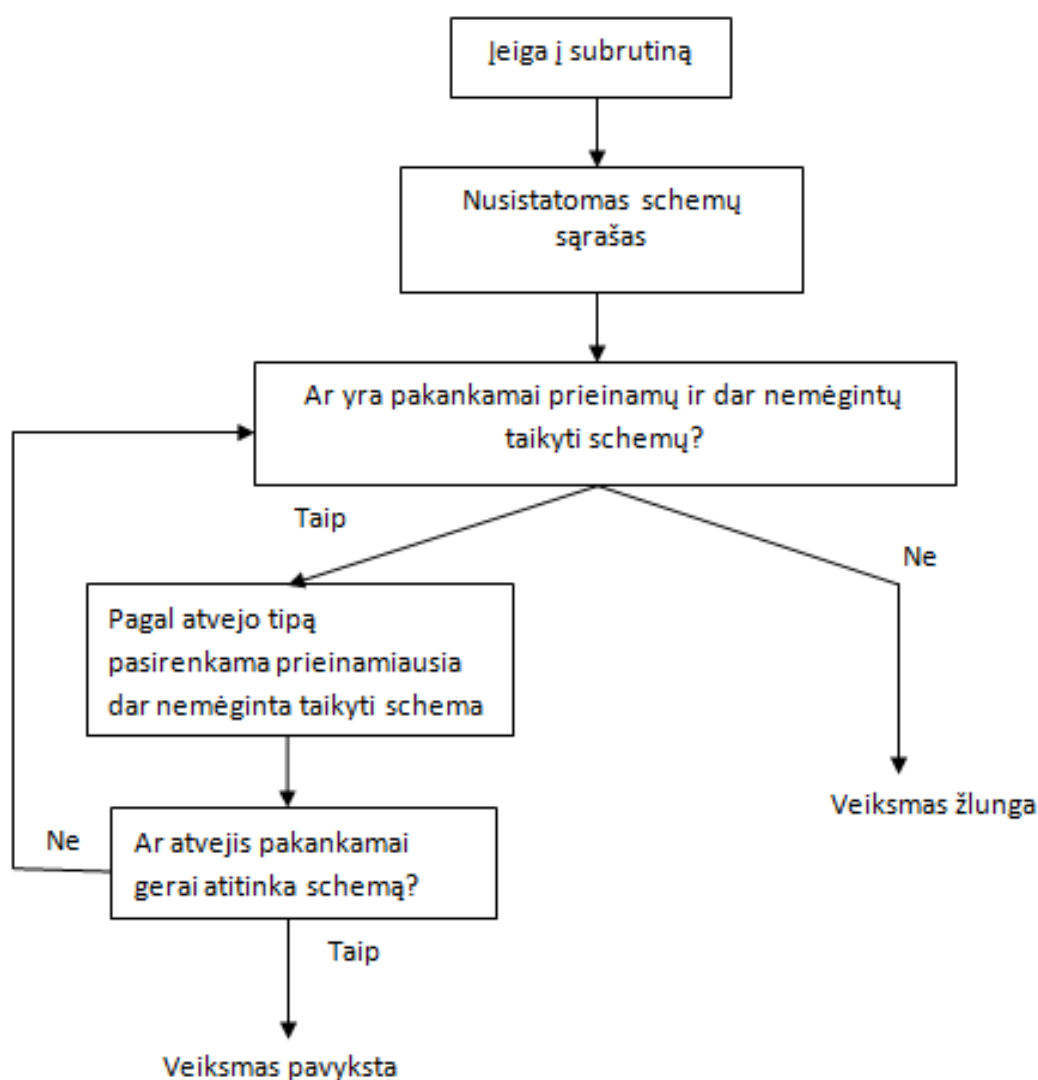
1 paveikslėlis. Bendra informacijos apmąstymo pagal kognityvinių schemų teorijas schema.

Šaltinis: Robert Axelrod, „Schema Theory: An Information Processing Model of Perception and Cognition“. *American Political Science Review*, 1973, 67 (4), 1251.

interpretacija, arba pasitelkiama schema, labiausiai tinkanti konkrečiu klausimu ir leidžianti susiformuoti naują interpretaciją (atitinkamai nuo šioje vietoje detaliau neaptariamų taktinių ėjimų, individas sėkmingai arba ne interpretuoja naują žinutę – susidaro nuostatą politiniu klausimu). Antrajame paveikslėlyje aiškiau matyti, kaip vyksta schemas taikymo procesas –

2 paveikslėlis. Kognityvinių schemų teorijų pateikiama informacijos apmąstymo schema pakankamo atitikimo (*satisfice*) etape.

Šaltinis: Robert Axelrod, „Schema Theory: An Information Processing Model of Perception and Cognition“. *American Political Science Review*, 1973, 67 (4), 1251.

pirmiausia automatiškai pasitelkiama subjektyviu (nu)manymu geriausiai tinkanti schema iš disponuojamų schemų sąrašo. Jai nepadėjus sėkmingai interpretuoti naujos informacijos (susidaryti nuomonės), automatiškai pasirenkama kita, antra pagal tinkamumą, disponuojama kognityvinė schema (ir taip toliau, iki interpretaciją sukuriančios schemos atradimo ar disponuojamos aibės pabaigos). Čia kartu su R. Axelrod svarbu atkreipti dėmesį, jog šis mechanizmas daugiau orientuotas į pakankamą atitikimą (*satisficing*) nei į „geriausios“ interpretacijos paiešką (*maximizing*), tai yra, procesas sustoja ties pirma pakankamą interpretaciją užtikrinančia schema, neperžvelginėjant visos turimų schemų aibės ieškant „geriausios“ tarp jų ¹⁶⁴ (būtent ši savybė suteikia pamatus toliau išdėstomiems schemų pasirinkimo kriterijams).

Visgi kol kas šis mechanizmas, nors ir paaiškina, kaip skirtingos disponuojamos kognityvinės schemos kuria atitinkamas nuostatas politiniais klausimais (svarbu atkreipti dėmesį, kad schemos informacijos apmąstymo procese taikomos po vieną), vis dar neatsako į klausimą, kas apibrėžia konkrečios schemos iš kelių konkrečių klausimų disponuojamųjų sąrašo pirmenybę, didžiausią „tinkamumą“. Šioje vietoje įvestinos keletas kognityvinės schemos pirmenybinį vartojimą apibrėžiančių sąvokų. Gana banaliai pirmiausiai dėmesys atkreiptinas į tą patį pasiekiamumą (*availability*): pirmiausia schema apskritai turi patekti į pasirinkimo aibę. Tuo tarpu jos santykinai didesnis nei (jei tokia yra) kitos ar kitų alternatyvių schemų prieinamumas (*accessibility*), pagal R. Axelrod, matuojamas kognityvinės schemos dydžiu ir subjektyviu informaciją apmąstančiojo supratimu, kad būtent ši schema konkrečiai informacijai ar klausimui labiausiai tinka (*veridicality of a schema*, toliau verčiama kaip schemos subjektyvus teisingumas): kuo žmogus labiau įsitikinęs, kad klausimas priklauso sričiai, į kurią žiūrima per konkrečią schemą ir kuo ta schema yra mažesnė (tai yra, apimanti mažiau kategorijų, bendresnė ir kartu plačiau pritaikoma), tuo labiau

¹⁶⁴ R. Axelrod, „Schema Theory...“, *op.cit.*, 1252.

tikėtina, kad svarstant tam tikrą klausimą ji ir bus pirmiausia pritaikyta¹⁶⁵. Schemos „pirmumas“ taip pat apibrėžiamas ir per jos ankstesnį taikymą: viena vertus, kuo schema dažniau ir sėkmingiau pritaikoma, tuo jos „pirmumas“ aukštesnis, kita vertus, dėmesys atkreiptinas ne tik į bendrą vartojimo patirtį, bet ir į neseną naudojimą – kitaip tariant, schemos ryškumą (tikėtina, jog aktyvavus schemą, ji kurį laiką, pavyzdžiui, svarstant tolesnę informaciją, bus santykinai prieinamesnė nei kitos). Kita vertus, ryškumas (*salience*) sukuriamas ir per nuolatinį išorinį schemos pasiekiamumą – tai yra, bendrą informacinį kontekstą. Kuo dažniau tam tikra politinės problemos interpretacija yra prieinama viešai (kitaip tariant, tampa „chronically accessible“), tuo labiau tikėtina, kad žmonės bus linkę ją pasitelkti¹⁶⁶. Galiausiai dėmesį vertėtų atkreipti į tai, kad laikomasi nuomonės, jog afektas (arba stipri emocinė reakcija į aplinką) taip pat gali padidinti kai kurių schemų taikymo galimybes¹⁶⁷.

Beje, aukščiau išvardintos kognityvinės schemos pasitelkimo tikimybę didinančios aplinkybės didžiąja dalimi sutampa su jau minėtų J. N. Druckman ir kitų autorių komunikacijos tyrimais apibrėžiamų rėmų mintyse („frames in thought“) pasirinkimo kriterijais: pasiekiamumu (*availability*), prieinamumu (*accessibility*, tik čia po šiuo terminu daugiau kalbama apie dažno tam tikros minties aktyvavimo pasekmes arba nuolat prieinamą išorinį informacinį kontekstą), pritaikomumu arba tinkamumu (*applicability* arba *appropriateness*, šiame kontekste daugiau mažiau atitinkančiu schemų subjektyvaus tinkamumo kriterijų)¹⁶⁸. Toks tik pačia terminologija besiskiriantis objektų ir jų savybių apibūdinimų sutapimas tik dar kartą patvirtina, kad teorijų apjungimas, dėmesingai skolinantis vienos iš sferų atradimus ir pritaikant juos kitame kontekste, visiškai įmanomas.

¹⁶⁵ Axelrod, „Schema Theory...“, *op.cit.*, 1260 – 1264.

¹⁶⁶ Lau, Smith, Fiske, „Political Beliefs...“, *op.cit.*, 648 – 650, 668.

¹⁶⁷ Žr., pavyzdžiui, Conover, Feldman, „How People Organize the Political World...“, *op.cit.*, 98.

¹⁶⁸ Druckman, „What’s It All About...“, *op.cit.*, 4 – 5.

Taigi praplečiant antrajame skyriuje dėstyta mąstymo kognityvinėmis schemomis universalumo prielaidą galima teigti, jog egzistuoja tam tikra galimų ne tik išskirtinai individualių, tačiau ir pakankamai visuomenėje paplitusių schemų aibė. Šios schemas, nors tarpusavyje ir nevertinamos ar nereitinguojamos (nes visos yra vienodai svarbios atlikdamos savo kognityvinio šaukinio funkciją mąstymo procese), gali aprėpti įvairiausias dimensijas, skirtis savo tarpusavio sandara, tačiau visiškai lengvai koegzistuoti ne tik visuomenėje, bet ir konkretaus individo galvoje. Vis dėlto šis koegzistavimas neprimeta neaprepiamo ir todėl neištiriamo chaoso: vienas individas konkrečiu klausimu turi labai ribotą kognityvinių schemų pasirinkimą, o šių schemų santykinį tarpusavio pirmumą apsprendžia tokios aplinkybės kaip schemas prieinamumas (jos dydžio suponuojamas taikymo platumas bei subjektyvus schemas tinkamumo konkrečioje situacijoje įvertinimas), aktyvus schemas vartojimas bei į konkrečią schemą dažnai referuojantis išorinis informacinis kontekstas. Pastarasis kriterijus atkreipia dėmesį ir į išorinę komunikaciją – tai yra, įvertinant jo svarbą kyla klausimas, kaip ir kiek išorinė (informacinė) aplinka pajėgia keisti susiformavusias kognityvines schemas bei daryti įtaką jų pasirinkimui. Tai ir bus aptariama kitame skyriuje, tuo tarpu trumpai iš praktinės pusės reziumuojant šį derėtų atkreipti dėmesį į egzistuojančios relevantiškų (visuomenėje pasiekiamų) kognityvinių schemų aibės pažinimo svarbą – nes būtent šis pažinimas padeda suprasti ir paaiškinti konkrečias visuomenės politines nuostatas.

Skyriuje grįsta trečioji prielaida: vienu metu vienoje srityje individas gali disponuoti keliomis įvairiastruktūrems kognityvinėmis schemomis (potencialaus įvairiausių schemų rinkinio egzistavimas), tačiau konkrečiai „įdarbinti“ – tik vieną, tuo metu santykinai stipriausią.

1.4. KOGNITYVINĖS SCHEMOS: PASTOVUMAS IR/AR KAITA?

Paskutiniai prielaida, kurią prieš leidžiantis į konkrečius kognityvinių schemų tyrimus derėtų aptarti, yra susijusi su schemų tyrimų tam tikru duotuoju laiko momentu prasmingumu. Kitaip tariant, apsibrėžtina, kaip schemas įgaunamos ir ar išvis, koku būdu bei kaip greitai kognityvinės schemas kinta. To ir siekiama šiame skyriuje, aptariant ne tik pačių kognityvinių schemų įgavimo bei kaitos mechanizmus, bet ir kognityvinių schemų teorijų santykį su komunikacijos teorijomis bei galimus jų sąlyčio taškus.

Laikoma, jog kognityvinės schemas nėra įgimtos – jos įgyjamos per politikos sferos pažinimo patirtį¹⁶⁹. Kartu tikėtina, jog kaip ir pirmosios įsitikinimų sistemos¹⁷⁰, pirmosios kognityvinės schemas įgaunamos ankstyvoje vaikystėje, su pirmosiomis pažinimo patirtimis. Remiantis kai kurių autorių mintimis, net galima mąstyti apie pirmųjų kognityvinių schemų įgijimą kaip apie tam tikrą „įkultūrinimo“ į konkrečią visuomenę procesą¹⁷¹. Taigi pirmasis pažinimas suformuoja kognityvines schemas, o įgytos kognityvinės schemas savo ruožtu tampa neatskiriamu pažinimo įrankiu ir formuoja individų pasaulio matymą.

Kaip kognityviniai „įrankiai“, schemas suponuoja automatiškai mąstymo procesuose taikomą, stabilų mechanizmą: literatūroje praktiškai nėra kalbama apie visiškai naujų schemų su(si)kūrimą ar absoliutų jų, įgytų, atsisakymą – jei ir užsimenama apie konkrečių schemų kaitą, dažniausiai nurodoma arba į palaipsni, išimtinį ir sudėtingą procesą su kliūtimis¹⁷² arba tiesiog į tam tikrą schemų plėtojimąsi (numanomai - stiprėjimą, gilėjimą, įvairesnių niuansų įgavimą) paremtą jų pačių taikymo praktika¹⁷³. Kitaip

¹⁶⁹ Lau, „Political Schemata“, *op.cit.*, 114; Conover, Feldman, „How People Organize the Political World“, *op.cit.*, 99.

¹⁷⁰ Brown, „Consistency and the Persistence of Ideology“, *op.cit.*, 60.

¹⁷¹ Apie „įkultūrinto bet kurios visuomenės nario schemas“ užsimena R. Hastie: Hastie, *op.cit.*, 22.

¹⁷² Oskamp, Schultz, *Attitudes and Opinions*, *op.cit.*, 30.

¹⁷³ Conover, Feldman, 1984, *op.cit.*, 99.

tariant, pati kognityvinė schemų prigimtis lemia pakankamą jų stabilumą – konkrečių schemų turinio tyrimai tam tikru laiko momentu su apibendrinimais platesniam laikotarpiui yra įmanomi.

Tuo tarpu kito tipo kaita, apie kurią kalbama gerokai plačiau, yra grįsta ne konkrečių kognityvinių schemų vidine kaita, o vėlgi, konkrečioje situacijoje taikomų schemų tarpusavio kaita - prieinamų kognityvinių schemų aibės restruktūrizacija pirmumo aspektu. Logiškas ir empiriniam tyrimui labai svarbus klausimas – kokio kognityvinių schemų stabilumo (pirmumo atžvilgiu) galima tikėtis šiuo atveju. Ieškant atsakymo galime grįžti prie schemų taikymo proceso. Tarkime, tas pats R. Axelrod modelis (pristatytas 1-2 paveiksluose ankstesniame skyriuje) gerai iliustruoja tipinį schemų teorijų požiūrį: kalbant apie (taikomų) schemų kaitą, pabrėžiami du įtampos poliai - informacijos šaltinio patikimumas (*credibility*) ir pasitikėjimas kognityvine schema (į ją referuojama per jos dėka pasiektą rezultatą - *interpretation confidence*)¹⁷⁴. Jei mąstymo procese kažkuri schema nuolat netinka ir neleidžia, neįgalina ją naudojančiojo susidaryti (jam subjektyviai) prasmingą, situaciją atitinkančią nuomonę, mąstančiajam lieka du pasirinkimai: dėl šio pasimetimo kaltinti „nepatikimą“ informacijos šaltinį arba – jei šaltinis laikomas patikimu, o schema pakartotinai netinka - mažiau pasitikėti ja ir mažėjant jos pirmumui ieškoti naujos pritaikomos schemas (taip pat žiūrėti 4 - 6 žingsnius 1 paveiksle). Schemas pasirinkimas, kaip ir buvo aptarta ankstesniame skyriuje, pirmiausia priklauso nuo tokių veiksnių kaip schemas pasiekiamumas, subjektyvus teisingumas, ankstesnio taikymo patirtis, ryškumas ir afektas.

Po vieną peržvelgiant šiuos veiksnis, galinčius turėti įtakos schemų pirmumo kaitai (čia darome prielaidą, jog tam tikras klausimas svarstomas pakartotinai ir ieškome veiksnių, galinčių pakeisti ankstesnei interpretacijai taikytą schemą kita), dėmesys pirmiausia atkreiptinas į informacijos šaltinį. Tokiu informacijos šaltiniu politikos sferoje pirmiausia gali būti politiniai lyderiai, žiniasklaida bei (politinių) kampanijų įvykiai (jie visi pasižymi dar ir tuo, jog savo ruožtu inicijuoja vienokį ar kitokį pradinės informacijos

¹⁷⁴ Axelrod, „Schema Theory“, *op.cit.*, 1251, 1253.

pateikimą¹⁷⁵) taip pat - asmeninės patirtys, politinio pobūdžio pašnekesiai su kitais žmonėmis. Tam, kad vienas iš šių šaltinių turėtų bent kokios įtakos nuostatas formuojančių schemų kaitai, jis turi būti traktuojamas kaip labai patikimas (tai yra, siejamas su nusimanymu, sumanumu, išsilavinimu ir atitinkamo socialinio statuso užėmimu¹⁷⁶). Maža to, šis patikimas informacijos šaltinis, jei prieštarauja ankstesnėms interpretacijoms ir nuostatoms, dar turi būti ir patikimesnis už ankstesnius šaltinius, kurių pateikiamą informaciją panašiais atvejais taikoma schema padėdavo sėkmingai suinterpretuoti (žr. 4-6 žingsnius 1 paveiksle). Galų gale, net ir autoritetingas informacijos šaltinis tam tikros taikomos schemas pasirinkimą tik išbalansuoja – pradeda grandininę reakciją, kurioje taikomos schemas kaita priklauso nuo kitų veiksnių. Pavyzdžiui, toks šaltinis negali primesti individui neegzistuojančios (*nepasiekiamos*) schemas (nesėkmingai išbandęs kitas turimas schemas, mąstantysis tiesiog liks suglumęs, be interpretacijos, nuostatos konkrečiu klausimu). Apsvarsčius tai, galima matyti, jog žinutės, informacijos šaltinio įtaka schemas kaitai pakankamai menka. Tiesa, galima manyti, jog įtaka išaugtų, jei informacinė žinutė pakartotiniam svarstymui būtų formuojama kitais principais – tai yra, jei individas ją nuo pat pradžių (žr. 1 žingsnį 1 paveiksle) priskirtų kitokiam atvejui ar jų grupei, apmąstomai taikant galimai kitokias schemas. Tokioje situacijoje net tuo pačiu klausimu galėtų būti pritaikoma kita schema ir galbūt suformuojama kitokia nuostata, tačiau tik dėl to, jog pats mąstantysis paradoksaliai to klausimo nebelaikytų „tuo pačiu“. Tai atkreipia dėmesį į kitą schemų kaitai svarbų aspektą – schemų subjektyvų teisingumą. Ir kaip matyti, taikomų schemų kaitą lemiantis jo pakitimas turėtų būti susijęs su reikšmingai (tikslingai ar atsitiktinai) pakitusiomis paties klausimo, situacijos traktavimo sąlygomis.

Kalbant apie kitus įtakos turinčius veiksnius, naudotas pavyzdys jau atkreipė dėmesį į schemas pasiekiamumą – schemų kaita bet koku atveju lieka apribota individo konkrečiu klausimu disponuojamų schemų aibe. Kaip jau

¹⁷⁵ Miller, *op.cit.*, 1373.

¹⁷⁶ Axelrod, „Schema Theory“, *op.cit.*, 1253.

kalbėta ankstesniame skyriuje, tokių schemų nėra daug. O tam, kad viena iš jų konkrečiu atveju taikoma schema kistų, reikalingi dar ir pokyčiai schemų taikymo patirtyje, jų ryškume viena kitos atžvilgiu ar afektas, stipri emocinė reakcija sprendžiamoje situacijoje. Tačiau pastarasis nurodytų į pakankamai išimtinį atvejį, schemų taikymo patirtis taip pat savaime implikuoja pakankamai didelį stabilumą (kuo dažniau ir kuo sėkmingiau schema taikoma, tuo didesnis jos pirmumas, taigi, ir interpretavimo tęstinumas), tad iš šių likusių veiksnių labiau taikomų schemų kaitą galėtų lemti kognityvinių schemų ryškumo pokyčiai. Vėlgi, šioje vietoje pakankamai svarbus tampa išorinis informacinis kontekstas, tą ryškumą ir kuriantis. Tačiau dar kartą atidžiai peržvelgus R. Axelrod modelį (1 ir 2 paveikslai) matyti, jog individą atakuojantis informacinis kontekstas (tarkime, žiniasklaidoje stipriai atstovaujama kuri nors diskusijos nuomonė) nuostatai susiformuoti taikomą schemą (kartu galimai ir nuostatą) keičia tik tuomet, jei anksčiau taikytoji susiduria su keblumais šį informacinį kontekstą perprantant, pateikiama informacija laikoma patikima, apskritai disponuojama alternatyvia kognityvine schema aktuali klausimu ir ji „atpažįstama“¹⁷⁷ kaip tinkama duotoje situacijoje, o jei tokių alternatyvių schemų keletas – tai ta, į kurią apeliuoja informacinis kontekstas, yra ryškesnė nei ta, kurią individas paskutiniuoju metu yra taikęs panašioje situacijoje.

Taigi tam tikrais klausimais taikomos kognityvinės schemas kinta viena kitos atžvilgiu (susikeičia pirmumo aspektu), tačiau tas kismas pakankamai nuosaikus ir toli gražu neprimena nuolat prisitaikančio tiesioginio įvairiausių viešojo diskurso pozicijų atkartojimo. Galų gale, net ir tam tikru metu įvykę pokyčiai, pasirinkta alternatyvi taikoma kognityvinė schema, pagal tą patį mechanizmą implikuoja tolimesnę savo pačios taikymo tąsą. Darytina išvada,

¹⁷⁷ Vėlgi, atkreiptinas dėmesys, jog aprašytas procesas pačių kognityvines schemas „įdarbinančių“, taikančiųjų kaip toks sąmoningai nėra reflektuojamas, o vyksta automatiškai – pasitelkiant M. D. Lieberman ir D. Schreiber analogiją (Matthew D. Lieberman, Darren Sreiber, Kevin N. Ochsner, “Is Political Cognition Like Riding a Bicycle? How Cognitive Neuroscience Can Inform Research on Political Thinking“. *Political Psychology*, 2003, 24 (4), 682) – nuomonė susidaroma ir sprendimai priimami taip, kaip važiuojant dviračiu, priklausomai nuo oro, kelio ir kitų sąlygų keičiama važiavimo technika.

jog tam tikrais klausimais taikomos schemas gali būti empiriškai tiriamos konkrečiu laiko momentu su galimybe išvadas taikyti platesniam laikotarpiui.

Tuo tarpu remiantis tuo, kas ką tik dėstyta, galima padaryti dar keletą kitų išvadų apie tikslingą informacinio konteksto poveikį formuojant gyventojų nuostatas schemų teorijų požiūriu (čia galima atkreipti dėmesį, kad schemas keitimas nebūtinai tolygus jos pagalba formuojamos nuostatos keitimui, tačiau tam prielaidas suteikia). Dar labiau išryškėja, jog šių teorijų požiūriu, dauguma atvejų individai nėra akli vartotojai ar „informacinės atakos aukos“: informacinė žinutė priimama arba be didesnių problemų, nes atpažįstama kaip tam tikros interpretacijos papildinys ir iš esmės atspindi, patvirtina suformuotas nuostatas, arba – jei prieštarauja anksčiau surinktai informacijai - turi turėti visas senas interpretacijas griauančią ir tuo pat metu naujas interpretacijas įgalinančią kurti potencialą tam, kad aktyvuotos alternatyvios schemas pagalba sukurtų naują, galimai kitokią nuostatą aktuali klausimu. Iš esmės tikslingai konkrečiu klausimu taikomas kognityvines schemas žiniasklaida (bei kiti informacinį kontekstą kuriantys jo dalyviai) gali keisti per žinučių pateikimo formą apeliuodama į kitų pageidaujamo pobūdžio klausimų reikšminius laukus, arba nuolat (ir išskirtinai) suteikdama informaciją, kuri netinka (prieštarauja arba tiesiog yra kito tipo) alternatyvaus pobūdžio schemoms (tarkime, jei sprendžiant už ką balsuoti taikoma kandidato pozicijos svarbiais klausimais schema, jos taikytojui reikalinga šias kandidato pozicijas žinoti; tačiau jei informacija prieinama tik apie, tarkime, kandidato asmenines savybes, tikėtina, jog ilgainiui pirmoji jokios nuostatos nepadedanti susiformuoti schema užleis vietą kandidato vertinimo per asmenines savybes schemai¹⁷⁸).

Tokios išvados - nesiginčijama dėl aplinkos įtakos, komunikacijos reikšmės (ypač žinučių pateikimo, „įforminimo“ prasme) politinių nuostatų formavimuisi, tačiau teigiama, jog šiame informaciniame aplinkos poveikyje labai svarbūs yra ir individualūs mąstymo procesai - atitinka ir jau anksčiau

¹⁷⁸ Panašų pavyzdį pateikia Miller, *op.cit.*, 1374.

šiam darbe minėtus komunikacijos mokslo darbus bei teorijas¹⁷⁹: visi šie autoriai akcentuoja, jog tam, kad informacinės žinutės būtų paveiktos ir pasiektų savo tikslą, svarbu, jog jos tinkamu būdu atitiktų turimas vidines kognityvines struktūras, šiuo atveju, pavyzdžiui – schemas. Teorijas sugretinant galima jas matyti kaip susijungiančias dėlionės dalis - jų pagrindiniai aiškinami procesai persidengia, tik viena tyrėjų pusė labiau akcentuoja informacinio konteksto kūrimo, o kita – informacinio konteksto „vartojimo“ pusę. Galima manyti, jog detalesnis šių teorijų sujungimas ir taikymas kituose tyrimuose galėtų duoti įdomių rezultatų.

Skyriuje grįsta ketvirtoji prielaida: kognityvinės schemas nekinta akimirksniu, tiesiogiai atliepdamos viešojoje erdvėje komunikuojamas žinutes – jų kismui būtinos atitinkamos sąlygos bei ilgesnis adaptacinis laikotarpis, tad kognityvines schemas galima tirti konkrečiu laiko momentu, o išvadas – generalizuoti.

1.5. APIBENDRINIMAS

Apibendrinant galima teigti, jog išgryninus sąvokas bei pagrindus svarbiausias teorines prielaidas, kognityvinių schemų teorijų prieiga patvirtintina kaip suteikianti tinkamą, naudingą instrumentą visuomenės politinei mąstysenai tirti bei siūlanti naują, perspektyvų žvilgsnį į nuostatų politiniais klausimais formavimosi mechanizmą Lietuvoje. Dar kartą išryškinant pagrindines kognityvinės schemas savybes, derėtų pirmiausia pastebėti jos taikymo universalumą: mąstymo procese schemas pasitelkia visi, nepriklausomai nuo išsilavinimo, domėjimosi politika ir panašių kitų veiksmų

¹⁷⁹ Pvz., Druckman, „What’s It All About?..“, *op.cit.*; Druckman, „The Implications of Framing Effects...“, *op.cit.*, Druckman, Nelson, „Framing and Deliberation...“, *op.cit.*, Tannen, Wallat, „Interactive Frames...“, *op.cit.*, Dennis Chong, James N. Druckman, „Framing Theory“, *Annual Review of Political Science*, 2007, 10, 103-126; taip pat - Andre Modigliani, William A. Gamson, „Thinking about Politics“, *Political Behavior*, 1979, 1(1); Paul R. Brewer, Kimberly Gross, „Values, Framing and Citizens’ Thoughts about Policy Issues: Effects on Content and Quality“, *Political Psychology*, 2005, 26 (6).

(tiesa, nuo šių faktorių gali priklausyti schemų išsamumas – vidinė jų struktūra ir panaudojimo platumas, bei, galimai, pačios konkrečios schemas). Antra, kognityvinė schema įgyjama asmenybei formuojantis ir ilgainiui arba išvis nekinta, arba kinta labai minimaliai (tam, kad būtų atmesta, reikalingas nuolatinis ir stiprus jos paneigimas; ir visgi manoma, kad net ilgalaikis nusivylimas jos praktiniu pritaikomumu labiau veda į kognityvinės schemas modifikavimą, o ne į atmetimą). Galiausiai – pripažįstama, kad kiekvienas žmogus gali turėti ne vieną konkrečioje situacijoje pritaikomą kognityvinę schemą (visgi - ir ne daugiau nei kelias), o taikomos jos priklausomai nuo tam tikrų veiksnių: pavyzdžiui, konkrečios schemas iš turimo „rinkinio“ didesnė tikimybė būti aktyvuotai priklauso ne tik nuo jos tinkamumo, bet ir nuo individo pasitikėjimo ja, neseno naudojimo ir pan. Šioje vietoje aplinkos poveikis jau pripažįstamas (kaip galimybė vieną kurią iš turimų schemų išryškinti, sutelkti ties ja dėmesį), tačiau tai tik suteikia kognityvinių schemų konceptui ir pačiai teorijai daugiau išsamumo ir nuoseklumo, o pažvelgus iš kitos pusės – labai suaktualina tyrimus: mat nuo žmonių turimų schemų priklauso, ties kokiais argumentais telktinas dėmesys prasmingai komunikuojant viešąsias žinutes.

Šiomis trumpomis pastabomis užbaigus darbe pasitelkiamos schemų teorijų prieigos išgryninimą ir pristatymą, kitoje darbo dalyje dėmesys sutelkiamas ties apsibrėžtų teorinių prielaidų pritaikymu empiriniam tyrimui: pristatomi pagrindiniai konstruojamos metodikos principai bei pagrindžiamas tinkamiausias tyrimo būdas.

2. EMPIRINIO TYRIMO MODELIAVIMAS: KOGNITYVINIŲ SCHEMŲ POLITINIAIS KLAUSIMAIS TYRIMO PRIELAIDOS

Kaip jau minėta pirmojoje dalyje, vientiso bendro konceptualaus pagrindo schemų teorijose stinga, tad nenuostabu, jog kartu galima pasigesti ir aiškus vienareikšmiško sutarimo dėl geriausių kognityvinių schemų tyrimo perspektyvų. Apskritai galima pastebėti, jog darbų, kuriuose empiriškai tiriamos schemas, nėra daug, tad ir galimybės perkelti jau išbandytą tyrimo instrumentą yra gana menkos. Taigi ruošiantis tokiam tyrimui instrumentą reiktų konstruoti daugiausia remiantis plėtojamu teoriniu modeliu, atsižvelgiant į pagrindines jo prielaidas ir tik epizodiškai bei pagrįstai pritaikant relevantiškas giminingų tyrimų žinias. Būtent tai ir bus daroma šioje dalyje, pirmiausia išryškinant pagrindines teorines modelio prielaidas, vėliau apžvelgiant galimų tyrimo būdų alternatyvų aibę bei argumentuotai pasirenkant pagal tyrimo pagrindinį tikslą ir klausimą tinkamiausią strategiją. Atitinkamai trečiojoje darbo dalyje ši strategija bus išplėtojama iki detalaus tyrimo instrumento ir galiausiai – patikrinama bei pritaikoma.

2.1. TEORINĖS TYRIMO INSTRUMENTO PRIELAIDOS

Šioje dalyje, išryškinant jų implikacijas tyrimo instrumentui, primenamos pagrindinės teorinėje dalyje pagrįstos tyrimo prielaidos: kognityvinių schemų teorijų tinkamumas panašaus pobūdžio tyrimams, mąstymo schemomis universalumas, konkrečioje situacijoje pritaikomos ir įdarbinamos vienos schemas iš potencialaus schemų rinkinio egzistavimas ir ribota schemų kaita. Šalia to, jog nurodo teoriškai pagrįstas kognityvinių schemų charakteristikas, nuo kurių atsispiriama tyrime, šios prielaidos dar suteikia papildomos informacijos apie schemų veikimą ir gerai nurodo, į ką vertėtų atkreipti dėmesį jas tiriant.

Pirmoji prielaida – jog schemų teorijų prieiga pagrįsta, pakankamai nuosekli ir siūlo naują, nemažai žadantį žvilgsnį į politinę sistemą Lietuvoje – dėl savo didesnio abstraktumo, bendresnio pobūdžio lyginant su kitomis prielaidomis, empiriniam tyrimui vienu metu turi ir didelę, ir mažą įtaką: viena vertus, be jos tyrimas apskritai būtų neįmanomas (taigi ji, suteikianti pagrindą preziumuoti, jog žmonės mąsto schemomis ir šias schemas galima iširti, tyrimą apskritai įgalina ir tampa svarbiausia), iš kitos pusės, šios prielaidos specifiškesnės ir tyrimo instrumento konkretiems aspektams reikšmingos įtakos gana ribotos. Šia prielaida remiantis tyrimo metu tiesiog apskritai siektina sukonstruoti situaciją, palankią schemoms tirti: idealiau atveju - ne tik įsitikinimų struktūroms su tyrėjo numanomais tarpusavio ryšiais, bet ir tiesiogiai leidžiančiai stebėti informacijos svarstymo procesą, kertines sąvokas ir tarpusavio ryšius tarp skirtingų kategorijų (taigi iš karto galima pastebėti, jog šiai prielaidai palankesni daugiau kokybiniai, eksperimento elementų turintys tyrimai).

Antroji – mąstymo schemomis universalumo – prielaida jau naudingesnė žemesniame tyrimo instrumento abstrakcijos lygmenyje. Primenant teorinį kontekstą – būtent šis schemų teorijos aspektas, ši prielaida įgalino konstruktyviai apjungti P.E. Converse ir R. Lane tradicijų ginčą dėl prasmingų ir nuoseklių nuostatų paplitimo visuomenėje. Ši prielaida preziumuoja, jog (beveik) visi žmonės mąsto vienokiomis ar kitokiomis kognityvinėmis schemomis (jei žmogus savo nuostatos politiniu klausimu neremia atitinkamu politinės ideologijos argumentu, tai dar nereiškia, kad jis nuosekliai nemąsto – jo informacijos svarstymas gali būti paremtas kita, ne mažiau nuosekliai ar sudėtingai pasaulio matymą organizuojančia schema, tokia kaip, pavyzdžiui, tam tikra religinė pasaulėžiūra). Tačiau tai, jog dauguma žmonių savo mąstyseną remia vienokia ar kitokia išsamesne ir nuodugnesne (įpinamų kategorijų tarpusavio atžvilgiu) schema, dar nereiškia, kad visi žmonės tas pačias schemas įdarbina vienodai – tai yra, pasitelkiamos schemas tarpusavio ryšių nuoseklumas, jos išbaigtumas, kai kuriais atvejais – daugiadimensiškumas gali stipriai varijuoti tarp ją įdarbinančių individų,

atspindėdamas tam tikrą ekspertiškumo šioje schemoje lygį (ekspertiškumas čia neturėtų būti pagal nusistovėjusią tradiciją siejamas vien su politiniu išprusimu: žiniomis, aktyvumu). Taigi ši prielaida konstruojant tyrimo instrumentą ir vėliau analizuojant duomenis atkreiptų dėmesį į skirtingas galimas sudėtingumo, nevienodo išbaigtumo, išplėtojimo struktūras. Kartu mąstymo schemomis universalumo prielaida turi įtakos tyrimo atrankai: nors ir pabrėžiama, kad nuo individų sociodemografinių charakteristikų, skirtingo politinio išprusimo lygmens mąstymas schemomis tiesiogiai nepriklauso, vis dėlto pasistengtina, kad imtį šiais pjūviais sudarytų kuo įvairesni respondentai tam, kad jų sociodemografinės ir asmeninės charakteristikos būtų galima sieti su turimų schemų turiniu, vidine struktūra.

Trečioji prielaida, preziumuojanti kelių schemų paralelinį koegzistavimą ir konkrečios iš jų įdarbinimą duotojoje situacijoje, bene labiausiai negaili poteksčių tyrimo instrumentui. Pirmiausia iš jos plaukia atsargumo generalizuojant reikalavimas ir supratimas, jog priklausomai nuo specifinių pasirinkimų tyrimo instrumente, toje pačioje srityje gali būti rastos skirtingos įdarbinamos schemas. Taigi dėmesys atkreipiamas į tokias problemas kaip klausimų formuluotės ir jų išdėstymo seka (remiantis kognityvinio įrėminimo teorijomis potencialai galinčios aktyvuoti skirtingas schemas), schemas pirmumas (*primacy*), schemas chroniškas pasiekiamumas arba iškilumas, ryškumas - tai yra, kaip neseniai ji buvo naudota (*salience*), subjektyviai suprantamas tikėtinumumas, jog schema tinka duotajai situacijai (*veridicality*) (praktiškai atitinka „tinkamumą“ iš kognityvinių rėmų mintyse teorijos). Galima kartu pridėti ankstesniųjų savybių neatkartojantį dar vieną skolinį iš kognityvinių rėmų mintyse prieigos – pritaikomumą (galima būtų atitinkamai argumentuoti, jog schema, iššaukiama konkrečioje situacijoje turi būti situacijai pritaikoma – jei ne, ji tiesiog (remiantis R. Axelrod mąstymo schemomis modeliu¹⁸⁰) bus pakeičiama kita. Šalia šių schemų charakteristikų konstruojant instrumentą atskirai atkreiptinas dėmesys dar ir į schemas

¹⁸⁰ Žr. 1 paveikslą arba Robert Axelrod, „Schema Theory: An Information Processing Model of Perception and Cognition“. *American Political Science Review*, 1973, 67 (4), 1251.

stiprumą – tai yra, kiek įsitikinimas schemos teisingumu yra išliekantis net tokiose aplinkybėse, kur ji, rodos, netinka (kitais tariant, kiek prieštaringos informacijos gebama ignoruoti ar adaptuoti nekeičiant schemos kita). Taigi ši prielaida verčia pasukti galvą, kaip konstruojant tyrimo instrumentą maksimaliai teisingai atsekti turimas schemas (kurių skaičius, primintina, laimei, gana ribotas) ir jų santykinę padėtį viena kitos atžvilgiu.

Paskutinioji prielaida atkreipia dėmesį į schemos stabilumą. Kaip pažymėta teorinėje dalyje, schemas yra pakankamai stabilios ir jas prasminga tirti duotajame momente su aliuzija į platesnę generalizaciją. Taigi vėl, kaip ir pirmosios prielaidos atveju, čia suteikiamas esminis pagrindas empiriniam tyrimui, jo rezultatus leidžiantis traktuoti plačiau nei vien tik informacijos svarstymo iliustraciją konkrečiu metu. Tuo tarpu papildomos implikacijos tyrimo instrumentui, kylančios iš šios prielaidos teorinio pagrindimo, vėlgi galėtų būti sietinos su praeitoje pastraipoje minėtais schemos stiprumo viena kitos atžvilgiu atsekimo mechanizmais – priimta schemos stabilumo prielaida (tai yra, jog šių kognityvinių šaukinių aibė nėra greitai ir nepaliaujamai kintanti) savaime neimplikuoja schemos naudojimo stabilumo (kitais tariant, stabili struktūra nebūtinai bus stabiliai (nuolat) naudojama).

Taigi visos šios keturios teorinio konstrukto prielaidos įgalina ir grindžia tolesnį kognityvinių schemų tyrimą, kartu implikuodamos specifinius tyrimo instrumento aspektus, į kuriuos būtina atsižvelgti. Pažymėtina, kad visos šios prielaidos atspindi pripažintus teorinius principus ir iš esmės, kaip ir jų nurodomi svarbūs elementai, galioja bet kokiam tyrimo dizainui (nepaisant to, jog kaip jau buvo užsiminta, kai kurie tyrimo metodai tam tikras sąlygas išpildo geriau). Tad kitas žingsnis nuosekliai konstruojant patikimą tyrimo instrumentą būtų konkrečios į darbo klausimą geriausiai padedančios atsakyti tyrimo strategijos, metodo pasirinkimas.

2.2. TYRIMO MODELIAVIMAS: METODO ALTERNATYVOS

Iš esmės kognityvines schemas tirti galima keliais būdais – ir visi šie būdai turėtų savų plusų ir minusų. Tokį teiginį peržvelgus schemų teorijų literatūrą nesunkiai būtų galima pagrįsti skirtingų autorių darbų pavyzdžiais. Kadangi nė vienam metodui akivaizdaus prioriteto neteikia ir jau dėstytos tyrimo konceptualinės prielaidos, tolesniame darbe, atsižvelgiant į pagrindinį tyrimo klausimą, reikalinga jo atsakymo paieškoms parinkti geriausią metodą. Užduotis pildoma šiame skyriuje, glaustai pristatant skirtingus schemų teorijose bei giminingos problematikos tyrimuose taikytus metodus ir aptariant jų sėkmės perspektyvą atskleidžiant schemas, per kurias nuostatos politiniais klausimais suformuojamos Lietuvos visuomenėje.

Pradėti būtų galima nuo gana įprastų visuomenės nuomonės tyrimuose ir politinės mąstysenos srityje pozicijų taip pat neužleidžiančių kiekybinių metodų. Populiariausios čia būtų reprezentatyvios apklausos, o jų duomenų kiekybinėje analizėje – klasterių išskyrimas (klausimai sugrupuojami į tarpusavyje glaudesniais ryšiais „sulimpančias“ grupes) bei faktorinė analizė (nurodo po klausimais slypinčius pamatinius veiksnius). Tokių studijų pavyzdžiais galėtų būti Norman R. Luttbeg¹⁸¹, John A. Fleishman¹⁸², Stanley Feldman¹⁸³ darbai. Tiesa, paminėtina, kad nė vienas iš šių autorių nurodomuose darbuose neminėjo schemų koncepto, tačiau tokia aliuzija galėtų būti išvesta (grįžtant prie pirmosios teorinės dalies - su sąlyga, jog įsitikinimų bei vertybių sistemų keitimas schemomis papildomai įtrauktų organizuojančius tarpusavio ryšius bei naujos informacijos svarstymo taisykles; tuo tarpu pastarieji galėtų būti pagrįsti teorija ar ankstesniais tyrimais). Grįžtant prie metodų panaudojimo galima pratęsti, kad literatūroje dažniausiai kiekybiniais duomenimis tiriamos numanomos įsitikinimų sistemos (pavyzdžiui,

¹⁸¹ Norman R. Luttbeg, „The Structure of Beliefs Among Leaders and the Public“. *Public Opinion Quarterly*, 1968, 32, 398 – 409.

¹⁸² John A. Fleishman, „Types of Political Attitude Structure: Results of a Cluster Analysis“. *Public Opinion Quarterly*, 1986, 50, 371 – 386.

¹⁸³ Stanley Feldman, „Structure and Consistency in Public Opinion: The Role of Core Beliefs and Values“. *American Journal of Political Science*, 1988, 36, 416-440.

ideologinės; atitinkamai galėtų būti ir numanomos schemas): pasiremiant išankstiniu žinojimu parenkami reikalingas sistemas geriausiai iliustruojantys teiginiai, užduodami atitinkami klausimai, respondentų atsakymai grupuojami, tikintis, jog parinkti teiginiai prasmingai bus vieni su kitais susiję. Metodas tinka apsibrėžus išankstines įsitikinimų sistemas (potencialiai – schemas) (jų turinys numanomas pagal ankstesnius tyrimus, politinių partijų, judėjimų ideologinius dokumentus (pavyzdžiui, pagal juos apsibrėžia Robert Axelrod¹⁸⁴)), tikrinant šių sistemų egzistavimą, paplitimą, nuoseklumą, priklausymą nuo sociodemografinių ir kitų individualių charakteristikų, įtaką konkreitiems veiksams. Kaip apibendrintai pastebi Richard R. Lau, tradiciniai kiekybiniai metodai gali būti „inovatyviai ir oportunistiškai“ panaudojami informacijos svarstymo modeliuose – nors jie mažiau tiksliai (galima pridurti – aplinkkeliu) atspindi patį schemų veikimo mechanizmą, jų dėka tyrimai gali būti lengviau integruojami į jau esančią politinio elgesio literatūrą¹⁸⁵. Kiek inovatyvesnė ir tiesiogiai kognityvinių schemų tyrimuose naudojama kiekybinių metodų atmaina yra Q-sort (arba teiginių klasių rūšiavimo) metodas (geras pavyzdys čia galėtų būti Pamela J. Conover ir Stanley Feldman tyrimas, kurio metu buvo išskirta net septyniolika politinių mąstymą įvairiuose lygmenyse struktūruojančių schemų¹⁸⁶). Šiuo būdu, teigiama, gerai atskleidžiamos organizacinės schemas savybės¹⁸⁷, tačiau vėlgi – klausimai ir organizuojamos kategorijos (nors ir mažesniu mastu nei apklausose) turi būti žinomos ar numanomos ir anksto. Apibendrinant galima teigti, jog kiekybiniai metodai siūlo tvarkingą ir lengvai generalizuojamą, tačiau nemažai įdirbio (pagrįstai atskleidžiant ryšius schemų viduje) arba išmonės reikalaujantį schemų vaizdą. Bene pagrindinis jų minusas - aptikti naujas, neplanuotas

¹⁸⁴ Robert Axelrod, „The Structure of Public Opinion on Policy Issues“. *Public Opinion Quarterly*, 1967, 31, 51 – 60;

¹⁸⁵ Richard R. Lau, „Political Schemata, Candidate Evaluations and Voting Behavior“. Kn. Lau, Richard R., David O. Sears (sud.), *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986, 98.

¹⁸⁶ Pamela J. Conover, Stanley Feldman, „How People Organize the Political World: A Schematic Model“. *American Journal of Political Science*, 1984, 28, 95-126.

¹⁸⁷ *Ibid.*

sistemas (schemas) įmanoma, tačiau greičiau tai bus tiriamųjų posistemės ar atmainos nei visiškai naujos nuostatos formuojančios įsitikinimų sistemos.

Antrasis būdas kognityvinėms schemoms tirti – kokybiniais nestruktūruotais ar pusiau struktūruotais interviu paremta analizė. Šį metodą kaip geriausią politinio svarstymo procesui atskleisti įvardino dar Robert Lane¹⁸⁸, tapęs visos tradicijos, iškeliančios ne tik ideologiją, bet ir alternatyvias (būtent per kokybinius interviu atrandamas!) kognityvines struktūras, vėliavnešiu. Kokybinius tyrimus (vėlgi ne schemų, o įsitikinimų sistemų srityje) vėliau atliko Eugene Litwak, Nancy Hooyman ir Donald Warren (domėjosi, ką informantai kaltina dėl susiklosčiusių probleminių situacijų ir išskyrė tris pseudo-ideologinius klasterius; beje, nors šie autoriai ir nevartojo termino „schema“, jų įsitikinimų sistemų, papildytų priežastine sistema, nurodančia, kaip interpretuoti įvykius, samprata labai priartėja prie schemas koncepto)¹⁸⁹, Stanley Feldman ir John Zaller (tyrė, su kuo (kokiomis bendresnėmis vertybėmis) siejamos ideologinės nuostatos gerovės valstybės atžvilgiu)¹⁹⁰, John N. Bassili ir Joseph F. Fletcher (pristatydami naują kompiuterine programa paremtą metodologiją, matuojančią nuostatų tvirtumą pagal atsakymų greitį, šie autoriai pateikia ir pusiau struktūruotų interviu su eksperimento elementais pavyzdį)¹⁹¹. Tiesa, minėtieji kokybinio tyrimo būdai daugiau iliustruoja įprastus kokybinius interviu, tačiau lygiai taip pat jie gali būti siejami ir su įdomesnėmis interviu formomis – pavyzdžiui, pasakojimo „atkūrimu“ (*recall*)¹⁹². Kokybinis kognityvinių schemų tyrimas turi savo

¹⁸⁸ Robert Lane, *Political Ideology: Why the American Common Man Believes What He Does*. New York: Free Press, 1962, 9-10.

¹⁸⁹ Eugene Litwak, Nancy Hooyman, Donald Warren, „Ideological Complexity and Middle-American Rationality“. *Public Opinion Quarterly*, 1973, 37, 317 – 332.

¹⁹⁰ Stanley Feldman, John Zaller, „The political culture of ambivalence: Ideological Responses to the welfare state“. *American Journal of Political Science*, 1992, 36, 268 – 307.

¹⁹¹ John N. Basili, Joseph F. Fletcher, „Response-Time Measurement in Survey Research: A Method for CATI and A New Look at Nonattitudes“, *Public Opinion Quarterly*, 1991, 55, 331-346.

¹⁹² Tiriamiesiems kokių nors būdu (kalbant, rodant ar pan.) pateikiama informacija, po kiek laiko prašoma ją atpasakoti ir stebima šio atpasakojimo tvarka. Teigiama, jog ši atpasakojimo tvarka atspindi atminties struktūrą ir ją organizuojančias dimensijas, tarp jų ir schemas. Conover, Feldman, 1984, *op.cit.*, 101; Milton Lodge, Kathleen M. McGraw in: „Where is the Schema? Critiques“, *American Political Science Review*, 1991, 85 (4), 1363.

minusų: jį sunku generalizuoti, tyrėjo objektyvumas sunkiau pasiekiamas, jis nėra labai tikslus matuodamas kognityvines struktūras, tačiau, kita vertus, tam tikru lygiu jas, jų pasirengimą svarstyti, saugoti ir atgaminti informaciją atspindi, o ta informacija apie pamatinius įsitikinimus ir informacijos svarstymo procesus - išsami ir turtinga (savotiškas geriausias iš blogybių argumentas)¹⁹³. Galų gale, kokybinių metodų pranašumą kai kuriose situacijose (pavyzdžiui, sprendžiant tą pačią pažiūrų „nenuoseklumo“ dilemą ir aiškinantis, kiek tame nuoseklume yra alternatyvios nuoseklios politinės schemas ir kiek – tikro apolitiškumo) noriai pripažįsta net ir kiekybininkai¹⁹⁴. Taigi sutelkiant dėmesį į individą ir norint išsiaiškinti, kokios kognityvinės schemas (ieškotos ir ne tik) veikia aiškinantis jo nuostatas politiniais klausimais, ieškant galimų tarpusavio ryšių tarp šias schemas sudarančių kategorijų, šis metodas tiktų bene geriausiai.

Savotiškas bandymas šiuos du minėtus metodus jungti yra trečiasis - mišri analizė, kurioje atviras klausimas įterpiamas griežtai struktūruotame interviu, o vėliau reikšmės nuosekliai koduojamos keliose dimensijose. Kaip pavyzdys galėtų būti nurodomas jau minėtų S. Feldman ir J. Zaller tyrime pateikiamas prašymas detaliau pagrįsti du standartinius rinkiminės apklausos klausimus¹⁹⁵. Tokio metodo privalumai - išaugančios įvairesnės respondentų auditorijos, apibendrinimo, išvadų generalizavimo galimybės; pagrindinis trūkumas, lyginant su kokybiniais metodais –nukenčiantis atsakymų išsamumas. Galima būtų argumentuoti, jog pagrindiniu tyrimo tikslu pasirinkus ne pačią užduodamų klausimų problematiką ir ne visuomenės nuomonę konkrečiais klausimais, o daugiau tą visuomenės nuomonę grindžiančius mechanizmus, bei norint išplėsti tyrimo lauką (ieškant koreliacijų tarp nuostatas politiniais klausimais formuojančių įsitikinimų ir sociodemografinių, išprusimo *etc.* charakteristikų), galbūt ir derėtų pasirinkti šį variantą. Pavojus – rizikuojama neišklausti pačios schemas (ar ją „pamesti“ kodavimo-šifravimo-

¹⁹³ Lau, 1986, *op.cit.*, 100, Feldman, Zaller, 1992, *op.cit.*, 274.

¹⁹⁴ Allen H. Barton, R. Wayne Parsons, „Measuring Belief System Structure“. *The Public Opinion Quarterly*, 1977, 41 (2), 178.

¹⁹⁵ Feldman, Zaller, 1992, *op.cit.*

analizės etapuose): techniškai šis pavojus toks pat ir pirmuoju, kiekybinio metodo, atveju, tačiau šiame variante dar ir klausimų ratas gerokai susiaurėja, tad nors generalizacijų visuomenės mastu galimybės ir didėja, atitinkamai apsiribojus keliais specifiniais klausimais mažėja skirtingų schemų apčiuopimo galimybės (skirtingais klausimais gali būti įdarbinamos skirtingos schemas).

Kadangi pats schemų konceptas yra pasiskolintas iš kognityvinės psichologijos, galima būtų pasitelkti ir joje gana įprastą metodą – eksperimentą. Šioje vietoje nesileidžiant giliau į galimus eksperimentų dizainus (pavyzdys galėtų būti R. R. Lau ir D. P. Redlawsk pasitelkiamas „dinamiškas (informacijos) svarstymo sekimo“ modelis¹⁹⁶), pakaktų argumentuoti, jog eksperimento kaip metodo tvirtumą ir validumą sunkiai kas galėtų nuginčyti, tačiau vėlgi, konstruojant eksperimentą reiktų iš anksto žinoti ar bent numanyti konkrečias norimas tirti kognityvines struktūras. Taigi aiškinantis nuostatas politiniais klausimais formuojančias schemas Lietuvoje eksperimentas gal ir negalėtų padėti, tačiau, didesniu ar mažesniu mastu taikomas, taptų naudinga priemone siekiant šias schemas „išbandyti“. Kita vertus, naudos iš šio metodo galima gauti ir paties jo tiesiogiai neįdarbinant – visiems anksčiau minėtiems tyrimo variantams (tiesa, dirbant ne su jau surinktais duomenimis) įmanomi eksperimento elementai: klausimų formuluočių, jų pateikimo eiliškumo, taip pat (pvz., Bassili, Fletcher¹⁹⁷) provokacinių klausimų atrinkimo pagal ankstesnius atsakymus strategija, padedanti tikrinti nuostatų tvirtumą viena kitos atžvilgiu, tarpusavio priklausomybę bei nuoseklumą.

Prisiminus tyrimo klausimą bei pirminį tikslą – išsiaiškinti, kaip nuostatos politiniais klausimais susidaromos Lietuvoje, vadinasi, išsiaiškinti čia veikiančias schemas – tampa aišku, jog to siekiant ir turint tik kelias dalį visuomenės galimai testuojančias skirtis, iš visų išvardintų metodų

¹⁹⁶ Richard R. Lau, David P. Redlawsk, „Advantages and Disadvantages of Cognitive Heuristics in Political Decision Making“. *American Journal of Political Science*, 2001, 45 (4), 955 – 957.

¹⁹⁷ John N. Bassili, Joseph F. Fletcher, „Response-Time Measurement in Survey Research: A Method for CATI and a New Look at Nonattitudes“. *Public Opinion Quarterly*, 1991, 55, 333.

labiausiai tiktų kokybinis pusiau struktūruotas interviu (dėl iš anksto nepreziuruojamos struktūros, naujas schemas, jų vidines struktūras ir tarpusavio ryšius leidžiančio atrasti pobūdžio bei kitų minėtų savybių). Priimant metodą kartu su jo minusais, tai yra, nedidelėmis generalizacijos galimybėmis bei potencialiai vis dar neišbaigto (priklausomai nuo imties) bendrų (*shared*) schemų aibės atskleidimo, kartu prasminga metodą praturtinti eksperimento elementais, leidžiančiais iš karto tikrinti schemų tvirtumą ir pamėginti atskleisti alternatyvias konkrečiu klausimu disponuojamas schemas. Galiausiai, kokybinio tyrimo dėka turint potencialų Lietuvoje naudojamų schemų sąrašą, antrame tyrimo etape jau būtų galima pasinaudoti ir kiekybinio tyrimo privalumais – standartinėmis apklausomis duomenų generalizavimui arba Q-sort metodo alternatyva detalesnių bei kiekybiškai pagrįstų vidinių schemų struktūrų išskyrimui.

Būtent šie pasirinkimai ir atsispindi darbo empirinio tyrimo instrumente. Pirmiausia, pirmajame tyrimo etape, sekant informantų mąstymo, sprendimo tam tikru politiniu klausimu procesą, fiksuojamos visos pasitelkiamos kognityvinės schemas - siekiama maksimalaus eksploratyvumo. Čia dėmesys atkreiptinas į tai, jog pirmajame tyrimo etape nėra iš anksto apsiribojama viena konkrečia schemų grupe ar abstrakcijos lygmeniu (žiūrėti 1 lentelę 1.3 skyriuje), o tiesiog siekiama atsekti visas „įdarbinamas“ nuostata formuojančias logikas. Tiesa, pripažintina, jog pasirinktas tyrimo metodas visgi gali riboti (nors ir neužkirsti kelio) žemiausiųjų abstrakcijos lygmenų schemų (asmenybės charakteristikų, savanaudiškumo) atsekimą dėl prašymo garsiai mąstyti ir tam tikrų socialinių normų (pavyzdžiui, nenoro pasirodyti savanaudžiu). Tad empiriniame tyrime atsiribojama nuo asmenybės charakteristikomis, savanaudiškumu bei emocijomis remiamų schemų ir dėmesys kreipiamas į atsiskleidžiančias kitas schemas. Atsekus pagrindines logikas, antrajame tyrimo etape, sustiprinant tyrimą kiekybinių metodų aspektais, tai yra, pasitelkiant Q metodą, rastosios schemas detaliau išnarstomos, tikrinamas jų bendrumas, kertinės bendros (*shared*) sąvokos, tarpusavio santykis, detaliau atsekami naratyvai. Toks metodų pasirinkimas,

viena vertus, nors ir neužtikrina konkrečių schemų reprezentatyvumo (paplitimo prasme) visuomenėje, tačiau kita vertus, leidžia pasiekti geriausių rezultatų siekiant atrasti nuostatas politiniais klausimais formuojančias struktūras (ir kartu pakloti pamatus galimiems ateities tyrimams, įtraukiantiems reprezentatyvumo aspektą).

3. EMPIRINIS TYRIMAS. NUOSTATAS POLITINIAIS KLAUSIMAIS FORMUOJANČIOS KOGNITYVINĖS SCHEMOS LIETUVOJE

Ankstesnėje dalyje apibrėžus pagrindines teorinių prielaidų implikacijas empiriniam tyrimui bei aptarus atskirų tyrimo metodų tinkamumą kognityvinėms schemoms tirti, šioje dalyje teoriniai principai galutinai konvertuojami bei pritaikomi konkrečiam empiriniam – gyventojų nuostatų formavimosi politiniais klausimais Lietuvoje – tyrimui. Tolesnis tekstas skeliamas į dvi dalis pagal tyrimo etapus: pirmajame skyriuje išsiaiškinamos Lietuvoje nuostatų politiniais klausimais formavimąsi galimai lemiančios kognityvinės schemos (nustatoma galima aibė), antrajame – šios schemos pertikrinamos, detalizuojamos jų vidinės organizacinės struktūros, tarpusavio ryšiai bei iškeliamos hipotezės, susiejančios rastąsias schemas su jas taikančių žmonių savybėmis. Kiekviena iš dalių pradedama konkrečių instrumentų atitinkamiems tyrimo žingsniams sumodeliavimu.

3.1. NUOSTATAS POLITINIAIS KLAUSIMAIS LIETUVOJE FORMUOJANČIŲ SCHEMŲ AIBĖ

Šiame skyriuje, atsižvelgiant į tai, kad nuostatų politiniais klausimais formuojančių kognityvinių struktūrų Lietuvoje ieškoma atmetant bet kokius išankstinius apribojimus (tai yra, nedarant išankstinės prielaidos, jog nuostatas lemia konkrečios pasaulėžiūrinės sistemos ir būtent jų netikrinant), dėl tikslesnio variacijos atskleidimo susisaurinant iki poros svarbiausių sričių politinių klausimų ir domintis pirmiausia kognityvinių schemų turiniu, vadinasi, atmetant kiekybinius, kokybinius nestructūruotus, ir tik keliais elementais pritaikant eksperimento metodus, konstruojamas ir taikomas kokybinis metodas – pusiau struktūruoti interviu. Jo dėka tikimasi atskleisti kognityvinių schemų aibę, Lietuvos gyventojų pasitelkiamą susidarant nuostatas ir reiškiant nuomonę dviem kertiniais politiniais klausimais. Šį

tyrimo žingsnį galima laikyti tam tikru pradiniu žvalgymusi politikos sferoje veikiančių kognityvinių schemų lauke: tikslas čia – apčiuopti pagrindines struktūras, o detaliau ištyrinėti jas ketinama antrajame tyrimo etape.

3.1.1. METODOLOGINĖS PASTABOS

Šešiolika pusiau struktūruotų interviu buvo atlikti 2010 m. spalio 26-31 dienomis¹⁹⁸. Atsižvelgiant į aukščiau dėstytą schemų universalumo principą, ypatingi informantų atrankos kriterijai šiame tyrime nebuvo išskirti, tačiau vykdant tikslinę netikimybinę atranką vis dėlto siekta aprėpti kuo didesnę sociodemografinę variaciją (tyrime dalyvavusiųjų portretus pagal šias charakteristikas galima matyti 4 lentelėje 3.1.2. poskyryje)¹⁹⁹. Iš kitų aukščiau dėstytų teorinių dėsnių išvestos konkrečios metodologinės gairės: pripažįstant ir siekiant atskleisti schemų daugiastruktūriškumą (nežinant konkrečių jos komponentų bei „išsileidžiant“ visų teoriškai galimų tipų ir abstrakcijos lygmenų schemas), didelis dėmesys skirtas pačiam individų informacijos svarstymo procesui – kertinėms sąvokoms, vartojamoms kategorijoms, ryšiams tarp jų, net žodynui (tam interviuojamieji prašyti garsiai grįsti savo pozicijas); paisant schemų koegzistavimo bei stabilumo prielaidų, matuotas atskirų schemų stiprumas, tai yra, fiksuotas atsakymų greitis²⁰⁰, eksperimentuojant - šiek tiek provokuota (informantams išsakyti savo nuomonę, kotraargumentuota ir stebėta reakcija – schemas iškeitimas ar išlaikymas). Tačiau atskirai pabrėžtina, jog bene svarbiausia metodologinė prielaida, daroma šiame tyrimo

¹⁹⁸ Kokybinio interviu scenarijų galima rasti pirmame priede. Pradėjusios kartotis kertinės argumentavimo logikos suponuoja tyrimo metu ir su 16 informantų pasiektą pasiektą „teorinį prisotinimą“.

¹⁹⁹ Vis dėlto stengiantis rasti informantus, galinčius išsamiai grįsti savo pasirinkimus politikos klausimais, tyrime išaugo labiau išsilavinusių interviuojamųjų skaičius. Vis dėlto, kaip matyti iš vėlesnio tyrimo, tai ne tik nesutrukdė apčiuopti įvairių kognityvinių schemų, bet ir leido išsikelti keletą naujų hipotezių.

²⁰⁰ Sparčiau pradedami formuluoti atsakymai, remiantis Johno N. Bassilio ir kitų tyrimais, parodo didesnę schemas prieinamumą ir tvirtumą, ilgiau formuluojami - svarstymą. Pavyzdžiui, John N. Bassili, „Response Latency versus Certainty as Indexes of the Strength of Voting Intentions in a CATI Survey“, *Public Opinion Quarterly*, 57, 1993, p. 54-61.

etape susijusi su mąstymo struktūros atspindėjimu kalboje. Kitaip tariant, prašant informantų kuo išsamiau garsiai grįsti savo atsakymų logiką preziumuojama, jog jų kalba atspindi mąstymo procesus – kitaip tariant, leidžia atsekti naudojamą kognityvinę schemą.

Lietuvos gyventojų politines nuostatas formuojančioms struktūroms atskleisti buvo parinkti du klausimai, prašantys informantus pagrįsti savo poziciją progresinių mokesčių įvedimo bei abortų uždraudimo klausimais²⁰¹. Tai grindžiama, viena vertus, šių klausimų svarba - pritarimas arba nepritarimas tam tikrai mokesetinei valstybės politikai tradiciškai žymi skirtingas politines ideologijas (taigi duoklė atiduodama ir joms), tuo tarpu pozicija abortų uždraudimo klausimu, remiantis JAV atliktais tyrimais, apskritai yra svarbiausias veiksnys tiriant rinkimines preferencijas, mat geriausiai leidžia nuspėti kandidatų pasirinkimą²⁰². Net ir darant išlygą dėl pozicijos abortų uždraudimo klausimais tokios pat didelės svarbos nuspėjant kandidatų pasirinkimą Lietuvoje, šiam klausimui teiktina reikšmė kaip galimai vienam geriausiai struktūruojančių pozicijas politinių diskusijų lauke. Tad šiuo pasirinkimu tikimasi maksimalios įvairiausių kognityvinių schemų taikymo variacijos. Kita vertus, šie du klausimai tyrimui tinkami ir dėl dengiamų labai skirtingų politikos sričių (vienam akcentuojant daugiau ekonominę, kitam – moralinę sferą, tad, tikėtina, iššaukiant skirtingas schemas ir taip vėlgi plečiant apčiuopiamą variaciją) bei galiausiai – dėl savo „neužterštumo“ (abu platesniame tyrime buvo pateikti pirmieji, todėl, tikėtina, išvengia automatinio pirmaisiais klausimais aktyvuotos kognityvinės schemas taikymo; tiesa, šiuo atžvilgiu vis dar atkreiptinas dėmesys į schemų tarpusavio sąsajas).

Taigi pristačius pirmajame tyrimo etape pasitelkiamos metodologijos suponuojamus lūkesčius – pagal galimybes plačios kognityvinių

²⁰¹ Siekiant išvengti bet kokio galimo „įrėminimo“ pateiktos kaip galima neutralesnės formuluotės: „Netrukus išgirsite klausimus, kuriais daugelis žmonių turi labai skirtingas nuomones. Prašome garsiai pagalvoti ir pasakyti, ką Jūs manote šiais konkrečiais klausimais. Kodėl? Prašome kuo išsamiau pagrįsti savo atsakymą. Taigi ar Jūs sutiktumėte, kad Lietuvoje būtų įvestas progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas? Lietuvoje būtų uždrausti abortai?“.

²⁰² Alan I. Abramowitz, „It’s Abortion, Stupid: Policy Voting in the 1992 Presidential Election“, *The Journal of Politics*, 57 (1), 1995, p. 176-186.

schemų variacijos atskleidimą neprimetant jokių išankstinių apribojimų jas sudarančioms įsitikinimų sistemoms – bei pripažįstant šio bandomojo tyrimo ribas, neleidžiančias daryti išvadų apie bendrą rastų struktūrų paplitimą, dėmesys nukreiptinas prie pačių pirmojo tyrimo etapo rezultatų.

3.1.2. PAGRINDINĖS SCHEMOS, PASITELKIAMOS NUOSTATAS POLITINIAIS KLAUSIMAIS LIETUVOJE FORMUOJANT

Ankstesniuose poskyriuose apsibrėžus terminus ir išaiškinus konkrečius pasirinkimus, šiame poskyryje pristatomi ir analizuojami pirmojo tyrimo etapo rezultatai: išskleidžiama aptikta kognityvinių schemų dviem politiniais klausimais – progresinių mokesčių įvedimo bei abortų uždraudimo - įvairovė, bendrais bruožais nubrėžiamos šių schemų vidinės struktūros, remiantis tyrimo duomenimis keliamos hipotezės apie schemų priklausomybę nuo sociodemografinių veiksnių, santykinį stiprumą bei tarpusavio sąsajas.

Atlikus pusiau struktūruotų interviu analizę, informantų pozicijos dviem politiniais klausimais buvo atitinkamai sugrupuotos pagal dėstyta argumentaciją (ne pagal pačią išreikštą poziciją, bet pagal dėstymo-mąstymo logiką). Pastebėtina, jog pirmiausia visi informantai argumentavo per vertybinę abstrakcijos lygmenį, besiremiami vienokiomis ar kitokiomis įsitikinimų sistemomis grįstomis schemomis, tad schemas tolesnėje analizėje pirmiausia ir išskleidžiamos šiame lygmenyje. Tokiu būdu kiekvienu klausimu gautos keturios bendros argumentavimo struktūros, besitelkiančios apie atitinkamas kategorijas (dėl joms teikiamos padėties atsakymuose, galima teigti, sudarančias centrinės kognityvinių schemų ašis). Valstybės mokestinės politikos – progresinių mokesčių klausimu tokiomis centrinėmis ašimis tapo socialinis solidarumas, pragmatinis, racionalus politikos efektyvumo vertinimas, pasiekimų teisingumas ir lygybe remtas teisingumas. Antruoju, abortų uždraudimo, klausimu išryškėjo ta pati politikos (*policy* prasme) pasekmių efektyvumo vertinimo schema, o greta jos ir kitos – katalikiškosios

pasaulėžiūros, individualizmo (besitelkianti apie „apsisprendimo teisės“ kategoriją), bei bendresnė humanizmo (po šiuo terminu čia pirmiausia apjungiant akcentuojamą žmogaus, jo gyvybės vertės išskėlimą) struktūros. Visi šią analizę grindžiantys empiriniai duomenys pateikiami duomenų lentelėse tekste (2 ir 3 lentelės)²⁰³.

Atidžiau pažvelgus į šias išskirtas informantų taikytų kognityvinių schemų struktūras matyti ne tik persidengiančios kategorijos bei jų vertinimai, bet ir įvairios vidinių ryšių variacijos. Pirmojoje nusakant poziciją progresinio pajamų mokesčio klausimu taikomoje schemoje, kaip ir galima nuspėti iš pavadinimo, centrinė – socialinio teisingumo sąvoka. Tiesa, kaip tokia ji tiesiogiai nereflektuojama, o įvardinama (iš čia ateina ir variacijos), pavyzdžiui, per solidarumą (interview citata nr. 2 lentelėje nr. 2), visuomenės atsakomybę (interview citata nr. 1 ten pat), santykinės uždarbio reikšmės skirtinguose pajamų lygiuose idėją (interview citatos nr. 3, 4, 7 ir 8). Vieną iš tokių schemas atmainų (pastebimą interview 8-oje citatoje), grindžiamą krikščioniškuoju solidarumu, dėl išskirtinės terminijos vartojimo („...padėk savo artimui, kuris mažiau uždirba...“) beveik būtų galima svarstyti ir kaip atskirą schemą. Vis dėlto, kadangi šiuo atveju apsiribojama tik sąvokinėmis užuominomis be kitų aiškesnių nuorodų į krikščionybės priesakais grįstą struktūrą, ji visgi paliktina kaip platesnės socialinio solidarumo schemas atmaina. Kaip bebūtų, visais šiais atvejais bendra jungianti struktūra – teisingumo supratimas per bendruomenės pareigą ar poreikį padėti tiems, kuriems sekasi prasčiau – išlieka (atsižvelgiant į šį bendrą vardiklį, schemai toliau suteikiamas socialinio solidarumo pavadinimas). Taikoma tokia teisingumo samprata remta schema gana akivaizdžiai suformuoja pritarimą progresinių mokesčių įvedimui.

²⁰³ Atkreiptinas dėmesys, jog čia ir toliau kognityvinėms schemoms pavadinimai parinkti pagal jų turinio panašumą į vieną ar kitą literatūroje randamą idėjų sistemą, tačiau nebūtinai atitinka visus šių idėjų sistemų niuansus. Kas turima galvoje nurodant į vieną ar kitą idėjų sistemą, geriausia būtų suprasti iš schemų turinio aprašymo.

2 lentelė. Tyrimo informantų argumentacijose grindžiant poziciją progresinių mokesčių įvedimo klausimu išskirtos schemos ir jų pagrindimas

Klausimo formuluotė: „Netrukus išgirsite klausimus, kuriais daugelis žmonių turi labai skirtingas nuomones. Prašome garsiai pagalvoti ir pasakyti, ką Jūs manote šiais konkrečiais klausimais. Kodėl? Prašome kuo išsamiau pagrįsti savo atsakymą. Ar Jūs sutiktumėte, kad Lietuvoje būtų įvestas progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas?“

Pastaba: interviu citatose kalba netaisyta.

	Socialinis solidarumas
(1)	<p><i>Taip. Nes manau, kad dabar yra pakankamai didelė pajamų nelygybė. <...> Trūksta daugiau tos atsakomybės, tos priverstinės už socialinę valstybės politiką. <...> Mm..(01:35) nu pažvelkim tiesai į akis, kuris lietuvis, uždirbantis daugiau, yra nekaltas dėl to, kad jis uždirba daugiau? <...> Vis tiek aš manau, kad ammm... visuomenė turėtų pasidalinti atsakomybę pagal tai, kaip jie tai gali daryti, nes ne visi žmonės, kurie uždirba daug, jie, tarkim, savo noru prisideda prie kokios nors... labdaringos veiklos ir panašiai. Tiesiog nežinau, skatintų truputį toki (galvoja) sąmoningumą, turbūt pačių piliečių, kad (pauzė) tie, kas uždirba daugiau, kad... kad jie tiesiog už tuos, kurie patys negali to pasiekti.</i></p> <p>(Studentė su aukštuoju iš Vilniaus, 22 m., mėnesinės pajamos: 400-600 Lt)</p>
(2)	<p>(Socialinis teisingumas daugiau kaip antroji schema, minimas šalia racionalaus politikos efektyvumo vertinimo- viešosios erdvės ramino funkcija) <i>Aš manau, kad sutikčiau, kad būtų įvesti progresiniai mokesčiai, vien dėl to arba tikriausiai dėl to, kad viešojoje erdvėje tada būtų ramiau. <...> Kai nemaža dalis Lietuvos gyventojų yra ties skurdo riba arba dar žemiau, tai dėl to būtų kažkaip toks raminantis efektas tų mokesčių ir kita vertus tai toks kaip ir solidarokas, kaip solidarumo ženklas. Dėl to tikriausiai tokie du pagrindiniai būtų dėl ko sutikčiau.</i></p> <p>(Vilnietis studentas su aukštuoju, 25 m., mėnesinės pajamos: 801-1000 Lt)</p>
(3)	<p>(Socialinis teisingumas su racionalaus politikos efektyvumo vertinimo atspalviu: tikslas - surinkti biudžetą) <i>Taip, bet tik visiems – ir aukštiesiems, ir žemiems. Kad būtų, nu kaip pasakyt, gautųsi į biudžetą nemažos pajamos. <...> Gaudamas 20 000 jis mokėtų dar didesnę daleiskim mokesį, kadangi jo pajamos didelės ir jam visų tų pinigų tai nereikia pragyvenimui. O jis tuos pinigus gal tada ir panaudoja kažkur kažkokiems nereikalingiems, nešvariems tikslams kažkur tai gal. <...> Nee, aš ne už lygiavą, bet tik (vėl ryžtingai) daugiau gauni – daugiau mokėk.</i></p> <p>(Vilnietis pensininkas su aukštesniuoju išsilavinimu, 73 m., mėnesinės pajamos: daugiau nei 1400 Lt)</p>
(4)	<p><i>Mažas pajamas gaunantys žmonės ir taip susiduria su dideliais sunkumais, patiria daug išlaidų, todėl atitinkamai mažė... mokėdami mažiau mokesčių, manau, sugebėtų susidurti ir turėti mažiau problemų... Tuo tarpu didesnes pajamas uždirbantys asmenys šiuo metu tikrai, manau, galėtų pagelbėti tokiu būdu valstybei ir... mokėti didesnius mokesčius. <...> Socialinė lygybė galbūt vyrauja įsivyras <...> daugiau dirbantys daugiau moka... tačiau... mažiau dirbantys - mažiau moka. <...> Tie, mokėdami mažiau, turi daugiau pajamų, mokėdami daugiau jie [didesnes pajamas gaunantieji] vis tiek irgi nu... ne tiek nukenčia sakysim... tai tiek.</i></p>

	(Valstybinės įstaigos specialistas su aukštuoju iš Vilniaus, 26 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(5)	(Akcentuojamos ir ilgalaikės pasekmės) <i>Taip. Nes tai suteiktų geresnes galimybes žmonėms, kurie blogai gyvena. <...> Aš manau, kad tai būtų teisinga. Ir tai leistų šaliai geriau vystytis ir tolygiau vystytis pačiai šaliai.</i> (Vilnietis įmonės specialistas su aukštuoju, 23 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(6)	(Provokuojant schema išlaikoma, tik įvedamos tam tikros išlygos) <i>Galvoju, kad patenkinti tam tikrus savo poreikius mums reikia tam tikro kiekio pinigų. Ir po to irgi yra būdas, kai tu patenkini savo poreikius, padėti visuomenei, ypač tiems, mažiau galintiems, arba remti švietimą, nu visa tai, kur eina mokesčiai, taip tu gali labiau prisidėti. Man atrodo teisinga, tas paskirstymas (akcentuoja).</i> <...> <i>Tai turi būti proto ribose. Ta prasme, tą progresinę aš vis tiek suprantu iki tam tikro lygio, <...> nu, kad būtų teisinga ta paskirstymo sistema.</i> (Vadovė su aukštuoju iš Vilniaus, 29 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(7)	(Schema, kurią mėginama taikyti po provokacijos, bet nesėkmingai – grįžtama prie senosios interpretacijos) (7s) <i>Šiaip (pauzė) kiek esu girdėjusi nuomonių, tai kad tie, kurie gauna daugiau, jiems yra lengviau atiduoti didesnę mokesčių dalį ir dėl to galėtų valstybė išgyventi geriau, valstybės biudžetas turėtų daugiau lėšų ir t. t. Manau, kad tai yra iš dalies teisinga, kaip ir su pensijom dabar yra...</i> (Dirbanti studentė su aukštuoju išsilavinimu iš Vilniaus, 23 m., mėnesinės pajamos: 1400 ir daugiau)
(8)	(Socialinis teisingumas ir pagal terminiją galimas skirti krikščioniškasis solidarumas) <i>Manau, kad taip, pritariu. <...>Pirmiausia galbūt dėl to, kad turtingi žmonės, bent jau pas mus Lietuvoj, aš taip įsivaizduoju, nelabai remia tą valstybę... Ir savo tikrai kapitalą augina. Čia galbūt tas vadinamas laukinis kapitalizmas. O tas gal labiau nešų į tai, kad padėk savo artimui, kuris mažiau uždirba, mažiau gauna, nes vis tiek eina bendram, valstybės labui. <...> O kitas dalykas, jeigu kaip dabar, sakykim, galbūt yra... (pauzė) Visi moka vienodai. Tai tas vargšas gal per daug moka. Kaip pasakyt... gal jam skūrą lupa...</i> (Pensininkas su aukštuoju universitetiniu iš Panevėžio, 59 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)

Kita populiari tyrimo metu išryškėjusi nuostata progresinės mokesčių sistemos klausimu formuojanti kognityvinė struktūra kiek kitokia – ji grįsta racionalių politikos efektyvumo apskaičiavimu. Būtent apie šią numanomą pragmatizmo sampratą ir sukasi schemai priskirti atsakymai: visuose juose atsakymo į klausimą ieškoma ir jis pateikiamas atliekant tam tikrą „kaštų – naudos“ analizę, tai yra, svarstoma, kiek tokia politika pasiteisintų, būtų efektyvi ir pagal tai nusprendžiama, ar jai pritarti, ar ne (interviu citatos nr. 9-14). Vėlgi, kaip ir pirmuoju, socialinio solidarumo schemas atveju, galima stebėti tam tikras variacijas: kaip politikos padariniai

numatomi ir „kapitalo išėjimas“ (interviu citatos nr. 9), ir realaus uždarbio slėpimas (citasos nr. 11, 13 ir 14), ir tam tikras „viešosios erdvės nurimimas“, didesnė visuomenės tarpusavio sanglauda (interviu nr. 12). Įdomu, jog šioje schemeje, priešingai nei pirmojoje, jau galima aptikti ir iš esmės tais pačiais svarstymo principais paremto mąstymo skirtingus padarinius – tai yra, nors naudojama ta pati kognityvinė schema, sukauptos skirtingos informacijos dėka aktyvuojami skirtingi jos variantai suponuoja visiškai kitus galutinius atsakymus – nuostatas progresinių mokesčių atžvilgiu (tarkime, subjektyviai politikos efektyvumą matuojant „viešosios erdvės nuraminimu“, politikai bus pritariama, matuojant nesurinktais mokesčiais ir piktnaudžiavimu - ne).

2 lentelė (tęsinys).

	Racionalus politikos efektyvumo vertinimas
(9)	(Makro-ekonominiai politikos efektyvumo skaičiavimai) <i>Visgi progresinis mokestis skatins kapitalo išėjimą iš Lietuvos... Tegul surenka tuos mokesčius, kurie dabar yra, ir užteks pinigų.</i> (Marijampolietė gydytoja, 66 m., mėnesinės pajamos: 1000-1200 Lt)
(10)	(Išlyga - galbūt ne visai suprastas klausimas, užuomina ir į socialinį solidarumą) <i>Na kaip, aišku... gyvena valstybė iš mokesčių, be mokesčių valstybė neišgyvens. Tai vienas dalykas, vienas argumentas. Norint išlaikyti mūsų valstybę, mes turime ir sumokėti mokesčius valstybei, tam kad galėtume ir pensijas gaut ir vaikam pašalpas gaut ir viskas toliau, kad išsilaikyt. <...> Jeigu mokesčių nemokėsime, tai iš ko tą valstybę išlaikyt?</i> (Verslininkas iš Kauno, 47 m.)
(11)	<i>Manau, kad Lietuvoj gal net negerai, nes Lietuvoj dar per daug žmonės su tuo sovietiniu mentalitetu, tai vis tiek ten slėptų viską, savo pajamas, ir vis tiek visi mokėtų labai nedaug, kaip nors pasidarytų... Arba bent jau mokėtų vis tiek ne savo kategorijoje, kaip iš tikrųjų turėtų mokėt. <...>Manau, kad ir jie prieš būtų, nes jie gal irgi galvoja, kad ir jie vieną dieną daugiau uždirbs ir tada reikės daugiau mokėt.</i> (Laikiniai emigravęs, nuolat darbą keičiantis vilnietis, 20 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(12)	(Racionalumas - viešosios erdvės ramino funkcija, šalia minimas dar ir socialinis teisingumas) <i>Aš manau, kad sutikčiau, kad būtų įvesti progresiniai mokesčiai, vien dėl to arba tikriausiai dėl to, kad viešojoje erdvėje tada būtų ramiau. <...> Kai nemaža dalis Lietuvos gyventojų yra ties skurdo riba arba dar žemiau, tai dėl to būtų kažkaip toks raminantis efektas tų mokesčių ir kita vertus, tai toks kaip ir solidarokas, kaip solidarumo ženklas. Dėl to tikriausiai tokie du pagrindiniai būtų dėl ko sutikčiau.</i> (Vilnietis studentas su aukštuoju, 25 m., mėnesinės pajamos: 801-1000 Lt)
(13)	(Efektyvumo skaičiavimai kaip antroji preferencija, naudojama schema) <i>...Manau, kad tai skatintų dar, nu ir tokį mokesčių slėpimą.</i>

	(Specialistas su aukštuoju iš Panevėžio, 52 m., mėnesinės pajamos: 801 – 1000 Lt)
(14)	(Naudos įvairiapusė analizė - paminimas ir socialiniu teisingumu remtas argumentas, bet daugiau kaip priešprieša, apsisistojama prie pasiekimų teisingumo) <i>Lietuvoje kol kas manyčiau, kad nebūtų naudinga. Nes tie žmonės, kurie turi galimybę kelti ekonomiką, jie būtų apsunkinti. Ir apskritai tie mokesčiai nusukinėjami, atsirastų daug daugiau piktnaudžiavimo keičiant sistemą. <...> Mano vidinė nuojauta tarsi sako, ir žiūrint iš to socialinio teisingumo galvotum, kad būtų teisinga, kad tie, kurie turi daugiau, prisideda labiau prie socialinės gerovės kūrimo. Iš kitos pusės, tą gerovę jie kuriasi patys. Tu gauni geresnį darbą ir didesnę atlyginimą, tai yra tavo nuopelnas. Aš manau taip paprastai.</i> (Specialistė su aukštuoju iš Vilniaus, 27 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)

Likusiose dviejose progresinių mokesčių įvedimo klausimu išryškėjusiose argumentavimo logikose vėl grįžtama prie teisingumo, tiesa, iš esmės kitokių, sampratų. Kaip matyti 15-16-oje interviu citatose, į problemą gali būti žvelgiama per tam tikrą pasiekimų prizmę: teisinga politika šiuo atveju būtų tokia, kuri įvertintų žmogaus pastangas (ištrauka nr. 15), sąžiningai atsižvelgtų į jo aukštesnį išsilavinimą, geresnį pasirengimą darbui, didesnes atsakomybes (ištrauka nr. 16). Taigi mokestinė politika įsitikinimų lygmenyje šiuo atveju vertinama ne iš bendruomenės kaip visumos, o iš atskiro individo pozicijų (tačiau dėl skyriaus pabaigoje paaiškinamų priežasčių apie tradicinių ideologijų atitikmenį, konservatyvią – liberalią skirtį tarp šių dviejų pozicijų galima būtų galvoti tik su labai didele atsarga). Paskutinė rasta kognityvinė schema klausimo svarstymuose – tam tikras lygybe grįstas teisingumas (ištrauka nr. 17). Joje daugiau politikos alternatyva matuojama pagal pasekmių pageidaujamą vienodumą visiems (svarstoma apie intervalus, kuriuos numačius kliūtų „visiem vienodai skaudžiai“²⁰⁴). Nors ši schema pasitaikė tik vieno informanto svarstymuose ir nebuvo detaliau išplėta, logikos išskirtinumas neleidžia jos jungti prie kurios kitos iš ankstesniųjų: čia nemąstoma nei per bendruomenės solidarumo, nei per individo pasiekimų teisės prizmę, galų gale, svarstymas apie politikos efektyvumą irgi neišbaigtas – atsakymas remiamas ne tiek politikos veiksmingumo vertinimu, kiek tam

²⁰⁴ Interviu ištrauka nr.17.

tikru tolygaus žalos paskirstymo principu. Schemą taikius tik vienam individui, didėja tikimybė, jog tokia organizuojanti mąstymo struktūra gali ir nebūti bendra (shared) visai visuomenei. Tačiau tokį teiginį reiktų patikslinti detaliau (kas ir bus padaryta kitame tyrimo etape).

2 lentelė (tęsinys).

	Pasiekimų teisingumas
(15)	<p><i>Šis mokesčių tarifas būtų ne visai teisingas, nes daugiau uždirbantis žmogus daugiau ir tam įdeda pastangų, protinių daugiau pastangų, kad sukurtų didesnę produktą ir už tai gautų didesnę atlyginimą. Ir, manau, <...>jis neturėtų būti skriaudžiamas didesniais mokesčiais. <...> Tai skatintų ne tai, kaip sakoma, teisingumą, bet skatintų, nu, neįvertinimą žmogaus.</i></p> <p>(Specialistas su aukštuoju iš Panevėžio, 52 m., mėnesinės pajamos: 801 – 1000 Lt)</p>
(16)	<p>(Pasiekimų teisingumas kaip ne vienintelė, bet dominuojanti ir galiausiai pritaikoma schema) <i>Manau, neturėtų būti radikalus tas mokesčio pakeitimas, nes didesnę atlygį gauna tie žmonės, kurie įgyja aukštesnę išsilavinimą arba turi daugiau atsakomybių darbe ir būtų jau iš dalies nesąžininga ir būtų nesąžininga, jeigu tas mokestis paskui suvienodintų visų algas. <...(taikoma kita schema)> Iš kitos pusės, dabar svarstant, aš jau tuo abejoju, nes ir šiaip žmonės daugiau uždirbantys, jie daugiau mokesčių moka valstybei, procentiškai nuo savo atlyginimo sumos. (Tyla) Tai va, dabar verčiate šiek tiek abejoti savo pasirinkimu...<...> Tos labai didelės algos, jeigu jinai visa yra ant popieriaus, normaliai sutvarkyta, tai jie moka ir šiaip didelius mokesčius valstybei, kurių patys realiai, per savo gyvenimą, galima sakyti, neišnaudoja. Jie jau apmoka kažkam kitam.</i></p> <p>(Dirbanti studentė su aukštuoju išsilavinimu iš Vilniaus, 23 m., mėnesinės pajamos: 1400 ir daugiau)</p>
	Lygybė remtas teisingumas
(17)	<p><i>Lietuvoj per mažas pragyvenimo lygis, kad įvedinėt progresinius mokesčius (su pasipiktinimu). Labai reikėtų jau diferencijuot viską po mažą intervalą, kad galima būtų progresinius įvesti, kad būtų visiem vienodai... skaudžiai, taip sakant.</i></p> <p>(Specialistas su aukštuoju iš Vilniaus, 25 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)</p>
(18)	<p>(Galimai nesuprastas klausimas) <i>Geriau būtų. <...>Tai taip išeitų, kad ir vienodai nuskaičiuotų nuo kiekvieno žmogaus procentaliai, logiškai mąstant. Nu, pasisakyčiau.</i></p> <p>(Vilnietis studentas su aukštuoju neuniversitetiniu, 23 m., mėnesinės pajamos: 401 - 600 Lt)</p>

Išskyrus šias keturias kognityvines schemas, kuriomis mąstoma apie mokestinės politikos alternatyvas, norėtųsi trumpai reflektuoti jų rinkinį: nors jos išskirtos kaip keturios, pažvelgus atidžiau galima argumentuoti už jų

grupavimą į savotiškas dvi „superschemas“. Viena paremtą vertybiniais įsitikinimais, su jais susijusiomis įsitikinimų sistemomis (visi trys teisingumai), kitą – pragmatiniais apskaičiavimais, tam tikromis racionalaus efektyvumo vertinimo taisyklėmis. Vis dėl to, atsižvelgiant į tai, kad ir pats pragmatizmas gali būti laikomas tam tikru vertybiniu įsitikinimu, bei tai, kad visos šios keturios schemas iš interviu išskirtos panašiu abstrakcijos mastu (turėdamos panašaus išsamumo lygmens posistemas), nuo empirikos pernelyg nenutoltina ir visos keturios argumentavimo logikos čia vertintinos kaip lygiagrečios. Tačiau platesniame ateities tyrimų kontekste į tai dėmesys atkreiptinas. Tuo labiau, kad panaši situacija susiklosto ir tiriant politines preferencijas antruoju klausimu.

Kaip jau minėta poskyrio pradžioje, tyrimo metu stebėtos ir keturios informantų nuostatos abortų uždraudimo atžvilgiu formavusios schemas. Jų apžvalgą galima pradėti nuo pasikartojusios ir dažnumo atžvilgiu šiuo klausimu kitas net aplenkusios pragmatizmo schemas – racionalaus politikos efektyvumo vertinimo. Kaip vėl matyti iš trečiosios lentelės, šįkart politikos efektyvumo vertinimas sukosi ir apie nelegalių abortų keliamą pavojų sveikatai (interviu citatos nr. 25, 26, 27, 30), ir apie nepagydomų ar tėvams nereikalingų vaikų integraciją (interviu citatos nr. 28, 29 ir 32), ir apie tautos plėtimą (interviu citatos nr. 23 ir 24) bei „veiksmingesnių“ politikos alternatyvų siūlymą (paramą šeimai, švietimą – interviu nr. 24, 31). Beje, gana vaizdžiai tyrime atsiskleidęs siūlomos „tautinio pragmatizmo“ politikos atvejis gerai iliustruoja, jog skirtingi efektyvumo vertinimo kriterijai (schemas variacijos) duoda visiškai priešingas galutines nuostatas – už ir prieš abortų draudimą. Tačiau visiems šiems grindimams bendra tendencija – net daugiau moralinės sferos klausimą vertinti per racionaliai apskaičiuojamo politikos efektyvumo, pragmatizmo prizmę – vėl leidžia išskirti ir pripažinti šią bendrą schemą.

3 lentelė. Tyrimo informantų argumentacijose grindžiant poziciją abortų uždraudimo klausimu išskirtos schemos ir jų pagrindimas

Klausimo formuluotė: „Netrukus išgirsite klausimus, kuriais daugelis žmonių turi labai skirtingas nuomones. Prašome garsiai pagalvoti ir pasakyti, ką Jūs manote šiais konkrečiais klausimais. Kodėl? Prašome kuo išsamiau pagrįsti savo atsakymą. Ar Jūs sutiktumėte, kad Lietuvoje būtų uždrausti abortai?“

Pastaba: interviu citatose kalba netaisyta.

	Pragmatiškumas, racionalus politikos pasekmių, efektyvumo apskaičiavimas ir įvertinimas
(23)	(Politikos efektyvumo vertinimas per "tautinio pragmatizmo" prizmę) <i>Būtinai, kadangi tauta mažėja ir reikia mum prieaugio didelio. <...> Atleistina ir įteisinta, bet čia jau būtų pavieniai, pavieniai atvejai. <...> Turi būt draudžiama. Turi būt draudžiama ir neleidžiama. Ir nu kaip sako, karo metais ten Vokietijoje kareiviai grįždami atostogų ar kur būtinai atseit turėjo palikt kažką tai. Taip ir mums, kadangi mūsų to padidėjimo tautos nesijaučia, daug išvažiuoja ir mes mažėjam, mažėjam. Tai būtinai reikia.</i> (Vilnietis pensininkas su aukštesniuoju išsilavinimu, 73 m., mėnesinės pajamos: daugiau nei 1400 Lt)
(24)	(Tas pats "tautinis pragmatizmas" aptiriamas kaip politikos alternatyva, bet nepatvirtinamas) <i>Iš kitos pusės, aš suprantu, kad čia būtų labai solidarų su lietuvių nykstančia tauta ir ten ją skatinti gimstamumą, ir šeimos politiką tokią keistą, tokiu keistu būdu plėsti. Bei jei čia tokiu būdu siekiama daugiau lietuvių padaryti, tai atrodytų keista, nes parama šeimai – ta ir mokesstinė, ir lengvatinė – man atrodo, nėra labai pakankama.</i> (Vilnietis studentas su aukštuoju, 25 m., mėnesinės pajamos: 801-1000 Lt)
(25)	<i>Jei uždrausi abortus legaliai, tai jų padaugės nelegaliai, jei padaugės nelegaliai, tai padidės daugiau infekcinių ligų ir panašiai.</i> (Vilnietis studentas su aukštuoju neuniversitetiniu, 23 m., mėnesinės pajamos: 401 - 600 Lt)
(26)	(Šalutinis leitmotyvas) <i>Kad žmogus pamatuotai priimtų sprendimą. Visiškai kištis, pasakyti, kad „ne“... vis vien tai vyks. Bet kuriuo atveju tai vyks. Vadinasi, tai vyks nelegaliai, tai vyks nesaugiai.</i> (Specialistė su aukštuoju iš Vilniaus, 27 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(27)	(Dominuojanti schema) <i>Todėl, kad būna atvejų, kai tų abortų iš tikrųjų reikia. Ir pirmas dalykas tai tikrai tų abortų skaičius sumažėtų neženkliai, padidėtų abortų, kurie būtų daromi nelegaliais būdais, skaičius ir tai labai atsilieptų, ir sveikatos požiūriu būtų didelė rizika ir šiaip... geriau kai viskas atliekama medicininėje įstaigoje ir normaliom sąlygom, nes, manau, kad tie, kurie norėtų pasidaryti tą abortą, surastų būdų kaip jį pasidaryti. Ir kaip antras dalykas, kurį sakiau, kartais yra atvejų, kuomet tas abortas yra, galima sakyti, atleistinas, laikyčiau tokiu išprievartavimo atvejus arba tuomet, kai vaikas matosi iškart bus nesveikas.</i> (Dirbanti studentė su aukštuoju išsilavinimu iš Vilniaus, 23 m., mėnesinės pajamos: 1400 ir daugiau)
(28)	(Kaip antrosios schemos užuominos) <i>Manau, jeigu ateitų ta gyvybė ir jinai nesugebėtų normaliai vystytis ir gyventi tai... manau nuo to nebūtų geriau...</i>

	(Valstybinės įstaigos specialistas su aukštuoju iš Vilniaus, 26 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(29)	(Individo apsisprendimo apmąstymas, tačiau dominuoja racionalus pasekmių vertinimas) <i>Jeigu yra žmogaus apsisprendimas, ir jis tikrai žino, kad to vaiko neaugins, tai... kodėl tas vaikas turėtų taip pat paskui vos ne būt atmetas, nemylimas ir lakstys vos ne gatvėmis. Ir kur tikrai užaugs tiktai iš jo nei doras žmogus... Retas atvejis, kur nemylimi vaikai užauga ir išeina į žmones.</i> (Specialistas su aukštuoju iš Vilniaus, 25 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(30)	(Antroji taikoma schema) <i>Bet kurio atveju abortai... neišnyktų visiškai juos uždraudus, tai geriau būtų juos leisti. Taip bus ir saugiau.</i> (Studentas iš Vilniaus, 20 m., mėnesinės pajamos: 1400 ir daugiau)
(31)	(Racionalus politikos vertinimas ir alternatyvų siūlymas) <i>Draudimais gal labai daug ir nepadarytum, bet aš manau, kad reikalinga švietėjiška veikla. <...> Ne drausti, o įkalbinti, neleisti ir panašiai. Griežtas draudimas irgi naudos neduoda. Bus tie vadinami kriminaliniai abortai ir vis tiek vyks.</i> (Pensininkas su aukštuoju universitetiniu iš Panevėžio, 59 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(32)	(Papildoma, antroji argumentacija) (Kiek sutrinka) <i>Na, tai... gal ir žmogus (apie nutraukiamą gyvybę), bet tai... Dabar kam reikalingas, ateina žmogus į pasaulį ir nėra kam jį prižiūrėti? Motina alkoholikas, ar narkomanas, ar dar kažkas tai. Nu tai, sakykim, vėlgi yra toksai klausimas.</i> (Verslininkas iš Kauno, 47 m.)

Tiesa, racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schemas pervertinti taip pat nereikėtų – mat tyrime ne dažnumu, o pirmosiomis preferencijomis ją aplenkia tradiciškai nuo diskusijų apie abortų draudimus neatskiriama individualizmo schema. Kaip nesunkiai galima nuspėti, centrinėmis kategorijomis šioje schemoje tampa „individualus pasirinkimas“ ir „apsisprendimo teisė“ (interviu citatos nr. 33 - 39). Kitos dvi schemas, taip pat pakankamai dažnos minėtose diskusijose, pademonstravus jų skirtumus galimos ir

3 lentelė (tęsinys)

	Individualizmas
(33)	(Individualizmas, grindžiamas empatija) <i>Kadangi mano nuomonė yra tokia kintanti ir panašiai, tai aš labai suprasčiau tuos žmones, kurie ten tą vieną kartą lygtais arba nepagalvojo, arba ne iki galo ir taip atsitiko – kad visą laiką žmogus turėtų persigalvoti teisę ir nutraukti nėštumą. Tai dėl to prieštaraučiau tokiam siūlymui. <...> Nesuprantu, kam reikia taip reguliuoti.</i> (Vilnietis studentas su aukštuoju, 25 m., mėnesinės pajamos: 801-1000 Lt)
(34)	<i>Nu čia klausimas toksai, ką žinau. Sakyčiau galbūt ne valstybės, o žmogaus. <...> Na, sakyčiau, tai yra kiekvieno žmogaus teisė pasirinkti. Ar jisai nori taip, ar jisai nori taip.</i>

	(Verslininkas iš Kauno, 47 m.)
35)	(Pagrindinis, dominuojantis leitmotyvas) <i>Bet aš nenorėčiau į tai iš politinės pusės gilintis. Aš norėčiau, kad turėtų pasirinkimą žmonės, tai yra labai individualus pasirinkimas.</i> (Specialistė su aukštuoju iš Vilniaus, 27 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau.)
36)	(Individo apsisprendimo apmąstymas, tačiau dominuoja racionalus pasekmių vertinimas) <i>Jeigu yra žmogaus apsisprendimas, ir jis tikrai žino, kad to vaiko neaugins, tai... kodėl tas vaikas turėtų taip pat paskui vos ne būt atmetas, nemylimas ir lakstys vos ne gatvėmis. Ir kur tikrai užaugs tikrai iš jo nei doras žmogus... Retas atvejis, kur nemylimi vaikai užauga ir išeina į žmones.</i> (Specialistas su aukštuoju iš Vilniaus, 25 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
37)	<i>Kiekviena moteris turi teisę apsispręsti, kaip jai yra geriau. <...> Vis tiek, kol tas vaikas yra moters viduje, tai jis yra tos moters (paузė) tarkim, teisė ir pareiga elgtis taip, kaip jai atrodo protinga.</i> (Studentė su aukštuoju iš Vilniaus, 22 m., mėnesinės pajamos: 400-600 Lt)
38)	<i>Manau, kad ne. Nes tai yra žmogaus pasirinkimo laisvė... <...> Įvedus tokį draudimą... tai vis tiek yra ribojama laisvė ir žmonės yra priverčiami elgtis taip ir ne kitaip... dėl to... na... kai yra pasiliekiama pasirinkimo galimybė, tai vis tiek, aš manau, yra geriau... ir aišku... neribojama žmogaus laisvė, mintis... <...> Vis tiek likčiau prie tos savo nuomonės, kad... turi būti leista žmogui pasirinkti...</i> (Valstybinės įstaigos specialistas su aukštuoju iš Vilniaus, 26 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
39)	<i>Gal aš turėčiau ir kitokią nuomonę, jeigu man reikėtų daryti abortą, bet man neatrodo, kad [ne] galima primesti tokį pasirinkimą, kuris tau atrodo teisingas, kitiems žmonėms. Kad turėtų būti teisė rinktis.</i> (Studentas iš Vilniaus, 20 m., mėnesinės pajamos: 1400 ir daugiau)

apjungti. Religinės katalikiškosios pasaulėžiūros schema (interview citatos nr. 19 - 22) išskirta tik pagal patį akivaizdų katalikybės pabrėžimą informanto argumentacijoje. Kai kuriais atvejais, kai pozicija abortų klausimu tiesiog paprastai grindžiama Bažnyčios pozicija jos nedetalizuojant (pvz., interview citatos nr. 19 ir 21, pavyzdinis baigtinis pagrindimas – „Aš esu katalikė, aš gi negaliu kitokios nuomonės turėt, negu katalikų Bažnyčia skelbia“), toks atskyrimas pateisintinas labiau. Tuo tarpu subtilesni schemas variantai, kuriuose ryškesnės pačios internalizuotos katalikiškosios dogmos, nuo kitos – bendrosios humanizmo (jai priskirtini interview sutrumpinti citatose nr. 40 - 42) – schemas atskirtini jau tik dėl vartojamos terminijos. Tad visos šios trys

argumentacijos sudaro tam tikrą vientisą spektrą ir dėl to gali būti apjungiamos po vienu katalikiškosios religinės – humanizmo schemos vardu.

3 lentelė (tęsinys)

Religinė pasaulėžiūra - katalikiškoji schema	
(19)	<i>Aš esu katalikė, aš gi negaliu kitokios nuomonės turėt, negu katalikų Bažnyčia skelbia.</i> (Marijampolietė gydytoja, 66 m., mėnesinės pajamos: 1000-1200 Lt)
(20)	(Šalutinis leitmotyvas) <i>Esu pasimetusi. Iš katalikiškos pusės aš suprantu, ir man yra svarbu, kad tai yra žudymas. Iš kitos pusės, aš niekaip nesutikčiau, kad tai negalėtų būti daroma mediciniškai, dėl sveikatos. Tarkim dėl to dalyko aš niekad nesutikčiau, kad uždraustų.</i> (Specialistė su aukštuoju iš Vilniaus, 27 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(21)	<i>Taip, sutikčiau, kad būtų uždrausti abortai, nes Lietuva yra katalikiška šalis ir tai nėra priimtini dalykai. <...> Gyvybės naikinimas embriono pavidalu, ir tai irgi nusižengia katalikiškom normom.</i> (Specialistas su aukštuoju iš Panevėžio, 52 m., mėnesinės pajamos: 801 – 1000 Lt)
(22)	(Katalikiška argumentacija kaip antroji schema) <i>Nes abortai tai žaloja, ne vien tik tai, kad gyvybę atima pagal katalikų, pagal Bažnyčios mokymus. Bet yra kitas dalykas, kad žaloja ir tą pačią moterį. Ir nevaisingom padaro, ir visokius kitokius dalykus. <...> Nežinau, čia jau yra įsikišimas į žmogaus... Gimimas apskritai vienaip ar kitaip yra tam tikra paslaptis. Ir surišta su gamta.</i> (Pensininkas su aukštuoju universitetiniu iš Panevėžio, 59 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
Humanizmas	
(40)	<i>Kad kad ir kas moteriai atsitinka <...> turi prisiimti atsakomybę, <...> dėl to, kad, manau, čia žudymas yra, bet kokių atveju, nes, kad ir ten (pauzė), bet kada, iškart, sekančią dieną net, nes, nu jeigu net ir, nu, nėra ten, kaip pavadint, (pauzė) nesvarbu man ten ar yra gyvybė, ar nėra gyvybės, ten žmogus ar ne žmogus, beeeet, jeigu nesikiši, tai po devynių mėnesių gali tapt žmogus.</i> (Laikinai emigravęs, nuolat darbą keičiantis vilnietis, 20 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(41)	<i>Mano įsitikinimai, kad kiekvienas turi teisę į gyvybę. Ką reiškia abortai – kad kitas atima gyvybę iš kito. Ir taip kaip mes netoleruojame žudymo, kai mes esame suaugę, taip mes neturime toleruoti, kad būtų atimta... Nes ką reiškia abortas? Nužudyti mažą vaiką, ta prasme – embrioną, kuris jau yra žmogus.</i> (Vadovė su aukštuoju iš Vilniaus, 29 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau)
(42)	(Humanistinė pozicija, šalia dar įdomiai išryškėja valstybė kaip gynėja ir saugotoja) <i>Taip. Nes... žinau, kad žmogaus gyvybė yra nuo pat prisidėjimo, ir tai yra žmogžudystė, ir žmogžudystė man yra, kaip ir apskritai žmogui, nežmogiškas dalykas. Ir todėl kaip ir žmogžudystės nėra leidžiamos, taip ir</i>

	<p><i>abortai neturi būti leidžiami? <...> Bet draudimą aš matau tame, kad tame yra verslo potencialas, ir valstybės įsikišimas reikalingas tam, kad suvaldytų verslą iš mirties darymo. Aš matau, kad valstybė turi kištis į verslą ten, kur reikalinga jį sulaikyti nuo... nuo akivaizdaus blogio darymo. <..> Bet nu, tai nepakeičia pačios tiesos, ir tiesa yra, kad embrionas yra žmogus. (pauzė, 1 sek.) Ir (pauzė, 1 sek.) bet kokie argumentai yra tiesiog tikrai (4 sek., pamąsto) kuriama dirbtinė tikrovė, na ir kuriamos dirbtinės gyvenimo taisyklės, pagal kurias paskui galima gyvent.</i></p> <p>(Vilnietis įmonės specialistas su aukštuoju, 23 m., mėnesinės pajamos: 1400 lt ir daugiau)</p>
--	---

Būtų galima tikėtis, jog konkrečios taikomos schemas, kaip ir daugelis kintamųjų visuomenės nuomonės tyrimų lauke, priklauso nuo sociodemografinių charakteristikų. Deja, nors, pavyzdžiui, socialinio teisingumo schema mąstant apie progresinius mokesčius daugiau būdinga pensininkams ir studentams, pragmatinio politikos vertinimo – dirbantiems vyresnio ir vidutinio amžiaus informantams, katalikybe paremtas abortų uždraudimo vertinimas – vyresniesiems, visos kitos tiek progresinių mokesčių įvedimo, tiek abortų uždraudimo politikų klausimais išskirtos schemas pristatomame tyrime vienareikšmiškai nesileidžia susiejamos su konkrečiomis amžiaus, lyties, išsilavinimo, gyvenamosios vietos ar pajamų charakteristikomis. Galbūt nemaža dalimi tai lemia nedidelė ir ne itin įvairi imtis, kurioje vyrauja išsilavinę, jauno amžiaus ir aukštesnes pajamas gaunantys informantai. Kita vertus, iš karto smerkti imties parinkimo taip pat neskubėtina, nes galima manyti, kad šios charakteristikos prisidėjo ir prie palyginti gausaus taikomų schemų aibės atskleidimo. Žvelgiant į duomenis atrodo, kad išsilavinimas praplečia akiratį ir įgalina problemą matyti iš įvairių kampų, mažiau galima stebėtis kelių schemų taikymu nusakant poziciją vienu klausimu – kraštutinis to pavyzdys būtų citatose nr. 14, taip pat 20, 26, 35 fiksuota informantė, atsakydama į kiekvieną klausimą išmėginanti (ar bent sumininti) net kelias schemas (tačiau galiausiai išryškėja tik viena dominuojanti²⁰⁵). Taigi šis pastebėjimas leistų kelti kiek kitokią nei tikėtasi hipotezę, susijusią daugiau ne su schemų turiniu, o su jų naudojimu – tai, jog

²⁰⁵ Antruoju atveju.

aukštesnis išsilavinimas lemia gausesnę schemų (disponavimo ir taikymo) asortimentą.

Jau užsiminus apie schemų koegzistavimą, norėtusi atkreipti dėmesį į tyrime išryškėjusias schemų tarpusavio sąsajas. Tačiau pirmiau – apie tai, ką tos sąsajos leidžia nustatyti – apie konkrečių schemų stiprumus. Kaip minėta teorinėje dalyje, kognityvinių schemų stiprumą galima išmatuoti pagal jos pasirinkimą, atsakymo greitį (kaip greitai pradedama reikšti mintis), bei pagal jos gebėjimų priimti kontr-informaciją (kitaip tariant, atsilaukyti prieš provokacijas). Pagal visus šiuos kriterijus pirmojo klausimo kontekste išsiskiria socialinio solidarumo schema: ji renkama dažniausiai (nors nebūtinai visad kaip pirmoji), formuluojama santykinai greičiausiai²⁰⁶, provokacijoms daugeliu atvejų nepasiduoda, nors kita vertus, ir vienintelis ryškesnis schemų kaitos atvejis susijęs būtent su šia schema – tik ji čia figūruoja kaip provokacijai pasidavusios nenuoseklios pasiekimų schemas laikinas substitutas (žiūrėti interviu ištraukas nr. 7 ir 16: nors informantė pradeda nuo deklaruojamo sutikimo su progresiniais mokesčiais, detalizuodama savo poziciją ima darbinti pasiekimų teisingumo schemą; užklausta, kodėl tuomet progresiniai mokesčiai – teisingi, ir pirmajai schemei nepasiteisinant (tyla), griebiamasi socialinio solidarumo schemas; visgi dėstymo pabaigoje jos atsisakoma ir grįžtama prie pasiekimų teisingumo). Vadinasi, socialinio solidarumo schema šiame kontekste iškyla ne tik kaip pirmiausia ar ryškiausia (taikoma pirmoji), bet ir kaip subjektyviai teisingiausia.

Tuo tarpu abortų uždraudimo klausimu į akis krenta pragmatizmo, racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schema: ji dažniausia ir pasitelkiama greitai (nors kita vertus, visos pozicijos abortų klausimu, nepriklausomai nuo įdarbinamos schemas, formuluojamos daug greičiau nei mokestinės politikos klausimu – galima spėti, dėl didesnio emocinio atspalvio, sietino su klausimo moraline sritimi), jos lengvai neatsisakoma

²⁰⁶ Keli ypatingai greiti socialinio teisingumo schemas pavyzdžiai – ryžtingas atsakymas 3-ioje interviu citatoje, greitai dėliojama argumentacija 4-oje (žiūrėti lentelėje nr. 2).

(nepasiduodama provokacijoms), ir netgi pasitarnauja kaip dažniausia (arba vienintelė, jei neskaičiuosim jai pačiai randamų) antroji pagalbinė schema. Nuo jos pagal šias charakteristikas nedaug atsilieka ir šiek tiek retesnė, bet dažniau kaip pirmoji taikyta individualizmo schema. Atsižvelgiant į tuos pačius greičio matavimus, dėstyto užtikrintumą, galima teigti, jog nemažas tvirtumas (lyginant su schemomis mokestinės politikos klausimais) būdingas ir katalikiškajai – religinei bei humanizmo schemoms. Tuo tarpu anksčiau dėstyto pagrindu jas sujungus į vieną, ši argumentavimo schema tyrime retumu jau nebeusileidžia ir individualizmui.

Apibendrinant šiuos pastebėjimus – šiame tyrime individualizmo schema abortų uždraudimo kontekste išsiskiria kaip pirmiausia ir ryškiausia (galimai ir dėl aplinkos įtakos; kaip pirmoji ji paminėta daugiausia kartų, tuo tarpu racionalaus pasekmių vertinimo ir katalikiškoji-humanizmo schemas iškart taikomos šiek tiek rečiau), tačiau subjektyviai teisingiausia šiame kontekste be konkurencijos suvokiama racionalaus politikos pasekmių vertinimo schema (iš visų minėta dažniausiai, ties ja ir apsisojama daugiau kartų nei ties kitomis). Matyti, jog nors iš įpratimo ar/ir viešosios erdvės įtakos „individualistinis“ diskursas pirmiausia formuoja poziciją politiniu klausimu, tačiau galiausiai subjektyviai teisingiausia ir nuomonę galutinai suformuojanti yra racionalaus politikos pasekmių vertinimo schema. Tuo tarpu katalikiškoji – religinė bei humanizmo schemas išsiskiria kaip itin tvirtos: galbūt ne tiek ryškios visų interviuojamųjų rate, tačiau jas taikantiesiems – ir kaip ryškios, ir kaip subjektyviai teisingos.

Ypatingų schemų tarpusavio sąsajų atskirose aptariamose politinių klausimų srityse išskirti būtų sunku, nebent gana akivaizdžią tendenciją, kai net penkiais atvejais iš septynių tirtų abortų uždraudimo klausimu taikomą individualizmo schemą dar papildoma arba išvis nukonkuruoja pragmatiško, racionalaus politikos pasekmių vertinimo schema (žr. 4 lentelę). Atskiruose atvejuose tai reiškia, kad argumentuojant dar ir antrąją schemą sustiprinama pozicija duotuoju klausimu arba – pirmoji ir ryškiausia schema pakeičiama subjektyviai labiausiai tinkama. Apskritai pažymėtina, kad abortų uždraudimo

svarstymo atveju daug dažniau taikomos kelios schemos. Kaip jau minėta kalbant ir apie didesnę atsakymų greitį, tai gali būti susiję su ypatingu temos jautrumu bei kontraversiškumu – norint kuo validžiau pagrįsti savo poziciją, svarstoma ir argumentuojama kelių schemų rėmuose (galima numanyti, jog pakankamo atitikimo procedūra (žr. antrą lentelę) kartojama tol, kol galiausiai visiškai įsitikinama taikomos schemos atitikimu situacijai ir priimto sprendimo teisingumu).

Tuo tarpu schemų tarpusavio sąsajos tarp abiejų politinių klausimų ir tikėtai, ir netikėtai nėra viendimensės ir labai aiškios: pavyzdžiui, tęstinumas tarp pragmatiško politikos efektyvumo vertinimo progresinių mokesčių ir abortų uždraudimo klausimuose tyrimo empirikoje beveik nestebimas. Iš šešiolikos tyrimo atvejų nė viena iš šių schemų neužfiksuojama tik trijuose. Likusiuose trylikoje interviu tęstinumo beveik paradoksaliai išvengiama: racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schema stebima arba tik progresinių mokesčių, arba tik abortų uždraudimo pozicionavimuose, o tais dviem iš trijų atvejais, kai šios schemos sutampa, viena iš jų kaip tyčia nėra dominuojanti (žr. lentelę antrame priede). Tačiau tiesioginės sąsajos nebuvimas metodologiškai vertintinas teigiamai dėl neišsipildžiusio schemų „užteršimo“ (pirmuoju klausimu aktyvuotos schemos automatinio taikymo antruoju klausimu). Viena vertus, tai gali reikšti, kad schemas rinktasi pakankamai laisvai, antra vertus (ir labiau tikėtina), antruoju klausimu aktyvuojama stipresnė schema, įveikianti pirmąją (šį argumentą paremtų ir laiku matuotas schemų stiprumas – kaip jau minėta, antruoju klausimu pozicijos buvo formuluojamos greičiau). Trečia vertus, tai tiesiog gali nurodyti į pakankamai skirtingos tematikos politinių klausimų laukus, kurie interpretuojami skirtingomis schemų aibėmis (čia įdomus būtų ir papildomo dėmesio reikalingas (žiūrėti antrąjį tyrimo etapą) pragmatiškosios racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schemos ne-tęstinumas). Bet kokių atveju, tokia iš pirmo žvilgsnio, atrodytų, nelogiška eiga, tik dar kartą pagrindžia atsargumą darant išvadas apie bendrą mąstymo struktūrą iš individo pozicijos vienu klausimu (kas neretai nutinka kiekybiniuose tyrimuose identifikuojant

tradicinių ideologijų šalininkus). Detaliau tą būtų galima iliustruoti konkrečiu informanto – 52 m. specialisto su aukštuoju iš Panevėžio – pavyzdžiu: iš interviu pateiktos logikos pirmuoju klausimu tradiciškai galima tikėtis, kad jis – liberalas (interviu ištrauka nr. 15), liberaliai vertinantis ir kitas, tarp jų ir moralines, politikas. Visgi paaiškėja, kad abortų uždraudimo klausimu šis informantas pritaiko, atrodytų, labai neliberalią schemą – griežtą katalikiškų normų diktatą (interviu ištrauka nr. 21). Iš to dar kartą darytina išvada, apie kurią jau buvo užsiminta skyriaus pradžioje - nereikia labai skubėti su individų priskyrimu įsitikinimų sistemai pagal vieną atributą (pavyzdžiui, teisingumų kontrastą). Labiau siūlytina tęsiant Roberto Lane'o poziciją stebėti mąstyseną „iš apačios“, kylant iki bendro vaizdo nuo pačių skirtingiausių sričių klausimų. Taigi būtent tokia trajektorija nukreipiant žvilgsnį, iš šio tyrimo galima matyti tik kelias pasikartojančias schemų sąsajas²⁰⁷, kurios dėl nedidelės tyrimo imties labiau laikytinos hipotetinėmis nei patvirtinai realiomis.

Beje, vis dėlto įdomu yra pastebėti, jog tiek vienu, tiek kitu politiniu klausimu dažniausiai papildomo pagrindimo ieškoma arba į subjektyviai labiau tinkančią iškeičiamos yra po bendru liberalesniosios ideologijos skėčiu galimos sujungti pasiekimų teisingumo (ekonominės politikos klausimo atžvilgiu) ir individualizmo (moralinėje srityje) schemas. Jos abi itin išsiskiria kaip pirmosios, ryškios, bet nepakankamos (jos „po ranka“, pasitelkiamos greičiausiai, tačiau abiem situacijomis linkstama dar paieškoti tinkamesnės - geresnės, stipresnės – argumentavimo logikos).

Galiausiai bendrai reflektuojant schemų rinkinius, derėtų pastebėti, jog praktiškai visos išskirtos schemas supuola į vertybių abstrakcijos lygmenyje (ne asmenybinio, savanaudiškumo, grupinės identifikacijos ar

²⁰⁷ Tyrime stipriausios (bet ne pakankamai stiprios, kad būtų pagrįsčiau įrodytos iš tokios nedidelės imties) sąsajos pasirodė besančios tarp šių schemų: racionalaus politikos efektyvumo vertinimo ekonominėje srityje ir individualizmo moralinėje (sutapimai - trys iš šešių atvejų) bei humanizmo ir socialinio solidarumo (atitinkamai – dviem iš trijų).

4 lentelė. Tyrimo informantų sociodemografinės charakteristikos ir progresinių mokesčių įvedimo bei abortų uždraudimo klausimais taikytų kognityvinių schemų seka

		Progresinių mokesčių įvedimo klausimu taikoma schema			
		Socialinis solidarumas	Racionalus politikos efektyvumo vertinimas	Pasiekimų teisingumas	Lygybe remtas teisingumas
		Abortų uždraudimo klausimu taikoma schema			
		Religinė pasaulėžiūra-katalikiškoji schema	Racionalus politikos efektyvumo vertinimas	Individualizmas	Humanizmas
1.	Laikinei emigravęs, nuolat darbą keičiantis vilnietis, 20 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau				
2.	Studentė su aukštuoju iš Vilniaus, 22 m., mėnesinės pajamos: 400-600 Lt				
3.	Marijampolietė gydytoja, 66 m., mėnesinės pajamos: 1000-1200 Lt				
4.	Vilnietis įmonės specialistas su aukštuoju, 23 m., mėnesinės pajamos: 1400 lt ir daugiau				
5.	Dirbanti studentė su aukštuoju išsilavinimu iš Vilniaus, 23 m., mėnesinės pajamos: 1400 ir daugiau	II.		I. (D)	
6.	Vilnietis studentas su aukštuoju neuniversitetiniu, 23 m., mėnesinės pajamos: 401 - 600 Lt				

7.	Verslininkas iš Kauno, 47 m.		II.	I.	
8.	Specialistas su aukštuoju iš Vilniaus, 25 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau		I. (D)	II.	
9.	Vilnietis studentas su aukštuoju, 25 m., mėnesinės pajamos: 801-1000 Lt	II.	I. (D)		
10.	Valstybinės įstaigos specialistas su aukštuoju iš Vilniaus, 26 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau		II.	I. (D)	
11.	Vilnietis pensininkas su aukštesniuoju išsilavinimu, 73 m., mėnesinės pajamos: daugiau nei 1400 Lt				
12.	Studentas iš Vilniaus, 20 m., mėnesinės pajamos: 1400 ir daugiau		II.	I.	
13.	Specialistas su aukštuoju iš Panevėžio, 52 m., mėnesinės pajamos: 801 – 1000 Lt		II.	I.	
14.	Specialistė su aukštuoju iš Vilniaus, 27 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau	II. I.	I. II.	III. I.(D)	
15.	Vadovė su aukštuoju iš Vilniaus, 29 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau				
16.	Pensininkas su aukštuoju universitetiniu iš Panevėžio, 59 m., mėnesinės pajamos: 1400 Lt ir daugiau	II.	I. (D)		

Paiškinimai: I - pirmoji taikyta schema; II - antroji taikyta schema, D – dominuojanti schema²⁰⁸.

²⁰⁸ Nepažymėta D – informantas schemas taikė paeiliui, tačiau nė viena iš jų neišsiskyrė kaip dominuojanti; pažymėti du pirmieji D – informantė prabilo abejodama, iš karto priešpriešindama du savo mąstymus būdus.

„didžiųjų istorinių pasakojimų“ lygmenis²⁰⁹) įsitikinimų sistemomis grįstų schemų grupę. Kalbant apie teorinėje dalyje pateiktą kognityvinių schemų skirstymą pagal abstrakcijos lygmenis, galima pastebėti, jog beveik visos interviu metu išryškėjusios argumentacinės logikos operuoja vertybiniame, principiniame lygmenyje. Kaip išimtis galima minėti neryškias užuominas į valstybę kaip grupę (grupinės identifikacijos lygmuo), pavyzdžiui, 9-oje ir 10-oje interviu citatose progresinių mokesčių įvedimo klausimu, nuorodas į tautą kaip grupę 23-ioje ir 24-oje interviu citatose abortų uždraudimo klausimu bei reflektuotomis asmeninėmis savybėmis (jų lygmenyje) grįstą argumentaciją 33-ioje citatoje. Viena vertus, tokį argumentacijos abstrahavimą bendrų vertybių, principų lygmenyje gali lemti pats platesnis bendros valstybinės politikos kontekstas, kuriame pateikiami klausimai, kita vertus, turint galvoje, jog pateikti klausimai labai glaudžiai susiję su kiekvieno asmeniniu gyvenimu ir jo patirtimis, toks aukštas abstrakcijos lygmuo gali stebinti. Taigi antrojoje tyrimo dalyje, siekiant neutralizuoti tokių įtakos galimai turinčių asmenybinių veiksmų kaip, tarkim, „kuklumas prisipažįstant egoizmą“ argumentuojant per jo prizmę, dar kartą atsižvelgtina į šiuos žemesnius abstrakcijos lygmenis ir mėgintina juos atskirti.

Kalbant apie antrąją kognityvinių schemų tipologizaciją, tyrime išryškėja įsitikinimų sistemomis grįstos schemas. Tiesa, kai kuriose socialinio solidarumo schemai priskirtosiose argumentacijose nuostata grindžiama atsižvelgiant į poveikį reikšmingai grupei (prasčiau gyvenantiems). Tačiau kadangi argumentuojama pirmiausia ne per tai, kas apskritai šiai grupei tiesiogiai naudingiausia (net nežinia, ar ji subjektyviai laikoma „svarbiausia“ grupe, apsprendžiančia visus individo politinius prioritetus), o plačiau - per tai, kas, kokia politika yra teisingiausia (tai yra, visuomenėje atsižvelgti į silpnesnes grupes, būti solidariems), ši solidarumo schema priskirtina įsitikinimų sistemų tipo schemoms. Vienintelė aiški autoriteto pobūdžio schema demonstruojama vyresnio amžiaus tikinčios moters 19 interviu

²⁰⁹ Šiuo atveju, kaip jau minėta, ne visų lygmenų atskleidimas gali būti lemtas ir metodologijos.

citatoje, kuomet nuostata abortų atžvilgiu tiesiogiai ir itin aiškiai, veik demonstratyviai, susiejama su katalikų Bažnyčios autoritetu (visgi dėl visiško tokio autoritetu grįstos schemos „vieništumo“ ji tolesnėje analizėje prijungta prie įsitikinimų sistemos, kurią ir reprezentuoja minimas autoritetas). Tuo tarpu kaip vienos problemos suvokimu grįstą (*issue based*) schemą iš dalies būtų galima vertinti racionaliąsias politikos pasekmių vertinimo argumentacijas: jų struktūra iš esmės yra konstruojama kaip labai pragmatiškas problemos sprendimas. Kitos, asmenybės tipo, schemos pirmojo tyrimo etapo metu, neradus atitinkamų užuominų, nebuvo išskirtos. Taigi apibendrinant vis dėlto tektų pripažinti, jog R. Lau pasirinkimams rinkimuose tirti siūlyta schemų tipologizacija įprastinių nuostatų politiniais klausimais formavimo kontekste yra kiek mažiau aktuali ir atitinkamai antrajame tyrimo etape labiausiai koncentruotinasi ties pirmajame suveikusiomis vertybių lygmenis, įsitikinimų sistemų (su tam tikra atsarga – autoriteto ir vieno probleminio klausimo, kiek tai susiję su pragmatiškuoju efektyvumo apsvaistymu) tipo schemomis. Kita vertus, duomenys pademonstruoja įdomią kitokio pobūdžio skirtį – tarp principiniais įsitikinimais, kas yra teisinga, moraliu grįstų schemų bei schemų, orientuojančių į politikos efektyvumo vertinimą.

3.1.3. APIBENDRINIMAS

Pirmojo tyrimo etapo metu analizuojant pusiau struktūruotų interviu, kuriuose informantai prašomi pagrįsti savo pozicijas progresyviųjų mokesčių ir abortų uždraudimo politikų klausimais, duomenis, rastos aštuonios (kiekvienam klausimui – po keturias) schemos, kuriomis nuomonė minėtais klausimais reiškiamą. Pirmuoju atveju tai socialinio solidarumo, pragmatiško, racionalaus politikos efektyvumo vertinimo, pasiekimų teisingumo ir lygybės remto teisingumo schemos, antruoju – ta pati racionalaus politikos efektyvumo vertinimo, taip pat individualizmo, religinės pasaulėžiūros-katalikiškoji bei humanizmo schemos. Įdomiausia, jog šiose aštuoniose rastose schemose

galima atsekti dvi „superschemas“²¹⁰, suponuojančias galbūt ne visai tikėtas ir gana kontraversiškas išvadas.

Iš empirikos aiškėja, jog tiek apie ekonominę, tiek apie daugiau moralinę politikos sritis galima mąstyti panašiomis kategorijomis: pasirodo, dalis lietuvių tiek progresinių mokesčių įvedimą, tiek *ir* abortų uždraudimą linkę mąstyti tomis pačiomis pragmatiško politikos efektyvumo vertinimo kategorijomis. Kriterijai, suprantama, skiriasi, kaip skiriasi ir galutiniai pritarimai ar nepritarimai politikai. Galų gale ir vienos srities matymas per pragmatišką politikos efektyvumo vertinimo prizmę nesuponuoja atitinkamo kitos srities vaizdo. Tačiau iš esmės, kaip paaiškėja iš šios tyrimo dalies, toks pragmatinis nuostatų politiniais klausimais formavimosi kelias užima lygiavertę vietą šalia tradicijų suponuojamo ir literatūroje dažniausiai išryškinkamo principinio - dorybinio. Dar daugiau. Peržvelgus tų pačių atskirais politikos klausimais nuomonę grindžiant taikomų schemų populiarumą, paaiškėja, jog pragmatinės ir principinių nuostatų schemas savotiškai tyrime padengė viena kitos sritis: ekonominėje sferoje progresinių mokesčių įvedimo klausimu populiariausia svarstymo ir nuostatų formavimo schema yra grįsta socialinio teisingumo principu, tuo tarpu moralinėje srityje abortų uždraudimo klausimu populiariausioji – racionalaus politikos efektyvumo vertinimo. Iš to galima būtų daryti tyrimo ribas kiek peržengiančią, kita vertus, ne tik platesniuose normatyvinės teorijos kontekstuose diskutuoti skatinančią išvadą apie politikos sričių ir jas žyminčių principų ribų nykimą, kuri suponuotų drąsus ekonominės srities vertinimas moraliniais idealais ir, kita vertus, tradicinės moralės srityje ryškūs tam tikro „ekonominio“ mąstymo principai.

Galiausiai apibendrinant pirmąją empirinio tyrimo dalį pažymėtina, kad nors reprezentatyvumo ir trūksta, šis tyrimo etapas būtinas „įžeminant“, įtvirtinant visą bendrą darbo tyrimą. Šio etapo metu pavyko

²¹⁰ „Superschemomis“ čia vadinamos atitinkamai atskiriamos pragmatizmo ir principinės schemas. Pastarąsias (po vieną skirtingoms politikos sritims) savo ruožtu sudaro socialinio teisingumo, pasiekimų teisingumo, lygybe remto teisingumo schemas progresyviųjų mokesčių įvedimo klausimu ir katalikiškoji religinės pasaulėžiūros, humanizmo bei individualizmo abortų uždraudimo politikos klausimu.

atskleisti mąstymo dviem politiniais klausimais argumentų logiką: išskirtos dvi svarbias – ekonominę ir moralinę – politikos sritis nuostatų formavimėsi padengiančios schemas (nurodomos ne tik jų pagrindinės kategorijos - išryškėja ir aktualūs mąstymo konkrečiais politiniais klausimais abstrakcijos bei schemų tipų lygmenys, apibrėžiantys tiriamojo darbo ribas). Vis dėlto rastųjų schemų vidinės struktūros kol kas braižomos gan grubiais štrichais, tad detalesniam vaizdai, kaip ir schemų išplėtimui bei prasmingesniam jų rinkinių skirtingose politikos srityse susiejimui tarpusavyje, reikalinga antroji tyrimo dalis.

3.2. NUOSTATAS POLITINIAIS KLAUSIMAIS LIETUVOJE FORMUOJANČIŲ SCHEMŲ STRUKTŪROS

Antrojoje tyrimo dalyje, naudojant Lietuvos akademiniam diskurse praktiškai dar netaikytą²¹¹ teiginių klasių rūšiavimo (Q sort) metodą, siekiama patikrinti ir detalizuoti pirmojoje tyrimo dalyje kokybinių interviu dėka išskirtų nuostatas politiniais klausimais Lietuvoje formuojančių kognityvinių schemų struktūras, jų sociodemografines priklausomybes bei tarpusavio ryšius ne tik tarp vienu ar kitu politikos klausimu taikomų schemų, bet ir tarp schemų taikymo skirtingais politiniais klausimais. To siekiant glaustai pristatomi pagrindiniai Q metodologijos principai, jais bei konkrečiau tyrimo poreikiais remiantis sukonstruojamas Q tyrimo instrumentas, galiausiai aptariami jį pritaikius gauti rezultatai. Tikimasi dar geriau įsiziūrėti ir atskleisti, kokios „povandeninės srovės“ formuoja mūsų visuomenės nuostatas politiniais klausimais.

3.2.1. METODOLOGINĖS PASTABOS

Pradėti skyrių apie Q metodologiją ir jos taikymą nuostatų politiniais klausimais formavimosi Lietuvoje tyrimui norėtusi vieno didžiausių šios metodologijos plėtojimo ir taikymo autoritetų, Steven R. Brown, skambia išvada:

„Q metodologija yra naudingas tyrėjo - kokybininko arsenalo papildymas: elegantiškai paprasta, sutvirtinta matematika (kurios nebūtina suprasti iki smulkmenų), vis labiau paremiama kompiuterinės įrangos programomis ir pagrįsta moderniais filosofijos ir mokslo principais. Ir ji turi gausybę pritaikymo pavyzdžių, padedančių nurodyti kelias. Žmonių elgesio tyrinėtojai

²¹¹ Vienintelis Q metodologijos taikymo atvejis akademiniam diskurse, kurį pavyksta rasti Lietuvoje: Vitalija Lepeškienė, Laima Bulotaitė, „Pirmieji psichologo karjeros žingsniai: su išsilavinimu siejami lūkesčiai“. *Psichologija*, 2010 (41), 68 – 83.

*sunkiai vargtų ieškodami tinkamesnio metodologinio sąjungininko*²¹².

Ir nors be detalesnio paaiškinimo toks „metodologinio sąjungininko“ pristatymas skamba gana panegiriškai, geriau susipažinus su Q metodologija skeptiškai žvelgti į išvardintus privalumus tampa sunkiau. Dar svarbiau, jog Q metodologija siūlo unikalų būdą objektyviai tirti individų subjektyvumus – atskleisti egzistuojančias argumentacijos, mąstymo, požiūrio struktūras tam tikrais klausimais ir sistemingai įvertinti daugialypio jų koegzistavimo aspektus. Tiriant kognityvines schemas tai leidžia ne tik papildyti kokybinio tyrimo išvadas papildomais deskriptyviais subjektyvių logikų niuansais, daugiapusiškesne struktūrų analize, tačiau ir nuosekliau atskleisti šių kognityvinių schemų tarpusavio santykius bei sumažinti kokybiniam tyrimui dažnai primetamos tyrėjo subjektyvumo problemos riziką.

Tad tolesniame tekste glaustai bus pristatomi pagrindiniai Q metodologijos bei teiginių klasių rūšiavimo (Q sort) metodo principai bei aptariamas metodo pritaikymas kognityvinių schemų, formuojančių nuostatas politiniais klausimais Lietuvoje, tyrimui.

3.2.1.1. TEIGINIŲ KLASIŲ RŪŠIAVIMO METODAS KAIP PRIEMONĖ VISUOMENĖS SUBJEKTYVUMAMS TIRTI

Q metodologijos, kaip būdo alternatyvios faktorinės analizės pagalba tirti žmonių subjektyvumą, pagrindinius principus pirmasis suformulavo ir bandymų metu išgrynino anglų psichologas ir fizikas William Stephenson ketvirtajame XX a. dešimtmetyje²¹³. Vėlesniais dešimtmečiais diskusijų ir nuolatinių tobulinimų dėka metodologija įgavo dar tvirtesnę

²¹² Steven R. Brown, „A Primer on Q Methodology“. *Operant Subjectivity*, 1993, 16 (3/4), 130.

Ankstesnę teksto versiją be kai kurių pakeitimų galima rasti: Steven R. Brown, *A Q Methodological Tutorial*. Eight postings to QUALRS-L@UGA 1991/1992 <<http://facstaff.uww.edu/cottlec/QArchive/Primer1.html>> [žiūrėta 2011 09 30].

²¹³ About Q Methodology. *Q Methodology: a method for modern research*, <<http://qmethod.org/about>> [žiūrėta 2011 09 30].

pagrindą ir yra sėkmingai taikoma psichologijos, komunikacijos moksluose bei praktikoje. Tuo tarpu politikos moksluose Q sort metodas beveik išskirtinai yra taikomas JAV, daugiausia - analizuojant ideologines žmonių nuostatas.

Pačia bendriausia prasme teiginių klasių rūšiavimo (Q sort) metodas gali būti pristatytas kaip tyrimo instrumentas, kurį naudojant iš viso įmanomo diskurso tam tikru klausimu (angliakalbėje Q metodologijos literatūroje naudojamas *concourse* terminas) reprezentatyviai sudaromas teiginių rinkinys, kaip miniatiūra atspindintis bendrąjį „paveikslą“. Šis teiginių rinkinys pateikiamas apklausiamiesiems, kurie pagal tam tikras taisykles rūšiuoja teiginius nuo labiausiai atspindinčių jų nuomonę iki mažiausiai atspindinčiųjų. Gauti individualūs teiginių rinkiniai faktorinės analizės pagalba sugrupuojami, tokiu būdu atskleidžiant jau nebe individualias, bet bendras perspektyvas, kurios vėlesnės analizės metu atitinkamai gali būti dar detaliau išnarstomos (nustatomos kartinės jų charakteristikos, tarpusavio ryšiai, *etc.*).

Šioje vietoje detaliau neaptariant paties Q sort metodo taikymo mechanizmo (jis bus atskleistas grindžiant atskirus sprendimus atliekamame tyrime), derėtų nurodyti bendrą Q sort metodo vietą kitų socialinių mokslų metodų atžvilgiu bei tai darant išryškinti šią vietą apibrėžiančius principus. Kaip jau užsiminta, Q metodologijos pagrindinis siekis – sistemingai atskleisti ne tyrėjo logika remiantis primetamus, bet realiai visuomenėje egzistuojančius požiūrius, skirtingas (bet tam tikrų žmonių bendrai besidalinamas) pasaulio versijas, socialines perspektyvas²¹⁴. Tai gana akivaizdžiai suponuoja už šio požiūrio slypinčias interpretyvizmo, socialinio konstruktyvizmo idėjas. Vis dėlto bendrame socialinių mokslų instrumentariume pagrindinė Q metodologijos tyrimo technika – Q sort metodas – dažniau priskiriamas ne prie kokybinių, bet prie kiekybinių metodų šeimos²¹⁵. Tiesa, tuo pačiu metu pabrėžiant orientaciją ne į kiekybę, bet į kokybę: akcentuojama, jog

²¹⁴ Brown, „A Primer...“, *op.cit.*; Thomas Webler, Stentor Danielson, Seth Tuler, „Using Q method to reveal social perspectives in environmental research“. Greenfield MA: Social and Environmental Research Institute, 2009 <<http://www.serius.org/sites/default/files/Qprimer.pdf>> [žiūrėta 2011 09 30].

²¹⁵ Steven R Brown, „Q methodology and qualitative research“. *Qualitative Health Research*, 1996, 6 (4), <<http://www.lrz.de/~schmolck/qmethod/srbqhc.htm>> [žiūrėta 2011 09 30].

matematiniai skaičiavimai tėra pagalbinė duomenų apdorojimo technika, leidžianti įžvelgti tai, kas sunkiau matoma ar visiškai nepastebima tiriamame naratyve plika akimi: pavyzdžiui, kiek atskirų struktūrų visgi sudaro skirtingos nuomonės tam tikru klausimu, ar tos struktūros bipolės (prieštaraujančios viena kitai lyg veidrodiniai atspindžiai), ar ortogonalinės, statistiškai nesusijusios²¹⁶.

Informatyvu ir įdomu yra tai, kaip Q sort metodas vaizdžiai yra priešpriešinamas standartinei statistinei matematinei analizei („Q vs. R“²¹⁷): įprasta, jog faktorinės analizės metu atveju yra laikomas respondentas, o kintamuoju – apklausos klausimai. Tokiu būdu yra ieškoma tarpusavyje geriausiai koreliuojančių kintamųjų – konkrečių klausimų - grupių (tarkime, R. Inglehartas faktorinės analizės metu tarp įvairių vertybines nuostatas atspindinčių klausimų randa dvi atskiras grupes, dimensijas, kurias sudaro tradicines/modernas bei materialistines/post-materialistines vertybes atspindintys klausimai). Tuo tarpu atliekant faktorinę analizę Q metodologijos rėmuose, šie du elementai susikeičia vietomis: atveju tampa „klausimas“ (Q teiginys), o kintamuoju – informantas (jo sudėliotas individualus Q rinkinys). Tokiu būdu atrandama, kurie Q rinkiniai (ir žmonės už jų) sudaro tarpusavyje labiausiai susietas grupes - kurie teiginiai išlaiko panašias pozicijas skirtinguose Q rinkiniuose ir taip apibrėžia konkrečius inter-subjektyvumus.

Taigi galima teigti, jog Q metodas sėkmingai sujungia dvi skirtingas metodologines prieigas (kiekybinę ir kokybinę), išnaudodamas abiejų panašumus ir jais persverdamas atitinkamus trūkumus: viena vertus, iš kiekybinio tyrimo primamas sistemingas palyginimas – galimybė objektyviai apibrėžti visuomenėje egzistuojančias perspektyvas, požiūrius (tai įmanoma rūšiuojant tuos pačius teiginius ir jų analizėje pasikliaujant statistinėmis programomis), kita vertus, šiems rezultatams kokybinės grįžtamosios naratyvo analizės metu (remiantis interviuojamojo komentarais rūšiuojant teiginius) suteikiama apklausiamųjų teikta prasmė, kuri (o ne tyrėjo primetama logika) apskritai tyrime per Q rinkinius pirmiausia ir fiksuojama. Tiesa, Q tyrime

²¹⁶ Brown, „A Primer...“, *op.cit.*, 93-94., 107, 117, 125.

²¹⁷ Webler *et al.*, *op.cit.*, 7.

nelieka kiekybiniam metodams būdingo reprezentatyvumo²¹⁸ (negalime pasakyti, kiek smarkiai paplitę yra rasti požiūriai) bei dalies kokybiniam metodams būdingo autentiškumo (apklausiamųjų nėra tiesiogiai klausiami jų nuomonės - jų vertinimui pateikiami tyrėjo sudaryti Q rinkiniai). Tačiau abi minėtos problemos gali būti nesunkiai išsprendžiamos: pirmoji – pagal išskirtas svarbiausias „veikiančių subjektyvumų“ charakteristikas sukonstruojant ir atliekant reprezentatyvų kiekybinį tyrimą, antroji - atitinkamai sumodeliuojant patį Q tyrimą (reprezentatyviai apibrėžiant visą *concourse*, pateikiamuose teiginiuose paliekant erdvės interpretacijai ir atidžiai klausantis interviuojamojo).

Būtent prie Q sort tyrimo modeliavimo konkrečiai situacijai ir bus susitelkta kitame skyrelyje, šio pabaigoje dar kartą akcentavus, kuo Q metodą pasitelkianti tyrimo dalis yra svarbi bendram kognityvinių schemų, formuojančių nuostatas politiniais klausimais Lietuvoje, tyrimui. Pirmą, Q sort metodas leidžia sistemingai patikrinti pirmajame tyrimo etape jau preliminariai išskirtų kognityvinių schemų egzistavimą ir, antra, papildyti jų turinį naujomis deskriptyviomis charakteristikomis – kitaip tariant, matyti išplėstinį kognityvinių schemų vaizdą: ne tik tai, kam toje schemoje mąstančiam individui yra svarbiausia pritarti, tačiau ir kam lygiai taip pat svarbu yra oponuoti. Trečia, Q sort metodo pagalba bus nustatytos pačios esmingiausios schemas apibrėžiančios charakteristikos. Ketvirta, priverstinis supažindinimas su visais svarbiausiais naratyvų elementais tam tikru klausimu (per Q rinkinyje pateikiamus teiginius) leidžia atskirti būtent stipriausias, individui santykiyje su kitomis relevantiškiausias schemas (dirbtinai atkartojant viešąjį diskursą sudaromos sąlygos atskleisti schemas, kurios greičiausiai būtų pritaikytos ir „neiškeistos“ natūralioje informacinėje aplinkoje). Taip pat tikimasi pamėginti išskirti ir paaiškinti kognityvinių schemų skirtingais politikos klausimais tąsą

²¹⁸ NB – reprezentatyvumo individų grupės, o ne atrastų perspektyvų reprezentatyvumo prasme. Pastarųjų reprezentatyvumas apginamas S. R. Brown, teigiančio, jog neegzistuoja neapibrėžtas požiūrių skaičius. Ir nors visada yra šiokia tokia rizika praleisti ir tyrime „nepagauti“ egzistuojančio Q rinkinio, ši galimybė labai maža. Steven R. Brown, *Political subjectivity: Applications of Q methodology in political science*. New Haven and London: Yale University Press, 1980.

(ar jos nebuvimą) bei peržvelgti, ar galima kelti hipotezes apie naudojamų kognityvinių schemų priklausymą nuo politinio domėjimosi, dalyvavimo ar partinių preferencijų, bei sociodemografinių charakteristikų.

3.2.1.2. TEIGINIŲ KLASIŲ RŪŠIAVIMO METODO TAIKYMAS TIRIANT NUOSTATŲ POLITIKOS KLAUSIMAIS FORMAVIMĄSI LIETUVOJE: TYRIMO INSTRUMENTO KONSTRAVIMAS

Detalesnį taikomo Q sort tyrimo aptarimą derėtų organizuoti apie svarbiausius modeliavimo sprendimus: klausimų, kuriais rūšiuojami teiginiai, parinkimą, teiginių ir tiriamųjų atranką, apsisprendimą dėl priverstinės distribucijos formos bei interviu būdo nustatymą.

Klausimus Q rinkinių rūšiavimui diktuoja pats tyrimo kontekstas. Kadangi pirmojoje tyrimo dalyje ieškant latentinių struktūrų, kurios paaiškintų nuostatų politiniais klausimais formavimąsi Lietuvoje, buvo domimasi pozicija dviem itin gerai nuostatas struktūruojančiais klausimais iš moralės ir ekonomikos sričių, tie patys klausimai buvo perkelti ir į antrąją, pirmojoje dalyje rastų kognityvinių schemų analizę praplečiančią, tyrimo dalį. Remiantis pirmosios tyrimo dalies rezultatais, tai yra, ne visai tomis pačiomis per ekonomikos bei moralės sritis politikoje „keliaujančiomis“ argumentacinėmis logikomis²¹⁹, į minėtąsias sritis referuojantys progresinių mokesčių tarifo įvedimo ir legalių abortų uždraudimo Lietuvoje klausimai buvo išskirti į du atskirus Q rinkinius. Tačiau šalia šių dviejų, antrojoje tyrimo dalyje buvo pridėtas ir trečiasis Q rinkinys, atspindintis požiūrį į bendrą visuomenės ir valstybės santvarką – kitaip tariant, leidžiantis nustatyti apklausiamojo poziciją tradicinių ideologijų lauke. Šis trečiasis Q rinkinys įtrauktas, viena vertus, kaip

²¹⁹ Pirmojo tyrimo dalyje kokybinių interviu metu išskirtomis socialinio solidarumo, pragmatiškoji racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo, pasiekimų teisingumo ir lygybe grįsto teisingumo schemas progresinio mokesčio tarifo įvedimo klausimu bei religinės (katalikiškosios) pasaulėžiūros, racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo, individualizmo bei bendrojo humanizmo schemas legalių abortų uždraudimo Lietuvoje klausimu.

kontrolinis būdas stebėti, ar tikrai lietuvių nuostatų politiniais klausimais neformuoja tradiciniuose rėmuose nuoseklios ideologinės kognityvinės schemos, antra vertus, kaip galimybė patikrinti atitinkamų kognityvinių schemų atskirais moralės ir socioekonominės politikos klausimais (pirmieji du Q rinkiniai) santykį su per tradicinius elementus apibrėžtomis bendromis intersubjektyviomis ideologijomis (pasiteisinusiomis „tradicinėmis politinėmis“ arba tam tikrais egzistuojančiais jų mišiniais).

Kaip jau minėta, Q sort tyrimo metu interviuojamajam pateikiami rūšiuoti teiginiai turi atspindėti bendrą užduotojo klausimo *concourse*. Tad pastarąjį dekonstruojant ir renkant konkrečius teiginius pirmiesiems dviems Q rinkiniams, pirmiausia buvo išskirtos centrinės argumentacijos frazės iš kokybinių pusiau struktūruotų interviu (19 teiginių Q rinkinyje progresinio mokesčio tarifo įvedimo klausimu ir 19 teiginių Q rinkinyje legalių abortų uždraudimo klausimu, žiūrėti 2 priedą, 33 ir 34 lenteles). Vėliau, siekiant kuo pilnesnio bendro diskurso dviem klausimais vaizdo, papildomų diskurso elementų buvo ieškoma interneto komentaruose - pasirinkti du maksimaliai neutralūs, tiek konkrečios politikos šalininkų, tiek oponentų argumentus pateikiantys straipsniai atitinkama tema populiariame interneto portale, sulaukę aibės skaitytojų komentarų²²⁰. Iš šių straipsnių bei juos lydinių interneto komentarų atrinkti naujus diskusijos elementus atskleidžiantys, tačiau ties konkrečiomis specifikomis (progresinio pajamų mokesčio tarifo taikymo dydžiais ir „kartelėmis“ ar abortų atlikimo terminais) nefokusuoti teiginiai. Bendresni, į detales nesileidžiantys teiginiai pasitelkti kaip labiausiai pamatinį požiūrį į abi problemas atspindintieji. Verta pastebėti, jog šie papildomi, kokybiniuose interviu neatspindėję elementai naujų schemų nesuponuoja (tu pagįrsdami ir pirmosios tyrimo dalies interviu intimi pasiektą „teorinį prisotinimą“) – praktiškai visus galima prijungti prie jau kokybinių interviu

²²⁰ Justina Juršytė, „Progresiniai mokesčiai įveikė pirmą barjerą Seime“ (straipsnis ir 1314 komentarų). *Verslas.delfi.lt*, 2011 03 31. <<http://verslas.delfi.lt/business/progresiniai-mokesciai-iveike-pirma-barjera-seime.d?id=43859169>> [žiūrėta 2011 10 20]. Taip pat: Inga Saukienė, „Seime apsispręsta svarstyti abortų uždraudimo klausimą“ (straipsnis ir 1392 komentarai). www.delfi.lt, 2007 12 20. <<http://www.delfi.lt/news/daily/Health/article.php?id=15378525>> [žiūrėta 2011 10 20].

metu išskirtų schemų (šiokia tokia išimtimi gali būti dviprasmiškiau traktuojamas „Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas naudingas tik valdantiejiems, kurie galės daugiau surinktų lėšų iššvaistyti ir pasisavinti“, atspindintis jau ne tik (ar ne tiek) racionalų politikos pasekmių vertinimą, kiek bendrą nusivylimo ir ne(pasi)tikėjimo valstybės institucijomis naratyvą; bei ne tiek konkrečią schemą, kiek požiūrio radikalumą ir laipsnį suponuojantis „Abortai jokiais atvejais negali būti pateisinami“). Vis dėl to, šie naujieji teiginiai pateikia daugiau diskurso niuansų ir „aštresnės“ retorikos.

Kalbant apie teiginių retoriką, pastaroji buvo visgi šiek tiek niveliuojama, nors paprastai Q tyrimuose ir patariama palikti kuo autentiškesnę *concourse* kalbą²²¹. Taip buvo pasielgta dėl itin aštrių pareiškimų interneto komentaruose, kurie, galima įtarti (ir kartu tai buvo stebėta mažiau niveliuotos retorikos teiginių atveju bandomojo Q sort tyrimo metu²²²), pirmiausia iššauktų atmetimo reakciją ne tiek dėl paties teiginio argumento, kiek dėl žodyno, kuriuo tas argumentas pateikiamas (paklausti interviuojamieji paaiškino, kad teiginiui nepritaria „ne iš esmės“ o dėl to, jog nesutinka su konkrečia formuluote). Nors žodyno reikšmė ir nėra ginčijama, vis dėlto aiškinantis latentines struktūras šiuo atveju svarbiau yra atkreipti dėmesį į pačias teiginiuose slypinčias bendresnes idėjas, ne tik į jas dengiantį, tiesa, kartais labai specifinį, žodyną. Taigi dalis daugiau radikalumą, o ne konkrečias per žodyną nurodomas schemas suponuojančių teiginių buvo retorikos atžvilgiu sušvelninti. Tiesa, keli labai specifiniai išsireiškimai kai kuriuose teiginiuose (katalikiškoji teiginių retorika, terminas „varguoliai“ ir pan.) visgi buvo palikti: tie, kurie būtent padeda išsiaiškinti per žodyną atsiskleidžiančias konkrečias schemas ar jau ne atsitiktinai yra skirti tą patį radikalumą nustatyti (kitaip tariant, aštresnė retorika paskirstyta tolydžiau – ji palikta į atskiras idėjas

²²¹ Webler *et al.*, *op.cit.*, 12, 18.

²²² Bandomasis Q-sort tyrimas, padėjęs išgryninti baigtinę skyriuje pristatomo tyrimo metodologiją, buvo atliktas 2011 m. rudenį (bandomojo tyrimo imtis - 20 informantų, rūšiuojamųjų Q rinkinys). Už pagalbą autorė dėkoja VU TSPMI politikos mokslų programos „Socialinių mokslų filosofijos“ kurso studentams.

referuojančių teiginių grupėse kaip vienas tam tikrą radikalumo laipsnį atspindinčio kontinuumo kraštas).

Tęsiant Q rinkiniams atrinktų teiginių aptarimą, derėtų pastebėti, jog ne visuose teiginiuose išryškinta konkreti sutikimo su pozicija ar jos atmetimo logika (ji aiškiai palikta tik teiginiuose, kuriuos be jos išryškinimo aptariamame kontekste tampa pernelyg sudėtinga apskritai suprasti²²³). Taip pat – ne visos formuluotės yra vienareikšmiškos (pavyzdžiui, teiginyje „Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo teisingas, kitiems žmonėms. Turėtų būti palikta teisė rinktis“; nėra aišku, apie kieno primetamą pasirinkimą kalbama – motinos kūdikiui ar valstybės motinai). Vėlgi, tokius kiekybinės apklausos atveju netoleruotinus pasirinkimus lemia Q tyrimo specifika – tiriant subjektyvumus, paliekama kuo daugiau erdvės interviuojamojo interpretacijai (teiginiai tik sudaro „loginę bazę“, tie patys naratyvai gali būti dešifruojami skirtingai) ir tai ne tik toleruojama, bet ir siektina²²⁴.

Beje, šis siekiamas interviuojamųjų subjektyvumo atskleidimas neužkerta kelio tam tikrai tyrėjo logikai atrenkant teiginius į Q rinkinį. Teoriškai pagrįstu būdu formuojant *concourse*‘o reprezentaciją, yra patariama iš karto proporcingai kategorizuoti teiginius²²⁵. Atitinkamai iš kokybinių interviu bei interneto komentarų surinkti bendrą diskursą atspindintys teiginiai buvo grupuojami pagal kokybinių interviu metu atskleistas kognityvines schemas ir vėliau proporcingai (po 6-8 abortų klausimu bei 8-10 progresinių mokesčių²²⁶) perkelti į galutinį Q rinkinį. Antrasis galimas kategorizavimo kriterijus – keli abstrakcijos lygmenys (argumentacija principiniu, grupės ar asmeniniu lygmeniu) - pasigedus atitinkamų teiginių diskurse, buvo pritaikytas tik iš dalies. Nors iš esmės toks proporcingas išankstinių tyrėjo kategorijų

²²³ Pavyzdžiui, „Nėra reikalo įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą – geriau surinkti dabar esančius mokesčius ir biudžete lėšų užteks“; ar „Nepageidauti ir nemylimi vaikai retai užauga dorais žmonėmis, pritampa visuomenėje. Tad abortai – pateisinami“, *etc.*

²²⁴ Brown, „A Primer ...“, *op.cit.*, 99-101, Webler et al., *op.cit.*, 9-10, 17.

²²⁵ Brown, „A Primer ...“, *op.cit.*, 99-101, Webler et al., *op.cit.*, 17.

²²⁶ Ketvirtoji, net ir kokybiniuose interviu menkai išplėtotą „lygybe remto teisingumo“ schema (Q rinkinys progresinio gyventojų pajamų tarifo įvedimo klausimu) dėl ne visai aiškios vidinės struktūros reprezentuojama prasčiau. Tikimasi, jog konkrečiau ją apibrėžti (arba paneigti) pavyks Q sort tyrimo metu. Teiginių priskyrimus žiūrėti 2 priede, 33–34 lentelėse.

pateikimas gali būti kritikuojamas kaip priverstinė intervencija į tiriamojo subjektyvumą, Q metodologijos atsakas į tokį kaltinimą dažniausiai suvedamas į tą patį interpretacijos veiksnių – teiginiai nebūtinai bus suprasti tyrėjo apsvaistytose kategorijose, ir galutiniame rezultate didesnis svoris vėl tenka interviuojamojo supratimams ir refleksijoms – jo suformuojamoms (galbūt ir naujoms) kategorijoms²²⁷.

Trečiasis Q rinkinys, sudarytas iš bendrų teiginių apie visuomenę ir valstybės valdymą, kiek kitoks – platesnis, nurodantis į praktiškai sunkiai apibrėžiamą diskursą. Parenkant teiginius jam bene lengviausia būtų „pasiskolinti“ teiginius iš jau egzistuojančių rinkinių. Vis dėlto, kaip ir minėta, Q metodu tradicinės ideologijos tikrinamos gana dažnai, tačiau praktiškai išimtinai – Jungtinių Amerikos Valstijų kontekste. Tuo tarpu šios šalies specifiška lemia ir tam tikrais išskirtines politinių ideologijų apibrėžimo charakteristikas (ypatingai per užsienio politikos preferencijas), kurios Lietuvoje yra beveik ar net visiškai nerelevantiškos (tarkime, dėl tokių klausimų kaip „Amerika prisiėmė pernelyg didelį vaidmenį sprendžiant pasaulio problemas ir turėtų sutelkti daugiau dėmesio į reikalus arčiau namų“ ar smarkiai modifikuotino „Kalbėtis su nenaudėlių tautomis, tokiomis kaip Irano, ar su valstybių finansuojamomis teroristų grupėmis yra naivu ir galiausiai tai tik suteikia joms legitimumo“ tenka kaip visumą atmesti ir kitais atžvilgiais labai patrauklų *State of American Political Ideology* tyrimo²²⁸ siūlomą rinkinį). Pasirinkimą dar labiau apriboja laikotarpis – dėl per pastaruosius dešimtmečius visuomenėje įvykusių pokyčių ir jų dėka politikos srityje atsiradusių naujų ideologinių skirčių (pavyzdžiui, postmaterialiosios, „žaliosios“ vertybės) praktiškai pusė Q tyrimuose naudojamų teiginių rinkinių „pasensta“.

²²⁷ Trumpą diskusijos šiuo klausimu apibendrinimą pateikia S. R. Brown: Brown, „A Primer ...“, *op.cit.*, 101.

²²⁸ John Halpin, Karl Agne, „State of American Political Ideology, 2009: A National Study of Political Values and Beliefs“. 2009 <http://www.americanprogress.org/issues/2009/03/pdf/political_ideology.pdf> [žiūrėta 2012 04 01].

Taigi siekiant kuo relevantiškiau, viena vertus, pokomunistiniam Lietuvos kontekstui, ir, antra vertus, šiuolaikinei politikai, atspindėti svarbiausius visuomenės bei valstybės valdymo klausimus bei per nuostatas jais apibrėžiamas politines-ideologines dimensijas, šiame tyrime teiginiai Q rinkiniui buvo surinkti vadovaujantis minėtus du kriterijus patenkinančia struktūra, siūloma (tiesa, kiek kitokio tyrimo kontekste) *Comparative Manifestos Project* tyrime²²⁹. Pagal šio projekto rėmuose partijų programoms vertinti skirtą kodavimo instrukciją, apimančią visas ideologiškai svarbiausias sritis²³⁰ (naudota bendroji instrukcija įtraukiant tik Lietuvos XXI a. kontekstui relevantiškas klausimų sritis iš pokomunistinėms šalims skirto klausimyno), buvo surinkti jas atspindintys klausimai (žiūrėti 35 lentelę 2 priede). Pačios klausimų formulotės daugeliu atveju tiesiogiai arba su nedidelėmis modifikacijomis Q tyrimui pasiskolintos iš jau minėto *State of American Political Ideology* tyrimo²³¹, taip pat – Europos vertybių tyrimo klausimyno²³², rinkėjų ir politikų preferencijų vertinimo svetainių *manobalsas.lt*²³³ bei *laboussolepresidentielle.fr*²³⁴, o neradus sėkmingų atitikmenų – sukurtos. Tikimasi, jog aprėptos svarbiausios skirtingos dimensijos padės iš atskirų tradicinių politinių ideologijų elementų išskirti realiai funkcionuojančius subjektyvumus – tradicines prasmes atitinančias ar naujais nuoseklumais sujungtas politines ideologijas.

²²⁹ *Manifesto Project Database*. Andrea Volkens, Onawa Lacewell, Pola Lehmann, Sven Regel, Henrike Schultze, Annika Werner, *The Manifesto Data Collection. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR)*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 2011 <<https://manifesto-project.wzb.eu/>> [žiūrėta 2012 04 01].

²³⁰ *Description of the Manifesto Data Set Full Dataset*. In: Andrea Volkens, Onawa Lacewell, Pola Lehmann, Sven Regel, Henrike Schultze, Annika Werner, *The Manifesto Data Collection. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR)*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 2011 10 20, <https://manifesto-project.wzb.eu/data/MPDataset_full_codebook.pdf> [žiūrėta 2012 04 01].

²³¹ Halpin, Agne, *op.cit.*

²³² *European Values Study 2008 – Lithuania Field Questionnaire*, 2008, <<http://www.europeanvaluesstudy.eu>> [žiūrėta 2011 10 20].

²³³ *Manobalsas.lt* svetainės klausimai, naudoti straipsnyje: Ainė Ramonaitė, „Lietuvos partijų vertybinis žemėlapis: partijų elito nuostatų analizė“. Kn. Ainė Ramonaitė (sud.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2009, 24-52.

²³⁴ *Presidential Compass 2012: Discover your position compared to the manifestos or the candidates*, <<http://www.laboussolepresidentielle.fr/>> [žiūrėta 2012 04 01].

Taigi tokiu būdu buvo sudaryti trys teiginių rinkiniai: po 31 teiginį pirmuose dviejuose bei 50 teiginių trečiajame. Siekiant išvengti bet kokio teiginių sekos imponuojamo nuoseklumo, jiems parinkta visiškai atsitiktinė, nei su jau išskirtomis schemomis, nei su tradicinėmis ideologijomis ar politinėmis skirtimis nesusieta alfabetinė numeracija, o interviu metu rūšiuotojams pateikiami teiginių lapeliai išmaišomi vis kita tvarka.

Įgyvendinus teiginių atranką, reikalinga atsirinkti ir interviuojamuosius. Q metodologijoje tiriamųjų atranka nėra atsitiktinė, o vykdoma iš tikslinės grupės (šiuo atveju visos visuomenės) atrenkant žmones, kurie visų pirma turi ką pasakyti²³⁵, ir, antra, akivaizdžiai atstovauja skirtingas pozicijas²³⁶ (atrankos tikslas – ne reprezentatyvus visuomenės, o reprezentatyvus nuomonių atspindys). Trijų šiame tyrime naudojamų Q rinkinių atveju (trečiojo rinkinio, tiesa, gal kiek mažiau) klausimai yra tokie bendri, nereikalaujantys specifinio išmanymo ir aktualūs, jog neturėti nuomonės jais praktiškai neįmanoma – taigi pirmasis atrankos kriterijus iš esmės netenka prasmės. Tad svarbiausiu tampa antrasis – nuomonių įvairovės kriterijus. Kalbinant kuo įvairesnių nuomonių žmones, šiame tyrime taip pat atsižvelgiama ir į sociodemografines charakteristikas (amžių, lytį, pajamas, gyvenamąją vietą, *etc.*), darant prielaidą, jog tam tikros žmonių grupės gali turėti skirtingus požiūrius minėtais klausimais (populiariu manyti, jog pajamos gali daryti įtaką preferencijoms ekonomikos klausimu, amžius, religiniai įsitikinimai – moralės ir taip toliau). Tiesa, galutinis tyrimo tikslas vis dėlto lemia, jog didžiausia reikšmė (ir tai dar kartą verta akcentuoti) atrankoje teikiama ne sociodemografinėms charakteristikoms *per se*, o (išvestinai – galbūt ir nuo tų charakteristikų priklausančioms) skirtingoms nuomonėms.

Apžvelgus apibendrintas interviuojamųjų pozicijas progresinių mokesčių įvedimo ir abortų uždraudimo klausimais, matyti, jog nuomonių įvairovė atspindima: 13 iš 19 interviuojamųjų pasisakė už, 6 – prieš progresinių gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimą Lietuvoje, 6 iš 19-kos informantų –

²³⁵ Brown, „A primer...“, *op.cit.*, 95-96.

²³⁶ Webler *et al.*, *op.cit.*, 6, 10, 22.

už, 12 – prieš abortų uždraudimą Lietuvoje (viena informantė šiuo klausimu net ir surūšiuavusi teiginius negalėjo aiškioje priešpriešoje apibrėžti savo pozicijos). Taigi interviuojamųjų imtis, viena vertus, aprėpia pakankamai įvairias pozicijas, kita vertus, nors tyrimui tai ir nėra būtina bei tikslingai to siekta nebuvo, šios imties nuostatų pasiskirstymas gana gerai atspindi ir Lietuvos gyventojų, pasisakančių už ar prieš progresinius mokesčius bei abortų uždraudimą Lietuvoje, procentinį santykį (2011 metais už progresinius mokesčius iš principo pasisakė 85 proc. Lietuvos gyventojų²³⁷, abortų draudimui 2008 m. nepritarė 61 proc. visuomenės²³⁸). Tai vėlgi, sudarytų sąlygas, nors ir ne itin tvirtas, tikėtis, jog tyrime pavyko atkurti visuomenės mikro-modelį.

Tad remiantis šiais principais atrinkti devyniolika tiriamųjų. Konkretus skaičius parinktas atsižvelgiant į naujausias rekomendacijas Q sort tyrimui: viena vertus, dėl išvirkštinės kiekybinės analizės logikos, teiginių turi būti daugiau, nei apklausiamųjų (tiesa, vieni autoriai į tai žvelgia gana laisvai, tiesiog teigdami, jog didelės imtys nėra naudingos, nes „papildomi dalyviai tiesiog neturėtų reikšmės faktorių svoriams“²³⁹, kiti, naujesniuose vadovėliuose, tai nurodo daug imperatyviau, ir remdamiesi statistinės analizės principu siūlydami apklausiamųjų imtimi neviršyti trečdaliao ar net pusės teiginių skaičiaus²⁴⁰; tiesa, galima pastebėti, kad senesniuose tyrimuose pastarosios rekomendacijos beveik visada nepaisoma, smarkiai viršijant rekomenduojamą interviuojamųjų skaičių). Kita vertus, turi būti sudarytos sąlygos kiekvienai iš tiriamų struktūrų - potencialių kognityvinių schemų – būti pakankamai reprezentuotoms. Taigi šiame tyrime remiantis T. Webler, S. Danielson ir S. Tuler nurodytomis rekomendacijomis, interviuojamųjų skaičius

²³⁷ Kauno technologijos universiteto atlikta reprezentatyvi Lietuvos gyventojų apklausa. Duomenys pateikti informaciniame pranešime: Rasa Lukaitytė, *84,5 proc. gyventojų pasisako už progresinius mokesčius*. 2011 m. gegužės 6 d., <<http://verslas.delfi.lt/archive/article.php?id=45142807>> [žiūrėta 2012 04 24].

²³⁸ TNS Gallup atlikta reprezentatyvi Lietuvos gyventojų apklausa. Duomenys pateikti informaciniame pranešime: *Apklausa: Lietuvos gyventojai nepritaria abortų draudimui*. 2008 m. kovo 17 d., <www.alfa.lt/print/176383> [žiūrėta 2012 04 24]. Tiesa,

²³⁹ Brown, „A primer...“, *op.cit.*, 120.

²⁴⁰ Webler *et al.*, *op.cit.*, 23.

apibrėžtas atsižvelgiant į žemesniąją (kiekvienai kognityvinei schemai – teorinei tyrimo kategorijai numatoma bent po tris galimus informantus, taigi, dvylika) ir aukštesniąją (ne daugiau nei pusė teiginių skaičiaus (pagal mažesnius rinkinius), taigi, šešiolika) „karteles“. Tiesa, tyrimo metu, atsižvelgiant į tai, jog pakankamai daug pirmųjų informantų demonstravo labai panašias argumentacines logikas bei siekiant užtikrinti skirtingų schemų reprezentaciją, šalia šešiolikos pirmųjų buvo apklausti dar trys interviuojamieji. Kadangi atvejų skaičius vis dar viršija kintamųjų skaičių, tuo užtikrinant pagrindinį metodologinį imties reikalavimą, siekiant kuo didesnės argumentacinių logikų įvairovės „mainais“ nebuvo atsisakyta kurių nors iš pirmųjų interviu ir taip paliktas šiek tiek didesnis kintamųjų skaičius (devyniolika interviu).

Aukštesnė leistina kalbintųjų informantų kartelė trečiojo, ideologinio, Q rinkinio atveju (šis rinkinys gausesnis - teiginių jame jau ne trisdešimt vienas, o penkiasdešimt) lėmė tai, jog šalia pagrindinių devyniolikos interviuojamųjų, rūšiavusių visų trijų Q rinkinių teiginius, kalbinti dar vienuolika²⁴¹ informantų. Didesnis interviuojamųjų skaičius sudarė sąlygas atskiriems informantų besidalinamiems požiūriams būti gausiau reprezentuojamiems, o atlikta kontrolinė analizė parodė, jog bendros požiūrių perspektyvos, išryškėjusios devyniolikos arba dvidešimt devynių informantų imties atvejais, tarpusavyje skiriasi ne itin žymiai.

Kaip jau minėta įvadinėje poskyrio pastraipoje, modeliuojant tyrimą svarbu apsispręsti dar dėl dviejų dalykų: priverstinės distribucijos formos ir interviu būdo. Visi teiginiai Q sort tyrimo metu surūšiuojami į visiems interviuojamiesiems identišką lentelę (jos pavyzdį galima rasti 6 priede), kuri savo forma atkartoja normaliojo skirstinio kreivę matematikoje. Konkretūs lentelės kontūrai (skirstinio nuolydis) priklauso nuo to, kiek kontraversiška yra pati Q rinkinio tema: pavyzdžiui, jei nesitikima, kad

²⁴¹ Analizėje panauda tik dešimt iš šių interviu - kalbintas vienuoliktasis informantas iš imties visgi buvo pašalintas dėl dvejonės jo atsakymų „nuoširdumu“ ir įtarimo atsakymus pateikus pernelyg lengvabūdiškai.

tiriamieji turės labai aiškia ir „aštrią“ nuomonę konkrečiu klausimu, kreivės pakilimas apie vidurį turėtų būti didesnis, leidžiant interviuojamiesiems (ir savo ruožtu kartu juos priverčiant) būti indiferentiškiems didesniai kiekiui teiginių²⁴². Kadangi pirmaisiais dviem klausimais, kaip jau minėta, tikimasi, jog dėl jų aktualumo apklausiamieji turės gana aiškia savo nuomonę, pasirinkta „plokštesnė“ lentelė, paliekanti mažiau erdvės neapsisprendimui ir priverčianti savo preferencijas išreikšti savotiškoje devynbalėje skalėje (atliktų interviu metu daugelio tiriamųjų atveju tokia nuolydžio forma pasiteisino – interviuojamieji gana lengvai laipsniavo rūšiuojamus teiginius lentelės primetamuose rėmuose). Trečiuoju atveju lentelės proporcijos taip pat gana panašios, priverčiančios teiginius išskirstyti nuo „labiausiai atitinka mano nuomonę“ iki „mažiausiai su ja sutampa“ vienuolikos pozicijų lentelėje (siekiant paprastinti didesnę teiginių rūšiavimo procedūrą interviuojamiesiems bei kraštutiniuose lentelės poliuose gauti centriškiausius schemų teiginius, trečiajame rinkinyje visų interviuojamųjų buvo prašoma atsižvelgti ne tik į tai, kiek teiginys atspindi ar neatspindi nuomonę, tačiau ir į tai, kiek jis jiems yra atspindintis/neatspindintis nuomonės *ir* svarbus).

Galiausiai pasirenkant interviu būdą – internetu ar *akis į akį* (*face-to-face*)- buvo vadovaujama šiais pačiais Q metodologijos pagrindiniais principais ir iš jų išplaukiančiais privalumais: pasirinktas interviu *tet a tet* būdas – siekiant užsitikrinti maksimalią teisingos interpretacijos galimybę klausytasi interviuojamųjų argumentavimo, kaip jie supranta vieną ar kitą teiginį (ypač tai svarbu dėl teiginių daugiaprasmiškumo), kodėl jį kelia į vieną ar kitą vietą, stebėtos ir išklausinėtos jų neverbalinės reakcijos. Dėl tos pačios priežasties teiginius surūšiovusiųjų interviuojamųjų dar buvo prašoma atskleisti savo požiūrį į atitinkamą sprendžiamą klausimą papildomai pakomentuojant, detaliau paaiškinant kraštutinius, svarbiausiuosius pasirinkimus bei nurodant rūšiavimo metu pasigestus teiginius, jei tokių buvo (iš karto galima pastebėti,

²⁴² Job van Exel, Gjalte de Graaf, „Q methodology: A sneak preview“, 2005, <<http://www.qmethodology.net/PDF/Q-methodology%20-%20A%20sneak%20preview.pdf>> [2011 10 10], 6.

jog tai, kiek šis kontrolinis klausimas susijęs su išskirto teiginių rinkinio reprezentatyvumu bendrojo *concourse*‘o atžvilgiu, papildomų kitais teiginiais nepadengiamų reikšmių pasiūlyta nebuvo; tačiau šis kontrolinis klausimas kai kuriais atvejais gana gerai padėjo nuodugniau išplėtojant interviuojamojo požiūrį).

Interviu metu taip pat fiksuotas laikas, per kurį buvo surūšiuojamas teiginių rinkinys: viena vertus, siekiant apsidrausti nuo nekokybiškų duomenų – teigiama, jog įtartinai greitas rūšiavimas atspindi atsitiktinį rinkinį²⁴³, kita vertus, renkant papildomą informaciją apie tai, kiek stipriai veikiančios yra tiriamos schemos (kaip ir pirmojoje tyrimo dalyje, daroma prielaida, jog greitesni apsisprendimai atspindi stipriau veikiančią schemą). Žymėtas ir rūšiavimo proceso metu skirtingose krūvelėse („atspindi – neatspindi - neturiu nuomonės“) atsiduriančių kortelių skaičius - ši informacija padeda vėliau stebint atskiriems teiginiais teiktas preferencijas bei jų kaitą (jei tokia buvo) interviu metu (čia derėtų priminti, jog Q rinkinys laikomas negalutiniu ir jame teiginius galima keisti vietomis tol, kol interviuojamasis nepatvirtina rinkinio išbaigtumo). Galiausiai interviu metu fiksuojama Q teiginių rūšiuotojo nurodyta skiriamoji linija tarp teiginių, su kuriais labiau sutinkama ir teiginių, kuriems labiau prieštaraujama – ši linija vėlgi padeda interpretuojant galutinius Q rinkinius, perprantant schemų logines struktūras („plusinius“ ir „minusinius“ polius; tai svarbu žymėti, mat Q rinkinyje neįspraudžiant interviuojamojo į jokus išankstinius rėmus, teiginiai dėliojami nuo labiausiai atspindinčių nuomonę iki labiausiai jai prieštaraujančių priklausomai nuo santykio vienas su kitu, nenurodant jokio būtino „teigiamų“ ar „neigiamų“ teiginių skaičiaus, o priverstinės distribucijos centre esantis „0“ savaime nereiškia skiriamosios linijos ar teiginių, kuriais užimama indiferentiškiausia pozicija – pastarieji, priklausomai nuo interviuojamojo pasirinkimo, gali atsidurti ir gerokai arčiau vieno ar kito lentelės krašto).

Vadovaujantis šiame poskyryje išdėstytais argumentais sukonstruotą tyrimo medžiagą (instrukciją tyrėjui, teiginių rūšiavimo taisykles,

²⁴³ Webler *et al.*, *op.cit.*, 25.

pačius Q rinkinių klausimus bei distribucines lenteles) galima rasti 2-6 prieduose.

Pristačius pagrindinius Q metodologijos principus bei jais remiantis sukonstravus antrojo tyrimo etapo instrumentą nuostatų politiniais klausimais formavimosi mechanizmui tirti Lietuvoje, kitame poskyryje pristatomi ir aptariami šį instrumentą pritaikius gauti rezultatai. Tikimasi patvirtinti ir išplėsti pirmosios tyrimo dalies išvadas – pasitelkus „papildomus monoklius“ dar atidžiau įsižiūrėti ir atskleisti, kokios gi latentinės struktūros formuoja mūsų visuomenės nuostatas politiniais klausimais. Tiksliau apibrėžiant iš pirmosios tyrimo dalies išplaukiančius lūkesčius – jei pirmojoje tyrimo dalyje indikuotos kognityvinės schemas dviem politikos klausimais yra plačiau paplitusios bei ne atsitiktinai užfiksuotos individualios požiūrio perspektyvos, bet bendros, visuomenėje „besidalinamos“, antrojoje, Q tyrimo dalyje, jos vėl turėtų atsikartoti (jas reprezentuojantys Q teiginiai turėtų susigrupuoti nuomonę atspindinčiuose poliuose), interviu metu nebeatsirandant papildomiems bendriems požiūriams (mišriems atskiroms kognityvinėms schemoms prisikirtų elementų junginiams). Išvadų išplėtimo atveju – kaip jau minėta, Q metodologija leidžia detaliau žvilgtelėti į įvairialypės informacijos priėmimą – stebint reakcijas į skirtingus diskusijos elementus, jų priėmimą ir atmetimą, galime atkurti įvairiapusiškesnį vaizdą, atskleisti detalesnę kognityvinių schemų struktūrą. Galiausiai, į tyrimą įtrauktas trečiasis Q sort rinkinys gali leisti išvadas išplėsti ir dar viena kryptimi – padėti susieti naudojamų schemų skirtingų politikos sferų klausimais logikas tam tikrame aukštesniame abstrakcijos lygmenyje.

3.2.2. TYRIMO REZULTATAI

Remiantis sukonstruotu tyrimo instrumentu, 2012 m. balandžio 9 – gegužės 7 dienomis bei 2012 m. lapkričio 29 - gruodžio 26 dienomis iš viso buvo atlikta trisdešimt²⁴⁴ interviu (kiekvieną iš dviejų pirmųjų rinkinių rūšiavo po 19 informantų, platesnį trečiąjį rinkinį – 30 apklaustųjų). Jų metu interviuojamųjų prašyta atskleisti savo požiūrį trimis aktualiais klausimais, surūšiuojant tris atitinkamus teiginių rinkinius. Tolesnėje analizėje iš pradžių visi šie trys teiginių rinkiniai bei jų rūšiavimo metu išryškėjusios socialinės perspektyvos²⁴⁵ - ieškomosios visuomenės mastu reikšmingos kognityvinės schemas - detaliau aptariami po vieną, vėliau analizė apjunginama ieškant bendresnių tendencijų.

3.2.2.1. KOGNITYVINĖS SCHEMOS SOCIOEKONOMINĖS POLITIKOS KLAUSIMU

Pirmasis analizuojamas teiginių klasių rūšiavimo rinkinys skirtas nustatyti, detaliau atskleisti ir apibrėžti gyventojų nuostatas socioekonominės politikos (progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimo Lietuvoje) klausimu formuojančias latentines struktūras. To siekiant, Q sort interviu metu gautieji surūšiuoti teiginių rinkiniai išanalizuoti pasitelkiant faktorinę analizę (taikyta pamatinių komponentių analizė bei Varimax rotacija). Rezultatai atskleidžia keturis faktorius – po atsakymais glūdinčias skirtingas latentines struktūras, kartu paaiškinančias 70 proc. visos kintamųjų reikšmių sklaidos²⁴⁶ (žr. 36 lentelę 7 priede).

²⁴⁴ Kaip jau minėta, analizėje naudojama dvidešimt devyni jų.

²⁴⁵ Socialinės perspektyvos terminą kalbėdami apie Q rinkinius dažnai naudoja T. Webler, S. Danielson ir S. Tuler. Webler *et al.*, *op.cit.*

²⁴⁶ Alternatyviai svarstyta galimybė toliau analizuoti penkių faktorių rinkinį, paaiškinantį šiek tiek daugiau – 75 proc. reikšmių sklaidos (koreliacijų matricos tikrinės reišmės (eigenvalues > 1) suponuotų būtent penkis faktorius). Tačiau apžvelgus išskirtas komponentes ir atsižvelgiant į pagrindinius faktorių skaičiaus pasirinkimus kriterijus Q sort analizėje (Webler

Didžiausią reikšmių skaidos dalį – 34 proc. – paaikrina išskirtas C faktorius. Jį sudaro 9 Q rinkiniai (Q sort tyrimo dalyviai). Visiems jiems būdingas sutikimas su tokiais teiginiais kaip „Sutinku su nuomone, kad reikia padėti savo artimui, kuris mažiau uždirba - juk tai vis tiek bendram, valstybės labui“ (25), „Visuomenė turėtų pasidalinti atsakomybę pagal tai, kaip jie tai gali daryti: daugiau uždirbantieji turėtų padėti tiems, kurie uždirba mažiau“ (30), „Finansiškai patenkinus savo poreikius, yra teisinga padėti visuomenei, ypač tiems, kurie blogai gyvena“ (4) - apskaičiuotas „idealusis“ šių faktorių atspindintis Q rinkinys²⁴⁷ pateikiamas 5 lentelėje²⁴⁸. Kaip matyti, visi šie bei kiti faktoriaus dengiamųjų požiūrį labiausiai atspindintys teiginiai pirmiausia referuoja į socialinio teisingumo, socialinio solidarumo sąvoką. Tai patvirtina ir interviu su šios grupės informantais medžiaga. Beje, nors dalyje interviu šios socialinio teisingumo, socialinio solidarumo sąvokos taip ir liko neišgrynintos, daugiau numanomos (pvz.: „Čia tai labai gerai. **Teisinga padėti visuomenei.**“ (informantė nr. 5 apie 4 teiginį), „Sutinku. <...> **Nežinau, nes gražu taip**“ (informantė nr. 7 apie tą patį 4 teiginį)), verta pažymėti, jog svarbiausiuosius faktoriaus teiginius kaip į socialinį solidarumą referuojančius atpažino bei į tą pačią socialinio solidarumo sąvoką nurodė ir patys interviuojamieji Q sort proceso metu. Pavyzdžiui: „**Na, aš manau, kad visuomenė vis dėlto turi būti**

et al., op.cit. 32), šio sprendimo atsisakyta dėl pernelyg netolygaus kintamųjų – Q rūšiuotojų pasiskirstymo tarp faktorių (12 interviuojamųjų pirmajame ir atitinkamai po 3, 1, 1 ir 2 antrajame – penktajame faktoriuose), jo nulemtos prasminės informacijos praradimo (į pirmąją, dvylikos kintamųjų grupę priskiriant visus su progresiniu mokesčio tarifu sutikusiuosius prasminiu aspektu visiškai sunivelijuojama ši dominuojanti pozicija), statistiškai silpnesnių reikšmingai faktorius apibrėžiančiųjų teiginių bei, lyginant su keturių išskirtų faktorių rinkiniu, apylygių aiškumo, faktorių atskirumo charakteristikų.

²⁴⁷ Idealusis Q rinkinys – tai savotiškas visų konkrečiam faktoriui priskirtų pasaulėžiūrų (Q tyrimo informantų) apibendrinimas, prototipinis šios pasaulėžiūros teiginių rinkinys. Jis apskaičiuojamas z-standartizavus kiekvieną faktoriui priskiriamą Q rinkinį (kiekviena faktoriaus reikšmė įgyja tą patį vidurkį (*mean*), 0, ir standartinį nuokrypį (*standard deviation*), 1), tuomet, atsižvelgiant į Q rinkinio svorį faktoriuje (*factor loading*), priskyrus kiekvienam rinkiniui svartinį koeficientą bei apskaičiavus svartinį vidurkį (*weighted average*). Galiausiai visos gautos faktoriaus reikšmės yra vėl z-standartizuojamos ir tampa palyginamos su kitais faktoriais – „idealiaisiais“ Q rinkiniais. Daugiau apie matematinės skaičiavimo procedūras – Peter Schmolck, „PQMethod Manual“. 2012 m. vasario 28 d. redakcija. <<http://schmolck.org/qmethod/pqmanual.html>> [žiūrėta 2012 05 13].

²⁴⁸ Iš karto primintina ir pažymėtina, kad Q analizėje svarbiausios (kaip atspindinčios reikšmingiausias subjektyviai mąstysenai) yra kraštutinės rinkinių pozicijos – būtent joms ir skiriama daugiausia dėmesio tolesnėje analizėje.

solidari, ir tai yra ir civilizacijos požymis ir tai yra ženklas, kad visuomenė, kuri yra *solidari*, suvokia, kad reikia dalintis“ (informantė nr. 15 apie 25 teiginį), „*Labai atspindi. Nes man kažkaip yra svarbu visuomenėj, kad žmonės būtų, kaip čia pasakyt... solidarūs, kad žmonės padėtų vieni kitiems*“ (informantė 13 apie 30 teiginį), „*Bet aš manau, kad turi būt tas solidarumas visuomenėj*“ (informantė 12 apie 14 teiginį). Pažymėtina ir tai, kad visi idealiajame faktoriaus modelyje kaip relevantiškiausi išskirti teiginiai (numeriai 25, 30, 4, 14, 15) konstruojamame tyrimo instrumente buvo priskirti tikrinamai socialinio solidarumo schemai. Taigi Q tyrimo rezultatai patvirtina šios, socialiniu solidarumu grįstos pasaulėžiūros egzistavimą, nuoseklumą ir taikumą formuojant nuomonės socioekonominės politikos klausimais.

Visgi Q sort metodas ankstesnes išvadas leidžia ne tik patvirtinti, bet ir praplėsti. Ir visų pirma – per taikomos schemos detalizavimą, susisteminant ne tik informacijos patvirtinimo, bet ir paneigimo mechanizmą, plačiau atskleidžiant pristatomos grupės pasaulėžiūrą. Kaip matyti iš 5 lentelės, negatyviajame – idealizuoto rinkinio rūšiuotojo nuomonės neatspindinčiame – poliuje dėsningai atsidūrė 18, kaip anti-socialinio solidarumo rodmuo formuotas, teiginys bei teiginiai, sufleruojantys „pasiekimų teisingumo“ schemą (pastarieji interpretuoti per tą pačią socialinio solidarumo prizmę, kuriai akivaizdžiai prieštarauja: pavyzdžiui, „... „*Pavydo mokestis*“.
Nemanau... Aš manau, kad tai solidarumo mokestis“ (informantė nr. 15 apie 22 teiginį)). Galima matyti, jog net 11 teiginys („Jei manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų mokesčio tarifas, stengčiausi susitvarkyti taip, kad mokesčių beveik nereiktų mokėti“), pagal pradinį apsibrėžimą priskirtinas racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemai, čia atskleidžia tą pačią socialinio solidarumo logiką: komentuodama jį informantė nr. 5 teigia: „*Negalima apgaudinėt valstybės ir visų tuo pačiu*“ (mokesčių nemokėjimas matomas kaip tam tikras bendrapasitikėjimo, solidarumo principo pamynimas). Taigi tiek pritariant, tiek neigiant nuosekliai apeliuojama į socialinį solidarumą, o didžiausią atmetimo reakciją iššaukia „teisingumą“ kitu, priešingu kampu pateikiantys teiginiai.

5 lentelė. „Idealusis“ C faktoriaus Q rinkinys. Socialinio solidarumo – anti-pasiekimų teisingumo perspektyva, faktorių dengianti schema

Faktoriaus reikšmė – C faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
25	Sutinku su nuomone, kad reikia padėti savo artimui [...]	1.805
30	Visuomenė turėtų pasidalinti atsakomybę pagal tai, kaip [...]	1.547
4	Finansiškai patenkinus savo poreikius, yra teisinga padėti [...]	1.459
14	Manau, teisinga, jei dalis nuo mano didesnio atlyginimo atiduodama [...]	1.359
15	Mažesnes pajamas gaunantys žmonės ir taip susiduria [...]	1.279
6	Įvedus progresinį [...] turtingieji labai nenukentės [...]	1.219
28	Turint galvoje, kad nemaža dalis Lietuvos gyventojų yra ties [...]	1.218
21	Priešinimasis progresiniam pajamų mokesčio tarifui [...]	0.865
29	Uždirbantiems daugiau yra lengviau atiduoti didesnę mokesčių [...]	0.807
9	Jei gauni didesnę darbą ir didesnę atlyginimą – tai tavo [...]	0.639
31	Žmonės prieš progresinius mokesčius pasisako iš godumo [...]	0.550
12	Kiekvieną mokestinę naštą turėtų slėgti vienodai skaudžiai.	0.131
2	Daugiau uždirbantieji ir taip daugiau mokesčių valstybei [...]	0.127
5	Gaunantiems didelės pajamas, visų šių lėšų pragyvenimui nereikia [...]	0.109
16	Neapsimoka įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą [...]	0.051
3	Didesnę atlygį gauna žmonės, kurie įgyja aukštesnę išsilavinimą [...]	-0.041
13	Lietuvai nebūtų naudingas progresinio pajamų mokesčio tarifo [...]	-0.373
23	Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas naudingas tik [...]	-0.383
26	Svarbu atsižvelgti, kad progresinis gyventojų pajamų mokesčio [...]	-0.391
1	Daugiau naudos būtų galima gauti įvedus ne progresinio [...]	-0.550
10	Jei manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų [...]	-0.614
7	Įvedus progresinį [...], dalis žmonių būtų priversti emigruoti [...]	-0.691
8	Įvedus progresinį [...], neapsimokės kelti kvalifikacijos [...]	-0.803
27	Tiesiog nepadoru yra mirti turtingam.	-0.831
17	Nėra reikalo įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio [...]	-0.879

20	Po tokio įstatymo galima uždaryti visas aukštąsias: kam mokytis [...]	-0.964
19	Nesuprantu, kodėl rizikuojantis, savo verslą vystantis [...]	-1.188
24	Progresinis [...] tarifas skatintų ne teisingumą, o [...]	-1.211
22	Progresinis [...] tarifas - tai "pavydo mokestis" [...]	-1.280
11	Jei manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų [...]	-1.302
18	Nesuprantu, kam tiems „varguoliams“ mokėti - juk vis tiek [...]	-1.662

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame C faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė)- kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 33 lentelėje 2 priede.

Perteikiant bendrą šio faktoriaus dengiamo požiūrio naratyvą, pirmiausia galima nurodyti į beveik visų šiam rinkiniui priskirtų interviuojamųjų akcentuotą bendros atsakomybės jausmą, užuojautą ir atjautą prastesnėje padėtyje atsidūrusiesiems. Interviuojamieji net itin nejaukiai ir gana sutrikusiai jautėsi skaitydami tokias sąvokas kaip „veltėdžiai“ ar „varguoliai“, tuo parodydami, rodos, nuoširdžią empatiją mažesnes pajamas gaunantiesiems bei prieštaraudami tokiam stigmatizuotam jų įvardinimui (pvz., informantė nr. 15 apie 18 bei 19 teiginius: „...[atsidūsta] **Na ką aš žinau, man tas žodis „veltėdžiaujuantiems“, toks požiūris... Labai jau toks arogantiškas kažkoks. [atsikrenkščia]**“, „**Na, vien tas toksai požiūris, kad tie, kurie mažai uždirba, tai jie būtinai yra kažkokie nevykėliai, girtuokliai ir taip toliau, tai yra, aš manau, visiškai absurdas ir tai yra labai arogantiškas požiūris ir tiesiog netinkamas, nes visą laiką kiekvienoj visuomenėj bus tų žmonių, kurie tikrai pragars, tarkim**“, „[nesutinkant] **Vėl tas žodis „veltėdžiaujuantiems“, na... nes jeigu būtinai žmogus uždirba mažai, tai jau reiškia, kad jis veltėdžiauja...**“; ar informantė nr. 13 apie tuos pačius teiginius: „**Na tai vat, mat nepatinka tokia nuomonė. Kad jei mažai uždirbi, tai tu esi, reiškia, kažkoks veltėdis**“; taip pat informantė nr. 5 visame Q rinkinyje, savotiškai protestuodama, nekommentavo vienintelio 18 teiginio, o komentuoju kitus išsprūdo tokie žodžiai: „**Kodėl veltėdžiaujuantiems? [tyli, atsidūsta]**“ (apie 19 teiginį), „**Oho. Tokie teiginiai, kad ir „runkeliu“ būti, jeigu...**“ (apie 20 teiginį)). Įdomu ir tai, jog šioje grupėje progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas pirmiausia yra suprantamas būtent kaip situaciją vargingiausiesiems į gerą pusę galinti pakeisti idėja (interview Q rūšiavimo metu atskleidė, jog šiuos mokesčius galima suprasti ir kaip visuomenės solidarumo būdą ne tiesiogiai gerinant vargingiausiųjų padėtį, bet daugiau uždirbančiųjų dėka „plačiau investuoti tas lėšas, vystyti tiesiog valstybę²⁴⁹“). Ir toks pasidalijimas laikomas ne „pagalba“, o tam tikra visuomenės nario pareiga: „**Ir tas „padėti“ skamba tada taip labai... na, arogantiškai. Nes iš tiesų, yra daugybė žmonių, kurie uždirba gerai, ar turi pinigų tikrai ne dėl savo nuopelnų, o tiesiog dėl**

²⁴⁹ Informantas nr. 19, priskirtas A faktoriui.

to, kad jie gimė, na, aukštesnių pajamų šeimose ar tiesiog kad jiems pasisekė“, „net jeigu žmogus ir suklydo, ir dėl to jisai skursta ar kažką tai, tai vis tiek jisai turi turėti savo šansą ir kiti visuomenės nariai turi padėti žmogui atsikelti, jeigu jisai ir suklydo“ (informantė nr. 15 apie 30 ir 25 teiginius). Ar net pareiga, kylanti iš tam tikro „išsiskolinimo“: „*Todėl, kad tai [didesnis atlyginimas] [atsidūsta] iš tiesų yra tavo nuopelnas, jeigu tu dėjai tas pastangas... Bet tai nereiškia, kad tu tą savo nuopelną gali pasilikti sau. Nes tu vis tiek gyveni visuomenėje, gyveni ne vienas miške, ir tu, nesvarbu ten, kad gal investavai ten į kažkokius pinigus, laiką, pastangas, į savo išsilavinimą, darbą, pastangas, pajamas kurias tu gauni, bet tai nereiškia, kad tu tai gavai vakuume. Kad iš visuomenės nieko neėmėi“* (informantė nr. 12 apie 9 teiginį).

Nurodant į kraštutinai išplėto naratyvo pavyzdį, galima pastebėti, jog svarstant progresinių mokesčių įvedimo klausimą ir įdarbinant šią, C faktoriaus atspindimą, socialinio teisingumo kaip solidarumo schemą, kai kurie informantai argumentavo pasitelkdami nebe tik tiesiog „teisingo“ poelgio sampratą, bet visą idealaus visuomenės gyvenimo viziją: socialinis solidarumas čia vertinamas kaip *sine qua non*, užtikrinantis saugesnį, kokybiškesnį žmonių sugyvenimą. Tokį išplėtojimą galima aptikti informanto nr. 3 išsakytose mintyse („*Dėl to, kad priešinimasis tam veiksmui [progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimui] yra tikrai nesubrendusios visuomenės požūris. Čia net komentuot nėra ką, yra tikrai taip. <...> Mes esam biologinės duotybės ir dalintis <...> yra užprogramuota mūsų genetiniame kode. Beržas su grybu dalinasi, saulė su žeme. Na, grynai mes esame biologiškai taip užprogramuoti ir jeigu mes gyvename ne pagal šitas taisykles, genetiškai užprogramuotas, tai turime atitinkamas pasekmes – revoliucijas, griūtis... šeimos skyrybos. Negalima nesutikt – dalintis reikia. Privalu dalintis. Klausimas – kiek? Kiek, kaip – tai ir turi nuspręsti visuomenė. <...> Ko gero, giluminis ir visaapimantis atsakymas yra tai, kad pasidalinti, taip, kaip parašyta Biblijoje, su artimu, yra, na, yra mūsų genetinis kodas, kurį mes arba pažeidžiame, arba ne. Dėl to skandinavai ir gyvena geriau – nes jie arčiau genetinio kodo. <...> Privalo, privalo [taip gyventi]. Nes priešingu atveju*

užprogramuoti konfliktai ir nekokybiškas kiekvieno žmogaus gyvenimas“), taip pat – informanto nr. 18 kalboje (“...jeigu, bet koku atveju, jeigu yra galimybė, reiktų toj pačioj visuomenėj... [įtvirtinti socialinį teisingumą,] tada yra gyvent saugiau. Nes jeigu visuomenėj sotus kaimynas, tai jis saugesnis ir draugiškesnis negu alkanas ir piktas kaimynas visom prasmėm. Tai tas turbūt ir paskatintų tokį bendrą socialiai teisingos visuomenės kūrimą. Jeigu būtų įgyvendintos kai kurios čia teiginiuose išsakytos mintys, tai visa visuomenė būtų socialiai teisingesnė.“). Kaip aptarta šio darbo teorinėje dalyje, tai gali nurodyti į šių informantų taikomą tą pačią (kaip ir kitų šiai grupei priskiriamų informantų), tačiau detalesnę, labiau išplėtotą schemą (kitaip tariant, didesnę šių informantų „ekspertiškumą“ aptariamame diskusijos lauke).

Visgi dar svarbiau už patį idealiojo rinkinio bei su juo itin glaudžiai susijusių interviuojamųjų formuojamą naratyvą yra distinkcijos, atskiriančios šios klasės Q rinkinius nuo visų kitų. Kaip matyti iš duomenų, pateiktų 6 lentelėje, C faktorių (kitų faktorių kontekste) statistiškai reikšmingai pirmiausia apibrėžia neigiamas teiginio „Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas - tai "pavydo mokestis"...“ (22) vertinimas. Kaip matyti jau cituotame bei kituose interviu, šis teiginys ir jo interpretacijos iš tiesų atspindi gana paprastą pasiekimų ir socialinio teisingumų supriešinimą faktoriuje: „pavydo mokestis“ veik automatiškai pervadinamas į „solidarumo mokestį“. Taigi pirmiausia faktoriaus išskirtinumas (kaip ir schemos išskirtinumas bendroje aibėje) apibrėžiamas per pasiekimų teisingumą implikuojančių teiginių atmetimo reakciją. Tuo tarpu kiti išskiriantieji teiginiai, sprendžiant iš jų Q įverčių, -2, 2 ar 1, idealiajame rinkinyje neužima lemiančiųjų, kraštutinių pozicijų (joms būtų priskiriamos reikšmės (-)4 ar (-)3), tad per juos apibrėžiamas išskirtinumas ne toks svarbus (šie teiginiai jau mažiau internalizuojami, dažniau informantų nuomonės jau nei atspindi, nei neatspindi). Galima nebent atkreipti dėmesį, kad šio faktoriaus apibrėžiama perspektyva tarp kitų dar leidžiasi lengvai atpažįstama pagal savo indiferentiškumą tokiems teiginiams kaip „Gaunantiems dideles pajamas, visų

6 lentelė. C faktoriaus – socialinio solidarumo – anti-pasiekimų teisingumo perspektyvos - išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
28. Turint galvoje, kad nemaža dalis Lietuvos gyventojų yra ties skurdo riba ar dar žemiau, įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą visuomenėje taptų gerokai ramiau	2	1.22*
29. Uždirbantiems daugiau yra lengviau atiduoti didesnę mokesčių dalį	1	0.81*
5. Gaunantiems didelės pajamas, visų šių lėšų pragyvenimui nereikia, jos panaudojamos gal ne tokiems reikalingiems ar net nešvariems tikslams	0	0.11*
16. Neapsimoka įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą – vis tiek Lietuvoje žmonės piktnaudžiautų: slėptų pajamas, nemokėtų tiek, kiek priklauso	0	0.05*
17. Nėra reikalo įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą – geriau surinkti dabar esančius mokesčius ir biudžete lėšų užteks	-2	-0.88
19. Nesuprantu, kodėl rizikuojantis, savo verslą vystantis žmogus pusę savo uždirbamos sumos turėtų atiduoti veltėdžiaujuojantiems	-2	-1.19*
22. Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas – tai "pavydo mokestis". Padėtis mažiausias pajamas gaunantiems nepasikeičia, reikšmingai ji pablogėja tik uždirbantiems daugiau	-3	-1.28*

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame C faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

šių lėšų pragyvenimui nereikia, jos panaudojamos gal ne tokiems reikalingiems ar net nešvariems tikslams“ (5) ar „Neapsimoka įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą – vis tiek Lietuvoje žmonės piktnaudžiautų: slėptų pajamas, nemokėtų tiek, kiek priklauso“ (16). Tai rodo, jog diskusijoje progresinių mokesčių klausimu socialinio solidarumo-anti pasiekimų teisingumo schemą įdarbinantiems individams tokie teiginiai neturi jokios reikšmės – galima būtų net teigti, jog jų akimis tokiai diskusijai šie teiginiai apskirtai nepriskirtini (galima iliustruoti informančių nr. 8 bei nr. 12 komentarais apie 16 teiginį: „*Ne tai, kad aš manau, kad tai būtų teigiama situacija, bet aš manau, kad tai vykty de facto*“, „*Na tai visgi vienaip ar kitaip*

žmonės Lietuvoj *piktnaudžiauja, ar tie progresiniai yra, ar nėra. Tai manau, kad čia net ne į tą pusę reikalo*“).

Kodėl būtent šiems teiginiams (pvz., 22, 19-am) suteikiama skiriančiųjų reikšmė, geriau paaiškės aptariant faktorių A. Kol kas verta užakcentuoti, jog tiek pagal formuojamą naratyvą, tiek pagal statistiškai reikšmingas skirtis, faktorius C apibrėžtinai kaip „socialinio solidarumo – anti-pasiekimų teisingumo“ perspektyva. Reikšminga, jog šią perspektyvą formuojanti schema veikia idėjiniu - principiniu lygmeniu: tiek nuomonę labiausiai atspindinčiuose, tiek jai labiausiai prieštaraujančiuose teiginiuose akcentuojama bendra, vertybinė pozicija – politikos „teisingumo“ vertinimas (kaip jau buvo demonstruota, į idealiųjų rinkinį įsimaišę keli racionaliąją politikos efektyvumo vertinimo schemą, kaip ji buvo suprasta pirmojoje tyrimo dalyje (pirmajame etape), reprezentuojantys teiginiai, pvz., 11, 6, 28-tas, čia gali būti nuneigiami ar patvirtinami pasitelkiant nebe savo suponuojamą, bet tą pačią principinę logiką²⁵⁰).

Trumpai apibrėžiant šį rinkinį sudariusiujų interviuojamųjų bendras charakteristikas, gan nenustembant galima pastebėti, jog į jį pateko visi tyrimo metu apklausti už kairiąsias partijas (LSDP) balsuojantieji (NB: rinkinį sudaro ne vien jie). Tačiau nei pagal kitas sociodemografines charakteristikas (amžių, lytį, gyvenamąją vietą ar net pajamas), nei pagal tokius veiksnius kaip domėjimasis politika, aktyvumas visuomeninėje veikloje, politinis išprusimas ar religingumas reikšmingesnių skirtumų pastebėti negalima. Apjungiant šiuos ir pirmajame tyrimo etape socialinio teisingumo schemą taikiusius informantus į vieną visumą galima matyti, jog socialinio solidarumo – anti pasiekimų teisingumo schemą taiko ne vien pensininkai bei studentai, bet ir valstybiniame bei nevyriausybiniam sektoriuose dirbantieji, įvairioms amžiaus grupėms atstovaujantieji.

²⁵⁰ „Negrąžu todėl, kad yra piliečio pareiga tvarkingai mokėti valstybei mokesčius“ (informantė nr. 13 apie 11 teiginį), „Nesutinku... Nes čia kažkas tai nešvarus, man atrodo...“ (informantė nr. 7 apie 11 teiginį), „Nepritariu ne dėl to, bet dėl to, kad čia pati idėja progresinio mokesčio nėra ta, kad surinkti daugiau pajamų“ (informantas nr. 18 apie 6 teiginį), „Visuomenėj tikrai turi būti ramiau, dėl socialinės sanglaudos“ (informantas nr. 11 apie 28 teiginį).

Aptarus socialinio solidarumo-anti pasiekimų teisingumo faktorių bei tęsiant poziciją progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimo klausimu formuojančių logikų atskleidimą, prasminga būtų dėmesį nukreipti pirmojo išskirto faktoriaus - A - link. Į šį 16 proc. reikšmių sklaidos paaiškinantį faktorių supuola penki Q rinkiniai (Q sort tyrimo informantai). Visiems jiems, vėlgi, kaip ir ką tik aptartojo faktoriaus C atveju, būdingas sutikimas su tokiais teiginiais kaip „Sutinku su nuomone, kad reikia padėti savo artimui, kuris mažiau uždirba - juk tai vis tiek bendram, valstybės labui“ (informantė nr. 1 apie šį 25 teiginį: „*Tai žinoma, kad turėtų. Kaip čia. <...> Ogi todėl, kad turėtų būti kažkur tai, mmm, užuojauta. Aišku, diskutuotina, bet*“), „Visuomenė turėtų pasidalinti atsakomybę pagal tai, kaip jie tai gali daryti: daugiau uždirbantieji turėtų padėti tiems, kurie uždirba mažiau“ (informantė nr. 1 apie šį 30 teiginį: „*Tai kad taip turi būti kaip čia, demokratinėje visuomenėje. Taip, turi padėti artimui. Juk visiems tada padėti. Bendram reikalui visų. Dirbi reiškia, tu jauti atsakomybę už savo valstybę, už visų žmonių gyvenimą. Ir viskas*“), „Finansiškai patenkinus savo poreikius, yra teisinga padėti visuomenei, ypač tiems, kurie blogai gyvena“ (informantas nr. 9 apie šį 4 teiginį: „...yra *teisinga, aišku, padėti visuomenei, kurie blogai gyvena. Todėl, kad ir jie, na, ir jie gyventų geriau biškį. Na tai jeigu jis negali užsidirbt, neturi galimybių gal. Gal... gal jis nepritampa prie visuomenės tos... Negi visi gali aukštuosius baigt, ne visi gali būt geri vadovai... Ir ne visi Seiman gali pakliūt*“) - apskaičiuotas „idealusis“ šį faktorių atspindintis Q rinkinys pateikiamas 7 lentelėje.

Gana akivaizdžiai teigiamasis šio Q rinkinių faktoriaus polius vėl referuoja į panašią socialinio teisingumo, socialinio solidarumo sąvoką. Tačiau šįkart, kitaip nei C faktoriaus atveju, ji atvirai pačių interviuojamųjų žodžiais kaip tokia „neatidengiama“. Įsigilinus į interviu medžiagą aiškėja, jog, kaip jau šiek tiek užsiminta, A faktorių sudarančiuose rinkiniuose vyrauja kiek kitokia visuomenės tarpusavio pagalbos ir/ar progresinių mokesčių paskirstymo samprata: socialinis solidarumas vis dar suprantamas kaip vertybė, tačiau tokia, kurią reiktų įgyvendinti ne (nebūtinai) per mokestinę sistemą, o per

savanorišką (tuo pačiu – tikslingesnę, „ekonomiškesnę“) labdarinę veiklą („*Šiaip teisinga, bet nebūtinai per mokesčius tai būtina daryt. <...> Tai nėra tikslas įvest progresinius mokesčius. Gali patenkint savo poreikius ir kitą dalį išdalint labdara bele kaip, kaip tu nori*“, „*Na, bet aš [pabrėžia aš] turiu tai atiduot, pati iš savęs. O ne tai, kad kažkas, va, pasakys, kad dabar paimu iš tavęs, o atiduodu tam, kuris mažiau turi. Klausimas, ar atiduos tam, kuris mažiau turi. Na tai aš sakau, iš savęs turi pats žmogus, o ne taip, kad... <...> aš tai iš tikro manau, kad yra daugiau prarandama su tais administraciniais kaštais. Kad na, tu gali žymiai labiau padėt žmogui tiesiogiai, jeigu žinai, kad kažkam yra blogai, negu kad ten valstybė paima iš tavęs kažkiek mokesčių, administruoja juos, priima dar daugiau, žodžiu, darbuotojų ten, ir galų gale, kažkam nubyra keli centai. Tai manau, kad jau geriau yra tada nupirkt kilogramą bulvių ir atiduot kam nors [juokiasi], na*“, informantė nr. 14 apie 4 bei 14 teiginius – jos įsitikinimas toks stiprus, jog galiausiai ji pasisako prieš progresinių mokesčių įvedimą), arba, nors visuomenės pasidalinta atsakomybė ir laikoma „padorumo norma“ progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas pirmiausia matomas ne kaip pagalba skurstantiems, o kaip būdas „vystyti pačią šalį“ („*Tipo, ateit, per progresinius daugiau surinksim ir dalinsim? O kas sakė, kad mes turim dalinti girtuokliams? Galim į gamybą investuot tuos pinigus*“, „*Nes vis į tą ubagą, kažkodėl, bet ne į valstybės raidą atsižvelgiama <...> Per progresinį mokesčių surinkti pinigai gali būti investuoti ne vien tiktais žmonėms remti, kurie nedirba arba nesugeba dirbti, bet tarsi yra užuomina, kad gali valstybė plačiau investuoti tas lėšas, vystyti tiesiog valstybę*“ informantas nr. 19 apie 18 bei 25 teiginius).

Tačiau kuo šie du aptariami faktoriai visiškai išsiskiria – tai neigiamu Q rinkinio poliūmi. Kaip jau minėta, C faktoriuje neigiamame poliuje atsidūrė pasiekimų teisingumo idėją atstovaujantys teiginiai. Tuo tarpu šiame, A faktoriuje, neigiamą kontinuumo kraštą okupuoja racionalų politikos efektyvumo vertinimą atspindintieji (20, 16, 18, 10, 11 teiginiai, išimtis tik 21). Patys interviuojamieji tokį pasirinkimą dažnai pagrindžia gana emocionaliai

7 lentelė. „Idealusis“ A faktoriaus Q rinkinys. Socialinio solidarumo – racionalaus politikos efektyvumo vertinimo perspektyva, faktorių dengianti schema

Faktoriaus reikšmė - A faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
25	Sutinku su nuomone, kad reikia padėti savo artimui [...]	2.128
30	Visuomenė turėtų pasidalinti atsakomybę pagal tai, kaip [...]	1.784
4	Finansiškai patenkinus savo poreikius, yra teisinga padėti [...]	1.711
15	Mažesnes pajamas gaunantys žmonės ir taip susiduria [...]	1.250
14	Manau, teisinga, jei dalis nuo mano didesnio atlyginimo [...]	0.995
9	Jei gauni didesnę darbą ir didesnę atlyginimą - tai tavo [...]	0.883
24	Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas skatintų ne [...]	0.866
6	Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą turtingieji labai [...]	0.845
3	Didesnę atlygį gauna žmonės, kurie įgyja aukštesnę išsilavinimą [...]	0.417
2	Daugiau uždirbantieji ir taip daugiau mokesčių valstybei [...]	0.328
12	Kiekvieną mokestinę naštą turėtų slėgti vienodai skaudžiai.	0.299
13	Lietuvai nebūtų naudingas progresinio pajamų mokesčio tarifo [...]	0.232
26	Svarbu atsižvelgti, kad progresinis gyventojų pajamų [...]	0.230
27	Tiesiog nepadoru yra mirti turtingam.	0.216
19	Nesuprantu, kodėl rizikuojantis, savo verslą vystantis [...]	0.177
31	Žmonės prieš progresinius mokesčius pasisako iš godumo [...]	0.042
28	Turint galvoje, kad nemaža dalis Lietuvos gyventojų yra ties [...]	-0.094
22	Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas - tai "pavydo [...]	-0.185
17	Nėra reikalo įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio [...]	-0.210
8	Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą, nebeapsimokės kelti [...]	-0.440
7	Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą, dalis žmonių būtų [...]	-0.543
29	Uždirbantiems daugiau yra lengviau atiduoti didesnę mokesčių [...]	-0.608
5	Gaunantiems didesnes pajamas, visų šių lėšų pragyvenimui nereikia [...]	-0.611
1	Daugiau naudos būtų galima gauti įvedus ne progresinio [...]	-0.657
23	Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas naudingas tik [...]	-0.874

11	Jeį manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų [...]	-1.161
21	Priešinimasis progresiniam pajamų mokesčio tarifui [...]	-1.202
10	Jeį manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų [...]	-1.244
18	Nesuprantu, kam tiems „varguoliams“ mokėti – juk vis tiek [...]	-1.255
16	Neapsimoka įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio [...]	-1.470
20	Po tokio įstatymo galima uždaryti visas aukštąsias: kam mokytis [...]	-1.848

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 33 lentelėje 2 priede.

prieštaraudami teiginyje prognozuojamai pasekmei: „*Tai jeigu piktnaudžiautų, tai belieka tik diktatūrą įsivest – tada bus ideali tvarka ir niekas tikrai nebepiktnaudžiaus* [piktai]“, informantas nr. 19 apie 16 teiginį; „*Na, jeigu bus tvarka, tai ir nepiktnaudžiaus. Jeigu sugebės, aišku. Tai tada nēr išvis ko valdžion eit, jeigu nesugebi padaryt tvarkos. Tai kam tada eit, kam tą mokesčių inspekciją tada išlaikom?*“, informantas 9 apie 16 teiginį; „*...manau, kad noro mokytis visada bus. Visada bus žmonių, kurie nepaisant visokių situacijų norės mokytis aukštojoj. Na ir kad dėl to tikrai nereikės*

8 lentelė. A faktoriaus – socialinio solidarumo – anti-pasiekimų teisingumo perspektyvos – išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
27. Tiesiog nepadoru yra mirti turtingam.	0	0.22*
17. Nėra reikalo įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą - geriau surinkti dabar esančius mokesčius ir biudžete lėšų užteks	-1	-0.21
5. Gaunantiems didelės pajamas, visų šių lėšų pragyvenimui nereikia, jos panaudojamos gal ne tokiems reikalingiems ar net nešvariems tikslams	-1	-0.61*
16. Neapsimoka įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą - vis tiek Lietuvoje žmonės piktnaudžiautų: slėptų pajamas, nemokėtų tiek, kiek priklauso	-3	-1.47*
20. Po tokio įstatymo galima uždaryti visas aukštąsias: kam mokytis ir kažko siekti, jei geriau būti tinginčiu „runkeliu“, kurį išlaikys vienas kitas likęs protingas (jeigu jį dar bus galima taip pavadint). Tokiu būdu skatinami vokeliai, tingėjimas, žlugdomas išsilavinimas	-4	-1.85*

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame A faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

universiteto uždaryti“, informantė nr. 14 apie 20 teiginių). Reikšmingai faktorių A iš kitų faktorių išskiriančių teiginių lentelėje (8 lentelė) taip pat matyti, jog šis faktorius bendrame kontekste iš esmės yra apibrėžiamas per savo neigiamą polių – aukšto anti-prioriteto (pačios kraštutiniausios -3, -4 reikšmės Q rinkinio lentelėje) teikimą 20 ir 16 teiginiams („Po tokio įstatymo galima uždaryti visas aukštąsias: kam mokytis ir kažko siekti, jei geriau būti tinginčiu „runkeliu“, kurį išlaikys vienas kitas likęs protingas (jeigu jį dar bus galima taip pavadinti). Tokiu būdu skatinami vokeliai, tingėjimas, žlugdomas išsilavinimas“ bei „Neapsimoka įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą – vis tiek Lietuvoje žmonės piktnaudžiautų: slėptų pajamas, nemokėtų tiek, kiek priklauso“). Tai sudaro pakankamą pagrindą faktorių A įvardinti socialinio solidarumo – racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo perspektyva. Įdomu, jog pastaroji, beje, atsiranda tik apibrėžiant paneigiamus teiginius. Akivaizdu, jog priešdėlis „anti“ čia nebetinka dėl to, jog iš esmės racionaliam politikos pasekmių vertinimui prieštarauti neįmanoma – ši logika „įklampina“ taip, jog ją priėmus ir naudojant (net paneigimui), veliamasi tik į ginčą dėl detalių (sprendimai „pasiteisins“ ar ne), ne dėl jos pačios.

Tačiau mąstant apie tai, kodėl viename išskirtame faktoriuje (C) principinė socialinio teisingumo schema išsamiai prieštarauja ir įtraukia jai principiniame lygmenyje priešingos pasiekimų teisingumo idėjos (vėliau aptariamą faktorius B) paneigimo mechanizmą bei visiškai neatsižvelgia į racionalius politikos efektyvumo vertinimus, o kitame faktoriuje (A), priešingai, šalia principinės socialinio teisingumo nuostatos puikiai veikia racionalių pasekmių paneigimo mechanizmas, į akis krenta keletas detalių. Visų pirma, praktiškai visi interviuojamieji (13-ka iš 14-kos), pakliuvę į A bei C faktorius, pasisakė „už“ progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimą (tam prieštaravo tik informantė nr. 14, kaip jau minėta, preferuojamą socialinį solidarumą mačiusi per kiek kitą – labdaringos veiklos prizmę). Tačiau tarpusavyje jie pasiskirsto pagal nuostatos stiprumą: „visiškai už“ tarifo įvedimą pasisakantieji pakliuvo į C faktorių, „labiau už“ – į A. Taigi matyti, jog šie du faktoriai skiriasi ir nuostatos stiprumu: nuostatą grindžiant ir

argumentuojant principiniame lygmenyje (per socialinio solidarumo-anti-pasiekimų teisingumo schemą), susiformuojama stipresnė, kategoriškesnė nuostata. Įdarbinant socialinio solidarumo-racionalaus politikos pasekmių vertinimo schemą susiformuojama nuostata – ne tokia stipri. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad šiuo atveju, grindžiant nepriimtinausius teiginius, perimami kitokio pobūdžio loginiai argumentai (lyg nustatant labiausiai nepriimtinius teiginius tų pačių principinių argumentų, kurie padėjo apsispręsti dėl priimtinausių argumentų, jau nebepakaktų: tai, kam pritariama – aišku, tačiau kam labiausiai prieštaraujama – nustatoma jau nebe veidrodiniu būdu tą patį principą pritaikius, o pasiduodant kitų teiginių logikai, ginčijantis jau kitoje diskusijoje). Taigi visa tai savo ruožtu galėtų preziumuoti silpniau principiniame lygmenyje išplėtotą (mažiau informacijos suprasti, interpretuoti, „apdirbti“ leidžiančią) schemą.

Pažvelgus į šiam socialinio solidarumo – racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemos faktoriui priskiriamų rinkinių rūšiuotojus, matyti, jog jie iš kitų rūšiuotojų grupių išsiskiria tuo, jog beveik visi yra tikintys ir aktyviai praktikuojantys katalikai (4 iš 5-ių informantų). Galbūt tai ir nenuostabu, atsižvelgiant į aukščiausiai šiame rinkinyje įvertintą teiginį, galimai įtraukiantį ir katalikiškosios minties reprezentavimą („reikia padėti savo artimui“, 25 teiginys). Kita vertus, ši informantų charakteristika kol kas nepadeda aiškiau apspręsti, kodėl būtent jie labiau linkę kalbėdami apie progresinius mokesčius ir savo pritarimą jiems taikyti socialinio solidarumo schemą, tačiau papildyti ją racionalaus pasekmių vertinimo schema politikos „priešininkų“ argumentų neigime). Pagal kitas charakteristikas – amžių, lytį, gyvenamąją vietą, užsiėmimą ar pajamas – šie informantai neišsiskiria. Galbūt tik nėra tokie aktyvūs visuomeniniame – politiniame gyvenime (daugumos politinis dalyvavimas apsiriboja balsavimu), beveik visi ne itin intensyviai, bet domisi politika, save ideologiniame lauke pozicionuoja toli dešinėje (9-10 pozicijos iš 10, kur 10 reiškia „dešiniąsias“, o 1 – „kairiąsias“ pažiūras) ir linkę balsuoti už TS-LKD ar net laiko šią partiją sava.

Trečiasis, jau šiek tiek pradėtas aptarti faktorius B, paaiškina 12 proc. reikšmių sklaidos, jį sudaro 4 Q rinkiniai. Jo „idealusis“ rinkinys pateikiamas 9 lentelėje. Kaip jau užsiminta, šis faktorius – faktoriaus C priešingybė: tą patvirtina ir jų tarpusavio neigiama koreliacija (-0,23). Detaliau pažvelgus į šį faktorių apibrėžiančiuosius teiginius, matyti, jog teigiamajame poliuje itin stipriai sulimpa pasiekimų teisingumo schemą dengiantys teiginiai (9, 3, 19, 2). Neigiamame poliuje – atskirai niekur nebereprezentuojamą lygybę remto teisingumo schemą nurodantis teiginys (27) bei net penki iš eilės socialinio solidarumo schemas teiginiai (5, 30, 15, 14, 21). Atsižvelgiant į priešpaskutinėje pastraipoje plėtotą diskusiją pažymėtina, kad šiuo atveju racionalų politikos efektyvumo vertinimą, kaip būdą susiformuoti nuostatą, suponuojantys teiginiai – visiškai neaktualūs (jie išsidėsto vidurinėse, mažiau reikšmingose informantų rinkinių bei „idealių“ rinkinio pozicijose).

Iliustruojant B faktoriaus naratyvą interviu citatomis, galima atkreipti dėmesį ir į keletą už teiginių sugrupavimo slypinčių niuansų. Tiesa, už pirmųjų, labiausiai nuomonę atspindinčių, teiginių tokių atspalvių yra mažiau – čia tiesiog beveik pažodžiui, su dideliu įsitikinimu ir dažnai pasikartojant išsakomos „nusipelnymo“, įdėtų pastangų atlyginimo idėjos. Pavyzdžiui: „*Na, ta prasme, kaip sako: pats savo laimės kalvis. <...> Na, kiekvienas turėtų stengtis pats pasiekti, o ne kad gautų ant lėkštutės. Na, ta prasme, vis tiek dirbi ten, nebūtinai milijonus ten uždirbt, bet jeigu stengiesi, tai, manau, gauni savo atlygį.*“, „*Be abejo, jeigu aš uždirbu daugiau, tai yra mano nuopelnas. Aš mokiausi, aš mokėjau už mokslus, mes visi mokėjom. Aš galėjau nieko nedaryt, sėdėt darbo biržoj ir būt po šiai dienai. Ką ir dariau pačioj pradžioj, kol susigriebiau ir pradėjau mokytis. Ir ėjau, ieškojau darbo, tai tikrai mano nuopelnas: ėjau pati per įmones, domėjausi, ieškojau, ir vis dėlto radau ir pritapau. Tai tikrai tik mano nuopelnas. Man valstybė realiai prie viso to, ką šiandieną turiu, neprisidėjo nė kuo. Gyvenu be pašalpų*“ (informantai 6 ir 17 apie 9-tą teiginį). Atitinkamai ir progresiniuose mokesčiuose, pastariesiems niveliuojant „nusipelnytą atlyginimą už

9 lentelė. „Idealusis“ B faktoriaus Q rinkinys. Pasiekimų teisingumo – anti-socialinio solidarumo perspektyva, faktorių dengiama schema

Faktoriaus reikšmė - B Faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
9	Jeį gauni didesnę darbą ir didesnę atlyginimą - tai tavo [...]	2.431
3	Didesnę atlygį gauna žmonės, kurie įgyja aukštesnę išsilavinimą [...]	1.728
19	Nesuprantu, kodėl rizikuojantis, savo verslą vystantis žmogus [...]	1.603
2	Daugiau uždirbantieji ir taip daugiau mokesčių valstybei [...]	1.418
16	Neapsimoka įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą [...]	1.103
24	Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas skatintų ne [...]	0.994
1	Daugiau naudos būtų galima gauti įvedus ne progresinio [...]	0.758
8	Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą, nebeapsimokės [...]	0.481
18	Nesuprantu, kam tiems „varguoliams“ mokėti - juk vis tiek [...]	0.446
17	Nėra reikalo įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio [...]	0.430
20	Po tokio įstatymo galima uždaryti visas aukštąsias: kam mokytis [...]	0.421
4	Finansiškai patenkinus savo poreikius, yra teisinga padėti [...]	0.217
22	Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas - tai "pavydo" [...]	0.130
25	Sutinku su nuomone, kad reikia padėti savo artimui [...]	-0.097
13	Lietuvai nebūtų naudingas progresinio pajamų mokesčio tarifo [...]	-0.111
6	Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą turtingieji labai [...]	-0.146
23	Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas naudingas tik [...]	-0.207
26	Svarbu atsižvelgti, kad progresinis gyventojų pajamų [...]	-0.259
29	Uždirbantiems daugiau yra lengviau atiduoti didesnę mokesčių [...]	-0.298
31	Žmonės prieš progresinius mokesčius pasisako iš godumo [...]	-0.335
12	Kiekvieną mokesstinę naštą turėtų slėgti vienodai skaudžiai.	-0.441
7	Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą, dalis žmonių būtų [...]	-0.493
28	Turint galvoje, kad nemaža dalis Lietuvos gyventojų yra ties [...]	-0.630
11	Jeį manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų [...]	-0.758
10	Jeį manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų [...]	-0.825

21	Priešinimasis progresiniam pajamų mokesčio tarifui [...]	-0.845
14	Manau, teisinga, jei dalis nuo mano didesnio atlyginimo [...]	-0.935
15	Mažesnes pajamas gaunantys žmonės ir taip susiduria su [...]	-1.030
30	Visuomenė turėtų pasidalinti atsakomybę pagal tai, kaip [...]	-1.175
5	Gaunantiems dideles pajamas, visų šių lėšų pragyvenimui nereikia [...]	-1.677
27	Tiesiog nepadoru yra mirti turtingam.	-1.897

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 33 lentelėje 2 priede.

pastangas“, skatinant nesistengiančiuosius, įžvelgiama neteisybė: „*Tai ta prasme, jo, nesqmonė, kad visi lygūs. Tipo, kad mokaisi, užsidirbi ir tau paskui nuima. O kas nors nieko nesimoko, o gauna taip pat*“ (informantas nr. 6 apie 3-ią teiginį), „*Tiems, kurie mažiau uždirba... Tai prie ko čia jiems mokėt, neaišku. Jeigu ten tikrai sąžiningai dirba, tai na gal tada... Bet jeigu ten nenori dirbt, tai. Kodėl aš jam turiu mokėt, jeigu... Jeigu aš čia dirbu, vargstu, o kitas sėdi ten kažkur. Patenkintas ilsis.*“ (informantas nr. 16 apie 30-tą teiginį), „...*kad ir daug pavyzdžių realiam gyvenime, kai matai, kad žmogus visiškai nieko nesistengia daryt. Tai kodėl jis tada turėtų gaut iš to, kuris stengiasi. Kai gali taip pat vienodai stengtis ir ten turėt galbūt ne ką mažiau*“ (informantas nr. 6 apie 19-tą teiginį). Toks neteisybės pajautimas galiausiai formuoja nuostatą „*Aij, aš nieko neduočiau čia. Tegul užsidirba*“ (informantė 4 apie 14-tą teiginį). Ir pasiūloma: „*Turėtų tie, kurie uždirba mažiau, stengtis uždirbti daugiau. O tai reiškia kelti kvalifikaciją, kurti verslą galbūt, tobulėti kažkaip, kad kabintis. Tegul dirba per tris darbus galiausiai*“, „*Nors ir tai, na velnias, argi 50-60 metų žmogus, negalėtų dar pasitobulinęs, palankęs kursus negalėtų kažką padirbėti... Tai aš manau, kad jiems reikėtų paskatinimo kitokio, o ne finansinio. Kaip yra sakoma, duot meškerę, o ne žuvį reikia.*“ (informantė nr. 17 apie 30-tą teiginį ir bendrą poziciją). Tiesa, reiktų pastebėti, kad tokia argumentacija nereiškia, kad išsižadama pagalbos labai nepalankioje situacijoje esantiems. Bet ji teiktina per savanorišką apsisprendimą („*tai galima, na, tiesiog savo geraširdiškumo vedamam*“, informantas nr. 6 apie 4-tą teiginį), ir suprantama jau kaip geranoriškumas, o ne pareiga (kaip, pavyzdžiui, faktoriuje C, socialinio solidarumo – anti pasiekimų teisingumo perspektyvoje). Galiausiai tokiai pagalbai ieškotina su mokesčiais ir valstybės perskirstymu nesusijusių būdų („...*aš su šituo sutinku – reik daryt labdaringą veiklą. Na, arba kitaip ten padėt, ne pinigais*“, „*pagelbėti, bet nebūtinai mokesčiais tais*“, „*[daugiau uždirbantieji turėtų padėti tiems, kurie uždirba mažiau, bet] kad iš turtingųjų paimti, nebūtinai tą įstatymą įvest. Ta prasme, gali būt gal kažkokios kitokios priemonės*“, informantas nr. 6 apie 4-tą, 15 ir 30-tą teiginius), tačiau ne tik (ar ne tiek) dėl nepasitikėjimo valstybės

galimybėmis perskirstyti („*Supranti, nes nėra pasitikėjimo, kaip bus atiduodama kitiems. Tai gerai, jei valdantieji taip skirstys protingai lėšas, bet o jei kaip mes dabar turim tos patirties...*“, informantė nr. 17 apie 29-tą teiginį), bet ir dėl noro atpažinti „tikrai nusipelnčius pagalbos“ („*Geriau aš pats atiduosiu, kam norėsiu*“, informantas nr. 6 apie 14-tą teiginį; „*Bet aš tikrai norėčiau, manyčiau, kad suma, kurią aš atiduodu, sakykim, tiem silpniau gyvenantiems, tai aš tikrai norėčiau žinot, į kurią pusę jinais yra investuojama. Į kurį sektorių yra atiduodama*“, informantė nr. 17; „*Na taip, galima remt, kaip aš suprantu, tuos, kurie, na kaip, prasčiau finansiškai gyvena. Bet kai kurie tai ir nesistengia gerai gyvent. Pašalpas gauna ir jie gyvena iš... Ir jie nieieško darbo. Kiek žinau, pažįstu. Jie tingi dirbt bet koku atveju*“, informantas nr. 16 apie 4-tą teiginį).

27-tasis teiginys, kaip viena iš „neišsipildžiusios“ lygybe remto teisingumo schemos apibrėžčių bei paaiškėjusi logiška pasiekimų teisingumo argumentacijos tąsa, turėtų būti aptariamas kiek detaliau. Įdomu, jog B faktoriuje kontraversiškas 27 teiginys vieninteliame (iš visų trijų bendrų (*shared*) perspektyvų²⁵¹) buvo svarbus: vienareikšmiškai užėmė kraštutinę, vadinasi, aktualią, poziciją - „minusinį“ polių. Galbūt tokį stiprų vienbalsį ir pasipriešinimą galima paaiškinti tuo, jog priešingai nei kituose faktoriuose, šiame neegzistavo visuomeninio įsipareigojimo dalintis samprata – vadinasi, informantai neturėjo pagrindo jausti net menkiausią nesmagumą ar abejonę dėl nepritarimo teiginiui (kituose faktoriuose teiginys atsidūrė arba pilkojoje „net tos diskusijos“ teiginių zonoje (A), arba ne tokioje kraštutinėje pozicijoje): „*Kaip čia nepadoru mirti turtingam. Tai dėl ko nepadoru? Jeigu sąžiningai... Jeigu pavogęs, tai gal, jeigu nešvariai.*“ (informantas nr. 16), „*Na, čia nesąmonė*“ (informantas nr. 6), „*Man tai labai padoru [pabrėžia] numirti turtingai*“ (informantė nr. 17), „*Bet ir sveikam nepadoru mirt [juokiasi]. <...>*

²⁵¹ Dėl teiginio kontraversiškumo žvelgta tik į šį bruožą „nuslopinančius“ ir pozicijas išgryninančius bendrus, „kolektyvinius“ tyrimo metu išryškėjusius rinkinius. Ketvirtojo D faktoriaus išskirtinumas aptariamas šiek tiek vėliau.

Tai aišku. Nesutinku. Nes tai kuo turtingesnis, tuo gražiau palaidos“
(informantė nr. 4).

Taigi B rinkinyje atsiskleidžia nuostatas formuojanti pasiekimų – anti-socialinio solidarumo schema, dar kartą patvirtinanti, jog už dviejų teisingumo sampratų glūdinčios argumentacinės logikos tikrai yra viena kitos veidrodiniai atspindžiai. Peržvelgus teiginius, reikšmingai išskiriančius faktorių nuo kitų (žr. 10 lentelę), matyti, jog statistiškai reikšmingiausi labiausiai atspindintys ar labiausiai nuomonės neatspindintys teiginiai (9, 3, 19, 2 bei 15 ir 30) vėlgi, tiesiogiai referuoja į pasiekimų teisingumo arba socialinio solidarumo sąvokas bei smarkiai išskiria šią schemą taikančiuosius iš kitų informantų.

10 lentelė. B faktoriaus – pasiekimų-anti socialinio solidarumo perspektyvos – išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
9. Jei gauni didesnę darbą ir didesnę atlyginimą - tai tavo nuopelnas. Kiekvienas žmogus gerovę sau kuriasi pats	4	2.43*
3. Didesnę atlygį gauna žmonės, kurie įgyja aukštesnę išsilavinimą arba turi daugiau atsakomybių darbe ir būtų nesąžininga, jei mokestis suvienodintų visų algas	3	1.73*
19. Nesuprantu, kodėl rizikuojantis, savo verslą vystantis žmogus pusę savo uždirbamos sumos turėtų atiduoti veltėdžiaujuantiems	3	1.60
2. Daugiau uždirbantieji ir taip daugiau mokesčių valstybei sumoka. Tiek, kiek patys vėliau iš biudžeto neišnaudoja, tad jie jau padengia išlaidas kažkam kitam	3	1.42*
1. Daugiau naudos būtų galima gauti įvedus ne progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifą, o kitus mokesčius	2	0.76
8. Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą, nebeapsimokės kelti kvalifikacijos: kam tobulėti, jei gaunamas uždarbis nedidės?	2	0.48*
17. Nėra reikalo įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą - geriau surinkti dabar esančius mokesčius ir biudžete lėšų užteks	1	0.43
15. Mažesnes pajamas gaunantys žmonės ir taip susiduria su dideliais sunkumais, patiria daug išlaidų. Tuo tarpu didesnes pajamas gaunantieji šiuo metu tikrai galėtų pagelbėti	-3	-1.03*

30. Visuomenė turėtų pasidalinti atsakomybę pagal tai, kaip jie tai gali daryti: daugiau uždirbantieji turėtų padėti tiems, kurie uždirba mažiau	-3	-1.18*
--	----	--------

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame B faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

Šią faktoriaus B apibrėžiamą schemą tyrime taikę 4 interviuojamieji tarpusavyje panašūs tik tuo, jog yra šiek tiek pasyvesni visuomeniniame ir politiniame gyvenime. Lytis, amžius, gyvenamoji vieta ar pajamos, galų gale – net preferuojamos politinės jėgos, politinis išprusimas jų tarpusavyje nesieja (panašumą galima išvelgti nebent tarp daugumos nuosaikumo saviidentifikuojant savo pažiūras „kairės-dešinės“ skalėje)²⁵². Tokių skirtingų grupės charakteristikų atsitiktinumo tikimybę mažintų dar ir tai, kad pasiekimų teisingumo schemą pirmajame tyrimo etape taikę informantai taip pat ryškių tarpusavio panašumų, leidžiančių juos priskirti tai pačiai sociodemografinėi grupei, neturėjo. Taigi panašu, kad tokia mąstymo logika paplitusi tarp įvairių žmonių.

Galiausiai lieka apžvelgti išskirtą ketvirtąjį, D faktorių, į kurį pakliūva vienintelis Q rinkinys, paaiškinantis vis dėlto 8 proc. reikšmių sklaidos. Teoriškai išskirtas vieno Q rinkinio reprezentuojamas faktorius gali reikšti du dalykus: arba unikalų, individualų, į socialinę perspektyvą neperaugantį nuoseklumą, arba tyrimo imtyje nepakankamai reprezentuotą bendresnę struktūrą. Apsidraudžiant šį faktorių derėtų panarstyti atidžiau. Iš karto derėtų pastebėti, kad šį rinkinį pateikusi interviuojamoji labai sunkiai rūšiavo teiginius, niekaip negalėdama apsispręsti, kokia gi vis dėlto yra jos pozicija progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimo Lietuvoje klausimu („...*aš čia tokia esu pasimetus truputį. O Dieve. Nes aš ir tuos, ir tuos suprantu.*“). Galiausiai jos pateiktas ir patvirtintas rinkinys matyti 11 lentelėje.

²⁵² Detaliau žiūrėti 44 lentelę 11 priede.

11 lentelė. „Idealusis“ D faktoriaus Q rinkinys. Racionalaus politikos efektyvumo vertinimo perspektyva, faktorių dengiama schema

Faktoriaus reikšmė - D Faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
17	Nėra reikalo įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą [...]	1.936
11	Jei manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų [...]	1.452
16	Neapsimoka įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą [...]	1.452
26	Svarbu atsižvelgti, kad progresinis gyventojų pajamų [...]	1.452
9	Jeį gauni didesnį darbą ir didesnį atlyginimą - tai tavo [...]	0.968
10	Jeį manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų [...]	0.968
15	Mažesnes pajamas gaunantys žmonės ir taip susiduria [...]	0.968
4	Finansiškai patenkinus savo poreikius, yra teisinga padėti [...]	0.968
6	Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą turtingieji labai [...]	0.484
7	Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą, dalis žmonių būtų [...]	0.484
19	Nesuprantu, kodėl rizikuojujantis, savo verslą vystantis [...]	0.484
25	Sutinku su nuomone, kad reikia padėti savo artimui, kuris [...]	0.484
30	Visuomenė turėtų pasidalinti atsakomybę pagal tai, kaip jie [...]	0.484
3	Didesnį atlygį gauna žmonės, kurie įgyja aukštesnį išsilavinimą [...]	0.000
21	Priešinimasis progresiniam pajamų mokesčio tarifui [...]	0.000
22	Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas - tai "pavydo" [...]	0.000
13	Lietuvai nebūtų naudingas progresinio pajamų mokesčio tarifo [...]	0.000
31	Žmonės prieš progresinius mokesčius pasisako iš godumo [...]	0.000
2	Daugiau uždirbantieji ir taip daugiau mokesčių valstybei [...]	-0.484
20	Po tokio įstatymo galima uždaryti visas aukštąsias: kam mokytis [...]	-0.484
23	Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas naudingas tik [...]	-0.484
1	Daugiau naudos būtų galima gauti įvedus ne progresinio [...]	-0.484
18	Nesuprantu, kam tiems „varguoliams“ mokėti - juk vis tiek [...]	-0.484
24	Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas skatintų ne [...]	-0.968
12	Kiekvieną mokestinę naštą turėtų slėgti vienodai skaudžiai.	-0.968
28	Turint galvoje, kad nemaža dalis Lietuvos gyventojų yra ties [...]	-0.968
14	Manau, teisinga, jei dalis nuo mano didesnio atlyginimo [...]	-0.968

8	Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą, nebeapsimokės [...]	-1.452
29	Uždirbantiems daugiau yra lengviau atiduoti didesnę mokesčių [...]	-1.452
27	Tiesiog nepadoru yra mirti turtingam.	-1.452
5	Gaunantiems dideles pajamas, visų šių lėšų pragyvenimui nereikia [...]	-1.936

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 33 lentelėje 2 priede.

Nepaisant rūšiavimo sunkumų, informantė savo požiūrį labiausiai atspindinčių teiginių visumą galiausiai aiškino pakankamai lengvai, trejetą pagrindinių teiginių (17, 16 ir 11) apjungdama po naudos vertinimo prizme: „*[apie esamų mokesčių surinkimą kaip alternatyvą progresinių mokesčių įvedimui] tai aš manau, kad čia būtų daugiau ir žmogiškumo, ir naudos, jei būtų dirbama ties tuo, kas yra, o ne čia kažką, žinai...*“, „*Manau, kad tai bus labai didelis visuomenės nusistatymas iš tų turtingųjų [prieš progresinių mokesčių įvedimą], ir kad tikrai tai galėtų net turėti žalos valstybei... <...> Tai na tikrai, atsidėtų dalis mokesčių, galvotų, kaip išvengti, užrašytų ant kažkokių artimų asmenų pajamas ir panašiai... Tai čia kažin, kiek tos naudos būtų. Tai kaip ir taip dabar pradėjo atrodyt kažkaip*“. Panašiai, bet kiek iš kitų pusių, šis naudos vertinimo siekis atsiskleidė ir rūšiuojant kitus teiginius: pavyzdžiui, „*Na, iš tikrųjų aš labai norėčiau turėt to konteksto, pažiūrėt, kokiose šalyse jis įvedamas, ar ne, ir kaip pasiteisina, kad galėčiau spręst.*“ (kaip informacijos numanomai „kaštų-naudos“ analizei poreikis). Taip pat, kaip matyti, šalia šios pragmatiškosios prizmės, atsiskleidžia ir savotiškas teisingumo supratimas – kaip politikos įgyvendinimo, tam tikro lūkesčių, taisyklių išpildymo: „*aš pagalvojau, kad tai būtų teisinga, jei iki galo būtų padaroma tai, kas yra, o ne...*“. Įdomu pastebėti ir galimai su ta pačia „kaštų-naudos“ analize individualiame lygmenyje galima susieti, jog informantė atvirai prisipažino progresinio mokesčio tarifo įvedimą vertinanti ir per poveikį asmeniniams finansams: „*Bet ten dar buvo tokie asmeniniai klausimai, kur ką darytum, jei tau būtų taikoma - tai aš nenorėčiau dalintis. Tai aš visai už tokį socialistinį pasidalinimą po lygiai, kai pati žinau, kad nepriklausau, bet kai žinau, kad mane palies, tai kitaip truputį*“. Kadangi apie tokį vertinimą per asmeniškumo prizmę užsimenama pirmąkart, iš karto galima pastebėti, jog interviu metu kiti informantai atskleidė ir galimą kitokį požiūrį – sutikdami su progresinių mokesčių įvedimu jie (nors ir hipotetiškai) sutiko ir su situacija, kurioje asmeniškai reiktų mokėti daugiau: „*Aš pavyzdžiui... Na, kad nuo mano atlyginimo, tai aš sutikčiau. Kad būtų atiduodama [gyvenantiems prasčiau]*“ (informantė nr. 1, priskirta A, socialinio teisingumo-anti pasiekimų teisingumo

perspektyvai), „Pritariu. Jeigu aš normaliai uždirbu, tai kodėl aš negaliu pasidalinti? Galia“ (informantė nr. 12, priskirta C, socialinio solidarumo-anti pasiekimų teisingumo perspektyvai).

Tuo tarpu vientisos, nuoseklios argumentacijos kitu atveju - labiausiai nuomonės neatspindinčių teiginių neigimo - galima pasigesti: kiekvienas teiginys komentuotas paskirai, teiginiuose pateikiamai logikai prieštaraujant vis iš kitų kampų. Pavyzdžiui, 5-tam teiginiui nepritarta, nes „...iš tikrųjų nesutikčiau, kad yra kažkokia minimali suma, kur jau jeigu gauni, tai vadinasi, turi lėšų pragyvenimui ir kad... o labiausiai tai dėl panaudojimo tikslų kažkokių „nereikalingų“. Tai čia absurdiškai. Tai neaišku, kur. Bet čia šiuo atveju tai ir ne tavo reikalas, jeigu žmogus užsidirbo. <...> nereiškia, kad jei žmogus turi daug pinigų, vadinasi, kad tie pinigai nešvarūs ir pasiimam“, su panašiu detalumu kvestionuota ir 8-to teiginio logika, teigiant jog „... man apskritai ta saviugda, savęs tobulinimas yra labai svarbu ir aš to nedarau asmeniškai dėl pinigų, tai aš nemanau, kad dėl uždarbio dydžio tu tobuliesi. <...> dėl savęs tobulėji, dėl tų sąlygų, dėl apskritai gyvenimo kokybės“, sukritikuota ir 27-to teiginio logika, nusistebint, jog „...tarsi... Na, tarsi jau sakyti mano močiutė, kad jeigu jis turtingas, tai jau reiškia, kad jis blogas, kipšas, apgavikas...“ (tiesa, kartu su 5-to teiginio kritika tai lyg ir atspindi bendrą įsitikinimą, jog „savaiame dideli pinigai nėra blogis“), galiausiai paprieštarauta ir 29-to teiginio priežastiniam mechanizmui: „[apie tai, jog uždirbantiems daugiau yra lengviau atiduoti didesnę mokesčių dalį] jiems kaip tik yra sunkiau atiduot, nes jie nori investuoti ir kažkam kitam panaudot, kaip jiems atrodo verta ir panašiai“. Čia svarbu pastebėti, jog neigiant visus šiuos teiginius „neišlipama“ iš kiekvieno jų argumentacijos detalių, neišplėtojama vientisa sava neigimo argumentacija (nuosekliai per tam tikrą prizmę į teiginius nepasižiūrima) ir apskritai nebesusiejama su diskusija progresinių mokesčių įvedimo klausimu.

Matyti, jog visi kaip nuomonę labiausiai atspindintys pasirinkti teiginiai yra priskirtini racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schemai (17, 11, 16, 26 teiginiai). Turint galvoje sunkų Q rūšiavimo – nuostatos

formavimo procesą bei atsižvelgiant į faktorius A ir C lyginant darytą išvadą, galima daryti prielaidą, jog nesant stiprių principinių nuostatų ir neturint aiškios (teisingumo) principais paremtos schemos, racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo griebiamasi kaip galimos išeities. Tiesa, už teiginių, kuriems labiausiai nepritariama, slepiasi jau visų teisingumų – socialinio (5, 29 teiginiai), lygybe remto (jei tokį vis dar išskiriame; 27-tas teiginys) bei pasiekimų (8 teiginys) – schemų užuominos. Čia būtų galima atkreipti dėmesį į nuoseklaus pagrindimo neigiamo poliaus teiginių visumai nebuvimą ir paaiškinti, vėlgi, ne iki galo išplėtotą schema. Toks paaiškinimas būtų visai įtikinantis atsižvelgiant ir į teiginių rūšiavimo aplinkybes. Taigi šiam faktoriui D iš kitų reikšmingai išsiskiriant būtent teiginių grupe, aiškiai nurodančia į naudotąją racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemą (žr. 12 lentelę) bei turint galvoje, jog ankstesnio tyrimo etapo rezultatai leistų tokios klausimui pritaikomos schemos tikėtis, tampa aišku, jog net ir iki galo neišplėtotą minima argumentacija turi potencialo tapti bendra (*shared*) perspektyva, reprezentuojančia pragmatiškąją racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemą. Taigi schema pripažintina, tačiau visgi į ją reprezentuojančio faktoriaus detalesnius niuansus žvelgtina atsargiai – tyrime tokią schemą pritaikius tik vienai informantei (taigi labai išaugant įvairių individualumų įtakai), konkrečių teiginių vieta rinkinyje vertintina su didesne paklaida.

12 lentelė. D faktoriaus – racionalaus politikos efektyvumo vertinimo perspektyvos – išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
17. Nėra reikalo įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą - geriau surinkti dabar esančius mokesčius ir biudžete lėšų užteks	4	1.94*
11. Jei manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų mokesčio tarifas, stengčiausi susitvarkyti taip, kad mokesčių beveik nereiktų mokėti	3	1.45*
26. Svarbu atsižvelgti, kad progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas skatins kapitalo išėjimą iš Lietuvos	3	1.45

10. Jei manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų mokesčio tarifas, emigruočiau	2	0.97*
30. Visuomenė turėtų pasidalinti atsakomybę pagal tai, kaip jie tai gali daryti: daugiau uždirbantieji turėtų padėti tiems, kurie uždirba mažiau	1	0.48

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame D faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

Pirmojo tyrimo etapo metu nepavyko vienareikšmiškai sociodemografinėmis charakteristikomis apibrėžti informantų, taikiusių racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemą - pastebėta tik, kad ji būdinga dirbantiems vyresnio ir vidutinio amžiaus informantams. Q tyrimo dalis tokį platų pastebėjimą patvirtintų, tačiau detalizuoti jį, esant tik vienai Q rinkinį atstovaujančiai informantai, sektųsi sunkiai. Tačiau ši informantė iš visų kitų Q tyrimo imtyje išsiskiria tuo, jog yra vienintelė prisipažinusi, jog visiškai nesidomi politika (tas paaiškintų ir menką politinį išprusimą²⁵³), taip pat - yra santykinai jaunesnė (29-ių), balsavusi dažniausiai už liberalus, bei tyrimo atlikimo metu bepradedanti žavėtis TS-LKD.

Apibendrinant – šiame skyrelyje tiriant Q rinkinius socioekonominės politikos – progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimo Lietuvoje – klausimu, suveikia visos ieškotos pirmojo tyrimo metu rastos kognityvinės schemas, išskyrus lygybe remto teisingumo struktūrą (beje, vienas šiai schemai priskirtas teiginys (12, „Kiekvieną mokestinę našta turėtų slėgti vienodai skaudžiai“) visiškai nediferencijuojamas tarp faktorių (žr. 37 lentelę 7 priede²⁵⁴), o antrasis B faktoriuje vienbalsiai suprantamas kaip savotiškas kritikos taikiny ir „prilipdomas“ prie socialinio teisingumo

²⁵³ Į tris iš penkių standartiškai politinį išprusimą matuojančių klausimų informantė neatsakė arba atsakė neteisingai. Žr. 44 lentelę 11 priede.

²⁵⁴ Ten pat dar galima atkreipti dėmesį ir į visiškai nediferencijuotą 23 teiginį „Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas naudingas tik valdantiesiems, kurie galės daugiau surinktų lėšų iššvaistyti ir pasisavinti“ – šis interneto komentatorių poziciją dažnai atspindintis teiginys Q tyrime pasirodė esantis visiškai vienodai vertinamas – visuose be išimties išskirtuose faktoriuose jam buvo teikiama panaši, didesnę nepritarimą nurodanti reikšmė.

perspektyvą žyminčios teiginių grupės). Randama socialinio solidarumo, pasiekimų teisingumo ir racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schemas. Socialinio solidarumo bei pasiekimų teisingumo schemas pasirodo besančios bipolinės, viena kitos atspindžiai (neigiama koreliacija tarp jas žyminčių faktorių tai patvirtina), tuo tarpu racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schema – ortogonalinė abiejų jų atžvilgiu. Dar svarbiau – analizuojant išskirtus faktorius išryškėja pagrindimai, kodėl racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schemą galima laikyti schema, įdarbinama tais atvejais, kai neturima ir kartotinai nepajėgiama susidaryti tvirtos pozicijos, kai atliepiamos tarpusavyje prieštaraujančios vertybės ir apsispręsti yra itin sunku. Kitaip tariant, ši schema, pasirodo, yra pritaikoma, kai trūksta principinės schemas (D faktorius) arba pastaroji yra pakankamai neišplėtota (A faktorius).

3.2.2.2. KOGNITYVINĖS SCHEMOS SOCIALINĖS-MORALINĖS POLITIKOS KLAUSIMU

Socialinės-moralinės politikos – abortų uždraudimo Lietuvoje – klausimu tarp devyniolikos Q sort interviu metu surinktų teiginių rinkinių faktorinės analizės būdu (taikyta pamatinių komponentų analizė bei Varimax rotacija) išskirti 3 faktoriai (žr. 38 lentelę 8 priede). Juos sudarančios ir skirtingas latentines struktūras nurodančios Q rinkinių grupės kartu paaiškina 69 proc. visos reikšmių sklaidos.

Pirmasis išskirtas faktorius A paaiškina 36 proc. reikšmių sklaidos ir jį sudaro didžiausias kiekis – net 11 – Q rinkinių. Jį apibrėžiantys svarbiausieji teiginiai (žr. 13 lentelę) – „Draudimai naudos neduoda, jais daug pasiekti nepavyksta. Reikalingesnė yra švietėjiška veikla“ (informantai nr. 18 ir 10 apie šį 7 teiginį: „*Seimui gal reiktų ryžtis svarstyt ne abortų uždraudimą, o reiktų svarstyt kokia forma būtų vykdomas tas seksualinis auklėjimas mokyklose. <...> kaip alternatyvą abortų uždraudimui, nes jų tiesiog nebereiktų.*“, „...*labai svarbi yra švietėjiška veikla. Ir kad galbūt ji sumažintų*

tą abortų skaičių. Na tiesiog, ne draudimais, ne prievarta priverst tą daryt, o tiesiog suteikiant kažkokias galimybes, ugdyt atsakomybes, sąmoningumą, na tiesiog“) bei „Toku būdu kištis į privatų gyvenimą vis vien nepavyks - uždraudus abortus legaliai, jų padaugės nelegaliai. Vyks nelegalūs, nesaugūs abortai. Moterys vyks jų darytis į užsienį“ (informantas nr. 6 apie šį 26 teiginį: „*Na kaip, tai čia kaip visada – draudimas nebūtinai yra sprendimas“*). Šie svarbūs ir kartu reikšmingai faktorių iš kitų išskiriantieji (žr. 14 lentelę) teiginiai suponuoja pragmatišką požiūrį ir už jo slypinčią racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemą, pirmiausia pasireiškiančią per alternatyvių, „naudingesnių“ sprendimų ieškojimą (pvz., šviečiant, kuriant paramos institutus ir pan.). Tiesa, tai nereiškia, kad moralinių, dorovinių įsitikinimų neturima – jie yra, tik laikomi ne tokiais svarbiais ir sprendžiant kiek pastumiami į šoną. Tikėtina, jog pragmatiškumas taip pat pasirenkamas kaip išeitis moralinių principų kolizijoje: pavyzdžiui, „... *na, nežinau, kažkaip. Na, aš nepateisinu abortų, bet ir draudimas kažkaip, aš manau, nieko neišspręstų, dėl to aš taip sakau. Bet aš manau, kad kiekvienas turi teisę apsispręst, ar ten darytis abortą, ar ne. Bet koku atveju, tai yra labai blogai.*“ (informantė nr. 7). „Idealiajame“ šio faktoriaus A rinkinyje taip pat gana aukštai įvertintos individualizmo, kaip jis suprantamas tradiciniame prasme, argumentacijos: „Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo teisingas, kitiems žmonėms. Turėtų būti palikta teisė rinktis“ (informantė nr. 12 apie šį 20 teiginį: „...*negalima primest pasirinkimo. <...> man atrodo, abortas yra negera ir netinkama priemonė, bet tai nereiškia, kad kitiems taip turi būti*“) bei „Tai žmogaus, o ne valstybės sprendimas ir žmogus turi teisę pasirinkti“ (informantas nr. 18 apie šį 24 teiginį: „*Va čia irgi, aš manyčiau, kad, na, į šeimos santykius valstybė turėtų kuo mažiau kištis.*“). Tiesa, reiktų atkreipti dėmesį, jog ir šis teiginys bendram kontekste taip pat suinterpretuojamas per faktoriaus informantams būdingą prizmę, išryškinant alternatyvius, geresnius įstatyminius būdus, pirmiausia – švietimą. Pavyzdžiui, informantės nr. 8 citata apie 24 teiginį: „...*kaip pasakyt. Ne valstybės sprendimas, bet tai būtų*

13 lentelė. „Idealusis“ A faktoriaus Q rinkinys. Racionalaus politikos efektyvumo vertinimo perspektyva, faktorių dengianti schema

Faktoriaus reikšmė – A faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
7	Draudimai naudoti neduoda, jais daug pasiekti nepavyksta. [...]	1.815
26	Tokiu būdu kištis į privatų gyvenimą vis vien nepavyks [...]	1.731
20	Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo teisingas [...]	1.307
24	Tai žmogaus, o ne valstybės sprendimas ir žmogus turi teisę [...]	1.195
27	Uždraudus abortus teks prisiimti atsakomybę už nelegalių [...]	1.043
19	Moteris šalyje, kurioje nepaisoma jos asmeninio apsisprendimo [...]	0.858
31	Žmogus turi laisvę rinktis, tačiau nėra pateisinama dėl savo [...]	0.763
11	Jei nenori vaiko, nepradėk jo. Jei pradėjai – augink. [...]	0.719
15	Kiekviena moteris turi teisę apsispręsti gimdyti ar ne [...]	0.653
29	Žmogaus pasirinkimo laisvė ir teisė negali būti ribojama [...]	0.570
12	Jei reiktų, daryčiausi abortą ar jam pritarčiau – niekas [...]	0.560
9	Gyvenime žmonėms visko nutinka – jei kas, tėvai turi teisę [...]	0.462
10	Jei gimusi gyvybė nesugebėtų normaliai vystytis ir gyventi [...]	0.414
16	Kiekvienas turi teisę į gyvybę. O abortas – tai kai vienas [...]	0.356
6	Daugelis šeimų negali išlaikyti vaiko, patenkinti jo poreikius [...]	0.311
14	Kad ir kas moteriai atsitinka, ji turi prisiimti atsakomybę.	0.276
28	Visi gyvena kažkieno sąskaita – kažkas turi mirti, kad kitas [...]	-0.098
17	Kol vaikas moters viduje, jis yra tos moters. Ir ji turi teisę [...]	-0.179
13	Jei žmogus žino, kad tikrai vaiko neaugins, tai nėra priežasties [...]	-0.196
30	Žmogus neturėtų kištis į tam tikrą gamtos paslaptį – gimimą.	-0.256
21	Nepageidauti ir nemylimi vaikai retai užauga dorais žmonėmis [...]	-0.476
3	Abortas – tai žudymas to, kuriam Dievas jau atkėlė vartelius [...]	-0.523
5	Būtų teisinga, jei abortai būtų uždrausti. Jei tėvai nesubrendę [...]	-0.651
18	Lietuvoje turi būti legaliai uždrausta mamoms žudyti nuosavus [...]	-1.021
4	Abortų draudimas yra dėmesio vertas būdas skatinti gimstamumą [...]	-1.028
23	Svarbu atsižvelgti, kad gyvybės naikinimas embriono pavidalu [...]	-1.109
1	Abortai jokiais atvejais negali būti pateisinami.	-1.214

2	Abortai turėtų būti draudžiami, kadangi tauta nuolat mažėja [...]	-1.236
25	Tie, kurie balsuos už šį įstatymą, bus palaiminti ir Dievas [...]	-1.607
8	Esu katalikas/-ė ir negaliu kitokios nuomonės turėt, negu [...]	-1.693
22	Sutikčiau, kad abortai būtų uždrausti, nes Lietuva yra [...]	-1.745

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 34 lentelėje 2 priede.

valstybės interesas, na, ta prasme, žiūrėt, kad abortų būtų mažiau, kad būtų prevencijos.“ Taigi, nors pirmiausia rinkinį apibrėžia racionalaus politikos efektyvumo vertinimo perspektyva, matyti ir jos „sugyvenimas“ su principiniais individualizmo argumentais.

14 lentelė. A faktoriaus – racionalaus politikos efektyvumo vertinimo perspektyvos – išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
7. Draudimai naudos neduoda, jais daug pasiekti nepavyksta. Reikalingesnė yra švietėjiška veikla	4	1.82*
26. Tokiu būdu kištis į privatų gyvenimą vis vien nepavyks - uždraudus abortus legaliai, jų padaugės nelegaliai. Vyks nelegalūs, nesaugūs abortai. Moterys vyks jų darytis į užsienį	3	1.73*
20. Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo teisingas, kitiems žmonėms. Turėtų būti palikta teisė rinktis	3	1.31*
27. Uždraudus abortus teks prisiimti atsakomybę už nelegalių abortų metu mirusių moterų gyvybes	2	1.04
11. Jei nenori vaiko, nepradėk jo. Jei pradėjai - augink. Vaikus žudyti pirmiausia draudžia prigimtinė meilė gyvybei	2	0.72*
<i>(vidurio (neutralias) pozicijas reikšmingai apibrėžiantys teiginiai)</i>		
23. Svarbu atsižvelgti, kad gyvybės naikinimas embriono pavidalu nusižengia katalikiškoms normoms	-2	-1.11*
2. Abortai turėtų būti draudžiami, kadangi tauta nuolat mažėja, o mums reikia prieaugio	-3	-1.24*
8. Esu katalikas/-ė ir negaliu kitokios nuomonės turėt, negu katalikų Bažnyčia skelbia	-3	-1.69*
22. Sutikčiau, kad abortai būtų uždrausti, nes Lietuva yra katalikiška šalis, o katalikiškoje šalyje tokie dalykai nėra priimtini	-4	-1.75*

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame A faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

Tuo tarpu į priešingą, neigiamą faktorių sudarančių rinkinių polių gana vienprasmė sukrenta religinės pasaulėžiūros/katalikiškosios perspektyvos teiginiai (22, 8, 25; jie – ir statistiškai reikšmingai išskiriantys). Interviu metu tokį pasirinkimą žymėjo nepasitenkinimas šių teiginių

suponuojama argumentacine logika, ypač – autoriteto primetimu. „Aš manau, kad ypač **religinės institucijos neturėtų kištis** <...>. Ir vietoj to, kad draustų, jiems galbūt reiktų pereit prie kažkokio tikinčiųjų švietimo. <...> ...jų galimybių rėmuose jie turėtų tą **šviečiamąjį darbą atlikt, o ne sklaidytis pareiškimais apie Dievo bausmę ar malonę. Tai vat.**“ (informantas nr. 18), „Aš manau, kad aš esu katalikė, bet... **Bažnyčia skelbia daug... nesąmonių.**“ (informantė nr. 8 apie 8 teiginį), „Nežinau, nes aš **Bažnyčia nepasitikiu.** <...> Ir viskam čia, kas su Bažnyčia susiję, aš nepritariu. Nes man **ne argumentas, kad „Bažnyčia draudžia“.**“ (informantė nr. 12), „Jo, man pikta, kodėl kišasi [Bažnyčia].“ (informantė nr. 13). Neigiant šiuos kraštutiniame kontinuume krašte atsidūrusius teiginius, vadovaujamosi ir ta pačia racionalia politikos efektyvumo vertinimo logika: neapsimoka autoritetingai drausti - vis tiek nepavyks, tad geriau rinktis kitas išeitis (pvz., „Na tai **nelegaliai darytusi tuos abortus. Ir, aš manau, daugiau vaikų tikrai negimtų. Arba gimtų, bet ta prasme, kas iš to – paliktų juos ar panašiai**“, informantė nr. 7 apie 2 teiginį). Taigi galiausiai galima daryt išvadą, jog šioje A faktoriaus žymimoje perspektyvoje tiek teiginiai, kuriems pritariama, tiek teiginiai, kurie neigiami, atrenkami vadovaujantis ta pačia racionalaus politikos efektyvumo vertinimo logika, racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schema.

Žvelgiant į sociodemografines charakteristikas, galima matyti, jog į rinkinį pakliuvo visi jaunesni interviuojamieji (iki 30 m.), dėsningai - netikintys, tikintys, bet nepraktikuojantys katalikai ar išpažįstantieji individualius tikėjimus: „Absoliutą“, „mišrų budizmo-krikščionybės dvasingumą“ ir pan. Bei – visų partijų, išskyrus TS-LKD rinkėjai (su pusine išimtimi – tai yra, išskyrus vieną iš šių faktorių pakliuvusiąją interviuojamąją, kuriai kaip tik pradeda labiau patikti nebe liberalai, bet TS). Taip pat visi iš šių faktorių pakliuvusiųjų rinkinių rūšiuotojai, išskyrus vieną neapsisprendusįjį, pasisakė prieš abortų draudimą. Ir nors nuostatų stiprumas tarpusavyje plačiai varijavo, galima pastebėti, jog nuosekliau racionalaus efektyvumo vertinimo teiginiais (rečiau papildant juos „sugyvenančiais“ individualistiniais) kraštutinėse pozicijose savo požiūrį grindusieji rečiau *visiškai* prieštaravo

abortų uždraudimui. Tai gana dėsningai patvirtina ir praplečia aptariant ekonominės politikos klausimą darytas išvadas apie racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schemą - silpnesnę jos galią formuoti stiprias nuostatas.

Išskirtasis B faktorius paaiškina 22 proc. reikšmių sklaidos, yra sudaromas penkių informantų. Jį apibrėžia ir iš kitų faktorių pirmiausia išskiria (žiūrėti 15 ir 16 lenteles) tokie itin relevantiškais vertinti teiginiai kaip „Jei nenori vaiko, nepradėk jo. Jei pradėjai - augink. Vaikus žudyti pirmiausia draudžia prigimtinė meilė gyvybei“ (informantai nr. 19 ir 1 apie šį 11 teiginį: „Teisingai [užtikrintai]“, „Taip aš ir manau.“), „Kiekvienas turi teisę į gyvybę. O abortas – tai kai vienas atima gyvybę iš kito. Ir taip, kaip netoleruojame suaugusiųjų žudymo, turime netoleruoti ir abortų“ (informantė nr. 14 apie šį 16 teiginį: „Vienareikšmiškai. Na, negali būt diskusijų, man atrodo.“) bei „Lietuvoje turi būti legaliai uždrausta mamoms žudyti nuosavus vaikus, o medikams suteikta proga atsisakyti žudiko darbo“ (informantai nr. 1 ir 19 apie šį 18 teiginį: „Negali žudyti nuosavus vaikus“, „Na taip, uždrauskim“). Kaip matyti, informantai šiuos teiginius reitingavo kaip sau svarbiausius net detaliau jų neaiškindami, kaip savotiškas aksiomas, preziumuodami, jog vien formuluočiais viskas jau pakankamai aiškiai pasakyta. Šiuo atveju perspektyva – teisės į gyvybę gynimo, atsakomybės prisiėmimo - labiau atsiskleidžia, plėtojasi rūšiuojant nuomonės neatspindinčius teiginius.

Taigi rūšiuojant reikšmingiausias prieštaravimo teiginius (pateikiami tekste žemiau), geriausiai atsiskleidė faktoriuje svarbūs aspektai. Pirmiausia – tas pats gyvybės kaip aukščiausio moralinio kriterijaus vertinimas: pavyzdžiui, „*Tai čia absurdiškas teiginys, negaliu. <...> kaip galima sakyti, kad tas žmogus nėra to vertas, kai jis nėra dar gimęs ar apskritai niekad negims? Absurdas [su pasibjaurėjimu]. Negaliu. Fu, iškart, į -4 galiu dėt, negaliu šito skaityti.*“ (informantas nr. 11 apie 28 teiginį - „Visi gyvena kažkieno sąskaita - kažkas turi mirti, kad kitas gyventų. O uždraudus abortus ypatingai daug paaukojama žmogui, kuris dažniausiai to nėra vertas“). Atitinkamai ir užsimezgosios gyvybės išsaugojimas (beveik besąlygiškai)

15 lentelė. „Idealusis“ B faktoriaus Q rinkinys. Humanizmo – anti-individualizmo perspektyva, faktorių dengianti schema

Faktoriaus reikšmė – B faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
11	Jei nenori vaiko, nepradėk jo. Jei pradėjai - augink. Vaikus [...]	1.602
16	Kiekvienas turi teisę į gyvybę. O abortas - tai kai vienas [...]	1.403
15	Kiekviena moteris turi teisę apsispręsti gimdyti ar ne [...]	1.250
31	Žmogus turi laisvę rinktis, tačiau nėra pateisinama dėl savo [...]	1.233
18	Lietuvoje turi būti legaliai uždrausta mamoms žudyti nuosavus [...]	1.153
5	Būtų teisinga, jei abortai būtų uždrausti. Jei tėvai nesubrendę [...]	1.127
3	Abortas - tai žudymas to, kuriam Dievas jau atkėlė vartelius [...]	1.047
1	Abortai jokiais atvejais negali būti pateisinami.	0.981
8	Esu katalikas/-ė ir negaliu kitokios nuomonės turėt, negu [...]	0.837
30	Žmogus neturėtų kištis į tam tikrą gamtos paslaptį - gimimą.	0.830
22	Sutikčiau, kad abortai būtų uždrausti, nes Lietuva yra katalikiška [...]	0.807
14	Kad ir kas moteriai atsitinka, ji turi prisiimti atsakomybę.	0.456
7	Draudimai naudos neduoda, jais daug pasiekti nepavyksta. [...]	0.449
23	Svarbu atsižvelgti, kad gyvybės naikinimas embriono pavidalu [...]	0.381
26	Tokiu būdu kištis į privatų gyvenimą vis vien nepavyks [...]	-0.073
10	Jei gimusi gyvybė nesugebėtų normaliai vystytis ir gyventi [...]	-0.104
2	Abortai turėtų būti draudžiami, kadangi tauta nuolat mažėja [...]	-0.154
6	Daugelis šeimų negali išlaikyti vaiko, patenkinti jo poreikius [...]	-0.314
25	Tie, kurie balsuos už šį įstatymą, bus palaiminti ir Dievas [...]	-0.392
13	Jei žmogus žino, kad tikrai vaiko neaugins, tai nėra priežasties [...]	-0.411
27	Uždraudus abortus teks prisiimti atsakomybę už nelegalių [...]	-0.593
4	Abortų draudimas yra dėmesio vertas būdas skatinti gimstamumą [...]	-0.685
19	Moteris šalyje, kurioje nepaisoma jos asmeninio apsisprendimo [...]	-0.688
29	Žmogaus pasirinkimo laisvė ir teisė negali būti ribojama [...]	-0.801
20	Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo teisingas [...]	-1.030
24	Tai žmogaus, o ne valstybės sprendimas ir žmogus turi teisę [...]	-1.114
12	Jei reiktų, daryčiausi abortą ar jam pritarčiau - niekas [...]	-1.336

9	Gyvenime žmonėms visko nutinka - jei kas, tėvai turi teisę [...]	-1.350
28	Visi gyvena kažkieno sąskaita - kažkas turi mirti, kad kitas [...]	-1.356
17	Kol vaikas moters viduje, jis yra tos moters. Ir ji turi teisę [...]	-1.504
21	Nepageidauti ir nemylimi vaikai retai užauga dorais žmonėmis [...]	-1.650

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 34 lentelėje 2 priede.

suprantamas kaip aukščiausias tikslas: „**Na, kaip tu gali persigalvot? Na. Juk tai yra gyvybė, viskas jau. Basta, tu čia jau neturi kelio atgal. Jeigu esi durnas ir negalvoji laiku, tai čia jau tavo problemos.** [prunkšteli] Tai yra daugybė šeimų, kurios negali susilaukti vaikų – na tai susirask šeimą, kuriai tu galėtum atiduot tą vaiką, bet ne taip, kad taip paėmei ir čia taip va, aš persigalvojau. Man galva mano, žinai, netinka, tai aš va, persigalvojau – nusikirsiu. [juokiasi] Na, kažkaip... <...> **Čia ne ta, vieta, kurioj gali persigalvot. Tai per daug atsakingas žingsnis.**“ (informantė nr. 14 itin emocionaliai apie 9 teiginį - „Gyvenime žmonėms visko nutinka – jei kas, tėvai turi teisę persigalvoti ir nutraukti nėštumą“). Ir kartu šis gyvybės išsaugojimo tikslas nepalieka vietos jokiai pasirinkimo teisei *post factum* kontekste: „**Reikia rinktis prieš, ar nori, ar nenori vaiko. O jau jeigu yra... <...> jau reik gimdyt**“, „Pati formuluotė, kad primesti pasirinkimą, man rodos, **čia ne pasirinkimas [t.y. primetimas] yra, o tam tikrų moralinių normų nurodymas, įtvirtinimas.** Nes... na gerai, teisingumo kažkokie standartai. Nes jei nebūtų jų, tai tada išvis negalėtume net kalbėt apie teisę. Ir „turėtų būti palikta teisė rinktis“ – man išvis, ta „**teisė rinktis**“... Vienintelė teisė rinktis yra nesimylėti. O jeigu jau pasimylėjai, tai žinok, atsakyk už pasekmes. Man atrodo, turi būti atsakingas požiūris į abortus. Ir į patį nėštumą“, „**Apsišikit su savo teise**“ (informantai nr. 9, 11 ir 19 apie 20 teiginį - „Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo teisingas, kitiems žmonėms. Turėtų būti palikta teisė rinktis“). Kaip matyti ir iš priešpaskutinės citatos, įstatyminis abortų reguliavimas suprantamas labiau ne kaip teisės į apsisprendimą pamynimas, o kaip tam tikras visuomenės moralės kelrodis. Įstatyminio reguliavimo kaip visuomenės moralės sergėjimo funkcija išryškėja ir neigiant kitus reikšmingai požiūrio neatspindinčius teiginius: „**Na, nes tas žmogus jau turėjo prieš tai galimybę priimti sprendimą ir apsispręsti. O kai jau yra kita gyvybė, na, ta prasme, trečias asmuo, tai viskas jau. Ir manau, kad yra teisinga, kad valstybėj yra ginama gyvybė, o ne tai skatinamas pasirinkimas neva laisvas apsispręst**“, „**Na, valstybė už žmogų negali spręsti. Turi būt laisvas žmogaus sprendimas, kad jis... Bet valstybė turi sukurti tokias sąlygas, kad jis matytų tai kaip atsakingą veiksmą.**“

(informantai nr. 14 ir 11 apie 24 teiginį: „Tai žmogaus, o ne valstybės sprendimas ir žmogus turi teisę pasirinkti“). Tačiau vėlgi, „visuomenės sąmoningėjimo“ poreikis čia yra pirminis, įstatymas seka tik iš jo: „*Nelabai svarbu, iš tikrųjų. Pati visuomenė turėtų suvokti, kad čia žudymas, ir tiek čia*“ (informantė nr. 14 apie šį 12 teiginį: „Jei reiktų, daryčiausi abortą ar jam pritarčiau – niekas šioje situacijoje negali nurodinėti. Sprendimą dėl aborto priimti turi ne Seimo nariai“). Bendrai paėmus, šiame naratyve prieštaraujama net bet kokioms kitoms abortų draudimo įvedimą kritikuojančioms argumentacijoms (pavyzdžiui, pragmatiškajai), iškeliant vieną vienintelį apibendrinantį abortų draudimo įvedimą pagrindžiantį tikslą - „*Iš žmogiškumo turim draust*“ (informantas nr. 19 apie 4 teiginį).

16 lentelė. B faktoriaus – humanizmo – anti-individualizmo perspektyvos – išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
11. Jei nenori vaiko, nepradėk jo. Jei pradėjai - augink. Vaikus žudyti pirmiausia draudžia prigimtine meile gyvybei	4	1.60*
16. Kiekvienas turi teisę į gyvybę. O abortas - tai kai vienas atima gyvybę iš kito. Ir taip, kaip netoleruojame suaugusiųjų žudymo, turime netoleruoti ir abortų	3	1.40*
18. Lietuvoje turi būti legaliai uždrausta mamoms žudyti nuosavus vaikus, o medikams suteikta proga atsisakyti žudiko darbo	2	1.15*
3. Abortas - tai žudymas to, kuriam Dievas jau atkėlė vartelius. Moterų, kurios nenori tų vartelių atverti, belieka gailėtis - gailėtis dėl to verksmo ir dantų griežimo	2	1.05*
<i>(vidurio (neutralias) pozicijas reikšmingai apibrėžiantys teiginiai)</i>		
20. Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo teisingas, kitiems žmonėms. Turėtų būti palikta teisė rinktis	-2	-1.03*
24. Tai žmogaus, o ne valstybės sprendimas ir žmogus turi teisę pasirinkti	-2	-1.11*
12. Jei reiktų, daryčiausi abortą ar jam pritarčiau - niekas šioje situacijoje negali nurodinėti. Sprendimą dėl aborto priimti turi ne Seimo nariai	-2	-1.34*
9. Gyvenime žmonėms visko nutinka - jei kas, tėvai turi teisę persigalvoti ir nutraukti nėštumą	-3	-1.35*

28. Visi gyvena kažkieno sąskaita - kažkas turi mirti, kad kitas gyventų. O uždraudus abortus ypatingai daug paaukojama žmogui, kuris dažniausiai to nėra vertas	-3	-1.36
21. Nepageidauti ir nemylimi vaikai retai užauga dorais žmonėmis, pritampa visuomenėje. Tad abortai - pateisinami	-4	-1.65

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame B faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

Atkreiptinas dėmesys, jog nors perspektyva žodžiais gerokai plačiau pagrįsta ir išplėta neigiant nuomonės neatspindinčius teiginius, faktorius B gerai išskiriamas tiek pagal teigiamą, tiek pagal neigiamą polių. Visi šie teiginiai nurodo į gerai principiniame lygmenyje išplėtotą schemą, besivadovaujančią pirmiausia humanizmo normomis bei jomis remiantis nuosekliai neigiančią individualizmo perspektyvą.

Į šį humanizmo – anti-individualizmo perspektyvos faktorių papuolančių Q teiginių rūšiuotojai – visi vyresni nei 30-ties (nebėra pačių jauniausiųjų, tačiau kitos amžiaus grupės padengiamos visos), tarp jų santykinai šiek tiek daugiau vyrų, visi – tikintys ir praktikuojantys katalikai (keturi iš penkių vaikšto į Bažnyčią kas savaitę, vienas – kartą per mėnesį), TS-LKD rinkėjai. Taigi jau antrame faktoriuje matyti katalikybės praktikavimo įtaka pasirenkamai schemai atskleidžiant požiūrį į abortų draudimą Lietuvoje. Tiesa, grįžtant prie interviu medžiagos galima pastebėti, jog tokį ryšį geriau būtų laikyti ne priežastiniu, o koreliaciniu: tik du informantų atvirai pripažino „negaliu aš kitokios nuomonės turėt, negu katalikų Bažnyčia skelbia“ ir kaip sau svarbiausiąjį apsisprendžiant identifikavo teiginį „Sutikčiau, kad abortai būtų uždrausti, nes Lietuva yra katalikiška šalis, o katalikiškoje šalyje tokie dalykai nėra priimtini“ (22). Kiti arba savo nuomonę katalikiškosios schemos teiginiais grindė, bet teigė to atsitiktinumą („Na, ne, čia tuo atveju *sutampa nuomonė, bet ne dėl to turėtų būt*. *Sutapt sutampa, bet nebūtinai čia, ne dėl to, kad Bažnyčia, tarkim, taip sako. Jeigu tiki ta gyvybe, tai kitaip čia kažkaip ir negali būt*.“, „*Aš prieš abortus, bet ne todėl*...“, informantė nr. 14 apie 8 teiginių

ir informantas nr. 11 apie 22), arba įtaką kaip tokią neigė išvis („Svarbu atsižvelgt... [į nusižengimą katalikiškoms normoms] **O tai ką, blyn, protestantiškom tai neatitinka?**“, „**Tai o jeigu būčiau žmogus ne katalikas, tai kaip? Teiginys kvailas kažkoks. Jeigu, na kaip. Aš esu, na kaip, laisvas katalikas**“, informantas nr. 19 apie 23 ir 8 teiginius).

Trečiasis, paskutinis išskirtas C faktorius aiškina 11 proc. reikšmių sklaidos, jį sudaro 3 Q rinkiniai. Kaip matyti iš 17 bei 18 lentelių, šią perspektyvą geriausiai reprezentuoja tokie teiginiai kaip „Jei reiktų, daryčiau abortą ar jam pritarčiau – niekas šioje situacijoje negali nurodinėti. Sprendimą dėl aborto priimti turi ne Seimo nariai“ (informantė nr. 5 apie šį 12 teiginį: „**Ir teisingai, kad ne Seimo nariai turi priimti**“) bei „Gyvenime žmonėms visko nutinka – jei kas, tėvai turi teisę persigalvoti ir nutraukti nėštumą“ (informantė nr. 4 apie šį 9 teiginį: „...**tai tikrai – gal jiems iš tikrųjų nesigauna to vaikelio gimdyt. Iš kokių nors ten. Visokių gi situacijų gali būt ar nelaimių kokių. Nes jie jeigu jau pasidarė vaiką, tai jie gal ir pasiruošę gimdyt. Bet jeigu atsitiko kas, jie ar nesuderinami, ar ką... tai gal atsiprašyt Dievo ir nutraukt nėštumą. Na, ne šiaip persigalvot, iš dykumo nutraukt, bet dėl rimtų kokių – nutraukt nėštumą. Gal neturės iš ko maitint – pagalvojo. Gal paleis ubagais, gal skriaus ji... Na va, visokių būna gi kartais.**“). Taigi teigiamame idealiojo Q rinkinio poliuje išryškėja ginamas žmogaus apsisprendimo principas, ir nors „iš dykumo“ nutrauktas abortas nelaikomas pateisinamu, pateisinamų priežasčių sąrašas jau gerokai platesnis nei ankstesniame B faktoriuje (nors ir sunkiai, bet B faktoriaus informantai (ir tai tik kai kurie) pripažino abortų pateisinamumą nebent dėl grėsmės motinos gyvybei - dažniausias pozicijas atspindėtų informantų nr. 19 ir nr. 14 citatos: „...**negali būti [abortai jokiais atvejais] pateisinami ir viskas. O visa kita yra plepalai. Matot, kai pradedi pateisint, kai prasideda pateisinimai, tai kyla iškart klausimas: o kaip su išprievartautom moterim, o kaip su ta moterim, kuri žino, kad vaikas gims su širdies yda ar su Dauno sindromu. Ir tada prasideda visokie o kaip, o kaip, o kaip. O visgi žinome fantastiškų pavyzdžių <...> Be jokios abejonės, tai yra žiaurus iššūkis šeimai, žmogui ir taip toliau - čia nēr kalbos. Bet kurie šį**

*iššūkį priima, tai visgi širdis [jū] susitaurina. Aš žinau tokių pavyzdžių ir iš literatūros, ir iš gyvenimo.“, „Na... Na, galbūt, tarkim, gal. Nežinau, na kai negimdyvinis nėštumas, ar ne. Tai šiais atvejais [būtų pateisinama], kur ten gimdymas grėstų sveikatai, ten kažkas radikaliai, bet tai yra su-u-per reti atvejai...“). Į prižasčių, dėl kurių abortai būtų pateisinami, sąrašą C faktoriuje patenka ir jau informantės nr. 4 citatoje paminėtas tėvų nepasirengimas, nenusiteikimas kartu gyventi, prasta materialinė padėtis, ir kūdikio galimas neįgalumas ar tiesiog ne-meilė būsimam vaikui: „**nes dabar pasversi visus ant vieno pasodint, tai lengva viskas. Bet būna visokių, čia per visur. Jeigu ten gims kažkoks invalidas, aš manau, tai ką aš žinau, kaip sakant. Aišku, ten kažkam negali sakyti, bet man tai atrodo, kad laimingesnis tas žmogus nebūna, kuris visą gyvenimą, na, nei guli, nei juda, nei vaikšto... Kaip parodo televizoriuj... Tai praktiškai nei gyvybė, tik mėsos gabalas. Na, dar kai tik vienas ar kitas [neįgalumas], bet kai jau visai visai tokie... Na, bent man taip atrodo. Na aišku, kitiems gal pakanka. T: O jei, pavyzdžiui, ne ligos atveju, o tiesiog šiaip? Čia taip apie abortus, kai kalbam. Na, čia prieš tai buvo ligos atvejis. I: Na tai irgi būna visokių atvejų: nežino kas tėvas, ir ten visokių kitokių būna. Visko būna. Arba kitas gal ir negimęs vaikas... Ir būna gi išprievartauja tas moteris, ir viską... T: Tai jeigu nemielas tas vaikas, tai geriau ir nebūtų tada jo iš viso? I: Na, tai beveik. Jeigu pati motina nenori. Tai ką aš pasakysiu, dabar – augink tą vaiką. O tu augink. O motinai - jeigu tu jo nenori... Gera moralizuot iš šalies, kad tas vaikas geras-negeras ar ten kas nors. Man iš šono lengva patarti, aš galiu sakyti – augink vaiką, kas čia tau, va. Va, dzin man ten, ar tu ten išprievartauta buvai ar ten ką...“ (informantas nr. 16).***

Paskutinėje informanto citatoje išryškėja ir faktoriaus apibrėžiamai perspektyvai būdingas nesikišimo principas. Apsisprendimas dėl aborto suprantamas kaip motinos ar abiejų tėvų „reikalas“ ir, atsiribojant net nuo savo vidinių įsitikinimų, spręsti paliekama tik jiems (tuo pozicija vėl labai kontrastuoja su faktoriumi B, kuriame, kaip jau aptarta, moralės, gyvybės saugojimas laikomas visos visuomenės reikalu): „Aš nedrausčiau. **Legaliu**

abortų. Aš šiaip, mano tvirta nuomonė, aš palieku apsisprendimo teisę patiems tėvams, motinai pačiai. Kiekvienai reikia pagal galimybes. Juk yra visokių sąlygų, yra visokių situacijų. Ir kiekvienas savo moralines nuostatas galų gale, turi ir tikėjimą, ir viską... Kiekvienas turi elgtis pagal savo. T: Vidinius nusistatymus? I: Taip, taip. Turi [turėti] laisvę rinktis. Bet aš, aišku, jeigu man... jeigu manęs klausia patarimo, aš - daugiau į tą pusę, kad nenutraukti, nedaryt. <...> Vienu žodžiu, aš prie to, kad... aš, aišku, prieš abortus, prieš tą žudymą. Geriau, kad būtų planuotas nėštumas. Mano tokia nuomonė. Bet... čia yra kiekvienos moters reikalas. Ne vien moters, ir vyro - vaikas yra dviejų. Ir jie turi spręstis.“ (informantė nr. 5).

Neigiamame faktoriaus idealiojo Q rinkinio krašte kaip svarbiausi nuomonei prieštaraujantys teiginiai atsiduriantys „Žmogus neturėtų kištis į tam tikrą gamtos paslaptį – gimimą“ (informantė nr. 4 apie šį 30 teiginį, iliustruodama visai grupei būdingą kritišką požiūrį: „*Tai kai pridarys gamta...*“) bei „Abortai jokiais atvejais negali būti pateisinami“ (šiam 1-am teiginiui paneigti suminama visa aibė ankstesnėje pastraipoje vardintų priešasčių) nuosekliai neigiami remiantis aukščiau dėstyta individualaus apsisprendimo būtinybės logika²⁵⁵. Taigi perspektyva, į kurią pozityviai referuojama – individualizmas, o jos argumentais labiausiai neigiami aštrūs, gyvybę besąlygiškai iškeliantys ir bet kokią abortų galimybę visiškai paneigiantys teiginiai. Pristatoma perspektyva subtiliai, bet visgi veidrodiniu principu atspindi B faktoriaus – humanizmo – anti-individualizmo perspektyvą (šie faktoriai pasižymi ir neigiama tarpusavio koreliacija: -0.22). Jei vienoje svarbiausiu diskusijos dėl abortų uždraudimo principu laikoma gyvybė kaip

²⁵⁵ Remiantis 18 lentele, reikšmingai C faktorių iš kitų išskiria ir 3 teiginio („Abortas - tai žudymas to, kuriam Dievas jau atkėlė vartelius. Moterų, kurios nenori tų vartelių atverti, belieka gailėtis - gailėtis dėl to verksmo ir dantų griežimo“) neigimas. Tačiau atskirai peržvelgus atskirus Q rinkinius matyti, jog 2 iš 3 atvejų šis teiginys traktuojamas labiau kaip nesvarbus nei neigtinas. Nesutapimas atsiranda dėl šiame Q rinkinyje informantų smarkiai į kairę pusę paslinktos nuomonės atspindinčius bei neatspindinčius teiginius skiriančios linijos (su didžiąja dalimi rinkinio teiginių sutinkama ar bent jau jiems neprieštaraujama). Taigi praktiniu pavyzdžiu pabrėžtina svarbi metodologinė pastaba – pozicijos „viduriuko“ apibrėžimas remiantis ne vien statistiniu 0, bet ir pačių interviuojamųjų nurodomomis skirtimis, o teiginys į svarbiausiųjų reikšmingai faktorių apibrėžiančiųjų sąrašą neįtrauktinas.

17 lentelė. „Idealusis“ C faktoriaus Q rinkinys. Individualizmo pasaulėžiūros perspektyva, faktorių dengianti schema

Faktoriaus reikšmė – C faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
12	Jei reiktų, daryčiausi abortą ar jam pritarčiau [...]	1.825
9	Gyvenime žmonėms visko nutinka – jei kas, tėvai turi teisę [...]	1.465
24	Tai žmogaus, o ne valstybės sprendimas ir žmogus turi teisę [...]	1.310
14	Kad ir kas moteriai atsitinka, ji turi prisiimti atsakomybę.	1.265
5	Būtų teisinga, jei abortai būtų uždrausti. Jei tėvai nesubrendę [...]	1.091
8	Esu katalikas/-ė ir negaliu kitokios nuomonės turėt, negu [...]	1.024
22	Sutikčiau, kad abortai būtų uždrausti, nes Lietuva yra katalikiška [...]	0.921
15	Kiekviena moteris turi teisę apsispręsti gimdyti ar ne [...]	0.910
26	Tokiu būdu kištis į privatų gyvenimą vis vien nepavyks [...]	0.735
19	Moteris šalyje, kurioje nepaisoma jos asmeninio apsisprendimo [...]	0.658
10	Jei gimusi gyvybė nesugebėtų normaliai vystytis ir gyventi [...]	0.616
13	Jei žmogus žino, kad tikrai vaiko neaugins, tai [...]	0.560
20	Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo teisingas [...]	0.457
27	Uždraudus abortus teks prisiimti atsakomybę už nelegalių [...]	0.318
29	Žmogaus pasirinkimo laisvė ir teisė negali būti ribojama [...]	-0.016
23	Svarbu atsižvelgti, kad gyvybės naikinimas embriono pavidalu [...]	-0.128
7	Draudimai naudos neduoda, jais daug pasiekti nepavyksta. [...]	-0.170
4	Abortų draudimas yra dėmesio vertas būdas skatinti gimstamumą [...]	-0.262
2	Abortai turėtų būti draudžiami, kadangi tauta nuolat mažėja [...]	-0.334
11	Jei nenori vaiko, nepradėk jo. Jei pradėjai – augink. [...]	-0.385
6	Daugelis šeimų negali išlaikyti vaiko, patenkinti jo poreikius [...]	-0.432
31	Žmogus turi laisvę rinktis, tačiau nėra pateisinama dėl savo [...]	-0.591
28	Visi gyvena kažkieno sąskaita – kažkas turi mirti, kad kitas [...]	-0.647
16	Kiekvienas turi teisę į gyvybę. O abortas – tai kai vienas [...]	-0.786
21	Nepageidauti ir nemylimi vaikai retai užauga dorais žmonėmis [...]	-0.905
25	Tie, kurie balsuos už šį įstatymą, bus palaiminti ir Dievas [...]	-1.151
3	Abortas – tai žudymas to, kuriam Dievas jau atkėlė vartelius [...]	-1.162

17	Kol vaikas moters viduje, jis yra tos moters. Ir ji turi teisę [...]	-1.178
18	Lietuvoje turi būti legaliai uždrausta mamoms žudyti nuosavus [...]	-1.382
1	Abortai jokiais atvejais negali būti pateisinami.	-1.743
30	Žmogus neturėtų kištis į tam tikrą gamtos paslaptį - gimimą.	-1.881

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 34 lentelėje 2 priede.

aukščiausias prioritetas, paneigiantis bet kokią pasirinkimo teisę, tai antroje, nors gyvybės ir nenuvertinant (sava, ne B faktoriaus samprata remiantis), iškeliamas sąlygiškumas ir svarbiausiu poziciją diskusijoje apibrėžiančiu principu laikomas kiekvieno asmeninis pasirinkimas. Taigi schema pakankamai išplėtotą principiniame lygmenyje, o atskirame faktoriuje radus savo grindimo logiką jai atvirkštinę (ir pakankamai patenkinamai „veidrodinę“) struktūrą, humanizmo ir individualizmo schemas galima laikyti operuojančiomis tame pačiame principiniame lygmenyje, bipolinėmis bei santykinai priešingomis (argumentas detaliau pagrindžiamas apibendrinant šį skyrelį) viena kitos atžvilgiu.

18 lentelė. C faktoriaus – individualizmo pasaulėžiūros perspektyvos – išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
12. Jei reiktų, daryčiausi abortą ar jam pritarčiau – niekas šioje situacijoje negali nurodinėti. Sprendimą dėl aborto priimti turi ne Seimo nariai	4	1.83*
9. Gyvenime žmonėms visko nutinka – jei kas, tėvai turi teisę persigalvoti ir nutraukti nėštumą	3	1.46*
14. Kad ir kas moteriai atsitinka, ji turi prisiimti atsakomybę	3	1.27
26. Tokiu būdu kištis į privatų gyvenimą vis vien nepavyks – uždraudus abortus legaliai, jų padaugės nelegaliai. Vyks nelegalūs, nesaugūs abortai. Moterys vyks jų darytis į užsienį	1	0.73
13. Jei žmogus žino, kad tikrai vaiko neaugins, tai nėra priežastis, kodėl tas vaikas turėtų gimti, būti atmetas, nemylimas, gal net lakstantis gatvėmis.	1	0.56
20. Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo teisingas, kitiems žmonėms. Turėtų būti palikta teisė rinktis	1	0.46*
27. Uždraudus abortus teks prisiimti atsakomybę už nelegalių abortų metu mirusių moterų gyvybes	0	0.32
11. Jei nenori vaiko, nepradėk jo. Jei pradėjai – augink. Vaikus žudyti pirmiausia draudžia prigimtine meile gyvybei	-1	-0.39*
31. Žmogus turi laisvę rinktis, tačiau nėra pateisinama dėl savo gerovės kėsintis į kitą gyvybę	-1	-0.59*
16. Kiekvienas turi teisę į gyvybę. O abortas –	-2	-0.79*

tai kai vienas atima gyvybę iš kito. Ir taip, kaip netoleruojame suaugusiųjų žudymo, turime netoleruoti ir abortų		
3. Abortas - tai žudymas to, kuriam Dievas jau atkėlė vartelius. Moterų, kurios nenori tų vartelių atverti, belieka gailėtis - gailėtis dėl to verksmo ir dantų griežimo	-2	-1.16
30. Žmogus neturėtų kištis į tam tikrą gamtos paslaptį - gimimą	-4	-1.88*

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame C faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

Papildomai palyginant individualizmo ir racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schemas (C ir A faktoriai) norėtusi pabrėžti dar keletą svarbių niuansų. Nors tiek vieną, tiek kitą schemą taikant prieinama prie tos pačios nuostatos – nepritarti legalius abortus panaikinančiai politikai (abu faktoriai atitinkamai pasižymi teigiama tarpusavio koreliacija bei neigiama – su faktoriumi B) – kelias, kuriuo einama, yra visai kitas. Kaip jau minėta, individualizmo schemą darbinantieji legalių abortų uždraudimo klausimu pirmiausia mąsto per apsisprendimo teisės principą, o pragmatišką schemą taikantieji – per politikos alternatyvų lyginimą ieškant efektyviausios (nors alternatyvas lygina ir individualizmo schemą taikantieji, bet lygina kitaip, remdamiesi tam tikrais moraliniais principais - turbūt geriausiai poziciją apibendrintų informantės nr. 4 (faktorius C) išjungus diktofoną išsakyta mintis: „*Tai jau vis geriau abortas, nei vaiką paskui gimusį išmest į šiukšlyną*“). Individualizmo schemai veikiant ir nuomonę formuojant vien principiniame vertybinių įsitikinimų lygmenyje, racionaliam politikos pasekmių efektyvumo vertinimui čia neteikiama reikšmė – pragmatiškosios schemos teiginiai pasaulėžiūrą apibendrinančioje idealaus Q rinkinio lentelėje užima viduriniąsias, nerelevantiškas pozicijas (žr. 17 lentelę). Tačiau dar įdomiau schemų skirtumai atsiskleidžia per religinės/katalikiškosios schemos teiginių (pirmiausia atspindinčiųjų formaliąją, institucinę pusę) neigimą. Kaip matėme, pirmuoju atveju šią schemą žymintys teiginiai atmetami kaip išankstinės

dogmos, informantus nervina primetamas autoritetas ir galima teigti, jog neigimas vyksta ne principų lygmenyje, o emociškai nubraukiant principinę poziciją (kaip neracionalią) atstovaujančius autoritetus (taigi nuosekliai pratęsiant pragmatiškąją mąstyseną). Tuo tarpu antruoju atveju teiginiamis pritariama, tik jie pastumiamai į diskusijos šoną, sprendimui lemiančios įtakos neturinčių įsitikinimų lauką (taigi tiesiog tampa iš diskusijos patrauktu, su ja nesiejamu elementu; pavyzdžiui: „*Religija, įsitikinimai... Bet jeigu reikia...[darai abortą]*“, informantė nr. 4). Toks skirtingas „elgesys“ gerai atskleidžia būdingąsias lyginamų schemų savybes.

Minėtųjų dviejų faktorių palyginime taip pat galima atrasti ir papildomą pagrindimą skyriaus pradžioje darytai išvadai, jog pragmatiškoji, racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schema pasitelkiama tam tikros vertybių kolizijos atveju. Žvelgiant į skirtumų tarp dviejų faktorių Q rinkinių lentelę, matyti, jog A faktoriuje ne tik daug neigiamiau vertinami 8 ir 22 teiginiai (atspindintys formaliąją-institucinę religinės/katalikiškosios argumentacijos pusę), bet ir daug teigiamiau – humanizmo schemai priskirtinieji 31, 16, 11 teiginiai. Taigi nors kaip buvo grįsta skyriaus pradžioje, pragmatiškoji perspektyva gerai „sugyvena“ su individualizmo pasaulėžiūra, joje, priešingai nei individualizmo perspektyvoje, dera ir humanizmo pasaulėžiūros teiginiai (tai dar labiau atsiskleidžia pirmųjų dviejų schemų sulyginime). Dar kartą galima patvirtinti, kad informantai, teigimai vertinantys tiek individualizmo, tiek humanizmo pasaulėžiūros argumentus („suprasdami“ abi puses), galiausiai priimdami sprendimą socialinės-moralinės politikos klausimu vadovaujasi pragmatiškąja, racionalaus politikos efektyvumo vertinimo perspektyva.

Prieš apibendrinant išskirtą tiriamu klausimu veikiančių schemų rinkinį, dar reiktų sužymėti svarbiausias interviuojamųjų, kurių surūšiuoti rinkiniai sudaro paskutinįjį C faktorių, charakteristikas. Ką jie turi tarpusavyje bendro – jie yra santykinai šiek tiek vyresni, TS-LKD rėmėjai, gana keistai (turint galvoje paneigiamus kai kuriuos religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros

19 lentelė. Skirtumai tarp A ir C faktorių (racionalaus politikos efektyvumo vertinimo ir individualizmo perspektyvų) idealiųjų Q rinkinių

Faktorių A ir C reikšmių skirtumai				
Nr.	Teiginys	Faktorius A	Faktorius C	Skir- tumas
(RPEV)	7 Draudimai naudos neduoda, jais daug pasiekti [...]	1.815	-0.170	1.985
(RK)	30 Žmogus neturėtų kištis į tam tikrą gamtos paslaptį [...]	-0.256	-1.881	1.625
(H)	31 Žmogus turi laisvę rinktis, tačiau nėra pateisinama [...]	0.763	-0.591	1.355
(H)	16 Kiekvienas turi teisę į gyvybę. O abortas – tai kai [...]	0.356	-0.786	1.142
(H)	11 Jei nenori vaiko, nepradėk jo. Jei pradėjai [...]	0.719	-0.385	1.105
	17 Kol vaikas moters viduje, jis yra tos moters. [...]	-0.179	-1.178	0.999
	26 Tokiu būdu kištis į privatų gyvenimą vis vien [...]	1.731	0.735	0.996
	20 Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo [...]	1.307	0.457	0.850
	6 Daugelis šeimų negali išlaikyti vaiko, patenkinti [...]	0.311	-0.432	0.743
	27 Uždraudus abortus teks prisiimti atsakomybę už [...]	1.043	0.318	0.725
	3 Abortas – tai žudymas to, kuriam Dievas jau atkėlė [...]	-0.523	-1.162	0.639
	29 Žmogaus pasirinkimo laisvė ir teisė negali būti [...]	0.570	-0.016	0.585
	28 Visi gyvena kažkieno sąskaita – kažkas turi mirti [...]	-0.098	-0.647	0.549
	1 Abortai jokiais atvejais negali būti pateisinami.	-1.214	-1.743	0.528
	21 Nepageidauti ir nemylimi vaikai retai užauga [...]	-0.476	-0.905	0.428
	18 Lietuvoje turi būti legaliai uždrausta mamoms [...]	-1.021	-1.382	0.361
	19 Moteris šalyje, kurioje nepaisoma jos asmeninio [...]	0.858	0.658	0.200
	24 Tai žmogaus, o ne valstybės sprendimas ir žmogus [...]	1.195	1.310	-0.115
	10 Jei gimusi gyvybė nesugebėtų normaliai vystytis [...]	0.414	0.616	-0.202
	15 Kiekviena moteris turi teisę apsispręsti gimdyti ar [...]	0.653	0.910	-0.256
	25 Tie, kurie balsuos už šį įstatymą, bus palaiminti [...]	-1.607	-1.151	-0.455
	13 Jei žmogus žino, kad tikrai vaiko neaugins, tai [...]	-0.196	0.560	-0.756
	4 Abortų draudimas yra dėmesio vertas būdas skatinti [...]	-1.028	-0.262	-0.766
	2 Abortai turėtų būti draudžiami, kadangi tauta [...]	-1.236	-0.334	-0.902

	23 Svarbu atsižvelgti, kad gyvybės naikinimas [...]	-1.109	-0.128	-0.981
	14 Kad ir kas moteriai atsitinka, ji turi prisiimti [...]	0.276	1.26	-0.989
(I)	9 Gyvenime žmonėms visko nutinka - jei kas, tėvai [...]	0.462	1.46	-1.003
(I)	12 Jei reiktų, daryčiausi abortą ar jam pritarčiau [...]	0.560	1.825	-1.265
(H)	5 Būtų teisinga, jei abortai būtų uždrausti. Jei [...]	-0.651	1.091	-1.742
(RK)	22 Sutikčiau, kad abortai būtų uždrausti, nes Lietuva [...]	-1.745	0.92	-2.666
(RK)	8 Esu katalikas/-ė ir negaliu kitokios nuomonės [...]	-1.693	1.024	-2.717

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 34 lentelėje 2 priede.

teiginius) intensyviai išpažįstantys ir praktikuojantys katalikybę (kiti panašias charakteristikas turėjusieji pateko į B faktorių). Tačiau dar katą prisiminus, jog faktoriuje labiausiai prieštaraujama tiems katalikiškosios religinės pasaulėžiūros teiginiams, kurie susiję ne su formaliu tikėjimo deklaravimu ir praktikavimu, o su mažiau atpažįstamais, gilesniais ir, kai kurių teiginių atveju, galima net sakyti, mistifikuotais klodais, ne tik išlieka prasmingas faktorius, bet ir dar geriau pagrindžiama principinio vertybinių įsitikinimų lygmens persmelkta (o ne į (pasi)tikėjimą atskirais autoritetais nurodanti) schemas struktūra.

Apibendrinant socialinės moralinės politikos – abortų uždraudimo Lietuvoje – klausimu Q sort tyrimo metu išryškėjusias bendras socialines perspektyvas, galima patvirtinti pirmojoje empirinėje dalyje išskirtų schemų taikomumą bei praplėsti išvadas apie jų struktūrinę sandarą ir tarpusavio ryšius. Q rinkinių statistinės analizės metu buvo atidengti trys faktoriai, bet juose savotiškai išryškėjo visos keturios anksčiau rastosios schemas. Faktorius A gan aiškiai atidengė racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo logiką, paremiamą keliais įmaišomais individualizmo perspektyvos elementais. Taigi pragmatinė schema išlaiko savo vidinę logiką (net ir neigimuose), kita vertus, kitos perspektyvos intarpai (individualizmas kaip atskira schema išskirta C faktoriuje) pademonstruoja, jog šios dvi schemas aptariamame kontekste gali neblogai koegzistuoti. Tą patvirtina ir teigiama koreliacija tarp šias dvi schemas atspindinčių faktorių (faktorių A ir C tarpusavio koreliacija lygi 0.32). Pati individualizmo schema, priešingai pragmatiškajai racionalaus pasekmių vertinimo, jau veikia principiniame įsitikinimų lygmenyje ir savyje inkorporuoja gan aiškų principinį humanistinės perspektyvos/ religinės pasaulėžiūros (įsitikinimų lygmenyje) nuneigimo (kiek tai susieta su pastarųjų neatsižvelgimu į sąlygiškumą) mechanizmą. Šioms abiem schemas formuojamomis nuostatomis prieštaraujanti²⁵⁶, tačiau pirmosios, racionalaus

²⁵⁶ Vienu atveju abortų draudimui pritariama, kitais dviem – ne; schemas atspindinčių faktorių tarpusavio koreliacijos taip pat neigiamos: tarp faktoriaus B ir faktoriaus A koreliacija lygi -0.20, tarp faktoriaus B ir faktoriaus C lygi -0.22.

pasekmių vertinimo, schemos atžvilgiu ortogonalinė, o antrosios, individualizmo, pasaulėžiūros, atžvilgiu priešinga yra bipolinė humanizmo – anti-individualizmo schema (išskirtas faktorius B).

Paskutinė kol kas šiek tiek „palaidus galus“ sujungianti pastaba skirta religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros schemos vietai apibrėžti bei geriau paaiškinti individualizmo bei humanizmo schemų „veidrodiskumą“. Kaip jau buvo argumentuota pirmojoje empirinėje dalyje (pirmojo tyrimo etapo metu), humanizmo ir religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros schemos – galimos apjungti. Q sort tyrimo duomenys tokį argumentą paremtų papildomai. Viena vertus, religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros schema per atskirą teigiamą polių niekur išskirta nebuvo. Antra vertus, ir tai yra dar svarbiau, religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros perspektyvai priskiriami teiginiai (ir, vėlgi, tarsi atkartojant pirmojoje empirinėje dalyje nurodytą vidinę skirtį, pirmiausia referuojantys ne į katalikų Bažnyčios autoritetą, o į internalizuotas normas) tiek B, tiek C faktoriuose „prilimpa“ prie humanizmo perspektyvą nurodančių teiginių blokų (B faktoriaus idealiame Q rinkinyje (žiūrėti 15 lentelę) iškart po humanistinės perspektyvos teiginių 11, 16, 15, 31, 18 bei 5 rikiuojasi religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros teiginiai – 3, 1, 8, 30, 22; C faktoriaus idealiame Q rinkinyje (17 lentelė) humanistinės perspektyvos teiginiai 18, 16, 31, 11 seka po arba eina kartu su religiniapasaulėžiūriniais 30, 3, 25-u). Taigi remiantis šiuo grindimu religinės pasaulėžiūros/ katalikiškoji perspektyva kaip papildančioji (ir, beje, visais atžvilgiais mažiau populiari) pajungtina po bendruoju humanizmo schemos skėčiu. O taip apjungus, savo ruožtu galima pastebėti, jog buvęs kiek kreivokas individualizmo pasaulėžiūros bei humanizmo schemų bipolinis veidrodis gerokai išsilygina.

3.2.2.3. VEIKIANČIOS KOGNITYVINĖS SCHEMOS TRADICINIŲ POLITINIŲ IDEOLOGIJŲ APIBRĖŽIMO LAUKE

Trečiojoje Q tyrimo dalyje, iš tradicines politines ideologijas apibrėžiančio teiginių rinkinio Q sort metodo pagalba išskiriamos septynios (iš jų – penkios bendros) Lietuvoje veikiančios mąstymo apie visuomenės ir valstybės tvarką logikos. Visų pirma šios logikos skyrelyje apžvelgiamos ir patikrinamas jų atitikimas tradicinėms politinėms ideologijoms taip, kaip jos suprantamos politikos moksle, keliamos hipotezės, kokiems piliečių tipams šios ideologijos labiau būdingos, antra, apibendrinant skyrių ieškoma sąsajų tarp šių logikų ir ankstesniuose skyreliuose išskirtų mąstymą apie socioekonominius ar socialinius-moralinius klausimus apibrėžiančių kognityvinių schemų.

Septynias minimas „veikiančias politines ideologijas“ atspindi 7 faktorinės analizės metu išskirti faktoriai, į kuriuos supuola dvidešimt devynių informantų pasaulėžiūros (informantų priskyrimą faktoriams žr. 40 lentelę 9 priede; išskiriant faktorius taikyta pamatinių komponentų analizė bei Varimax rotacija, faktorių skaičius apibrėžtas pagal nerotuočių faktorių koreliacijų matricos tikrinės reikšmės (*eigenvalues* > 1)). Trys iš faktorių tyrime reprezentuoti itin išsamiai, likę keturi – kiek skurdžiau, tačiau, kaip bus matyti, jie taip pat teikia svarbias išvadas analizei. Visi kartu šie faktoriai paaiškina 72 proc. reikšmių sklaidos. Interpretuojant juos, ieškotina už paskirų teiginių surikiavimo slypinčios giluminės logikos bei ypatingai didelė reikšmė teiktina pačių interviuojamųjų siūlomam naratyvui: teiginiams išsidėstant gerokai platesniame politikos sričių bei sprendimų diapazone, pateikti komentarai, galintys susieti požiūrį į vientisą prasmingą pasakojimą, tampa ypatingai reikšmingi²⁵⁷.

²⁵⁷ Metodologinė pastaba: laikoma, jog geriausiai faktoriaus naratyvą atspindi didžiausią svorį jame turintis informantas. Tačiau jo logika sugretintina su ir papildytina kitų informantų logikomis. Faktoriaus naratyvui svarbiausiais laikytini komentarai apie tuos teiginius, kurių vieta individualaus informanto Q rinkinyje labiausiai atspindi vietą idealiajame Q rinkinyje.

Analizę pradėti galima nuo gausiausiai tyrime reprezentuoto faktoriaus A. Jis paaiškina 21 proc. visos reikšmių sklaidos ir tyrime yra sudaromas iš 10-ies Q rinkinių. 20 lentelėje galima matyti šio faktoriaus idealųjį Q rinkinį. Žvelgiant į jį, matyti, jog rinkinio atspindimoje socialinėje perspektyvoje svarbiausią vietą užima laisvos, visuomenėje visiems lygiai galimos, saviraiškos principas: prieštaraujama lyčių nelygybei, homoseksualų išskyrimui iš visuomenės, vienu konkrečių religinių vertybių primetimui visiems visuomenės nariams. Nelygių galimybių lyties atžvilgiu nesupratimą parodo itin neigiamai vertintas 4-asis teiginys „Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą nei moterys“: dauguma informantų jo, laikydami aksioma, net nekommentavo (pavyzdžiui, „*Čia kas per nesąmonė? Mažiausiai*“, informantė nr. 10), o komentavusieji priešinosi gana emociškai, referavo į lygias teises. Pavyzdžiui: „*O tai kodėl turi vyrai turėti daugiau teisių į darbą? [juokiasi] O tai kodėl ne moterys? Moterys irgi tokios pačios bedarbės, na. Man atrodo, kad lygiai turi turėti teisę į darbą*“ (informantė nr. 13), „*Na, manau, kad visi turi teises vienodas – tiek vyrai, tiek moterys*“ (informantas nr. 18), „*...tai yra susiję su pamatinėm žmogaus teisėm. Kad iš esmės būtų klaidinga teikti prerogatyvą vyrams prieš moteris*“ (informantė nr. 15). Labai neigiamai (ir, vėlgi, kartu nurodant, jog tam svarbu ir reikšminga prieštarauti) vertintas ir homoseksualų išskyrimą iš visuomenės preziumuojantis teiginys „Homoseksualumas yra nenatūralus ir neturi būti visuomenėje priimtinas“: „*Na, gal ir nenatūralus, bet tai ką darysi, jeigu taip yra. <...> Manau, kad taip [turi būti toleruojamas]*“ (informantė nr. 12), „*Na, aš sakyčiau, kodėl neatspindi. Aš tik vieną dalyką pasakyčiau: kad homoseksualai turi laikytis, kaip ir visi žmonės, laikytis valstybėj galiojančių įstatymų ir neturi jie turėti išskirtinių teisių. Ir jeigu yra viešosios tvarkos pažeidimas vaikščiot, tarkim, apsirengus nepakankamai, tai nereiškia, kad homoseksualai turi tam teisę, o normalūs heteroseksualūs – ne. Ir homoseksualūs, ir heteroseksualūs turi turėti vienodas teises.*“ (informantas nr. 18), „*...man atrodo, reikia tiesiog priimti, kad jie nėra kažkas tai nenatūralu, bet jie tiesiog tokie yra <...> Ir tiesiog reikia priimt, kad žmogus, kuris nekenkia kitiems, jis nedaro*

nusikaltimų. Ir jisai tiktai yra toks, koks yra ir jisai turi turėti teisę būti priimtas toks, koks jisai yra ir visi kiti. Tai čia grynai su pamatinėm žmogaus teisėm susiję“ (informantė nr. 15), „...*man atrodo, kad homoseksualai yra tokie patys žmonės kaip mes“* (informantė nr. 13), „...*nepritarčiau [netoleravimui visuomenėje]. Kiekvienas pats sprendžia“* (informantas nr. 6). Kaip matyti, kitokios lytinės orientacijos netoleravimui prieštaraujama ne dėl pritarimo tokiai orientacijai, bet pirmiausia – kaip žmogaus, kitais atžvilgiais besilaikančio tų pačių taisyklių, saviraiškos laisvės ir teisės pamynimui. Taip pat ir faktoriuje vienu aktualiausių laikytu ir teigiamiausiai vertintu 19 teiginiu, „*Politika ir religija neturėtų būti susiję: valstybei nedera primesti visiems žmonėms konkrečias religines vertybes“*, referuojama į tą pačią teisę visiems visuomenės nariams lygiai laisvai reikšti savo įsitikinimus: „*Va taip aš irgi, šiuo atveju negali. Negali taip būt, kad susieta. Žmogui kaip ir visur turi būt paliktas pasirinkimas. O čia eina kalba apie sąžinės laisvę. Ir bet koks sąžinės laisvės varžymas yra nepriimtinas“* (informantas nr. 18), „*Ir politika su religija tai tuo labiau turi būti atskirtos, nes religija tai nėra universalus pamatas visai valstybei, man atrodo“* (informantė nr. 12). Šią liniją pratęsia ir argumentacija, slypinti ne už tokiais reikšmingais palaikytų, ir ar net nebūtinai iš pirmo žvilgsnio saviraiškos argumentą palaikančių teiginių. Pavyzdžiui, informantė nr. 12, rūšiuodama 10 teiginį („*Kultūrinės, meno institucijos, TV ir radijo transliuotojai yra svarbūs mūsų visuomenėje ir turėtų gauti valstybės paramą“*), svarsto išryškindama įvairių nuomonių egzistavimo, atstovavimo principą: „...*tai jie turėtų užtikrinti nešališką diskusiją. Na, arba jiniai galėtų būt šališka, bet jiniai turėtų būt įvairiapusė kažkokia tai.*“ (beje, panašiai tą patį teiginį sutraktuoja ir informantė nr. 13, vėlgi, tik kiek kitu kampu, išryškindama laisvės, teisės į skirtingas nuomones principą: „*Nes tie dalykai tikrai turi gaut kažkokią tai paramą. <...> Kodėl tai yra reikalinga? <...> Tam, kad žmogus būtų laisvas.*“).

Pratęsiant laisvos saviraiškos principo teigimą, šioje faktoriaus A apibrėžiamoje perspektyvoje itin ryškus nepritarimas bet kokiems

20 lentelė. „Idealusis“ A faktorius – laisvos saviraiškos perspektyvos – Q rinkinys (kraštinės pozicijos, Z-scores >1 arba <-1)

Faktorius reikšmės – A faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
19	Politika ir religija neturėtų būti susiję [...]	1.943
7	Konkurencija versle yra geras dalykas. [...]	1.539
36	Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti [...]	1.373
30	Turime rūpintis ekologine pusiausvyra Lietuvoje ir pasaulyje [...]	1.360
23	Šalies interesai geriausiai yra užtikrinami diplomatijos [...]	1.359
49	Žmonės turi turėti galimybę laisvai reikšti savo nuomonę [...]	1.293
48	Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove.	1.278
27	Tautinėms mažumoms mūsų šalyje turi būti sudarytos sąlygos [...]	1.025
(lentelės vidurio (neutralias) pozicijas užimantys teiginiai)		
18	Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai.	-1.018
25	Tam, kad valstybės paslaugos būtų teikiamos kokybiškai [...]	-1.052
1	Apskritai pagalvojus, sovietinis laikotarpis davė Lietuvai [...]	-1.058
6	Karinė jėga yra efektyviausias būdas užtikrinti šalių saugumą.	-1.062
29	Tradicinės šeimos suirimas pakenkė mūsų visuomenei.	-1.316
8	Kovojant su terorizmu, pateisinamos visos priemonės [...]	-1.356
32	Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai.	-1.473
22	Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje.	-1.542
16	Lietuvai reikalingas stiprus lyderis [...]	-1.970
5	Homoseksualumas yra nenatūralus ir neturi būti [...] priimtinas.	-2.032
4	Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą [...]	-2.226

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 35 lentelėje 2 priede.

individualumo ir saviraiškos ribojimams. Pirmiausia neigiamai vertinama stipraus lyderio valdymo galimybė: labai nepritariama 16-tam teiginiui, „Lietuvai reikalingas stiprus lyderis, galintis sprendimus priimti nepaisydamas parlamento nuomonės“ (beveik visi informantai referuoja į autoritarinį režimą ir to baidosi, pavyzdžiui, „Čia jau nepritarčiau. Tai jau žingsnis į autoritarinį režimą“ (informantas nr. 18), „Na, nežinau, ar vienas žmogus gali priimti svarbius sprendimus.“ (informantas nr. 6)), argumentaciją pratęsia ir nepritarimas 18 teiginiui: „Aš tiesiog prieš bet kokią dominuojančią valdžią. *Dominuojantis vienas tai... <...> gresia asmens laisvei. Tai vat, čia šiuo atveju irgi kažkuria prasme pradėtų kelti grėsmę asmens laisvei, jeigu atsirastų vienas lyderis, kuris bandytų turėti daugiau galių nei visi likusieji*“ (informantas nr. 18). Antra (per prieštaravimą 32 teiginiui „Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai“), kritiškai žiūrima į besąlygišką vadovybės nurodymų vykdymą (tiesa, akcentuojama čia abejonė, išryškimas savo nuomonės turėjimas, o nevykdymas pateisinamas tik kaip išlyga, jei nurodymai neatitinka vidinių įsitikinimų): „*Todėl kad, na, reikia šiaip jau protu pasiklaust savęs, ar ten yra normalūs tie jos nurodymai. Bet. Ta prasme, tu gali juos kvestionuoti visą laiką, visada gali, bet vykdyti juos reikia. Bet čia nereiškia, kad tai yra vykdymas besąlygiškas. Turi visą laiką suabejoti truputį. O jeigu labai jau suabejoti, jeigu pasidaro netinkama jau tavo moraliniams interesams, tada jau gali tų nurodymų nedaryti*“ (informantė nr. 12), „*Reik dar ir pagalvot, man atrodo, prieš vykdant*“ (informantė nr. 13), „*Na, nemanau [kad reikia vadovybės nurodymus vykdyti besąlygiškai]. Vis tiek, tokie patys žmonės. Gali ir klaidų padaryt*“ (informantas nr. 6). Trečia, nepritarimas bet kokiems ribojimams reiškiamas ir per kritišką požiūrį į bet kokių priemonių pateisinamumą kovojant su terorizmu (8 teiginys, „Kovojant su terorizmu, pateisinamos visos priemonės, net pilietinių laisvių suvaržymas ar metodai, kuriuos kai kas gali pavadinti kankinimais“): „*O vat, kovojant su terorizmu, pilietinių laisvių vis tiek negalima leist varžyt. <...> na, man netinka principas toks, kad geriau, kaip ten, nužudyt tūkstantį, kad būt garantuotai užmuštas vienas teroristas... Ne, man toks principas netinka*“ (informantas nr. 18).

Žodžio, minties laisvė ryškėja kaip vienas svarbiausių elementų net atsižvelgiant į galimas negatyvias pasekmes: idealiajame Q rinkinyje aukštai vertinamas 49 teiginys, „Žmonės turi turėti galimybę laisvai reikšti savo nuomonę viešai, net jei kartais tai kenktų kitiems“ („*Na, tai čia mano tokia principinė nuostata, kad kiekvienas žmogus turi teisę mąstyti savarankiškai, mąstyti taip, kaip jam atrodo tinkama ir tos mąstymo normos neturėtų primetamos kitiems visuomenės nariams. Ir kadangi natūraliai yra taip, kad žmonės galvoja skirtingai, turi skirtingas nuomones, tai tam ir turi būti sudaroma terpė skirtingom egzistuoti. Tai kad žmonės galėtų keistis tom nuomonėm*“, informantė nr. 12; o kai kurie informantai mato tam pateisinimą ir platesniame kontekste: „*Dėl to turbūt net nediskutuotina, ar turi teisę laisvai reikšti savo nuomonę. Bet jeigu tai kenktų kitiems, tai... čia žiūrint, koks tas kenkimas. Tai jeigu ta nuomonė yra pagrįsta, tai tas ne kenkimas o kritika gali būti labai reikalinga, kad kažkokius atidengtų neteisėtus ar neteislingus veiksmus ir paskatintų visuomenę prieš kažką tai sukilti. Na tai vat aš taip. Patikrinimas kažkoks tai, saugiklis reikalingas*“, informantė nr. 10).

Šiame naratyve, pratęsiant aukščiau dėstytą logiką, ir gyvenimas saviraišką varžančioje visuomenėje vertinas neigiamai: kaip viena aiškiausių (anti)preferencijų ryškėja 22 teiginys, „Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje“. Kad būtent taip (pirmiausia atsižvelgiant į laisvių varžymą) A faktoriaus informantų suprastas šis teiginys, gerai iliustruoja šios interviu citatos: „*Nebuvo geriau, nes žmonės negalėjo laisvai mąstyti ir laisvai išsireikšti*“ (informantė nr. 13), „...*mažiausiai [teiginys atspindi nuomonę]. [nusijuokia] T: O kas Tave verčia pasakyti ne? I: Na, mane labiausiai tas, kad viena nuomonė, kad nėra saviraiškos laisvės, pasirinkimo, kad visi vienodi, pagal vieną kurpalį. Eilės, na va tokie. Bet labiausiai – tai asmens laisvė.*“ (informantė nr. 7). Galima net pastebėti, kad atskiruose Q rinkiniuose tie, kuriems sovietinis režimas neatrodo taip stipriai varžantis laisves, ir šį konkretų teiginį vertino ne taip reikšmingai neigtiną: pavyzdžiui, informantas nr. 18, „*Man, pavyzdžiui, nepriimtinas pasakymas, kad ten buvo absoliučiai viskas blogai.. Man teko nemažai pagyvent, na, kiek ten nemažai, bet teko.*

<...> *Nepasakyčiau, kad tikrai mes ten labai jau tragiškai gyvenom <...> aš ir tada drąsiai galėdavau pasisakyti per komjaunimo susirinkimus visai priešinga dvasia.*“.

Panašiai ir dar vienas į sovietinį režimą nurodantis, tiesa, negatyviajame A faktoriaus poliuje užimantis ne tokią svarbią poziciją, 1-asis teiginys („Apskritai pagalvojus, sovietinis laikotarpis davė Lietuvai naudos: buvo nutiesti keliai, statomi miestai, kuriama šalies pramonė“) neigiamas arba kvestionuojant detales, sveriant naudos gavimą, arba apeliuojant į tą patį laisvės principų pamynimą: „*Na, kaip čia pasakius. Sovietinis laikotarpis – net jeigu jo ir nebūtų buvę, tai ar tai reiškia, kad mes neturėtume kelių, nei miestų, nei pramonės...*“ (informantė nr. 12), „*Na aš čia nei taip, nei taip. Nes tas juodas matymas, kad sovietinė praeitis tai blogai, tai čia yra absurdas – gi dalis istorijos. <...> Na, jis ne tik naudos davė, ir žalos. <...> Bet jis davė ir žalos*“ (informantė nr. 15:), „*Nes gal ir buvo nutiesti tie keliai, bet kiek ir davė nenaudos. Ir šiaip, man atrodo, kad svarbiausia ne keliai, o ta galimybė laisvai mąstyti*“ (informantė nr. 13).

Tiesa, interviu vyraujantis smulkmeniškąs formuluočių įsikibimas, „naudos svėrimas“ pastarojo klausimo atžvilgiu verčia aptarti dar vieną aspektą: reiktų atkreipti dėmesį, jog 22-as ir (iš dalies) 1-asis teiginiai į bendrą faktoriaus naratyvą įeina būtent šiuo, saviraiškos varžymo, kampu, o teiginių galimai suponuojama prosovietinė-antisovietinė dimensija šiame A faktoriuje reikšmingai „nesužadžia“. Tą paliudytų informantų nuomonė kitais, prosovietinei-antisovietinei skirčiai aktualiais, tačiau, dėmesys atkreiptinas, šiame faktoriaus A idealiajame Q rinkinyje ne tokiais svarbiais laikomais, klausimais. Jais dažnai neturima nuomonės (pavyzdžiui, informantė nr. 12 apie 47 teiginį „Žmonėms, praeityje bendradarbiavusiems su sovietinėmis slaptosiomis tarnybomis, turi būti taikomi apribojimai dirbti valstybės tarnyboje ar švietimo srityje“: „*Oij... Nežinau. Neturiu nuomonės išties šituo klausimu.*“), klausimai „nurašomi“ kaip nebeaktualūs, vyrauja pragmatinis požiūris (pavyzdžiui, informantė nr. 13 apie 15 teiginį „Lietuva turi ryžtingai reikalauti iš Rusijos atlyginti okupacijos padarytą žalą“: „*Gal tiesiog visą tą energiją jau galima kažkur kitur nukreipti jau*“, informantė nr. 12 apie 14 teiginį „Lietuva turi palaikyti gerus santykius su Rusija“: „*Nes*

kaimynai esam vis dėlto“ ir panašiai). Reikšminga ir iliustratyvu, jog ir sovietinės simbolikos likimas Lietuvoje (21 teiginys „Sovietinė simbolika turi būti uždrausta“) priskiriamas prie pačių neaktualiausių klausimų, net jei juo apskritai turima aiški nuomonė (šiam teiginiui idealiajame Q rinkinyje suteikiama 0 pozicija): „*Man [pabrėžia] tai asmeniškai ji netrukdo. Bet yra žmonių, kuriems trukdo. Tai... Be nuomonės. T: Tai neuždraustum, ar ne? I: Ne, tai man, aš sakau, aš be nuomonės. Man nei šilta, nei šalta*“ (informantė nr. 12), „*Nemanau, kad turėtų būt. Tai yra tiesiog istorijos atributas. Ką reiškia – neegzistuojančios valstybės kažokie atributai tiesiog.*“ (informantas nr. 18). Beje, kai kuriais atvejais net per šį klausimą, nors ir nesvarbų, simptomatiškai persismelkia ta pati po A faktoriumi glūdinti nuomonių tolerancijos vertybė: „*Realiai kas – nėra gal toleruotina, bet vis tiek, kad suvaržyt... [tai nepritariu]*“ (informantas nr. 6).

Tuo tarpu laisvos individų saviraiškos, asmens laisvių (tarp jų - ir apsisprendimo) teigimo linija pratęsiama ir kituose informantų svarbiausiais laikytuose pasirinkimuose. Ji atsiskleidžia net argumentuojant kodėl tradicinė šeima čia nėra matoma kaip sergėtina vertybė (idealijame Q rinkinyje išryškėja stiprus (ir svarbiu laikytinas) nepritarimas 29 teiginiui „Tradacinės šeimos suirimas pakenkė mūsų visuomenei“): „*Na, man atrodo, kad tai tikrai nepakenkė visuomenei ir žmonės turėtų turėt galimybę gyvent kaip nori. Ir jeigu tik jiems yra geriau, tai, man atrodo, nesvarbu, ar jie yra susituokę, ar nėra susituokę*“ (informantė nr. 13), „*Todėl, kad neįsivaizduoju, kam čia turėjo kam pakenkti. Kur čia kas turėjo pasikenkt? Tai kaip tik kai žmonės gyvena nelaimingoj santuokoj tai jie mažiau buvo laimingi. Gerai, jeigu šeima stabili, laiminga – tai viskas tvarkoj. Bet ne visos šeimos yra tokios. Tai nereiškia, kad... čia yra koks tai geras daiktas*“ (informantė nr. 12). Vis labiau iš surūšiuotų teiginių kombinacijos ryškėjantis moralinis liberalumas A faktoriaus apibrėžiamoje perspektyvoje sugretinamas ir su ekonominiu liberalizmu. Aukštai idealiajame Q rinkinyje atsidūręs 7 teiginys „Konkurencija versle yra geras dalykas. Ji skatina žmones daugiau dirbti ir ieškoti naujų idėjų - o taip laimi šalies ekonomika ir vartotojai“ suponuoja

ekonomikoje preferuojamą konkurenciją: „*O konkurencija tai taip, teisinga. [Taip teisingiau] Negu kad visi nieko neveikia ir gauna po lygiai. Arba kad ir veikia, gauna vis tiek po lygiai.*“ (informantas nr. 6). Ir savotiškai netgi vėl sugrįžtama prie pagrindinio – saviraiškos – leitmotyvo prielankumą konkurencijai argumentuojant ir dėl jos implikuojamo tos pačios saviraiškos skatinimo: „*O konkurencija yra kitas dalykas. Ir kodėl konkurencija yra svarbi – todėl, kad leidžia žmonėm skatinti savo kūrybiškumą. Na tą, jeigu tu nori, kad tavo produktas būtų populiarus, tu turi sugalvoti būdų, kaip jį padaryt populiariu. Ir tada žmogus išsigalvoja visokių dalykų ir tai tiesiog skatina... Jeigu būtų ribojama konkurencija, tada būtų neteisinga*“ (informantė nr. 12), „*Na tai man čia toks, toks kaip aksioma, kad net... Taip, nes jeigu tu esi priverstas daugiau dirbtis, stengtis, tai vadinasi, tu daugiau dirbi, daugiau darai, mokaisi, ieškai, pritaikai ir nuo to tik geriau*“ (informantė nr. 10).

Per prielankumą konkurencijai dar labiau ryškėjantį faktoriaus apibrėžiamos perspektyvos panašumą į klasikinį liberalizmą paremia ir sustiprina ir gan aukštai šios informantų grupės vertintas 48 teiginys „*Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove*“ bei jo interpretacijos. Informantų argumentacijose atsiskleidė entuziastingas sutikimas su šiuo teiginiu: „*Žinokit, kad pritariu. <...> kad žmogus vis tikrai savo gyvenimo kalvis. Ir valstybė gali minimalų kažką suteikt. Bet vis tiek, tik valstybės išlaikytiniu būdamas savo gerovės nesusikursi*“ (informantas nr. 18), „*Ir negyventi kaip dabar kad pas mus gyvena sovietiniai žmonės, kur visą laiką tik verkia, kad valstybė nieko neduoda... Šiaip patys. Nors ir valstybė turi duot, bet... reikia nuo savęs pradėt*“ (informantė nr. 7), „*Na, kad nebūtų tokio dalyko, kad vat, žinai, kažkas turi už mane pasirūpint. <...> na tai ta prasme, kad būtų tas sąmoningumas, supratimas, kad turi dirbt, stengtis pats! O jeigu ten aišku, jeigu tau kažkokia bėda ar problema, tai tau valstybė padės, bet tai neturi būt ilgalaikės pašalpos, nuolatinės.*“ (informantė nr. 10). Vis dėlto, kaip jau matyti ir iš paskutinių citatų, atsiskleidžianti perspektyva nelygi laukiniam kapitalizmui, klasikinio libertarianizmo principai čia neiškyla į paviršių. Nors ir akcentuojama saviraiška, konkurencinė ekonomika bei individualios

pastangos, svarbu ir valstybės užtikrinamas minimumas, nepalikimas absoliučioje libertarinėje tvarkoje. Tai matyti ir iš aukštai vertinto (tiesa, kiek žemiau nei konkurencijos principą žyminčio), vadinasi, svarbaus, 36 teiginio „Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą sveikatos apsaugą, pasirūpinti pragyvenimu nedarbo ar ligos atveju, išėjus į pensiją“. Informantė nr. 12 apie jį. „Aš, taip sakant, įsivaizduoju, kad **visuomenė yra sudaryta iš labai skirtingų žmonių ir jų visų pajėgumai yra skirtingi. Dėl to, pavyzdžiui, kiekvienam žmogui turi būti sudaryta galimybė, tarkim, turėt sveikatos apsaugą, tarkim, turėtų būti mokamos pašalpos įvairiais sunkiais gyvenimo atvejais. Jeigu jis pats, pavyzdžiui, negali tuo metu savim pasirūpinti, tai turėtų valstybė pasirūpinti. Be tai, aišku, turėtų būt tada užkertamas kelias piktnaudžiavimui <...> Na tiesiog kad žmogus turėtų galimybes bet kada kreiptis į valstybę, kada jam reikia pagalbos, kada jis pats negali, pavyzdžiui, jos užsitikrint. Įvairiais nenumatytais atvejais“.**

Tiesa, ir šioje, ir ankstesnėje informantės nr. 10 citatoje išryškėja sąlyginumas: valstybė turėtų padėti „nenumatytais atvejais“, kai tikrai reikia, ir „tai neturi būt ilgalaikės pašalpos, nuolatinės“. Naratyve vyraujantį šiuos du aptartuosius svarbius teiginius (7 ir 36) apjungiantį požiūrį, jog valstybės pagalba tam tikrais atvejais reikalinga ir preferuojamoje konkurencinėje aplinkoje, padeda iliustruoti ir apibendrinti keletas informantų citatų iš komentuojant kitus, nuomonės nei atspindėjusius nei neatspindėjusius ar ne tokiais svarbiais laikytus, teiginius: „[*sutikčiau su siūloma politika*] **Nes kitu atveju tai labai žmonės yra paliekami laukinių dėsnių tvarkoje**“ (informantė nr. 12 apie 9 teiginį), „Čia gal pasirinkčiau per vidurį. Nepritariu visai tai minčiai, kad bet kokia intervencija yra žalinga, yra nenaudinga, bet **per didelis kišimasis tai jįsai yra negatyvus dalykas. Bet visiškai, absoliučiai visko palikimas laisvai rinkai, ir konkurencijai tai jau rodo keletą krizių...**“ ir „**Nes konkurencija turėtų būti, bet kadangi dažnai konkurencija būna nesąžininga, tai reikėtų profsąjungų, kurios, na, kiek galima, tą konkurenciją padarytų savotiškai sąžiningesnę. <...> ..konkurencija yra neišvengiamas dalykas, ar versle, ar bet kur. Ir dažnai konkurencija yra pažangus dalykas. Tačiau dažnai**

konkurencija gali ir **peržengt tam tikras ribas** ir tai gali, na, pakenkti dirbančio arba visuomenės nario tam tikriems interesams“ (informantas nr. 18 apie 41, 17 teiginius ir bendrai apie savo poziciją, išskirdamas konkurencijos švelninimo būtinybę).

Taigi šioje A faktoriaus apibrėžiamoje socialinėje perspektyvoje, svarstant apie visuomenės ir valstybės gyvenimą, išryškėja giluminė, pamatinė logika, iš kurios plaukia visi politiniai prioritetai – ir ji pirmiausia grįsta individo saviraiškos laisvės ir teisės, jų nevaržomumo (tol, kol tai nekliudo kitiems individams) principu. Svarbiausia čia - žmogaus teisės ir laisvės ir galimybė lygiai jas visuomenėje įgyvendinti. Galima teigti, jog ši perspektyva santykinai gerai atitinka klasikinio liberalizmo idėjas (pvz., pabrėžiama asmens laisvės pirmenybė), tačiau ekonominėje srityje, atsižvelgiant į atsiskleidusį požiūrį į ekonomikos funkcionavimą, šią empirinio tyrimo metu išryškėjusią socialinę perspektyvą labiau būtų galima sieti su socialiniu liberalizmu. Bet kokiu atveju, šioje vietoje atkreiptinas dėmesys, jog ekonominė dimensija šioje bendroje perspektyvoje nėra tiek svarbi, kiek moralinė dimensija: teiginiams pritariama arba nepitariama, bet bendrame kontekste jie nelaikomi pačiais svarbiausiais ar nesvarbiausiais – neužima kraštinių, reikšmingiausių pozicijų). Tą galima atrasti ir kai kurių informantų interviu pastabose: „*Bet tai jo, kaip sakiau, su tom vertybėm susiję kur, tai tikrai labai daug mąstau. Ir šiaip, man tie, man atrodo, labai rūpi, [teiginiai,] kuriuos į šonus ten [padėjau]... O, pavyzdžiui, ta ekonomika, tie visi... man nelabai. Nelabai*“ (informantė nr. 7).

Įdomu, jog gretinant šio „ideologinio rinkinio“ ir ankstesnių dviejų rinkinių rezultatus, matyti, jog šiame (santykinai vadintiną liberalizmo) faktoriuje visi iki vieno informantai, dalyvavę teiginių rūšiavime socialinės-moralinės politikos klausimu (legalių abortų uždraudimo Lietuvoje), taikė tą pačią, pragmatiškąją racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemą. Tuo tarpu schemos, šių informantų taikytos svarstant socialinės-ekonominės politikos klausimu, jau skiriasi. Tai labai gerai susisieja ankstesnėje pastraipoje aptartu pastebėjimu, jog faktoriuje svarbiausia yra moralinė dimensija, o ekonominė – tik jos papildinys. Taigi remiantis tiek

faktorių apibrėžiančiais teiginiais, tiek ankstesnių dviejų Q rinkinių rūšiavimu galima teigti, jog faktoriaus A apibrėžiama socialinė perspektyva, populiarioji liberalizmo ideologija turi didelį potencialą formuoti ją „įdarbinančiųjų“ požiūrį į socialinę-moralinę politiką, bet ne į ekonominius klausimus – pastarieji nelaikomi pakankamai svarbiais ir pagrindiniais ideologiją apibrėžiantieji ekonominiai principai (asmens ir visuomenės tobulėjimą skatinanti konkurencija, kurioje laikinai „iš žaidimo iškritusiuosius“ remia valstybė) nenurodo pakankamo socialinių-ekonominių klausimų interpretavimo mechanizmo (tarkime, kaip individas turėtų žiūrėti į progresinio mokesčių tarifo įvedimą).

21 lentelė. A faktoriaus – laisvos saviraiškos perspektyvos – išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
19. Politika ir religija neturėtų būti susiję: valstybei nedera primesti visiems žmonėms konkrečias religines vertybes.	5	1.94*
29. Tradicinės šeimos suirimas pakenkė mūsų visuomenei.	-3	-1.32

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame A faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

Šiek tiek užbėgant už akių, šioje vietoje galima ir karto pristatyti, kuo aptariamasis A faktorius, apibrėžiantis tam tikrą visuomenėje veikiančio, taikomo ir populiariai suvokiamo liberalizmo perspektyvą, skiriasi nuo kitų „ideologinių“ Q rinkinių rūšiuojant išsikristalizavusių faktorių. Pirmiausia ir geriausiai tai nurodo išskiriantieji faktoriaus teiginiai, kurie vėlgi, kaip matyti iš 21 lentelės, nurodo į moralinę (ne ekonominę) dimensiją ir faktorių išskiria tam tikru specifiniu visuomenės struktūros matymu: stipria sekuliarios visuomenės preferencija (kaip matėme iš interviu analizės – ji suvokiama kaip būtinybė skirtingų individų įsitikinimų raiškos kontekste) bei „aktyviu

abejingumu“ tradicinės šeimos modelio suirimui (jis matomas ne tik kaip natūrali visuomenės raida, bet ir kaip galimybė kiekvienam pasirinkti geresnį gyvenimą, kas savaime veda ir į „laimesnę visuomenę“).

Galiausiai kalbant apie A faktoriui priskirtų Q rūšiotojų asmenines charakteristikas, galima pastebėti, jog jie reikšmingai neišsiskiria nei pagal lytį, gyvenamąją vietą, darbo pobūdį, pajamas, domėjimąsi politika ar jos žiniomis. Vienintelis mažesnis panašumas – šios grupės informantai sutartinau nei kitose grupėse yra šiek tiek aktyvesni (labai bendrai paėmus, ne konkrečiose veiklose) visuomeniniame gyvenime bei šioje grupėje nėra aktyviausiai katalikybę praktikuojančiųjų ir pačių vyriausiųjų (nors tiek tikintys, tiek netikintys, tiek kitos amžiaus grupės, įskaitant penktą dešimtį einančiuosius, padengiamos). Ir tai galbūt galėtų koreliuoti su tradicinės moralės nepopuliarumu ir pro/anti-sovietiškumo dimensijos neaktualumu šiame faktoriuje. Tiesa, netikėtai galima pastebėti, jog grupės informantai pernelyg neišsiskyrė net vienodomis partinėmis preferencijomis: į šią grupę supuola ir balsuojantieji už liberalus, ir už socialdemokratus, ir už konservatorius. Galbūt tokį netikėtą partinių preferencijų platumą galima būtų paaiškinti tuo, jog nė viena iš šias kryptis atstovaujančių kertinių partijų Lietuvoje (LRLS, LSDP, TS-LKD) pernelyg nesipriešina asmens laisvėms ir teisėms, kaip jos buvo suprastos šioje perspektyvoje (asmens saviraiškos, kūrybos, žodžio, tikėjimo, pasirinkimo ir pan.), ir nesirengia jų varžyti (kitaip, nei, pavyzdžiui, abortų uždraudimo klausimą vis kelianti LLRA, viešojoje erdvėje seksualinių mažumų teisių nepripažinimu garsėjantys TT bei kitų partijų atstovai). Išlyga galėtų būti nebent TS-LKD, kurios nariai pasisako, pavyzdžiui, už abortų draudimą²⁵⁸, tačiau – vėlgi, ši partija tokios savo pozicijos aktyviai nepropaguoja²⁵⁹.

²⁵⁸ Manobalsas.lt 2008 m. politikų apklausos duomenys, pateikiami A. Ramonaitės ir R. Žiliukaitės straipsnyje: Ramonaitė, Žiliukaitė, „Politinio atstovavimo kokybė Lietuvoje...“, *op.cit.*, 109.

²⁵⁹ Žiūrėti, pavyzdžiui, TS-LKD veiklos programą 2009-2012 metams, kurioje toks punktas net nebuvo paminėtas. Tiesa, partijos rinkiminėje programoje 2012 m. toks punktas atsirado, tačiau prie pagrindinių išskirtas nebuvo.

Antrasis tradicinės ideologijos atspindinčių teiginių lauke išryškėjantis faktorius B paaiškina 11 proc. reikšmių sklaidos, jo dengiamą perspektyvą tyrime atstovauja penki informantai. Pirmiausia faktorius B apibrėžiamas per nepasitenkinimą dabartiniu valstybės valdymu (reikšmingiausiu laikomas nesutikimas su 25 teiginiu, „Tam, kad valstybės paslaugos būtų teikiamos kokybiškai, valstybės tarnautojų skaičius turi būti padidintas“, čia ir toliau žiūrėti 22 lentelę) ir siūloma aiškia institucinės santvarkos alternatyva (idealiojo faktoriaus Q rinkinio plusiniame poliuje dvi svarbiausias pozicijas užima 16 ir 18 teiginiai, „Lietuvai reikalingas stiprus lyderis, galintis sprendimus priimti nepaisydamas parlamento nuomonės“ bei „Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai“).

Alternatyvios institucinės santvarkos poreikis kyla iš nepasitenkinimo chaotišku, kaip jis suprantamas, Seimo darbu: „*Tai jeigu čia, tai čia Seimo nereiks. Seimas blogai, kai žmonės viską valdo, tai... T: Tai jeigu vienas valdytų būtų geriau? I: Tai reikia, kad būtų aiški pozicija ir opozicija. Dabar vienas žmogus perbėga, tai ten pozicija. Ir faktiškai ten nuo dviejų žmonių viskas ir priklauso: pakėlė ranką... Čia absurdas visiškai. Čia faktiškai, gali tų kitų ir nebebūt tenai, užtenka tų dviejų ar trijų žmonių. Nes tai jeigu jie faktiškai pritaria, nubalsavo, ir aišku viskas. O jeigu jie nepritaro, na tie kurie, ant ribos, perėję iš frakcijos, tai ir viskas. Tai gal per daug čia ir tų Seimo narių... Tai kai Taryboj kiek ten buvo, 27 buvo? <...> Na kažkur tai. Na tai va, ir sočiai.“ (informantas nr. 16 apie 18 teiginį), „Va, prašau. **Kad nėra valdžios. Vėl ateis balsavimas, vėl partijos pagal save dešimt surašinės, ir vėl tie patys snukiai septyniasdešimt bus. Na ir dar septyniasdešimt kitų. Ir vėl ta pati košė.**“ (informantas nr. 2), „**Tai kad čia dabar mizeris kažkoks, kad nėra tvarkos.** <...> Būna kažkoks įvykis, tai tada įsivelia visi, ir politikai, ir visi kas tik nežino situacijų ir visi tik šneka. **Tai chaosas, kai tik iš šono pasižiūri tai tiktai ir yra.** <...> Vis tiek gi turi būt priimtas sprendimas, **o per tuos chaosus nepriima kitų sprendimų... Kaip sakyti, laiką veltui švaisto, tą laiko – kiek posėdžių, kiek visko, kai galėtų tuo tarpu ką nors naudingo Lietuvai padaryti.**“*

22 lentelė. „Idealusis“ B faktoriaus – tvirtos rankos perspektyvos – Q rinkinys (kraštinės pozicijos, Z-scores >1 arba <-1)

Faktoriaus reikšmės – B faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
16	Lietuvai reikalingas stiprus lyderis [...]	1.744
18	Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai.	1.668
14	Lietuva turi palaikyti gerus santykius su Rusija.	1.576
48	Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove.	1.428
36	Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti [...]	1.412
17	Lietuvai reikalingos stiprios profesinės sąjungos [...]	1.274
28	Tautinės mažumos mūsų šalyje piktnaudžiauja [...]	1.240
12	Lietuva turėtų stengtis išlaikyti daugiau savarankiškumo [...]	1.089
(lentelės vidurio (neutralias) pozicijas užimantys teiginiai)		
44	Valstybinės įmonės, kur įmanoma, turi būti perleistos privačion [...]	-1.065
6	Karinė jėga yra efektyviausias būdas užtikrinti šalių saugumą.	-1.233
46	Žmogaus gyvybė prasideda nuo pastojimo [...]	-1.312
32	Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai.	-1.376
26	Tautinėms ir kultūrinėms mažumoms mūsų šalyje trūksta [...]	-1.418
21	Sovietinė simbolika turi būti uždrausta.	-1.570
15	Lietuva turi ryžtingai reikalauti iš Rusijos atlyginti [...]	-2.062
4	Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą [...]	-2.108
25	Tam, kad valstybės paslaugos būtų teikiamos kokybiškai [...]	-2.139

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 35 lentelėje 2 priede.

Tai vat, o čia, susiskaldo ir vienas už tuos, kitas už tuos... <...> Dabar tai tvarkos nėra. Ir Seime nėra tvarkos – nori dirba, nori nedirba. <...> Aš tai nežinau. Vis tiek turėtų būti kažkokia tvarka.“, bei iš supratimo, jog vienas asmuo galėtų rinkėjams atstovauti geriau: „O todėl, kad mūsų dabartinė Prezidentė mūsų neturi jokių galių – absoliučiai. Jeigu Seimas nesutinka, tai ji negali nieko paprieštaraut. T: Tai būtų geriau, jei galėtų paprieštaraut? I: Turėtų būti. Kaip yra, prezidentinis valdymas, tai va. Kaip Prezidentė pasako, taip ir turi būt. O ne... T: O kas tada mums nuo to geriau? I: O pavyzdžiui, mes tam ir renkam gerą prezidentą, kad mes juo pasitikim ir mes turim Prezidentės nuomonės klausyt. O - Prezidentė pasako, o dar Seimas apsvarsto ir Prezidentė lieka šone. O Seimas daro ką nori.“ (informantas nr. 21 apie 18 teiginį).

Toks pats situacijos, kaip chaoso, „palaidos balos“ vertinimo leitmotyvas ekstrapoliuojamas ir kitoms valstybės ir visuomenės gyvenimo sferoms, ryškėja ir apibendrinimuose, ir kituose, kad ir ne tokiais svarbiais laikomuose teiginiuose. Gerai tai iliustruotų, pavyzdžiui, 39 teiginio, „Valstybės finansai beveik visada yra išleidžiami švaistūniškai ir neefektyviai“, pagrindimai: „Na, kaip čia pasakyti, nuo nepriklausomos metų Lietuvos - kas priėjo prie finansų, tas iššvaistė“ (informantas nr. 20), „Taip. Ir beveik visą laiką taip yra.<...> Kas bebūtų, vis tiek, visi švaisto viską į kairę, į dešinę, o paskui krapšto galvas, kur milijonai...“ (informantas nr. 21). Nukreipiant žvilgsnį į dar kitas sferas – pavyzdžiui, informantas nr. 20, kalbėdamas apie 37 teiginį, „Valstybė turėtų skirti daugiau dėmesio patriotiniam ugdymui mokyklose“, tiek mokyklas, tiek valstybę vertina kaip „palaidą balą“: „Na, kad nebūtų tokia palaida bala gal. Nes dabar tai praktiškai mokyklose jie žino savo teises, o pareigų tai nežino. Pareigų tai nėra jiems, tik teisės jiems...“. Išėitis iš viso šio chaoso aptariamoje perspektyvoje matoma viena – „tvirta ranka“: „Kaip Konstitucijoj – turėtų Prezidentas viskas būt [trinkteli ranka per stalą patvirtindamas žodžius]. Kaip Smetona. O dabar tai čia nesąmonė...“ (informantas nr. 2 apie 16 teiginį), „...todėl, kad reik rankos. Nėra šeimininko Lietuvoj. Tas pats, kaip ir imkim,

na, paprasčiausią **ūkę** – jeigu nėra vadovo, yra paprasčiausia bala. Taip.“ (informantas nr. 20 apie 16).

Chaosu, netvarkos valstybėje leitmotyvą pratęsia ir požiūris į valstybės tarnautojus kaip į betikslę naštą (svarbiausią „minusinę“ poziciją idealiajame Q rinkinyje užimantis 25 teiginys „Tam, kad valstybės paslaugos būtų teikiamos kokybiškai, valstybės tarnautojų skaičius turi būti padidintas“) - „Ir neturi padidinti tarnautojų skaičiaus – nes jau ir tiek prididinta dabar, realiai jie **tie tarnautojai tai jie yra tai valstybei tik didelis minusas, nes jie realiai jokios naudos nesukuria ir produkto neduoda. Tai savivaldybėj dirba tūkstantis žmonių, tai priimkim ten X mieste dar du tūkstančius. Tai ką jie ten – rašo vieni kitus, visokius dokumentus nešioja, bet tai kad... <...> Na ką ten tos funkcijos, kad realiai ten skundžias, daro daro daro, geriau išvis nieko nedarytų – vis tiek jokio skirtumo nėra. Niekas nepasikeičia. Nors visi, atrodo, savivaldybėj dirbantys, dokumentus nešiojantys... Vienas neša, kitas neša, na ir kas iš to.“ (informantas nr. 16), tarnautojų ir taip matoma per daug: „Ne, kadangi čia **per daug jau išvystytas šitas aparatas yra**“ (informantas nr. 2). Ir net profsąjungos į naratyvą įeina per tą patį tvarkos poreikį - jų stiprėjimui pritariama kaip galimų „tvarkdarių“, „žmonių gynėjų“ atsiradimui: palyginti stiprų sutikimą su 17 teiginiu „Lietuvai reikalingos stiprios profesinės sąjungos, ginančios darbuotojų teises“ perspektyvoje iliustruotų informanto nr. 20 citata „Na, kad būtų. **Kad gint kažkas tai žmonių teises. Nes dabar tai praktiškai niekas ir negina.**“ (kaip matyti, argumentuojant dar ir nusivylimo gaida įsipina).**

Tvarkos ir efektyvumo poreikis galiausiai taip persismelkia per visą naratyvą, jog kaip daugiabalsio chaoso kėlėjai suprantamos ir atitinkamai smarkiai (ir reikšmingai) neigiamai įvertinamos tautinės mažumos. Faktoriaus idealiajame Q rinkinyje aukštai įvertinamas 28 teiginys „Tautinės mažumos mūsų šalyje piktnaudžiauja joms suteiktomis galimybėmis, provokuoja nesantaiką visuomenėje“: „Teisingai. **Jos pačios provokuoja nesantaiką. Jos pačios išsidirbinėja, negyvena mūsų sąlygomis, išsidirbinėja rėkdamos, šaukdamos...**“ (informantė nr. 17), „O kaip, pavyzdžiui, lenkai, visur. Netgi

Lietuvoj reikia rašyt lenkiškai ten gatvių pavadinimus...<...> Tai, **jeigu Lietuva yra, tai turi būti lietuviškai viskas**. Visi gyventojai kur ten tie, kur lenkai yra, tie...<...> ...na, Vilniaus krašte, ten yra juk, ant savivaldybės sienų, na, lenkiškai užrašyta viskas. Atėjęs lietuvis į savivaldybę sunkiai susigaudys kaip patekt kažkur tai, jeigu lenkiškai nemoki. Na tai, na, nesąmonė kažkokia“ (informantas nr. 20), „Taip [kaip savaime suprantamas dalykas]. <...> **Na, sukčiai lenkai**. <...> Na, ten **nachalai** jie. Tomaševskio ten...“ (informantas nr. 2), mažumų padėtis šiame kontekste komentuojama ir itin emocionaliai – „Va, tų **niekam nereik**. <...> **Na, aš išvis prieš tas tautines mažumas**. <...> Aš išvis esu prieš tas tautines mažumas, išvis jų... Nežinau. Aš išvis skaitau, kad neturėtų jų būt. T: Na tai bet jei jau gyvena, tai ką tada daryt? Negi iškelsi? I: Na tai taip... <...> Na, aš sakau – aš tiesiog esu išvis prieš“ (informantas nr. 21). Atitinkamai aptariamoje perspektyvoje stipriai (ir reikšmingai) pasipriešinama 26 teiginiui „Tautinėms ir kultūrinėms mažumoms mūsų šalyje trūksta kitiems prieinamų galimybių“: „Aišku, netrūksta. Kur jau, išvis jiems nereikia. <...> **Tegul jie taikosi prie mūsų, o ne mes prie jų turim taikytis – taip neteisinga**.“ (informantas nr. 20), „Be abejo, neleidžiam [sava kalba išsikabinti gatvių pavadinimų], nes čia yra Lietuva. Čia logiška. **Jeigu tu gyveni Lietuvoje, toj šalyje, tai tu privalai**. <...> Tai jeigu tu gyveni Lietuvoje, yra Lietuvos įstatymai, lietuvių kalba, tai ir turi būti viskas lietuviškai. Supranti, kad **patys kitataučiai nenori mūsų šalyje įleisti šaknų ir pritapti Lietuvoj, tapt piliečiais**. <...> Na, kad **jie patys mūsų netoleruoja**. Jie gyvena mūsų valstybėj, o su mumis, supranti...“ (informantė nr. 17). Kaip matyti, mažumų tema iš esmės tampa svarbi ir į naratyvą įsipina per aktualijas (pavyzdžiui, lenkišką gatvių pavadinimų rašymą Vilniaus krašte), nes paprieštarauja pagrindinei, po požiūriu glūdinčiai tvarkos (kaip priešpriešos „chaosui“ viešajame gyvenime) siekio idėjai.

Per tą pačią tvirtos rankos prizmę įdomiai paneigiamas ir 44 teiginys „Valstybinės įmonės, kur įmanoma, turi būti perleistos privačion nuosavybėn“: čia ne tik nekalbama apie efektyvumą, ar teisingesnį paslaugų užtikrinimą, jų garantiją – pagal B faktoriaus apibrėžiamą perspektyvą,

valstybė neturėtų perleisti įmonių privačiam sektoriui pirmiausia todėl, kad neprarastų savo galios įtakoti kitus – kitaip tariant, „rankos tvirtumo“ (dar vieno jo aspektų). Tai iliustruoja faktoriaus „veido“ (aukščiausią faktoriaus svorį turinčiojo informanto) citata: *„O tai jeigu perleis privačion nuosavybėn, tai valstybė nieko nebeturės, tai kokios tada valstybė beturės galios? Nieko neturės. Aš manau, kad turėtų valstybė kažkokias įmones, tai įdarbintų tuos, kurie viešuosius darbus dirba, tai turėtų realiai kažkokios naudos. <...> Valstybė būtų stabilesnė, jeigu turėtų savo įmonių tų visų daugiau. O kai neturi, tai ką ji ten pareguliuos labai. Gali, bet tai neklausytų verslas. Jeigu viską išparduos žmogui, nieko neturės, tai... koks tavo svoris bus“* (informantas nr. 16).

Tiesa, reiktų atkreipti dėmesį, jog perspektyvoje preferuojama, siekiama tvirtos rankos, suvaldančios chaosą, bet globos iš valstybės nereikalaujama, nesitikima ir nenorima -kiekvienas savimi pasirūpinti turi pats (stiprus sutikimas su 48 teiginiu „Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove“): *„Žmonės turi rūpintis savo gerove. O kas pasirūpins, jeigu pats nepasirūpinsi. Valstybė tai jinai ką, ji gali tik, kaip pasakyt, kryptį kažkokią tai palaikyt, padėt. Bet tai nepasirūpins valstybė jeigu ten namuos sėdėsi ir iš pašalpių gyvensi. Tai gerai ir negyvensi. Sotus senatvėj nebūsi iš valstybės“* (informantas nr. 16)²⁶⁰. Atitinkamai ir vadovybės (pirmiausia suprasti kaip valstybės) nurodymai yra vertintini kritiškai (nesutikimas su 32 teiginiu „Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai“): *„Na ne. <...> Tai aišku, čia viską reik pačiam. Čia valstybės tie nurodymai yra, tai žinai... Gal jie irgi prisikurs savo, kaip čia pasakyt, įstatymus, kad jiems būtų gerai, ar kažkam būtų gerai. O apie žmogų tai čia - nulis.“* (informantas nr. 20). Šis savarankiškumo principas nuo asmens net perkeliamas visai valstybei (stiprus sutikimas su 12 teiginiu „Lietuva turėtų stengtis išlaikyti daugiau

²⁶⁰ Tiesa, šiame faktoriuje, kaip ir kituose, daroma išlyga – valstybė turi užtikrinti tam tikrą neabejotiną „minimumą“ (aukštai vertinamas 36 teiginys „Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą sveikatos apsaugą, pasirūpinti pragyvenimu nedarbo ar ligos atveju, išėjus į pensiją“). Taigi pasirūpinimo savimi principas nesuponuoja visiško valstybės poreikio atsisakymo.

savarankiškumo Europos Sąjungoje: nenusileisti nepalankiems sprendimams, tvirtai reikšti savo nuomonę ir ją ginti, net jei tai sukeltų tarptautinės bendruomenės nepasitenkinimą ar netektume dalies narystės ES privalumų“): „*Na, Lietuva turėtų būt savarankiškesnė, ne visą laiką klausyt, ką sako Europos Sąjunga. Vienu žodžiu, Lietuva, kaip yra, nemoka būt laisvė – iš vienos sąjungos į kitą...*“ (informantas nr. 21). Tiesa, čia būtų galima suabejoti, ar individo ir valstybės savarankiškumo principai suprantami kaip reikalingi tik „dabartinėje chaotiškoje situacijoje“, ar ir „įvedus tvarką“, tačiau, kita vertus, reiktų atsižvelgti, kad patys informantai apie tokio savarankiškumo sąlyginumą neužsiminė, o mintis pakankamai nuosekliai seka ir iš ankstesnių teiginių, taigi greičiausiai toks savarankiškumas preferuojamas abiem atvejais.

Kita argumentų linija, per savo teiginius pramaišiu su „tvarkos darymo“ poreikiu besidalijanti svarbiausiąsias, apibrėžiančiausias perspektyvos vietas – pragmatinis ir net teigiamas požiūris į Rusiją ir sovietinę Lietuvos praeitį. Pirmiausia – stipriai faktoriaus „neigiamame“ poliuje įsitvirtina 15 teiginys „Lietuva turi ryžtingai reikalauti iš Rusijos atlyginti okupacijos padarytą žalą“. Perspektyvą apibrėžiančiųjų informantų balsais galima iliustruoti, jog tai matoma viena vertus, kaip visiškai nereikalingas, nevaisingas veiksmas („*Nesąmonė, nēr pinigų. Kas praėjo – praėjo, nebegausit jau*“ (informantas nr. 2), „*Aišku nereik. Vis tiek niekas neduos, čia gali reikalaut nereikalavęs*“ (informantas nr. 20)), antra vertus, faktoriuje didžiausią svorį turinčiojo informanto komentare nuskamba net ir tam tikra įsiskolinimo Rusijai išlyginimo gaida: „*Na tai dėl to, dabar, atlygint iš tos Rusijos žalą. O tai kiek čia iš tos Rusijos privežta, ir metalo, ir visko, ir dabar dar veža, ir niekaip negali išvežt. Ir Rusija davė, čia negalima sakyt, kad Rusija nieko nedavė. Ir nafta buvo, ir dujos. Iš Rusijos viskas ėjo. O čia dabar apie tuos gražinimus...*“ (informantas nr. 16). Pragmatinio poreikio bendrauti su Rusija linija nusitęsė ir per kitą svarbiu laikytą (šįkart pritariant), 14 teiginį „Lietuva turi palaikyti gerus santykius su Rusija“. Pabrėžiama, jog su Rusija labai svarbu apsieiti draugiškai – „*Na, mes privalom su Rusija, va taip*“ (informantė nr. 17), ir ne iš draugiškumo, geros kaimynystės principo kaip tokio (kuris

panašiuose argumentuose ryškėjo liberalizmo faktoriuje A), bet iš pragmatiškai apskaičiuoto poreikio – nes palaikyti gerus santykius reiškia naudą: „**Teisingai [labai tvirtai]. O tai būsim mes be naftos rusiškai...**“ (informantas nr. 2), „**Todėl, kad Rusija yra galinga valstybė, prekyba su Rusija būtų labai Lietuvai naudinga. Vienu žodžiu, visokie mainai. T: Tai, žodžiu, neverta pyktis? I: Ne. Net ne tai, kad neverta, bet ir negalima pyktis! Su tokia didele valstybe tokiai mažai šalelei kaip mūsų, kur mes nieko neturim, tiesiogiai yra... su Rusija pyktis yra tas pats, kaip lįst į kilpą. Na taip...**“ (informantas nr. 21). Pastaruosiuose apskaičiavimuose net galima įžvelgti savotišką tarptautinių santykių realizmo teorijos idėjų atspindį.

Tiesa, realistiškas santykių su Rusija vertinimas dar nieko neatskleidžia apie šios socialinės perspektyvos atstovų požiūrį į sovietinę Lietuvos praeitį. Geriausiai jį galėtų atskleisti (ir patvirtinti, kad sovietinės praeities dimensija perspektyvoje bent tam tikrais aspektais svarbi) 21 teiginys „Sovietinė simbolika turi būti uždrausta“, šiame faktoriuje reikšmingai priskirtas negatyviajam, neigiamajam poliui (idealiajame rinkinyje užima poziciją -4). Analizuojant interviu galima matyti, jog toks neigiamumas atsiranda iš nematomo jokio validaus pateisinimo tokiam uždraudimo veiksmui ir ne tik neutralaus simbolikos kaip istorijos dalies traktavimo („**Na tai tada uždrauskim vilnos ratelius, kur seniau žmonės veldavo, aukurus kai kokius iš kažko. Tai mūsų istorija, kaip ten bebuvę. Taip buvo, ką ten uždraust**“ (informantė nr. 17), „...**tegul būna. Atsiminimui**“ (informantas nr. 20)), bet ir svarbesnės reikšmės tokiai istorijai suteikimo: kas liberalizmo faktoriuje A palaikoma tiesiog nereikšmingu „istoriniu atributu“, čia sutraktuojama ir kaip „kultūrinis paveldas“ („**Ne, čia kad uždraust, čia kaip kultūrinis paveldas**“ (informantas nr. 16)). Piešiamą vaizdą dar labiau papildytų paskutiniojo iš labiau reikšmingų (+3 lentelės pozicijos) teiginio nr. 1 „Apskritai pagalvojus, sovietinis laikotarpis davė Lietuvai naudos: buvo nutiesti keliai, statomi miestai, kuriama šalies pramonė“ apsvarstymas. Nors teiginys ir nebuvo priskirtas prie pačių reikšmingiausių, jį apsvarstant tiesiamos jungtys į kraštinių faktoriaus teiginių brėžiamą naratyvą: teiginys suponuoja lyginimą su

„dabartine chaoso situacija“ ir automatiškai sovietinio gyvenimo perspektyva palyginime įgauna teigiamą atspalvį: „*Čia vat pritariu, kad čia vat buvo ir statoma, ir daroma. Visko buvo pristatyta, o dabar baigia išparceliuot čia viską. O kai dabar, čia ką gero pastatė?*“ (informantas nr. 16), „*Na. Taip. Jo, davė daugiau naudos. Nes dabar jau praktiškai nieko nėra, matot patys – ką begalėjo, tą pardavė, pinigus čiupt, susižėrė... Praktiškai nematau*“ (informantas nr. 20). Galiausiai šių dviejų teiginių (laikomų pakankamai svarbiais) pateikiamą neutralų ir net lyginimo su šiandiena šviesoje, pozityvų, sovietmečio vertinimą išplėstų keletas informantų komentarų, išsakytų, tiesa, kalbant apie idealiajame Q rinkinyje visiškai nesvarbiu laikomą 22 teiginį „Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje“ (kaip matyti iš kitos citatos, panašu, jog tokį teiginį reitinguoti kaip svarbų sutrukdė ir tam tikras socialinis „nepatogumas“): šiai B faktoriaus perspektyvai priklausantys informantai jaučia didesnę ar mažesnę nostalgiją sovietmečiui – dėl pozityvesnių socialinių santykių, tam tikrų socioekonominių garantijų. Tarkime: „*Na taip, ir man buvo geriau. Bet tai dabar demokratija – pasakysi ką prieš tautą, būsi priešas. <...> Na kaip, kolektyvas buvo kitoks, kad ir darbe - čia visi buvom tokie natūralūs reiškia, o dabar – kaip žvėrys pikti, pavydūs... Aš nežinau. Šita demokratija visa kita – per anksti gal buvo visi atrišti, kai penkiasdešimt metų buvom prispausti... Tai vat tokie dalykai, nežinau, kur dėti. Pasakysi dabar liaudžiai – ooo, dabar gerai. Kai kas gyvena geriau, aišku. Prie ruso buvo visi lygūs, algos vienodos, visi nebuvo kažkokie labiau...*“ (informantas nr. 2), „*[Tai sovietiniais laikais buvo geriau gyvent] Na, pirmas pats dalyks – visada buvo darbo visiems. Visiems buvo darbo – pavyzdžiui, mokyklą baigęs galėjai jau iškart kažkur įsidarbinti, na, ten, po mėnesio – dviejų jau gaudavai bendrabutį, kur gyventi. Pavyzdžiui, jaunoms šeimoms – apsiženiijo, įsidarbino – tuoj gauna šeimyninį bendrabutį. Ir žmonės gyvendavo. O dabar jaunimas bijo ženytis, nes neturės kur gyventi*“ (informantas nr. 21), „*Na, tai, pavyzdžiui, tikrai buvo Lietuvai geriau sovietiniais laikas gyventi. <...> Viskuom! Paprasčiausiai, kad ir paprasčiausiai, tokiu darbu... Žmonės nebuvo be darbo kaip dabar, nebuvo*

jokių valkataujančių, nebuvo chuliganizmų. Taip paėmus... Va.“ (informantas nr. 20).

Dar pora faktorių B apibrėžiančių teiginių būdinga ir daugumai kitų išskirtų faktorių, taigi, laikytini tam tikra bendra „visuomenine norma“ ir detaliau nebūtini aptarti. Pavyzdžiui, 36 teiginys „Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą sveikatos apsaugą, pasirūpinti pragyvenimu nedarbo ar ligos atveju, išėjus į pensiją“ apeliuoja į bent minimalią valstybės teikiamą socialinę apsaugą, kuri tiesiog suprantama kaip valstybės būtina sąlyga, o štai lygiateisiškumas lyčių pagrindu faktoriuje B į naratyvą įsipina kiek įdomiau: nors iš principo laikomas savaime suprantamu kaip ir kitose, taip ir šioje perspektyvoje („*Nė velnio, lygios teisės turi būt*“, informantas nr. 20), faktoriaus B informantai žvelgia ir kitu kampu – akcentuodami ir tam tikrą papildomą darbo skirstymą pagal lytį: „*Na, jeigu lygiai, tai jau lygiai, ką čia. Daugiau vyrai ar mažiau... Gal specifinės kažkokios specialybės yra, kur aš sutikčiau, kažkur ribota būta moterų, bet... Nors aišku, būna visur moterų. Kad ir pas mus dabar yra priimtose patrulės moterys, arba kad ir apsauga, tokios mergaitės. Na ką jos. Ateina pabaigę [mokslus] studentės, sudėjimo kaip tavo, na ir ką jos dabar, jei riaumoja girtuoklis ir laksto. Na tai ką jom daryt. Na tai tada, sakau, bet tai ką jūs galvojat. Tai jūs irgi galvokit, kur einat. Taigi ne sekretorėm kokiom einat. <...> Tai tada ir vyrai, kurie dirba, nenori su moterim dirbt. Sako, aš nenoriu. Sako, ką aš čia kaip vienas. Ir turiu čia ją saugot ir pats turiu saugotis, sako, kai eit galiu su vyru ir mums bus daug saugiau*“ (informantas nr. 16).

Peržvelgiant faktoriaus B naratyvą, galima dar pastebėti ir tai, jog šiame faktoriuje santykinai nesvarbūs yra visuomenės struktūros dalykai: šeimos, švietimo klausimai. Pavyzdžiui, 29 teiginys „Tradicinės šeimos suirimas pakenkė mūsų visuomenei“ atsiduria „pilkojoje“ idealiojo Q faktoriaus nerūpėjimo zonoje ties -1: jis arba iš karto informantams nesvarbus, nerūpint nei ar vienaip, ar kitaip procesai vyksta („*Aš tai nelabai gilinuosi į tuos klausimus...*“ (informantas nr. 2)), arba į jį pasižiūrima per tą pačią „tvirtos rankos“ prizmę („*Visuomenei, tuoj atsiranda vieniši tėvai, tuoj mamos*

nebesusitvarko su vaikais, vaikai tuoj išeina klystkeliais be tėvo... Ir antraip kartais būna – kad be mamos išeina klystkeliais. Na, žodžiu, šeima turi būt, ir vaikai, ir tėvai kartu“ (informantas nr. 21)), bet bendram kontekste šis klausimas netampa aktualus. Tiesa, kaip vienintelis svarbus su šeima ir bendra morale susijęs teiginys laikytas 46, „Žmogaus gyvybė prasideda nuo pastojimo ir nuo tos akimirkos ji turi būti ginama“. Tačiau jis detaliau informantų nekommentuojamas, iš karto priskiriamas diskusijos dėl abortų uždraudimo laukui ir, tikėtina, dėl galimai stebimos antrojo Q rinkinio rūšiavimo įtakos, priskiriamas prie aiškiau neiginių teiginių: galima manyti, jog priverstinis nesenas socialinio-moralinio klausimo apsvarstymas lėmė, jog susidaryta aiškesnė nuomonė. Tuo labiau, kad aiškesnę nuomonę susidarė ne visi – informantė nr. 17 (sunkiai apsisprendusi abortų uždraudimo klausimu antrajame Q rinkinyje) vėl pradeda blaškytis, neapsisprendama, kokia jos nuomonė yra ir galiausiai teiginį rūšiuoja kaip nesvarbų, o informantai nr. 20 ir 21, antrojo Q rinkinio nerūšiaavę, klausimą nesvarbiu traktuoja iškart. Taigi dėl šios priežasties (galimos tāsos su antruoju Q rinkiniu), 46 teiginio svarbumas ir apibrėžtumas faktoriuje laikytinas labiau išimtimi. Kaip jau minėta, nesvarbiais laikomi ir švietimo reikalai: „Čia tai šūdas tokie vat, **nereikšmingi [teiginiai]...**“ (informantas nr. 2 apie 37, „Valstybė turėtų skirti daugiau dėmesio patriotiniam ugdymui mokyklose“), arba vėlgi, sutraktuojami per tvarkos ir stiprios rankos prizmę – „**Na tai, vis tiek, Lietuvoj turi būt patriotizmo kažkokio tai. Tai jeigu nebus patriotizmo, tai todėl ir yra visokios mažumos, visokios... Atsiranda visokių vėjų.**“ (informantas nr. 21). Beje, ekonominiai klausimai šiame faktoriuje taip pat nelaikomi svarbiais.

Taigi apibendrinant - tai perspektyva, visų pirma apibrėžiama per nepasitenkinimą „chaotišku daugiabalsiu valdymu“ ir teikianti stiprią preferenciją tvarkai, „tvirtos rankos“ lyderiui. Pagal antrines preferencijas joje ryškus pragmatiškas ir net teigiamas požiūris į Rusiją ir mažesniu mastu - į visą sovietinę Lietuvos praeitį. Iš kitų faktorių apibrėžiamų perspektyvų ši išskirtina būtent per pro-rusišką, pro-sovietinį požiūrį, kritišką tautinių mažumų ir abortų draudimo (čia vėl atkreiptinas dėmesys į galimą tam tikrą šio

teiginio vietos rinkinyje atsiktinumą) vertinimą (žiūrėti 23 lentelę). Panašu, jog tokia mąstymo perspektyva jau yra apčiuopta Ainės Ramonaitės tyrime, išskirtuose „prosovietinio radikalo“ ir „sovietinės sistemos kūrėjo“ sociopolitiniuose Lietuvos gyventojų tipuose²⁶¹. Taigi – šios nuostatos ne tik neišnyko, bet galima patvirtinti, jog jų komplektacija – stabili ir veikia kaip tam tikra atpažįstama socialinė perspektyva, tam tikra pačių gyventojų apsibrėžta „ideologija“.

23 lentelė. B faktoriaus – tvirtos rankos perspektyvos – išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
14. Lietuva turi palaikyti gerus santykius su Rusija.	4	1.58
28. Tautinės mažumos mūsų šalyje piktnaudžiauja joms suteiktomis galimybėmis, provokuoja nesantaiką visuomenėje.	3	1.24
1. Apskritai pagalvojus, sovietinis laikotarpis davė Lietuvai naudos: buvo nutiesti keliai, statomi miestai, kuriama šalies pramonė.	3	0.95
46. Žmogaus gyvybė prasideda nuo pastojimo ir nuo tos akimirkos ji turi būti ginama.	-3	-1.31*

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame B faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

Galiausiai peržvelgiant sociodemografines į šį B faktorių, tvirtos rankos perspektyvą patenkančių informantų charakteristikas, galima pastebėti, jog tarp jų nėra didmiesčių gyventojų, labai besidominčių politika, santykinai prastesnis yra šios grupės politinis išprusimas, menkesnis visuomeninis ir politinis (peržengiantis balsavimo rinkimuose ribas) aktyvumas. Rinkimuose dauguma renkasi populistinėmis laikomas politines jėgas (Darbo partiją, „Paksą“, Tautos prisikėlimo partiją), ir, beje, šiam pasirinkimui neteikia didelės reikšmės – preferencijas keičia dažnai ir net nebėra tikri, už ką balsavo paskutiniuose rinkimuose. Tokios charakteristikos, vėlgi, atitiktų

²⁶¹ Ramonaitė, „Posovietinės Lietuvos politinė anatomija“, *op.cit.*, 152-154.

„prosovietinio radikalo“ ir „sovietinės sistemos kūrėjo“ sociopolitiniams tipams priskirtąsias ir dar kartą patvirtintų šiai atrastosios „veikiančios ideologijos“ susiejimą su šiomis grupėmis.

Trečiojo faktoriaus C apibrėžiama socialinė perspektyva sudaryta iš aštuonių individualių Q rinkinių ir paaiškina 16 proc. reikšmių sklaidos. Šios „veikiančios, populiariosios ideologijos“ pagrindinės atramos yra tradicinių moralinių dorybių – pirmiausia, užsimezgosios gyvybės, etninio tapatumo – iškėlimas bei sovietmečio nuvertinimas: kaip matyti iš 25 lentelėje pateikto idealiojo faktoriaus Q rinkinio, svarbiausieji, apibrėžiantieji teiginiai yra „Žmogaus gyvybė prasideda nuo pastojimo ir nuo tos akimirkos ji turi būti ginama“ (46) „plusiniame“ poliuje bei „Valstybė daugiau dėmesio turėtų skirti ne Lietuvos etninio tapatumo saugojimui ir tradicinei kultūrai, o atviros pasaulio kultūroms visuomenės ugdymui“ (35) ir „Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje“ (22) „minusiniame“.

Svarbiausio faktorių apibrėžiančio 46 teiginio „Žmogaus gyvybė prasideda nuo pastojimo ir nuo tos akimirkos ji turi būti ginama“ informantai net nemato prasmės komentuoti. Viena vertus, tai gali būti siejama su ankstesnio Q rinkinio rūšiavimu ir nenorėjimu kartotis, kita vertus, iš išskirtinio užtikrintumo teigiant galima suprasti, jog šis teiginys atspindi esminę jų poziciją, įsitikinimą: „**Taip** [užtikrintai].“ (informantas nr. 11); „**Na taip**, šiaip jau [atsakoma itin lengvai].“ (informantė nr. 5), „**Teisingai** [labai užtikrintai ir autoritetingai].“ (informantas nr. 19). Paskutinis informantas, tiesa, apibendrinamas savo surūšiuotą Q rinkinį šį teiginį dar kiek pakomentuoja: „*Nes yra būdai gyvybės tiesiog nepradėti, kad nereikėtų paskui žudyti. Tai čia vienareikšmiškai*“ (informantas nr. 19). Taigi kaip matyti, užsimezgosios gyvybės saugojimas suprantamas kaip pats pirmiausias prioritetas. Nuo šio svarbiausio prioriteto prasidedanti linija nusitęsia ir į kitus teiginius – tarkime, aukštai kaip svarbus įvertintas 8 teiginys „Kovojuant su terorizmu, pateisinamos visos priemonės, net pilietinių laisvių suvaržymas ar metodai, kuriuos kai kas gali pavadinti kankinimais“ ir jo interpretacijos

24 lentelė. „Idealusis“ C faktoriaus – tradicinės moralės perspektyvos – Q rinkinys (kraštinės pozicijos, Z-scores >1 arba <-1)

Faktoriaus reikšmės – C faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
46	Žmogaus gyvybė prasideda nuo pastojimo [...]	1.917
48	Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove.	1.742
37	Valstybė turėtų skirti daugiau dėmesio patriotiniam ugdymui [...]	1.453
29	Tradicinės šeimos suirimas pakenkė mūsų visuomenei.	1.276
9	Krizės metu valstybė turi įsikišti ir apginti nacionalinę [...]	1.268
12	Lietuva turėtų stengtis išlaikyti daugiau savarankiškumo [...]	1.226
47	Žmonėms, praeityje bendradarbiavusiems su sovietiniais [...]	1.215
17	Lietuvai reikalingos stiprios profesinės sąjungos [...]	1.117
21	Sovietinė simbolika turi būti uždrausta.	1.080
10	Kultūrinės, meno institucijos, TV ir radijo transliuotojai [...]	1.058
27	Tautinėms mažumoms mūsų šalyje turi būti sudarytos sąlygos [...]	1.057
(lentelės vidurio (neutralias) pozicijas užimantys teiginiai)		
26	Tautinėms ir kultūrinėms mažumoms mūsų šalyje trūksta [...]	-1.010
4	Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą [...]	-1.080
20	Reiktų stiprinti Lietuvos etninių regionų tapatybę [...]	-1.109
1	Apskritai pagalvojus, sovietinis laikotarpis davė Lietuvai [...]	-1.110
6	Karinė jėga yra efektyviausias būdas [...]	-1.134
25	Tam, kad valstybės paslaugos būtų teikiamos kokybiškai [...]	-1.259
32	Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai.	-1.396
18	Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai.	-1.459
16	Lietuvai reikalingas stiprus lyderis [...]	-1.617
8	Kovojant su terorizmu, pateisinamos visos priemonės [...]	-1.716
22	Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje.	-1.751
35	Valstybė daugiau dėmesio turėtų skirti ne Lietuvos etninio [...]	-1.775

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 35 lentelėje 2 priede.

pabrėžia žmogaus gyvybės, integralumo ir orumo apsaugos net ekstremaliomis situacijomis būtinybę, teiginys nuneigiamas iš principo, visiškai netoleruojant kankinimų, greta dar bijantis manipuliacijos terorizmo informacija: „*Kankinimai – tai ne...*“ (informantė nr. 5), „*Nesutinku. <...> Na, nes... Toks terorizmo bumus yra kartais dažniau padidinamas, išpučiamas burbulas... <...> O kankinimas tai yra bet koku atveju nepateisinimas. Na, absoliučiai*“ (informantė nr. 14). Užuojauta, empatija kiekvienam žmogui ir kiekvieno vertinimas prasismelkia ir pro kitus, kad ir svarbiais nelaikytus, teiginius: „*Tai ir čia tas natūralus – nenatūralus kelia abejonių. Neturi būti visuomenėj priimtinas – na, čia pats žmogus turi būti priimtas toks, koks jis yra. Ir mylimas toks, koks jis yra. Tai... Nesvarbu, koks jis ten bebūtų – ten jo kažkokios klaidos, elgesys gali būti nepriimtinas, bet pats žmogus, kaip asmuo, negali būti atmestas ir pasmerktas. Tai dėl to taip, nei čia, nei čia.*“ (informantė nr. 14 apie 5 teiginį).

Antroji, paralelinė C faktoriaus naratyvo linija nusidriekia nuo nepritarimo 35 teiginiui „Valstybė daugiau dėmesio turėtų skirti ne Lietuvos etninio tapatumo saugojimui ir tradicinei kultūrai, o atviros pasaulio kultūroms visuomenės ugdymui“. Nors atvirumas pasauliui nepaneigiamas, tačiau savos etninės tapatybės saugojimui skiriamas itin didelis prioritetas: „*Gal ne. Gal Lietuvos. Aš pritarčiau Lietuvos.*“ (informantė nr. 5), „*Man tas atviras pasaulio pilietis svetimas. <...> [grįžus prie teiginio antrąkart] Na, nes Lietuva turi būt atvira pasauliui, bet su protu. Ne plaikstyti, nors net nežinom, kas ten yra.*“ (informantė nr. 14), „*Nemanau, kad daugiau dėmesio turėtų skirt. <...> Todėl, kad valstybę sukuria tauta, o ne atvira visoms kultūroms pasaulinė bendruomenė. <...> ji turėtų rūpintis jos tradicijos išlikimu, išliekamumu. O kita vertus, tai aš sutinku, kad atviros. Bet jei klausimas, kuo daugiau turėtų rūpintis, tai be abejo, savo valstybingumo išsaugojimu. O ne tuo, kad būtų pereinama... na, pereinamoji valstybė. Tuo labiau, kad kultūra kultūrai nelygu.*“ (informantas nr. 11). Pradėta etninės, tautinės (čia suprantama kaip sinonimai) tapatybės stiprinimo ir jos svarba valstybei linija tęsiasi ir 37-ojo teiginio („Valstybė turėtų skirti daugiau

dėmesio patriotiniam ugdymui mokyklose“), vėlgi reikšmingai faktorių apibrėžiančio, argumentacijose. Patriotinis ugdymas laikomas reikalingu, jam skirtina daugiau dėmesio švietimo sistemoje: „*Na... Na tam, kad išliktume kaip valstybė. Vis tiek esame maža valstybė ir jeigu nebus to patriotiškumo, nebus to didžiavimosi savo tauta, tai ką aš žinau, turbūt nieko tada ir nebebus*“ (informantė nr. 14), „*Sutinku.<...> Na, o kam daugiau jos gali skirti [dėmesio]? [nusijuokia] <...> patriotinis yra tėvynės meilė, čia ne nacionalizmas. Tai tėvynė yra solidarizavimasis su savo bendruomene. Ir, man rodos, turėtų tikrai. Nebūtinai tik su savo tauta. Galima ir su Lietuvos karaimais patriotiškai laikytis. Ir Lietuvos karaimas gali būti pavyzdys, kaip jie dažnai myli Lietuvą*“ (informantas nr. 11). Tiesa, svarbu, ir kaip toks ugdymas vykdomas („*Matot, aš jau dedu į vidurį patriotinį ugdymą, nes kai pradeda durniai jį vykdyt, būna tragedija...*“, informantas nr. 19), nes kaip matyti iš ankstesnės citatos, šiame faktoriuje ryškėja ne radikalus nacionalistinis patriotizmas, o labiau nuosaikesnis, besitaikantis į tapatinimąsi su savo politine, ne tautine, bendruomene (faktoriuje tą galima pastebėti ir per įvairių tautinių mažumų padėtį atspindinčiųjų teiginių (ypatingai jas demonizuojančių, negatyvių) netraktavimą svarbiais – ir tuo faktorius C bei jo socialinė perspektyva skiriasi nuo to paties aptartojo faktoriaus B, kurio socialinėje perspektyvoje įvairios tautinės, etninės mažumos vertinamos labai kritiškai ir net neigiamai).

Trečioji, su pirmosiomis dviem susipinanti, linija žymi tradicinės moralės svarbą šioje faktoriaus C apibrėžiamoje „ideologijoje“. Pirmiausia tai atsiskleidžia per stiprų pritarimą 29 teiginiui „*Tradicinės šeimos suirimas pakenkė mūsų visuomenei*“. Jaučiamas tam tikras apgailestavimas dėl tokio proceso ir nors sutinkama, kad ne vien tik suirusioje tradicinėje šeimoje slepiasi šiuolaikinės visuomenės blogybės, bet jog „ir ten“ – pripažįstama, procesas net matomas kaip vienas iš visuomenės būsimo žlugimo priežasčių: „*Taip [tvirtai] <...> [rūšiavimo procedūroje sugrįžus prie teiginio] Na kažkaip tai, vat kai nėra tokio stabilumo, tai vaikai lieka taip su vienu kuriuo, negerai. Negerai, manau, ta partnerių kaita*“ (informantė nr. 5), „*Nes ne vien*

*tiktai tai pakenkė. Bet kad nėra tos šeimos, manau, tradicinės, tai, manau, kad daug ką... Ir vaikų patiriamos traumos didelės. Na, iš dalies, nes ne vien tiktai tos šeimos suirimas pakenkė. Bet taip, ir tai pakenkė. Yra **blogai**. Tai dėl to“ (informantė nr. 14), „**Taip, pakenkė. Deja taip** <...> [grįžus prie teiginio apibendrinant surūšiuotą Q rinkinį] ...stovi prieš vaikus ir trečdalis iš jų yra išsiskyrusios šeimos, viena motina vaiką augina, manau, kad pakenkia. <...> Ta prasme, yra **vienpusė tiktai paradigma**. Ir aš, pavyzdžiui, pats matau kaip **berniukams trūksta tėvo**. Tai vis tiek, ir mūsų prigimtis yra skirtinga. Tai kai turim vienpusę paradigmą tiktai, tai sakykim, tą moterišką paradigmą, o paskui stebimės, kodėl ta mūsų visuomenė tokia infantiliška, tokia subobėjusi, kaip mėgstama dabar sakyti. Na tai... **Patys suardėm tą tradicinę šeimą, ir dabar patys dejuojam**. <...> O kitas dalykas, <...> kad visuomenė yra neatsakinga ir vis gausėja to neatsakingumo, tai, mano galva, tas gyvenimas susidėjus ir yra vienas iš tų komponentų gyvent neatsakingai – tik gink Dieve, neįsipareigot. Tik neįsipareigokim. Va, **padengia tą bendrą foną šito marazmo, per kurį, reiškia, Vakarų visuomenė yra praktiškai pasmerkta žlugimui**.“ (informantas nr. 19). Per šio, pilnos šeimos svarbos pabrėžimo bei kitų teiginių kompleksą, kaip teigė informantas nr. 3, stengiamasi skirti dėmesio pamatinių valstybės vertybių formavimuisi. Tai laikoma pamatinės valstybės gerovės garantijomis. Taigi per teiginio argumentaciją itin išryškėja pilnos šeimos, kaip valstybės pamato, supratimas bei apeliavimas į „tradicinę“ moralę, kuri savo ruožtu stiprina valstybę. Tokia informantų argumentavimo logika jau dabar leistų juos bent sąlyginai pavadinti klasikinio konservatizmo šalininkais. Tačiau kokia konkrečiai yra ši konservatyvioji informantų „veikiančioji ideologija“, paaiškės baigus apžvelgti išskirtąjį faktorių C.*

Galiausiai faktoriaus naratyve per reikšmingus apibrėžiančiuosius teiginius išryškėja dar vienas svarbi dimensija – negatyvus (ir aktyvus!) sovietmečio bei visų su juo susijusių atributų vertinimas. Pirmiausia tai atsiskleidžia per itin neigiamai idealiajame faktoriaus Q rinkinyje įvertintą 22 teiginį „Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje“ (teiginio pozicija idealiojo rinkinio Q lentelėje – pati kraštinė, -5). Į patį teiginį

reaguojama labai emociškai: „*Visiškai nesutinku. Nesutinku!* [labai emociškai] *Na, visiškai.*“ (informantė nr. 14); „*Briedas juodas. Kur čia didžiausias [didžiausią nesutikimą žymintis stulpelis]?*“ (informantas nr. 3); „*Na nafik, čia nesąmonė*“ (informantas nr. 19). Taip pat informantai jaučia pareigą paaiškinti, kodėl kiti visuomenės nariai gali tokio „akivaizdaus absurdo“ nematyti, iš kur atsiranda „toks nesąmoningas“ teiginys: tam pirmiausia pasitelkiami mąstymo apie sovietmetį per savo jaunystės prizmę bei prisitaikėliškumo argumentai: „*O su sovietiniais laikais yra **metodiškai neteisingas mąstymas**. Sovietiniais laikais man nugara neskaudėjo. Mes buvom visi sveikesni, linksmesni, mes ėjom į šokių ir taip toliau. Čia **esminis dalykas yra supainiojamas – yra supainiojamas sovietinis režimas su mūsų jaunyste**. Užtai ir žmonės kažkodėl įsitikinę, kad buvo geriau. Tai, aišku, buvo geriau – mes buvom sveikesni, linksmesni, nesvarbu, koks režimas buvo. **O kai kurie buvo prisitaikę labai puikiai, kaip erkės prisitaikę gyveno, beje. Tai bet net metodiškai tokia formuluotė yra vedanti mus į visišką akligatvį. Ir ji nieko neskatina – neskatina nei kurti, nei nieko. Tai **nostalgiją reikia turėti savo jaunystei, vaikystei**. Turėt nostalgiją, reikia **džiaugtis... duona, ta kur 23 kapeikas kainavo (ta pigesnė, kur paskui kaimiečiai karvėm šerdavo)**. Tai čia galima džiaugtis. **Bet ta paradigma paskui niekur neveda**. Visos tos tarybinės dešrelės yra totalus **marazmas**“ (informantas nr. 19). Reaguojantieji ne taip emociškai, grindžia ir kodėl sovietiniais laikais buvo blogiau: „*Dėl... **laisvių ribojimo**, dėl to, kad pats režimas... <...> Ne tik. **Nepaisant tam tikros gerovės, reikia pripažinti, kad ji buvo sukuriama mūsų tėvų darbo jėgos... Ir nelabai sąžiningai. Ir dar teisių nebuvo... <...> [ir apibendrinant surūšiuotą Q rinkinį]... tai čia toks nusistatymas, kad negalima taip besąlygiškai sakyti, **taip nėra, kad geriau buvo nei dabar**. Tai yra **visiškas melas*****“ (informantas nr. 11). Tam tikra dalimi toks sovietmečio vertinimas yra panašus į jau matytąjį faktoriaus A apibrėžtoje perspektyvoje – pirmiausia čia atsispindimas asmens laisvių varžymo momentas. Tačiau galima iškart pastebėti, kad dauguma kitų faktoriui A svarbių teiginių, kalbančių apie asmens laisvių ir teisių garantavimą (pavyzdžiui, 49, 5, 19, nurodantys į laisvą minties raišką, homoseksualių***

asmenų toleravimą visuomenėje, religijos ir politikos atskyrimą), čia, faktoriuje C, suprantami panašiai, bet itin svarbiais netampa – visuomenės ir valstybės gyvenime yra svarbesnių reikalų. Informanto nr. 11 komentare apie 19 teiginį galima rasti ir to priežastį: panašu, jog tradicinės moralės svarba, ryškėjusi čia aptartoje faktoriaus naratyvo gijoje, turi gilesnes šaknis – „[patyli] Aš manau, kad **tam tikri religiniai moraliniai vertybiniai įsitikinimai** yra yra, na tokie, **nepaneigti**. Na, tarkim, vienpatystė. Kuri galim sakyti, kad ateina iš mūsų religinių įsitikinimų, galima sakyti. Todėl aš manau, kad **neįmanoma atskirti. Kita vertus, primesti konkrečias religines vertybes, kalbėti, kad visi turi būti krikščionys katalikai, tai irgi nelabai. Tai nei taip, nei ne**“. Taigi „tradicinė moralė“ šiems informantams neatskiriama ir nuo jų religinių įsitikinimų ir panašu, jog net įvairios asmens „laisvės“ teigtinos tik jos rėmuose, išeinančios už jų – geriausiu atveju tik toleruotinos.

Na o grįžtant prie požiūrio į sovietmetį šioje konservatyviojoje faktoriaus C perspektyvoje, ji toliau skleidžiasi per 21, 1 ir 47 teiginius. Kaip matyti, už sovietinės simbolikos draudimą (21 teiginys „Sovietinė simbolika turi būti uždrausta“) pasisakoma dėl šios simbolikos vis dar nešamo (ir informantų nuomone, aktualaus) emocinio krūvio: „**Turi [būt uždrausta]**. <...> Na, dar bent 50 metų, **kol pasidarysim visiškai apatiški jai. [nusijuokia]**“ (informantė nr. 14), „Na tai faktas, **kam to reikia** <...> [rūšiavimo procese iš naujo sugrįžusi prie teiginio] Na, jeigu mes... **jeigu man sukelia slogius prisiminimus. Jeigu mes norėjom laisvės visą laiką ir tai buvo varžyta. O dabar tie simboliai tai tiesiog gadina nuotaiką**“ (informantė nr. 5). Beje, paaiškėja, jog sovietinės simbolikos (ne)draudimas siejamas ir su tuo pačiu patriotizmu, matomas kaip grėsmė jam - įdomiai tai išryškėja šį teiginį ne kaip patį aktualiausią vertinančiojo informanto argumentacijoje – jam uždraudimas nėra labai aktualus, nes žvelgdamas per savo grėsmės patriotizmui vertinimo prizmę, tokios grėsmės šioje situacijoje jis nemato: „...jei sovietinė simbolika, **jei jos ir neuždrausim, tai mūsų šalis ir mūsų tautiškumas nuo tai nežlugs**.“ (informantas nr. 19). Tas pats 1 teiginys „Apskritai pagalvojus, sovietinis laikotarpis davė Lietuvai naudos: buvo

nutiesti keliai, statomi miestai, kuriama šalies pramonė“ vertinamas gana neutraliai, stengiantis pasverti teisingumą faktais - su juo iš dalies sutinkama, tačiau akcentuojama, jog jei ne „sovietai“, gal net būtų buvę ir geriau, sumenkinamas teiginys vardinamas „palikimas“, jo reikšmė: „*Na tai [šypsosi vėl], jei nebūtų Lietuva okupuota, lygiai taip pat būtų ir keliai tiesiami, ir statomi miestai, ir kuriama šalies pramonė. Nepriklausomai nuo to čia [juokiasi]. Nes visuomenė pati, pati civilizacija, vystosi. Gal net būtų daugiau kelių nutiesta ir miestai daugiau išplėtoti ir nebūtų ta koncentracija tokia didelė vienam mieste ar dviejuose.*“ (informantė nr. 14), „*Ir taip, ir ne. Ne visa pramonė buvo reikalinga*“ (informantas nr. 19). Kaip matyti iš interviu, nors neutralumą ir stengiamasi išlaikyti, vertinimas pagal 22 teiginio preferencijas pasukamas sovietinio laikotarpio nenaudai. Kituose klausimuose tokio neutralaus, pragmatiško praeities svarstymo atsisakoma dar labiau: pavyzdžiui, nors kai kuriose 15 teiginio „Lietuva turi ryžtingai reikalauti iš Rusijos atlyginti okupacijos padarytą žalą“ argumentacijose jis išlieka („*Ne, nesąmonė. <...> Ne. [kategoriskai] <...> Todėl, kad tai yra neįmanoma. Aš irgi norėčiau turėti [namą] mėnulyje.*“), kitose „išlenda“ moraliniai principai – nors ir netikima, kad galima ką realiai atgauti, klausimas keltinas kaip moralinis priminimas („*Na <...> Nei taip, nei ne. Kalbėt tiesiog apie tai reikia, kelt. O kovot tai čia nieko neiškovosi.*“ (informantė nr.14)). Taigi nors ir egzistuojantis, pragmatiškumas šiame faktoriuje iki galo nepersismelkia į santykius su Rusija, į sovietinės praeities vertinimą.

Šiame faktoriuje (priešingai nei anksčiau aptartajame „tvirtosios rankos“ B), reikšmingu palaikomas ir tyrimuose kaip komunizmo-antikomunizmo skirtį žymintysis 47 teiginys „Žmonėms, praeityje bendradarbiavusiems su sovietinėmis slaptosiomis tarnybomis, turi būti taikomi apribojimai dirbti valstybės tarnyboje ar švietimo srityje“ – jam gana reikšmingai pritariama, nepasitikint tokiais žmonėmis, netikint, jog jie gali pasikeisti: „*Čia... Slaptosiomis tarnybomis – taip. <...> Sutinku*“ (informantas nr. 11), „*Žmonės gyveno toje sistemoje, užėmė pozicijas. Iš esmės į partiją buvo stojama dėl lovio. O sistema pasikeitė, valgyt norisi. Atėję į naują*

sistemą jie jai netarnaus. Stengsis pateisinti.“ (informantas nr. 3). Sutikimas stiprus, kai kuriuose interviu net susiejamas su valstybės ekonomine padėtim, gerovės užtikrinimu gyventojams (*„Turi būt taikomi. Be abejonės, be jokios abejonės turi būt taikomi. <...> Tą reikėjo padaryti. Čia turėjo būt padaryta. Taip padarė estai. <...> Ar žinote, kiek investicijų į Estiją daugiau, nei Lietuvoj? Tris su puse karto. Tai kaip tokiai valstybei užtenka. Pilnai užtenka. T: Ir tai yra susiję su?.. I: Tiesiogiai [atsako labai tvirtai]. Vienareikšmiškai. Tiesiogiai ir vienareikšmiškai.*“, informantas nr. 3), nors lyg ir linkstama daryti išlygas švietimo sričiai: *„Švietimo srityje net? <...> Va čia jeigu nebūtų švietimo, tai... valstybės tarnyboj tai nenorėčiau. <...> Buvęs KGB šnipas gali būt puikus mokytojas.*“ (informantas nr. 19).

Trumpai nurodant į kitas naratyvą papildančias argumentacijas, išryškintinas aukštai vertinamas kiekvieno tikslas pasirūpinti savimi (sutikimas su 48 teiginiu *„Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove“*). Daugumai tai savaime suprantama: *„Na, visi privalo rūpintis savo gerove“*, *„čia aktyvumas toks asmeninis“* (informantas nr. 11), *„Žmonės – na aišku, kad patys!“* (informantė nr. 5), ir tas savaiminis supratimas net duoda nuorodą į vėliau faktoriuje išryškėjančią kitą naratyvo giją, sovietmetį (į kurį referuojantys teiginiai, reikšminga, cituojamo informanto Q rinkinyje dar nebuvo paliesti): *„Na aišku kad patys, o kas kitas? Tarybų valdžia?“* (informantas nr. 19). Panašiai kaip ir faktoriuje B per nesutikimą su 32 teiginiu *„Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai“* išryškinama būtinybė mąstyti savarankiškai, atsižvelgiant į ir ginant savo moralinius principus: *„Ne, besąlygiškai vykdyti nereikia. Reikia dar šiek tiek ir mąstyti“* (informantė nr. 5), *„...tai labai svarbus ir puoselėtinas dalykas. Bet tik tokiu atveju, jei tai teisinga. Na, man tas teisingumo aspektas labai svarbus yra <...> Ne. Nemanau. Yra labai daug sąlygų, kuriomis geriau nevykdyti vadovybės nurodymų. <...> Pavyzdžiui, jeigu tavo vadovybė yra ponas Adolfas Hitleris. Arba Josifas Stalinas. Yra moraliniai [įsitikinimai]“* (informantas nr. 11), *„Nne. Ne visai sutinku, ne visada.“* (informantas nr. 19). Tačiau jau visai kitaip nei B faktoriuje prieštaraujama neigiamai vertinamam 25 teiginiui *„Tam,*

kad valstybės paslaugos būtų teikiamos kokybiškai, valstybės tarnautojų skaičius turi būti padidintas“: šis prieštaravimas jau nėra toks užangažuotas sistemos netinkamumo grindimu, o daugiau grįstas paprastu efektyvumo vertinimu („*Oij ne, nereikia didinti. Darbus tikrai gerai paskirstyti geriau...*“ (informantas nr. 19), „*Nebūtinai. Kokybė ne nuo to priklauso*“ (informantė nr. 5)).

Paskutinę aprašomą, bet ne mažiau svarbią dėlionės dalį į šį konservatyviojo C faktoriaus naratyvą įdeda stiprus nesutikimas su „tvirtą ranką“ preziuruojančiais teiginiais (idealiajame faktoriaus Q rinkinyje 16 ir 18 teiginiai, „Lietuvai reikalingas stiprus lyderis, galintis sprendimus priimti nepaisydamas parlamento nuomonės“ ir „Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai“, užima antras pagal svarbumą, -4 stulpelio pozicijas). Tokia perspektyva laikoma „*nusivažiavimu*“ (informantas nr. 19), didesniame kiekyje sprendėjų matomos geresnio, labiau apmąstyto, svaresnio sprendimo galimybės, tačiau taip pat pabrėžtina, jog problema matoma ne tiek vieno žmogaus lyderiavime, kiek daugiabalsiškumo nepaisymo fone: „*Na jau ne <...> Na, čia kad vienas stiprus lyderis, neva tai jis viską žino. Nebus taip, kad jisai viską žino. Turi būt derinama, ir tas parlamentas, tie kur sėdi 142 žmonės ir mąsto... Daugiau galvų geriau už vieną. Čia turi būti pagrindiniai sprendimai priimami, o ne tai, kad vienas – susišvietė ir nusprendė. Čia kai iš viso galvojo paleisti Seimą...*“ (informantė nr. 14), „*Nepaisydamas parlamento nuomonės – nesutinku. <...> Nors stiprus lyderis nepakenktų – kuris paisytų [pabrėžia] parlamento nuomonės*“ (informantas 11), „*Aš norėčiau prezidentui suteikti daugiau galios, bet nenorėčiau, kaip kad čia jau yra, kad visai nepaisytų parlamento nuomonės. <...> Čia kad daugiau galių, bet nebūtų vienvaldis.*“ (informantė nr. 5).

Taigi faktoriaus C apibrėžiamoje perspektyvoje svarbus savas moralės diskursas, tam tikrais aspektais panašus į „tradicinę“ politinio konservatizmo ideologiją: gyvybės, šeimos tradicine prasme autoritetas, ne-nacionalistinis patriotizmas, neprieštaravimas tam tikroms valstybėje įtvirtinamoms „tradicinėms“ dorybėms, prieštaravimas tik „stipresniems“

asmens laisvių varžymams (tiksliau, kai kurie „moralės sergėjimo“ dalykai net nelaikomi varžymu, kitaip nei faktoriuje A). Šioje perspektyvoje reikšmingai svarbiai bodimasi sovietine praeitimi ir į ją bei jos atributus žvelgiama negatyviai. Tuo tarpu ekonominiai reikalai pagal savo svarbą matomi kaip antraeiliai, į reikšmingiausiuosius neiškylantys (ir bene vienintelis svarbiau vertintas labiau ekonominės srities teiginys, 9, „Krizės metu valstybė turi įsikišti ir apginti nacionalinę ekonomiką“, buvo matomas daugiau per tą patį faktoriuje ryškėjusį „nacionalinį“ apsektą: „*Na... Padėti nacionalinei ekonomikai, taip...*“, informantas nr. 11).

Kaip jau matyti iš ankstesnio dėstymo, ši konservatyvioji, tradicinės moralės perspektyva atsiskiria nuo „tvirtos rankos“ perspektyvos pirmiausia per visiškai priešingą vieno lyderio valdžios vertinimą (16 ir 18 teiginių z reikšmių skirtumas tarp idealiųjų Q rinkinių lygus atitinkamai net 3.361 ir 3.127), požiūrį į sovietmetį (z reikšmių skirtumai tarp idealiųjų Q rinkinių lygūs 2.650 (21 teiginys), 2.062 (1 teiginys), 1.920 (15 teiginys), 1.668 (22 teiginys)) ir gerokai didesne reikšme teikiama tradicinėms moralinėms dorybėms (z reikšmių skirtumas tarp idealiųjų Q rinkinių 46 ir 29 teiginių atžvilgiu lygus 3.229 ir 1.687). Tuo tarpu į „liberalizmą“, koks jis išryškėjo faktoriuje A, ši perspektyva gerokai panašesnė (tą parodytų ir aukšta faktorių tarpusavio koreliacija, +0.5421). Tačiau čia požiūriai išsiskiria per „tradicinės moralės“ ir etninio tapatumo svarbos supratimą: faktorius labiausiai atskiria teiginiai „Homoseksualumas yra nenatūralus ir neturi būti visuomenėje priimtinas“ (5) ir „Tradicinės šeimos suirimas pakenkė mūsų visuomenei“ (29) (z reikšmių skirtumai tarp idealiųjų Q rinkinių lygūs atitinkamai 2.410 ir 2.592), palankiau vertinami konservatyviosios perspektyvos faktoriuje C, ir teiginiai „Valstybė daugiau dėmesio turėtų skirti ne Lietuvos etninio tapatumo saugojimui ir tradicinei kultūrai, o atviros pasaulio kultūroms visuomenės ugdymui“ (35) ir „Politika ir religija neturėtų būti susiję: valstybei nedera primesti visiems žmonėms konkrečias religines vertybes“ (19) (z reikšmių skirtumai tarp idealiųjų Q rinkinių lygūs atitinkamai 2.160 ir 2.089), palankiau vertinami liberaliosios perspektyvos faktoriuje A. Paėmus bendrai, faktorius C

iš kitų faktorių labiausiai išsiskiria tomis pačiomis savo vertybių preferencijomis: itin reikšmingu laikomu įsitikinimu ginti tik užsimezgsią gyvybę (46 teiginys) bei stipria preferencija, teikiama etninio tapatumo saugojimui ir tradicinės kultūros ugdymui priešpriešoje su ugdoma pasaulio kultūroms atvira visuomene (žiūrėti 25 lentelę).

25 lentelė. C faktoriaus – tradicinės moralės perspektyvos – išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
46. Žmogaus gyvybė prasideda nuo pastojimo ir nuo tos akimirkos ji turi būti ginama.	5	1.92*
35. Valstybė daugiau dėmesio turėtų skirti ne Lietuvos etninio tapatumo saugojimui ir tradicinei kultūrai, o atviros pasaulio kultūroms visuomenės ugdymui.	-5	-1.78*

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame C faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

Tarpusavyje pagal savo sociodemografines charakteristikas faktoriaus C informantai panašūs tuo, jog beveik visi (išskyrus vieną, beje, turintį ir mažiausią faktoriaus svorį) yra praktikuojantys katalikai, TS-LKD rinkėjai. Toks pastebėjimas nuosekliai siejasi su faktoriuje išryškėjančia „tradicinės“ moralės samprata, doroviniais įsitikinimais bei politinėmis preferencijomis santykių su Rusija, sovietine praeitimi srityje. Tuo tarpu pagal amžių, gyvenamąją vietą, domėjimąsi politika šie informantai labai neišsiskyrė²⁶².

Ketvirtojo D faktoriaus apibrėžiamą socialinę perspektyvą suformuoja jau tik dviejų informantų individualūs Q rinkiniai. Šis faktorius taip pat paaiškina perpus mažiau reikšmių sklaidos nei ankstesni faktoriai –

²⁶² Tiesa, į šią perspektyvą nepakliuvo nė vienas didžiausias pajamas gaunančiųjų informantų, tačiau dėl imties dydžio ir didelės atsitiktinumo tikimybės iš šio pastebėjimo galimai daromiems apibendrinimams reikalingas detalesnis pagrindimas.

26 lentelė. „Idealusis“ D faktorius – globojančios valstybės perspektyvos – Q rinkinys (kraštinės pozicijos, Z-scores >1 arba <-1)

Faktoriaus reikšmės – D faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
36	Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti [...]	2.133
2	Atotrūkis tarp turtingųjų ir vargšų turi būti sumažintas [...]	1.686
3	Aukštasis mokslas turi būti laisvai prieinamas visiems [...]	1.504
33	Vadovybės nurodymus reikia vykdyti tik jei esi įsitikinęs [...]	1.322
6	Karinė jėga yra efektyviausias būdas [...]	1.280
7	Konkurencija versle yra geras dalykas [...]	1.280
5	Homoseksualumas yra nenatūralus ir neturi būti [...] priimtinas.	1.098
17	Lietuvai reikalingos stiprios profesinės sąjungos [...]	1.098
21	Sovietinė simbolika turi būti uždrausta.	1.035
(lentelės vidurio (neutralias) pozicijas užimantys teiginiai)		
16	Lietuvai reikalingas stiprus lyderis [...]	-1.014
20	Reiktų stiprinti Lietuvos etninių regionų tapatybę [...]	-1.056
47	Žmonėms, praeityje bendradarbiavusiems su sovietiniais [...]	-1.077
26	Tautinėms ir kultūrinėms mažumoms mūsų šalyje trūksta [...]	-1.098
32	Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai.	-1.259
44	Valstybinės įmonės, kur įmanoma, turi būti perleistos privačion [...]	-1.280
42	Valstybės turi skirti daugiau lėšų tam, kad pagrindiniai [...]	-1.280
4	Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą [...]	-1.322
25	Tam, kad valstybės paslaugos būtų teikiamos kokybiškai [...]	-1.483
45	Verslo įmonių pirminė atsakomybė yra didinti akcininkų pelną [...]	-1.504
41	Valstybės reguliavimas pridaro verslui daugiau žalos [...]	-1.707
22	Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje.	-2.133

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 35 lentelėje 2 priede.

7 proc. Tačiau jame atsiskleidusi socialinė perspektyva gerokai skiriasi nuo anksčiau aptartųjų. Ir pirmiausia tuo, jog tai pirmoji perspektyva, kurioje vienais reikšmingiausių laikomi (socio)ekonominiai dalykai. Šis faktorius pirmasis, kuriame nemažą dalį reikšmingiausių kraštinių faktorių apibrėžiančiųjų pozicijų užima formuojant klausimyną arba ekonomikos sričiai, arba gerovės ir gyvenimo kokybės (savotiškai socioekonominei) sričiai priskiriami teiginiai (visus idealiojo faktoriaus D Q rinkinio reikšmingiausius teiginius galima matyti 26 lentelėje).

Kaip vieną svarbiausių teiginių šio faktoriaus informantai vertina 36-ąją, „Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą sveikatos apsaugą, pasirūpinti pragyvenimu nedarbo ar ligos atveju, išėjus į pensiją“. Nors teiginys kaip svarbus vertintas ir kituose faktoriuose (faktorių A ir B idealiuosiuose rinkiniuose užima stulpelio +4 poziciją), šiame jis ypatingas tuo, jog užima pačią kraštutiniausią poziciją, o valstybės apsauga suprantama praktiškai nesiremiant jokių sąlygiškumu: aprūpinti gyventojus laikoma valstybės pareiga (ne tik išimtiniais atvejais kaip, tarkime, liberalizmo faktoriuje A). Pavyzdžiui, informantas nr. 9 patvirtina, jog tokios valstybės politikos reiktų, „*Taip, kad būt kiekvienas aprūpintas*“, o informantė nr. 1, šiek tiek paprovokuojama, dėsto: „*Na, čia tai jau tikrai būtinai* <...> *T: O tai kodėl valstybė turėtų užtikrinti kiekvienam? Tai už ką? I: Tai neturėtų kas valstybėj gyvena, jeigu neužtikrins nei sveikatos, nei pasirūpins pragyvenimu, nei nedarbu... Tai kas tada bus? Visuomenėj... T: O tai gal pats žmogus turėtų rūpintis? I: Kaip tai pats? Tai negi pats gali viskuo pasirūpinti, jeigu tu negausi uždarbio gero, na. Tai kaip tu pasirūpinsi savo pragyvenimu, tai kaip tu gali pasirūpinti. Žodžiu. Jeigu tu neturi visų šitų sąlygų. Tai turi užtikrinti čia valstybė, pagrinde. <...> Be to, demokratinėj visuomenėj tai taip ir reikalaujama – rūpintis visais.*“.

valstybės pareiga pasirūpinti sunkiau gyvenančiais (ne laikinos nelaimės ištiktais!), bet ir įdomi demokratijos kaip gerovės valstybės samprata²⁶³.

Stiprią gerovės valstybės, kaip silpniausių visuomenės narių globėjos, preferencijos liniją tęsia ir kitų teiginių interpretacijos. Pasisakoma už valstybės reguliavimą (41 teiginys „Valstybės reguliavimas pridaro verslui daugiau žalos nei duoda naudos“), nes tikimasi apsaugos darbuotojams ir palankesnių sąlygų vartotojams: „*Nieko nepridaro [verslui žalos, sako tvirtai]. Tegul reguliuoja, tai tada gal bus kartais geriau. Ir gins darbuotojų teises. Nepridaro verslui žalos. <...> [vėliau interviu metu argumentacija papildoma] Tai kaip dabar negali sumažinti kainų? O prekybininkai didina ir didina kainas ir jų nereguliuoja. <...> Ir aš užtat rašau, kad reguliavimas kaip tik būtų geriau, duotų daugiau naudos. Aha.*“ (informantė nr. 1). Pernelyg daug nedetalizuojant, bet sprendžiant iš kitų teiginių komentary, referuojant į tą patį rūpybos silpniausiais visuomenės nariais naratyvą, stipriai pasisakoma ir už 2 teiginį „Atotrūkis tarp turtingųjų ir vargšų turi būti sumažintas, net jei tai reikštų didesnius mokesčius turtingiesiems“ (su visa jo išlyga „net jei tai reikštų didesnius mokesčius“, būtent kuri kituose faktoriuose teiginį ir nustumdavo į nerelevantiškųjų zoną), taip pat - už 3 teiginį „Aukštasis mokslas turi būti laisvai prieinamas visiems, ne tik patiems gabiausiems“ (prieinamumo idėja visiems ne tik patvirtinama, bet ir iškeliamą kaip labai svarbi).

Tiesa, kai kuriais teiginiais gerovės valstybės samprata išplečiama iki savotiškos „gerovės visuomenės“ – tai yra, silpniausiais pavedama rūpintis nebe tik valstybei, bet ir patiems verslininkams tiesiogiai. Tai atsiskleidžia, pavyzdžiui, per 45 teiginio „Verslo įmonių pirminė atsakomybė yra didinti akcininkų pelną, o ne gerinti gyvenimo sąlygas visuomenėje“ neigimo argumentaciją: „*Ne, nesutinku. Tikrai nesutinku... <...> [vėliau teiginių rūšiavimo metu] Tikrai nesutinku. T: Tai Tu manai, kad na, ne akcininkų pelnu turėtų pirmiausia rūpintis? I: Taip. Kad turi gerinti visų*

²⁶³ Daugiau apie tokią ir įvairias kitas demokratijos sampratas Lietuvoje galima rasti: Ainė Ramonaitė, „Ar demokratija yra vertybė, arba kodėl lietuviams reikia stipraus lyderio?“. Kn. Žiliukaitė et. al., „Neatrasta galia...“, *op.cit.*, 243-261 (251).

bėdas“ (informantė nr. 1), „*Nepritariu. <...> Neee. Tegul gerina gyvenimo sąlygas visuomenėje*“ (informantas nr. 9). Dar kito, vėlgi, per tą pačią prizmę vertinto, teiginio (44, „Valstybinės įmonės, kur įmanoma, turi būti perleistos privačion nuosavybėn“) komentare galima rasti papildomą užuominą į tokią siektiną (ir potencialiai, informantų nuomone, būsimą) solidarią „gerovės visuomenę“, sąmoningą ir socialiai atsakingą verslą: „*Nepritariu. <...> Geriau, kai valstybinė įmonė. Pavyzdžiui, miesto X šilumos tinklai yra daug geresni negu kur Rubikonui parduoti. Nepritariu. Dar per anksti pas mus. T: O tai vėliau, tai jau bus kažkada nebe per anksti? I: Na, kai gal jau bus verslas švarus toks...*“ (informantas nr. 9). Beje, pats 44 teiginys savo ruožtu vėlgi paneigiamas ta pačia ankstesne logika remiantis, mat matomas kaip didesnių finansinių išlaidų grėsmė gyventojams: „*Na, čia galima sakyti, kad į kiekvieną [atskirai reikia žiūrėti], kur iš tikrųjų nebūtinai turi būt perleista. Pavyzdžiui, sveikatos – perleista [būtų] naudotis kaip privatu, ir plėš nuo visų pinigų. Uhm [patvirtinančiai]*“ (informantė nr. 1).

Tiesa, šio faktoriaus D perspektyvoje siektinos gerovės valstybės ribas padeda apibrėžti 42 teiginio „Valstybės turi skirti daugiau lėšų tam, kad pagrindiniai ekonominiai, sveikatos ir švietimo poreikiai būtų patenkinti visame pasaulyje“ (pakankamai svarbiai neigtino) komentarai: „*Na jau, visam pasauly... Čia dabar. Nesutinku aš <...> [grįžus prie klausimo kitu teiginių rūšiavimo procedūros metu] Nesutinku, kam čia visam pasauly?*“ (informantė nr. 1); „*Čia aš nepritariu – kad visam pasauly daugiau lėšų. <...> Mūsų tokia valstybė maža, jeigu pradės visą pasaulį remt... Nepritariu, čia jau ne. <...> Jo, kad sava ekonomika būt aukštam lygy. Tai, tada aišku, kai gerai gyveni, tai gali...*“. Taigi socialdemokratinė gerovės valstybė kurtina tik Lietuvoje, rūpinamasi tik savaisiais, tuo tarpu kitų šalių prasčiau gyvenančiaisiais – tik užtektinai patenkinus savus poreikius. Beje, būtent šis vidinis susisiaurinimas apsunkina faktoriaus apibrėžiamos perspektyvos įvardinimą socialistine. Todėl čia pasilieka ties globojančios valstybės perspektyvos pavadinimu.

Be to, lygiai toks pats svarbus kaip ir gerovės valstybė (tik neigiamame poliuje atsidūręs) šiame faktoriuje D yra 22-asis teiginys

„Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje“. Tačiau įdomu, jog neigiant jį, kitaip nei iki tol buvusiuose faktoriuose, čia dėmesys atkreipiamas ne tik į laisvių varžymą, bet ir į (o kartais – pirmiausia į) ekonominius nepriteklius: „*Nesutinku, kad geriau buvo gyvent.* <...> *Kodėl? Na tai, kad neturėjom ko valgyt.* [pradedą juoktis] *Kulnus... <...> [juokiasi] Kulnus! Gyvulių kojas, kulnus... Tikrai, negi buvo galima nusipirkti. Nes nebuvo [prekių], arba buvo eilės, arba buvo blatas, viskas. Tai be blatų... Viską iš Lietuvos išveždavo tenai į Rusiją, kas geriausia, o mums – tai viskas, kas prasčiausia. Tai čia... Kaulai likdavo gyvulių ir panašiai. Tai vienu žodžiu, **trūko daug ko.** O kaip – korteles, talonus kaip gaudavom. Seniau gi. Pagal talonus nusiperkam būdavo. Tada visokių daugiau gi gaudavom prekių. Arba jeigu padavė ką nors, taigi stovi nuo ryto anksčiausiai eilutėj, jeigu nori gaut, pavyzdžiui, kokią nors paprasčiausią paprasčiausią, prekę. Jeigu tik jau užsienietišką „padavė“ kokią, tai jau visiškai... Būdavo ir darbe, duoda ten kiek talonų: ir tai, pavyzdžiui, aš irgi vieną „bliuskę“ gavau – tai pagal talonus. **Tai koks čia, koks čia „geriau“ gyvenimas? Ir nei laisvės nebuvo, vienu žodžiu.** [atsikrenkščia] *T: Kokios laisvės? I: Na, pavyzdžiui, tikėjimo laisvės... Atskirta Bažnyčia nuo valstybės...*“ (informantė nr. 1), „Sovietiniais laikais **buvo blogiau** gyvent, nei dabar. <...> **Jokios žodžio laisvės nebuvo.** Papliurpei ir važiuok policijon arba sauguman. *T: Bet <...> na, uždirbt būdavo lengviau... I: Kodėl? T: Ne? I: Dabar sąžiningiau buvo užsidirbimas. Anksčiau visiem vienodai – paskirstė, ar jis dirba, ar jis nedirba. Visi vienodai gaudavo. Dabar – jeigu tu daugiau dirbi, tai tu daugiau ir gauni.*“ (per pastarąją citatą, beje, išryškėja ir šalia gerovės valstybės siekio „prilipęs“ pozityvus konkurencijos vertinimas – jį atspindi ir aukštai idealiajame Q rinkinyje įvertintas 7 teiginys „Konkurencija versle yra geras dalykas. Ji skatina žmones daugiau dirbti ir ieškoti naujų idėjų - o taip laimi šalies ekonomika ir vartotojai“). Dėsninga, jog 22-asis teiginys žymi ir antrąją tematinę liniją faktoriaus naratyve, kurią taip pat sustiprina ir santykinai svarbiais laikyti 47, „Žmonėms, praeityje bendradarbiavusiems su sovietinėmis slaptosiomis tarnybomis, turi būti taikomi apribojimai dirbti valstybės*

tarnyboje ar švietimo srityje“ ir 21, „Sovietinė simbolika turi būti uždrausta“ teiginiai. Sovietinė praeitis ir jos atributai yra vertinami labai neigiamai (neigiamo krūvio, patekdamas į neutralumo zoną, išvengia tik 1-asis teiginys „Apskritai pagalvojus, sovietinis laikotarpis davė Lietuvai naudos: buvo nutiesti keliai, statomi miestai, kuriama šalies pramonė“): „**Sovietinė simbolika turi būt uždrausta.** <...> **Na tai kaip mes [pasipiktinęs]. Sovietinė simbolika, kur... Stalinas žudė, kankino visus ir dar tą simboliką gerbt? Simbolika turi būt [uždrausta]. Tai ką, tarybinę vėliavą kabint vasario šešioliktą? Nesąmonė**“ (informantas nr. 9), „[uždrausta] **Turi būt [tvirtai]. O kam jos reikia, na?**“ (informantė nr. 1).

Taigi faktorius D apibrėžiamas pirmiausia per (socio)ekonomiką ir dengia tam tikrą gerovės valstybės ir visuomenės kūrimo, kiek persipynusią su negatyviu sovietinės praeities vertinimu, perspektyvą. Tuo tarpu iš kitų, kaip matyti iš 27 lentelės, ši perspektyva skiriasi jos faktoriuje kiek paradoksaliai (žiūrint iš tradicinių ideologijų apibrėžimų perspektyvos) neigiamai vertintu poreikiu padėti užtikrinti socialinę gerovę kitose pasaulio šalyse (42 teiginys; išties tai ne tiek paradoksas, o, kaip matyta, nužymėta gerovės valstybės ir visuomenės kūrimo riba) bei pakankamai neutraliu 18 teiginio „Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai“ vertinimu. Tuo tarpu lyginant su aptartaisiais faktoriais ir atitinkamai – jų dengiamomis perspektyvomis paskirai, faktorius D nuo faktoriaus A skiriasi saviraiškos laisvę suponuojančių teiginių nemažai negatyvesniu vertinimu (z reikšmių skirtumai tarp idealiųjų šių faktorių Q rinkinių lygūs 3.130 ir 2.391 atitinkamai 5, „Homoseksualumas yra nenatūralus ir neturi būti visuomenėje priimtinas“ ir 19, „Politika ir religija neturėtų būti susiję: valstybei nedera primesti visiems žmonėms konkrečias religines vertybes“ teiginių atžvilgiu) bei stipresniu teigiamu karinės jėgos, kaip efektyviausio būdo užtikrinti šalių saugumą, matymu (z reikšmių skirtumas tarp idealiųjų faktorių Q rinkinių lygus 2.342). Nuo faktoriaus B labiausiai atsiskiriama per griežtesnę požiūrį į sovietmetį bei santykius su Rusija (teiginiai 15, 21, 14, 22), ne-preferenciją stipriam lyderiui (16 teiginio „Lietuvai reikalingas stiprus lyderis, galintis sprendimus priimti

nepaisydamas parlamento nuomonės“ z reikšmių skirtumas tarp idealiųjų faktorių Q rinkinių lygus 2.758). Galiausiai nuo faktoriaus C faktorius D atsiskiria ne tokiu neigiamu buvusių sovietinių slaptųjų tarnybų darbuotojų galimybių integruotis vertinimu per 47 teiginį („Žmonėms, praeityje bendradarbiavusiems su sovietinėmis slaptosiomis tarnybomis, turi būti taikomi apribojimai dirbti valstybės tarnyboje ar švietimo srityje“, z reikšmių skirtumas tarp idealiųjų faktorių Q rinkinių lygus 2.292), stipresne preferencija galingesnei prezidento institucijai (18 teiginys „Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai“, z reikšmių skirtumas tarp idealiųjų faktorių Q rinkinių lygus 2.270), karinės jėgos efektyvumui užtikrinant šalies saugumą (6 teiginys „Karinė jėga yra efektyviausias būdas užtikrinti šalių saugumą“, z reikšmių skirtumas tarp idealiųjų faktorių Q rinkinių lygus 2.414). Kaip matyti, tam tikra prasme, atsižvelgiant į požiūrį į sovietmetį bei „tvirtos rankos“ prioritetą, šis gerovės valstybės ir visuomenės siekį atspindintis faktorius užima tarpinę poziciją tarp tvirtos rankos faktoriaus B ir tradicinės moralės faktoriaus C.

27 lentelė. D faktoriaus – globojančios valstybės perspektyvos – išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
18. Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai	1	0.81
42. Valstybės turi skirti daugiau lėšų tam, kad pagrindiniai ekonominiai, sveikatos ir švietimo poreikiai būtų patenkinti visame pasaulyje.	-3	-1.28*

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame D faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

Šio tam tikrą socialdemokratinį gerovės valstybės ir visuomenės siekį atspindinčio faktoriaus D informantai – pensininkai, praktikuojantys katalikai, besidomintys politika ir pakankamai joje išprusę TS-LKD rinkėjai (ir

net laikantys šią partiją „sava“). Deja, dėl grupę sudarančių informantų skaičiaus brėžti konkretesnes apibendrinančias charakteristikas apie aptariamą socialinės perspektyvos turėtojus būtų netikslu.

Penktasis trečiąjį, „ideologinį“, Q rinkinį rūšiuojant išsikristalizavęs faktorius E apjungia vėlgi ne itin daugelio (bet tai nereiškia, jog neprasmingai) - dviejų informantų individualiuosius Q rinkinius ir paaiškina 8 proc. reikšmių sklaidos. Šiame faktoriuje svarbiausiais jį ir jo perspektyvą apibrėžiančiais teiginiais tampa pirmiausia kaip reikšmingiausias išskirtas lyčių lygiateisiškumo teigimas (stipriausią z reikšmę turi būtent šis, 4 neiginys „Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą nei moterys“), taip pat jau kartą svarbiausiuju buvęs 36 „Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą sveikatos apsaugą, pasirūpinti pragyvenimu nedarbo ar ligos atveju, išėjus į pensiją“ teiginys bei nuneigiamas neribotų priemonių, varžančių laisves, pateisinamumą tam tikrose situacijose preziumuojantis 8 teiginys „Kovoiant su terorizmu, pateisinamos visos priemonės, net pilietinių laisvių suvaržymas ar metodai, kuriuos kai kas gali pavadinti kankinimais“ (žiūrėti 28 lentelę).

Taigi šiame faktoriuje pirmiausia ir reikšmingiausiai (didžiausios z reikšmės) pabrėžiamos žmogaus teisės, taip, kaip jos suprantamos. Pirmiausia – lyčių lygybė, kuriai prieštaraujantis teiginys teiššaukia juoko reakciją, „*O Viešpatie, kaip baisu [nusijuokia]*“, o grįžus prie teiginio rūšiavimo procedūros pabaigoje ir surimtėjus pripažįstama, jog „[tai] yra man tokie *absoliučiai absurdoi*“ (informantė nr. 8). Naratyve pratęsiant šią liniją, panašiai per žmogaus teisių pažeidimą sutraktuojamas ir atitinkamai stipriai paneigiamas yra ir 8 teiginys, „Kovoiant su terorizmu, pateisinamos visos priemonės, net pilietinių laisvių suvaržymas ar metodai, kuriuos kai kas gali pavadinti kankinimais“: „*Čia labai baisu <...> Todėl, kad čia būtų labai didelė erdvė savivalei. Iš viso, labai svarbus yra žmogaus teisių pripažinimas. Tai čia labai baisu.*“ (informantė nr. 8).

28 lentelė. „Idealusis“ E faktorius – pagrindinių teisių garantijų perspektyvos – Q rinkinys (kraštinės pozicijos, Z-scores >1 arba <-1)

Faktorius reikšmės - E faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
36	Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą [...]	1.927
42	Valstybės turi skirti daugiau lėšų tam, kad pagrindiniai [...]	1.440
50	Žmonių kišimasis į gamtą dažnai sukelia pražūtingus padarinius.	1.410
34	Valdžia pernelyg dažnai gina verslo įmonių ir turtingųjų interesus.	1.304
17	Lietuvai reikalingos stiprios profesinės sąjungos [...]	1.250
40	Valstybės reguliavimas yra būtinas prižiūrėti verslo įmones [...]	1.250
2	Atotrūkis tarp turtingųjų ir vargšų turi būti sumažintas [...]	1.250
29	Tradicinės šeimos suirimas pakenkė mūsų visuomenei.	1.221
31	Turtingieji mano, jog jie užsidirbo patys, tačiau iš tikrųjų [...]	1.114
(lentelės vidurio (neutralias) pozicijas užimantys teiginiai)		
45	Verslo įmonių pirminė atsakomybė yra didinti akcininkų pelną [...]	-1.051
22	Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje.	-1.104
5	Homoseksualumas yra nenatūralus ir neturi būti [...] priimtinas.	-1.187
18	Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai.	-1.294
32	Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai.	-1.347
41	Valstybės reguliavimas pridaro verslui daugiau žalos [...]	-1.537
16	Lietuvai reikalingas stiprus lyderis [...]	-1.727
8	Kovojant su terorizmu, pateisinamos visos priemonės [...]	-1.970
4	Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą [...]	-2.160

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 35 lentelėje 2 priede.

Antra, šiame faktoriuje pabrėžiamas valstybės jos piliečiui teikiamo tam tikro „minimumo“ poreikis, kuris atsiskleidžia pirmiausia per pozityviausiai vertintą teiginį 36, „Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą sveikatos apsaugą, pasirūpinti pragyvenimu nedarbo ar ligos atveju, išėjus į pensiją“, o taip pat – ir per 48 (reikšmingai svarbiu nelaikyto) teiginio „Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove“ argumentacijas: „**taip, tu pirmiausia esi, tas individas, kuris turi rūpintis. Bet, kita vertus, tai nereiškia, kad tiktai tu turi rūpintis.**“ (informantė nr. 8). Šioje tam tikro „minimumo“ užtikrinimo šviesoje vien dėl šio aspekto garantavimo teigiamiau atrodo ir net visais kitais atžvilgiais neigiamai vertintinas sovietmetis: „**aš teikiu pirmenybę šiems laikams negu kad sovietiniams, nes... ta prasme, gal su viena išlyga ta, kad, na, tas minimalus lygis buvo geriau užtikrintas nei dabar. Ta prasme, kad tu turėjai kur gyvent, tu turėjai darbą... nesvarbu, kad neturėjai jokios asmeninės laisvės, neturėjai mmm, žodžio laisvės ir kažkokių kitų... Na, dėl tų raiškos formų, dėl galimybės keliauti, dėl galimybės tobulėti... ir visa kita.**“ (informantė nr. 8 apie į „minusinį polių“ surūšiuotą 22 teiginį „Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje“). Tokią, atrodytą, tradiciniais terminais „kairuolišką“ naratyvo liniją pratęsia ir teigiamai, tik su menka išlyga „**Tiesiog protingas reguliavimas turėtų būt.**“ (informantė nr. 8) vertinamas valstybės vykdomas reguliavimas verslo srityje (41 teiginys „Valstybės reguliavimas pridaro verslui daugiau žalos nei duoda naudos“), taip pat – kaip teigiamas ir svarbus įvertintas 34 teiginys „Valdžia pernelyg dažnai gina verslo įmonių ir turtingųjų interesus“. Tuo tarpu informantė nr. 8, grįsdama savo stiprią preferenciją teiginiui 42 „Valstybės turi skirti daugiau lėšų tam, kad pagrindiniai ekonominiai, sveikatos ir švietimo poreikiai būtų patenkinti visame pasaulyje“, pati, nors ir (pusiau) juokais įvardina savo ideologinę identifikaciją ir gan neblogai apibendrina viso faktoriaus E naratyvą: „**Nes aš esu marksistė [juokiasi], nes aš žinau, kad žmonių mąstymas prasideda nuo ekonomikos. Net ir užsienio politikos orientacija, jeigu žiūrėt visuomenės požiūriu, tai čia nostalgiją Sovietų Sąjungai, Rusijai jaučia daugiau tie, kurie turi prastesnę ekonominę**

pagrindą. Tai čia... Ir žmogaus teisės žmonėms mažai rūpi tol, kol jų pilvas tuščias. Na. Tai tiesiog taip yra“. Taigi priimama prielaida, jog aukščiausio siekinio - žmogaus teisių - įgyvendinimas neįmanomas be tam tikro lygmens ekonominių sąlygų ir atitinkamai visa mąstymo perspektyva pasukama būdų, galinčių padėti tas ekonomines sąlygas užtikrinti, paieškos link.

Beje, sugrįžtant prie idealiojo faktoriaus Q rinkinio galima pastebėti, jog ką tik aptartas naratyvas vis dar neįtraukia poros negatyviai idealiajame Q rinkinyje įvertintų teiginių, suponuojančių stipraus lyderio valdžią, besąlygišką vadovybės nurodymų vykdymą. Tačiau interviu medžiagoje matyti, jog preferencija stipriam lyderiui ar didesnėms prezidento galioms informantės nr. 8 yra sutraktuojama kaip „nedemokratinis valdymo būdas“, savaime pažeidžiantis tas pačias žmogaus teises. Tikėtina, jog panašiai apmąstomas bei sukritikuojamas ir 32 teiginys „Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai“: „*Na, nesutinku. Nes... Ta prasme, juos reikia vykdyti, bet ne besąlygiškai*“.

Taigi ši faktoriaus E apibrėžiama perspektyva gali būti išskirta kaip tam tikras žmogaus teisių, užtikrinamų pirmiausia per ekonominio pagrindo suteikimą valstybės dėka, arba trumpiau - pagrindinių teisių garantijų - diskursas. Deja, iš visų faktorių bendrai jį išskiriančių teiginių šis faktorius neturi. Tačiau jo išskirtinumą galima apžvelgti palyginant su kiekvienu iš anksčiau išskirtųjų faktorių atskirai. Pažvelgus į idealiuosius A, laisvos saviraiškos, ir E, pagrindinių teisių garantijų diskurso, Q rinkinius, matyti, jog jie apskritai patys panašiausi tarp visų septynių išskirtų faktorių (jų tarpusavio koreliacija – didžiausia, 0.6625). Tačiau tam tikromis nuostatomis jie išsiskiria, o labiausiai - teikiamomis preferencijomis tokiems teiginiams kaip 29 „Tradicinės šeimos suirimas pakenkė mūsų visuomenei“ (teiginio z reikšmių skirtumas idealiuosiuose Q rinkiniuose – 2.536 E faktoriuje vertinant pozityviau), 34 „Valdžia pernelyg dažnai gina verslo įmonių ir turtingųjų interesus“ (teiginio z reikšmių skirtumas idealiuosiuose Q rinkiniuose – 1.741 E faktoriuje vertinant pozityviau), 45 „Verslo įmonių pirminė atsakomybė yra didinti akcininkų pelną, o ne gerinti gyvenimo sąlygas visuomenėje“ (teiginio z

reikšmių skirtumas idealiuosiuose Q rinkiniuose – 1.430 A faktoriuje vertinant pozityviau), 41 „Valstybės reguliavimas pridaro verslui daugiau žalos nei duoda naudos“ (teiginio z reikšmių skirtumas idealiuosiuose Q rinkiniuose – 1.369 A faktoriuje vertinant pozityviau). Kaip galima matyti iš šių, o taip pat ir iš kitų labiausiai faktoriuose savo vieta išsiskiriančių teiginių, nors abi dengiamos perspektyvos apeliuoja į panašius principus – asmens, žmogaus laisvių ir teisių užtikrinimo (iš čia ir faktorių bendrumas) – jos visiškai išsiskiria antrinėmis preferencijomis, kitaip tariant, požiūriu, kaip tos teisės ir laisvės turi būti užtikrinamos. Faktoriaus A apibrėžta laisvos saviraiškos, tam tikra individualizmo perspektyva preferuoja valstybės atsiribojimą ir nesikišimą į asmens individualų gyvenimą (tiek moralėje, tiek ekonomikoje – pastarojoje tokiu būdu, prisimenant A faktoriaus naratyvą, išlaisvinamas kūrybiškumas), tuo tarpu faktoriaus E apibrėžta žmogaus teisių perspektyva atvirkščiai, kaip būtiną žmogaus teisių užtikrinimo pagrindą mato valstybės įsikišimą ir tam tikro ekonominio pagrindo saviraiškai užtikrinimą. Papildomai dar galima pastebėti, jog faktoriuje E išryškėjo ir ne toks radikalus požiūris į tradicinę moralę: apgailestavimas dėl tradicinės šeimos suirimo (29 teiginys) čia nebuvo matomas kaip taip stipriai peiktinas, o politikos ir religijos atskirumas (19 teiginys) kaip vienas svarbiausių visuomenės ir valstybės gyvenimo principų traktuojamas nebuvo. Nuo kitų, ne tokių panašių faktorių faktorius E iš esmės atsiskiria tiesiog kitiems principams suteikiama pagrindine, svarbiausiąja vieta.

Tuo tarpu glaustai apibendrinant sociodemografines dviejų faktoriaus rūšiuotojų charakteristikas, galima pastebėti, jog abu jie – santykinai jaunesni (einantys trečią dešimtį), gyvenantys didmiesčiuose, uždirbantys daugiau nei daugelis kitų informantų ir politinės „kairės-dešinės“ skalėje save identifikuojantys arba smarkiai kairėje (dešimtbalėje skalėje pozicija „1“, kur „1“ reiškia kairę, informantė nr. 8) arba apie „kairesnį“ vidurį (dešimtbalėje skalėje pozicija „5“, kur „1“ reiškia kairę, informantas nr. 22). Tiesa, nepaisant preferencijos „kairei“, už kairiąsias partijas šie informantai nebalsuoja (informantas nr. 22, nematydamas alternatyvų, dažniausiai renkasi TS-LKD

(nelaiko sava ir nežino, ar už ją balsuotų kituose rinkimuose, bet iš visų Lietuvos partijų ši patinka labiausiai), o informantei nr. 8 apskritai nepatinka nei viena politinė partija). Galima pastebėti, jog abu pasisako už progresinio mokesčių tarifo įvedimą Lietuvoje; tiesa, ankstesnį Q rinkinį šiuo klausimu rūšio tik informantė nr. 8, bet jos taikyta socialinio solidarumo-anti pasiekimų teisingumo schema sklandžiai jungtųsi su šiuo „ideologinio“ Q rinkinio rūšio metu išryškėjusia bendraja žmogaus teisių įtvirtinimo perspektyva. Tuo tarpu abortų klausimu nuomonės išsiskyrė. Informantė nr. 8 šį klausimą apsvarstydama taikė giminingo „ideologinio“ A (liberalizmo) faktoriaus informantams būdingą racionalumo schemą, tuo tarpu giliau išplėtos informanto nr. 22, papuolusio į „pridėtinę“ imtį trečiojo Q rinkinio rūšio, nuomonės šiuo klausimu, deja, neturime.

Galiausiai likusieji du tradicinių ideologijų lauke susiformavę faktoriai, F ir G, paaiškina atitinkamai 5 ir 4 proc. reikšmių sklaidos. Tiesa, abu juos sudaro tik po vieną informantą, o tai, kaip jau minėta anksčiau, labai išplečia atsitiktinumo, į bendrą perspektyvą neišaugančios individualios mąstysenos galimybę. Taigi iš esmės platesnes ir tvirtesnes išvadas galintis daryti šių dviejų atsiskleidusių visuomenės ir valstybės gyvenimą savaip rikiuojančių logikų tyrimas paliktinas ateičiai – būtent ateities tyrimai gali arba pakartotinai atskleisti tokį patį kitų informantų individualumą ir tokiu būdu įrodyti perspektyvos socialinį bendrumą, arba tokios logikos nerasti ir palikti šį rinkinį kaip atsitiktinai tam tikru laiku užfiksuotą ne socialiai bendros, o individualios perspektyvos įrodymą. Šiame tyrime belieka nebent bendrais bruožais apžvelgti abu idealiuosius Q rinkinius (jie, kaip ir faktorius išskiriantieji teiginiai, pateikiami 29-31 lentelėse) ir pabandyti nubrėžti pagrindines šių mąstymo perspektyvų gaires.

F faktoriaus apibrėžiamoje perspektyvoje panašu, jog svarbiausias akcentas yra teikiamas tai pačiai gerovės valstybei (aukštai vertinti 48 „Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove“, 3 „Aukštasis mokslas turi būti laisvai prieinamas visiems, ne tik patiems gabiausiems“, 36 „Valstybė

29 lentelė. „Idealusis“ F faktoriaus - lyderio valdomos gerovės valstybės perspektyvos - Q rinkinys (kraštinės pozicijos, Z-scores >1 arba <-1)

Faktoriaus reikšmės - F faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
18	Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento [...]	1.950
48	Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove.	1.950
3	Aukštasis mokslas turi būti laisvai prieinamas visiems [...]	1.560
16	Lietuvai reikalingas stiprus lyderis [...]	1.560
36	Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti [...]	1.560
11	Lietuva turėtų kaip įmanoma giliau įsilieti į Europos Sąjungą [...]	1.170
42	Valstybės turi skirti daugiau lėšų tam, kad pagrindiniai [...]	1.170
43	Valstybės valdymu turi rūpintis politikai, o ne paprasti žmonės.	1.170
49	Žmonės turi turėti galimybę laisvai reikšti savo nuomonę [...]	1.170
(lentelės vidurio (neutralias) pozicijas užimantys teiginiai)		
44	Valstybinės įmonės, kur įmanoma, turi būti perleistos privačiom [...]	-1.170
45	Verslo įmonių pirminė atsakomybė yra didinti akcininkų pelną [...]	-1.170
17	Lietuvai reikalingos stiprios profesinės sąjungos [...]	-1.170
21	Sovietinė simbolika turi būti uždrausta.	-1.170
20	Reiktų stiprinti Lietuvos etninių regionų tapatybę [...]	-1.560
6	Karinė jėga yra efektyviausias būdas [...]	-1.560
8	Kovojant su terorizmu, pateisinamos visos priemonės [...]	-1.560
25	Tam, kad valstybės paslaugos būtų teikiamos kokybiškai [...]	-1.950
24	Tam, kad šalies ekonomika augtų, būtina mažinti mokesčius [...]	-1.950

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 35 lentelėje 2 priede.

kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą sveikatos apsaugą, pasirūpinti pragyvenimu nedarbo ar ligos atveju, išėjus į pensiją“ ir iš dalies jos užtikrinimą atspindintis nuneigtas 24 „Tam, kad šalies ekonomika augtų, būtina mažinti mokesčius žmonėms ir verslui“ teiginiai), tačiau – valdomai stipraus lyderio (pabrėžiamas pritarimas 16 „Lietuvai reikalingas stiprus lyderis, galintis sprendimus priimti nepaisydamas parlamento nuomonės“ ir 18 teiginiais „Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai“). Iš kitų faktorių reikšmingai faktorių F taip pat išskiria gan reikšmingas nesutikimas su mokesčių mažinimu (24 teiginys; kaip jau minėta, tai gali būti siejama su gerovės valstybės palaikymu) bei profsąjungų poreikiu (17 teiginys). Perspektyva dėl preferuojamo stipraus lyderio panašiausia į apibrėžtąją tvirtos rankos (ją žymintį faktorių B), tačiau nuo jos skiriasi būtent neigiamu požiūriu į profesines sąjungas bei mokesčių mažinimą, taip pat – priešingai nei faktoriaus B „tvirtos rankos“ perspektyvoje, nematoma būtinybė palaikyti gerus santykius su Rusija (dideli 15 ir 14 teiginių „Lietuva turi ryžtingai reikalauti iš Rusijos atlyginti okupacijos padarytą žalą“ bei „Lietuva turi palaikyti gerus santykius su Rusija“ z reikšmių skirtumai idealiuosiuose faktorių Q rinkiniuose).

30 lentelė. F faktoriaus - lyderio valdomos gerovės valstybės perspektyvos - išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
32. Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai	2	0.78
4. Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą nei moterys	0	0.00
17. Lietuvai reikalingos stiprios profesinės sąjungos, ginančios darbuotojų teises.	-3	-1.17*
24. Tam, kad šalies ekonomika augtų, būtina mažinti mokesčius žmonėms ir verslui	-5	-1.95

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame F faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

31 lentelė. „Idealusis“ G faktoriaus - tarptautinių santykių konteksto perspektyvos - Q rinkinys (kraštinės pozicijos, Z-scores >1 arba <-1)

Faktoriaus reikšmės - G faktorius		
Nr.	Teiginys	Z reikšmės
13	Lietuva turi orientuotis į Vakarų valstybes.	1.950
36	Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti [...]	1.950
11	Lietuva turėtų kaip įmanoma giliau įsilieti į Europos Sąjungą [...]	1.560
42	Valstybės turi skirti daugiau lėšų tam, kad pagrindiniai [...]	1.560
49	Žmonės turi turėti galimybę laisvai reikšti savo nuomonę [...]	1.560
9	Krizės metu valstybė turi įsikišti ir apginti nacionalinę [...]	1.170
2	Atotrūkis tarp turtingųjų ir vargšų turi būti sumažintas [...]	1.170
37	Valstybė turėtų skirti daugiau dėmesio patriotiniam ugdymui [...]	1.170
43	Valstybės valdymu turi rūpintis politikai, o ne paprasti [...]	1.170
(lentelės vidurio (neutralias) pozicijas užimantys teiginiai)		
22	Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje.	-1.170
34	Valdžia pernelyg dažnai gina verslo įmonių ir turtingųjų interesus.	-1.170
38	Valstybė turi ginti mūsų šalies gamintojų produkciją [...]	-1.170
16	Lietuvai reikalingas stiprus lyderis [...]	-1.170
20	Reiktų stiprinti Lietuvos etninių regionų tapatybę [...]	-1.560
15	Lietuva turi ryžtingai reikalauti iš Rusijos atlyginti [...]	-1.560
18	Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento [...]	-1.560
5	Homoseksualumas yra nenatūralus ir neturi būti [...] priimtinas.	-1.950
4	Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą [...]	-1.950

Pastaba: Z reikšmės rodo, kiek kiekvienas Q teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško. Aukštos teigiamos reikšmės rodo, jog teiginys Q lentelėje – toli dešinėje, tai yra, jis labiausiai atspindi Q rūšiuotojų požiūrį, su juo labiausiai sutinkama. Pilnas teiginių formuluotes galima rasti 35 lentelėje 2 priede.

Tuo tarpu faktoriuje G atsiskleidžia kiek kitokia perspektyva. Įdomu, jog čia visuomenės ir valstybės gyvenimas pirmiausia matomas per daugiau į tarptautinius santykius orientuojančią prizmę: didžiausias (ir svarbiausias) palaikymas čia demonstruojamas 13 „Lietuva turi orientotis į Vakarų valstybes“, 11 „Lietuva turėtų kaip įmanoma giliau įsilieti į Europos Sąjungą - įsivesti eurą, aktyviai dalyvauti formuojant ES vidaus ir užsienio politiką“, 42 „Valstybės turi skirti daugiau lėšų tam, kad pagrindiniai ekonominiai, sveikatos ir švietimo poreikiai būtų patenkinti visame pasaulyje“ teiginiams, neigiamas 15-asis teiginys „Lietuva turi ryžtingai reikalauti iš Rusijos atlyginti okupacijos padarytą žalą“. Kartu nurodoma ir į bent minimalų pagrindą gyventojams suteikiančią valstybę (smarkiai pritariama teiginiui „Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą sveikatos apsaugą, pasirūpinti pragyvenimu nedarbo ar ligos atveju, išėjus į pensiją“), priešinamasi bet kokiam laisvių ir teisių ribojimui (itin negatyviai vertinami 4 ir 5 teiginiai „Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą nei moterys“ bei „Homoseksualumas yra nenatūralus ir neturi būti visuomenėje priimtinas“), stipriai prezidento institucijai (antrajame „svarbiausių nepritarimų“ stulpelyje atsiranda 18 teiginys „Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai“). Iš kitų faktorių šis faktorius G išsiskiria būtent savo tarptautine dimensija – neatsitiktinai ir vienas geriausiai jį iš kitų faktorių visumos išskiriančiųjų bruožų yra pritarimas 13 teiginiui „Lietuva turi orientotis į Vakarų valstybes“ (žiūrėti 32 lentelę).

32 lentelė. G faktoriaus - tarptautinių santykių konteksto perspektyvos - išskiriantieji teiginiai

Teiginys	Q-SV	Z-SCR
13. Lietuva turi orientotis į Vakarų valstybes.	5	1.95

Pastaba: visų teiginių $P < .05$; * žymi reikšmingumą, kai $P < .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame G faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

Abu šiuos individualiuosius faktorius pateikusieji informantai ypatingomis asmeninėmis, sociodemografinėmis charakteristikomis nepasižymi. Faktoriaus F surūšiuotoja – 62 m. valstybės tarnautoja mieste, praktikuojanti katalikė, TS-LKD partiją laikanti sava, besidominti politika, tačiau nelabai jos išmananti (menkas politinio išprusimo lygis), visada balsuojanti, tačiau šiaip visuomeniniame ir politiniame gyvenime neaktyvi. O faktorių G pateikia politika labai besidomintis, sava LRLS laikantis, didesnes nei vidutinės pajamas turintis, netikintis didmiesčio studentas. Nė vienas jų pagal šias charakteristikas itin smarkiai nuo kitų imties informantų nenutolsta.

Taigi šiuo trečiuoju, „ideologiniu“ Q rinkiniu ištirti pagrindinių, klasikinių politikos mokslų teorijų idėjų atspindžiai ir junginiai visuomenėje. Tyrimo metu išryškėja septynios perspektyvos, iš kurių bent penkias galima laikyti socialiai bendromis. Kitaip tariant, apie visuomenės ir valstybės gyvenimą Lietuvoje žmonės kalba penkiais balsais, penkiomis socialinėmis, bendromis perspektyvomis. Jų suponuojami naratyvai – gana įvairūs: nuo asmens teises ir laisves pabrėžiančių laisvos saviraiškos, pagrindinių teisių garantijų diskursų, tradicines moralines dorybes teigiančios tradicinės moralės perspektyvos, iki globojančios valstybės, tvirtos rankos (bei galimai – stipraus lyderio valdomos gerovės valstybės ir tarptautinių santykių konteksto) perspektyvų. Pagrindinės skirtys naratyvuose, kaip matyti, daugiausia rėmėsi geriausios visuomenės struktūros ir jai tinkančios politinės sistemos, bei tik nedaugeliu atvejų (labiau kaip antriniais) – skirtingo ekonominio surėdymo įsivaizdavimo skirtumais. Taip pat iš karto galima pastebėti, jog tarpusavyje išskirtieji faktoriai kaip visumos savo struktūra daugeliu atvejų nėra priešingi (kad ir tos pačios koreliacijos tarp visų faktorių porų – teigiamos), kas leistų kalbėti apie Lietuvoje egzistuojantį tam tikrą pagrindą bendros visuomenės ir valstybės vizijos matymui (tačiau vėlgi, faktorių tarpusavio išskirtinumas leidžia kalbėti apie skirtingiems dalykams teikiamus prioritetus). Pavyzdžiui, visose perspektyvose (visada stipriai, tik daugiau ar mažiau reikšmingai bei su nedidelėmis įvedamomis išlygomis) buvo neigiama net santykinai švelnesnė lyčių nelygybės forma (4 teiginys, „Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau

teisių į darbą nei moterų“), beveik visose perspektyvose labai svarbiu laikomas valstybės savo gyventojams suteikiamas tam tikras socialinių paslaugų „minimumas“ (36 Q rinkinio teiginys „Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą sveikatos apsaugą, pasirūpinti pragyvenimu nedarbo ar ligos atveju, išėjus į pensiją“, tiesa, šio „minimumo“ apimtis ir tikslas jau matomi gerokai skirtingai). Tiesa, kaip konsensuso teiginys (visuose faktoriuose nediferencijuojamas, užimantis tą pačią santykinai nereikšmingą, neutralią poziciją) išryškėjo tik 39 teiginys „Valstybės finansai beveik visada yra išleidžiami švaistūniškai ir neefektyviai“ – šiuo požiūriu visos perspektyvos nesiskyrė ir tiesą sakant, nepasidavė tam tikrai provokacijai – teiginys neutraliosiose idealiųjų Q rinkinių zonose net daugiau krypo „nuomonės neatspindėjimo“ link (pozicijos nuo „0“ iki „-2“)²⁶⁴. Kodėl dėl jo (nereikšmingumo bendrame kontekste) sutariama visose perspektyvose, galima matyti peržvelgus interviu medžiagą. Nors informantų požiūryje rūšiuojant šį 39-tąjį teiginį išryškėja ir faktoriams būdingos linijos (nepasitenkinimas „dabartiniu chaotišku valdymu“ faktoriuje B: „*nuo nepriklausomos metų Lietuvos - kas priėjo prie finansų, tas iššvaistė*“ (informantas nr. 20), „*Kas bebūtų, vis tiek, visi švaisto viską į kairę, į dešinę*“ (informantas nr. 21); pragmatinis argumento „išnarstymas“ faktoriuje A: „*Negaliu pasakyti, nes neturiu duomenų*“ (informantė nr. 12), „*Man atrodo, kad labiausiai. Nes jeigu jie būtų išleidžiami efektyviai, tai neturėtumėm tokios skolos, kokią dabar turim*“ (informantė nr. 13)), galima matyti, jog daugumos informantų visuose faktoriuose argumentacijos rūšiuojant šį teiginį grįstos sąlyginumu: „*Na, ne visada gal*“ (informantas nr. 2, faktorius B), „*Na, ir taip, ir taip yra*“ (informantė nr. 14, faktorius C). Be to, šalia sąlyginumo (nepasirengimo, nepasiryžimo įvertinti šio teiginio kaip atspindinčio ar neatspindinčio požiūri) čia galimai suveikia ir tam tikra informanto nr. 3 žodžiuose atvirai atsiskleidusi (o, pavyzdžiui, iš ankstesnių informantų nr. 20 ir 21 citatų numanoma) „norma“ – nepakeičiama padėtis, su kuria belieka

²⁶⁴ Žiūrėti 41 lentelę 9 priede. Toks tik vieno Q rinkinio „konsensiškumas“ rodytų ir gerai suformuotą Q teiginių rinkinį (įvairių pozicijų viešajame *concourse* atstovavimą).

susitaikyti: „*Tai yra aksioma. Visam pasaulyje ir ne tik čia*“. Taigi į viešajame diskurse gana paplitusį (ypač interneto komentaruose) 39-tąjį teiginį sutartinai žiūrima kaip į sunkiai įvertinamą ar savaime suprantamą dalyką, kuriam tiek vienu, tiek kitu atveju nesuteikiama didesnė reikšmė.

Toliau tiriant šių bendrų socialinių perspektyvų tarpusavio skirtumus, paaiškėja, jog jose gana prasmingai „sužaidžia“ klasikinė moralinio konservatyvizmo-liberalizmo skirtis (faktoriai A, C, E – laisvos saviraiškos, tradicinės moralės ir pagrindinių teisių garantijų perspektyvos), mažesniu mastu – ir ekonominė kairės-dešinės (faktoriai D, E – globojančios valstybės ir pagrindinių teisių garantijų perspektyvos, mažesniu mastu – faktorius A – laisvos saviraiškos perspektyva) bei Lietuvoje savo egzistavimą (pirmiausia A. Ramonaitės darbuose²⁶⁵) jau pagrindusi komunizmo-antikomunizmo (faktoriai B, C, D – tvirtos rankos, tradicinės moralės ir globojančios valstybės perspektyvos, mažesniu mastu – faktorius E – pagrindinių teisių garantijų perspektyva) skirtys. „Ideologinio“ Q rinkinio analizė leidžia pažvelgti, kurios iš šių skirčių kuriais atvejais yra svarbesnės ir kurie konkrečių skirčių aspektai yra kertiniai.

Tuo tarpu apžvelgiant sociodemografinės įvairių Q rinkinių rūšiuotojų charakteristikas darytina išvada, jog nepaisant keleto akivaizdžių dėsningumų (tarkime, katalikybės praktikavimo ir gan stiprios TS-LKD partinės preferencijos populiariosios konservatyvizmo ideologijos atveju), visuose Q rinkiniuose taikomas schemas, išryškėjančias socialines perspektyvas sunkiai sekasi susieti su sociodemografinėmis charakteristikomis. Tai gali reikšti du dalykus: arba tai, jog tvirtesnes sąsajas brėžti kliudo tyrimo imtis, arba tai, jog rastos schemas gana plačiai paplitusios ir nėra taikomos pagal tam tikras išorines piliečių charakteristikas. Bet koku atveju, tai galima patikslinti (tik) atlikus kiekybinį tyrimą.

Grįžtant prie klausimo, kiek išskirtosios veikiančiosios „populiariosios visuomenės ideologijos“ atspindi „klasikines“, galima pastebėti, jog visos septynios požiūryje į visuomenės ir valstybės gyvenimo

²⁶⁵ Pavyzdžiui: Ramonaitė, „Posovietinės Lietuvos politinė anatomija“, *op.cit.*

tvarką išryškėjusios logikos turi panašumų su tokiomis „klasikinėmis“ politinėmis ideologijomis kaip, pavyzdžiui, (atitinkančia faktorius eilės tvarka) socialiniu liberalizmu, autoritarizmu, konservatyvizmu, tam tikra socialdemokratinė gerovės valstybės versija ar socializmu, o dvi individualiosios – atitinkamai su autoritaristine gerovės valstybės versija ar net tarptautinių santykių viena iš doktrinų. Tačiau reiktų atkreipti dėmesį, jog šie prilyginimai gana santykiniai – atskleistosios socialinės perspektyvos, jų svarbiausieji teiginiai ir akcentuojami principai ne visai ir ne visada minėtąsias klasikines doktrinas kopijuoja. Taigi viena vertus, Lietuvos visuomenės mąstyme politiniais klausimais veikia tam tikrais aspektais modifikuotos (?) tradicinės ideologijos. Kita vertus, rastosios bendros socialinės perspektyvos toli gražu nėra tiesioginiai klasikinių politinių ideologijų atspindžiai, bet išlaiko savo vidinę logiką, nuoseklumus (atitinkamai ir tradicinių įsitikinimų sistemų nuoseklumą jos gali idealiai neatspindėti). Būtent šį išryškėjusių socialinių perspektyvų autentiškumą ir siekiant pabrėžti, joms šiame skyriuje suteikti autonomiški pavadinimai.

3.2.3. APIBENDRINIMAS

Antroje empirinio tyrimo dalyje Q sort metodo pagalba toliau buvo aiškintasi, kokie „veikiantys subjektyvumai“ (*operant subjectivities*), kognityvinės schemas struktūruoja mąstymą politiniais klausimais Lietuvoje. Pirmiausia to siekiant buvo sukonstruotas pirmosios tyrimo dalies rezultatais paremtas bei į bendrus teorinius principus atsižvelgiantis instrumentas, atlikti devyniolika (trečiojo Q rinkinio atveju papildomai - dar vienuolika) teiginių klasių rūšiavimo interviu ir galiausiai aptarti jų rezultatai. Kaip ir tikėtasi, Q sort metodas leido sistemingai patikrinti, atskirti relevantiškiausias pirmosios tyrimo dalies metu išskirtas mąstymą dviem politikos klausimais Lietuvoje formuojančias schemas bei papildyti, išplėsti jų turinį, išskirti esmingiausias jų, kaip bendrų socialinių perspektyvų, charakteristikas. Taip pat - sistemingiau

atsekti jų sąsajas bei iškelti hipotezes apie šių schemų naudojimą tam tikrose žmonių grupėse.

Paaikškėjo, jog pirmųjų dviejų rūšiuotų Q rinkinių atveju nuostatas progresinio pajamų mokesčio tarifo bei abortų uždraudimo Lietuvoje klausimais formavo dviejų tipų schemas: principiniame, įsitikinimų lygmenyje operuojančiosios (dažnai, beje, ir bipolinės viena kitos atžvilgiu) schemas bei bendresnė, kiek kitu principu veikianti pragmatiškoji racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schema. Įdomu, jog pastaroji šiame tyrime atskleidė savo charakteristikas, leidžiančias teigti, jog ši schema veikia kaip savotiškas substitutas principinėms – ypač progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimo klausimu pavyko gerai atskleisti, jog ji įdarbinama tada, kai arba išvis neturima principinių nuostatų tam tikroje srityje, jos konfliktuojančios, arba ši schema pasitelkiama kaip papildanti logika tuomet, kai taikoma principinė schema nėra pakankamai išplėtotą (pasižyminti plačia, detalia struktūra, leidžianti aprėpti ir susiinterpretuoti labai įvairią informaciją) ir ja nesugebama iki galo nuosekliai pagrįsti savo pozicijos. Beje, galiausiai ir jos taikymo metu suformuojamos nuostatos pasirodė besančios silpnesnės.

Tuo tarpu tarp „grynųjų“ principinių schemų pirmuoju, progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimo Lietuvoje (socioekonominės politikos) klausimu išryškėjo viena kitai priešingos bipolinės socialinio solidarumo (anti-pasiekimų teisingumo) ir pasiekimų teisingumo (anti-socialinio solidarumo) schemas. Antruoju, abortų uždraudimo (socialinės – ekonominės politikos) klausimu pagrindinės poziciją – nuostatos argumentaciją apibrėžiančiosios buvo humanizmo (anti-individualizmo) bei individualizmo (anti-religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros) schemas. Pagrįstai apjungus humanizmo bei religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros schemas (tiksliau, religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros perspektyvą prieš šį apjungimą dar padalinus į principines internalizuotas normas bei Bažnyčios autoritetą suponuojančias dalis bei prie humanizmo prijungus tik pirmąją), gautos likusios dvi principinės pozicijas struktūruojančios latentinės struktūros

taip pat galėtų būti apibrėžiamos kaip viena kitos atžvilgiu priešingos bipolinės schemos.

Kadangi du atskiruose Q rinkiniuose tirti klausimai svarbūs, apibrėžiantys ir reprezentatyvūs atitinkamoms politikos sritims, galima daryti prielaidą, jog šios išskirtos schemos daugiau mažiau galioja visais socioekonominės bei socialinės-moralinės politikos klausimais, tačiau, suprantama, papildomi tyrimai tai galėtų pagrįsti plačiau. Tuo tarpu šiame skyrelyje norėtusi rastąsias schemas skirtingais politiniais klausimais labiau susieti tarpusavyje. Nors tyrimo imtis ir neleistų daryti itin tvirtų susiejimų, analizuojant schemų naudojimo nuoseklumą tarp skirtingų Q rinkinių galima pastebėti porą ryškių ir porą menkiau duomenimis pagrįstų tendencijų (42 lentelė 10 priede). Pirmiausia – socialinio solidarumo – racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schemos socioekonominėje politikos srityje bei humanizmo-anti-individualizmo schemos socialinės-moralinės politikos srityje susietumą: keturi iš penkių informantų, įskaitant atitinkamas schemas geriausiai reprezentuojančiuosius faktorių „veidus“ (informantus, turinčius didžiausius faktorių svorius atitinkamose faktoriuose, geriausiai atspindinčius reprezentuojamas perspektyvas, atskleidžiančius schemas), taikiusių vieną schemą vienu politikos klausimu antrąją taikydavo antruoju. Antra, tarpusavyje gan tampriai susiję ir socialinio solidarumo – anti pasiekimų teisingumo socioekonominėje sferoje bei racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo socialinės-moralinės politikos sferoje schemos: iš devynių informantų, progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimo klausimu taikiusių socialinio solidarumo – anti pasiekimų teisingumo schemą, septyni reikšdami nuomonę apie legalių abortų uždraudimo klausimą pasitelkė racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemą, ir iš vienuolikos racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemos taikytojų socialinės-moralinės politikos srities klausimo apsvairstyme septyni socioekonominės politikos klausimą atitinkamai matė per socialinio solidarumo – anti pasiekimų

teisingumo prizmę²⁶⁶. Tokį pastebėjimą papildomai patikrinant kitoje imtyje galima grįžti prie pirmojo tyrimo etapo interviu rezultatų (4 lentelė 3.1.2. skyriuje) – tiek, kiek duomenys yra palygintini (kokybiniai interviu leido išskirti socialinio teisingumo, solidarumo schemą, bet neleido jos sistemiškai išskaidyti į dvi variacijas pagal nuneigimo logiką), matyti, jog šios pagrindinės dvi tendencijos nėra paneigiamos.

Kodėl pasikartoja būtent šie schemų taikymo nuoseklumai, atsakyti vien iš pirmųjų dviejų Q rinkinių analizės gali būti sunku. Tačiau paaiškinti ir detaliau išplėtoti ryšį padeda trečiasis, bendrą požiūrį į valstybės ir visuomenės gyvenimą atskleidžiantis Q rinkinys, kuris apjungia ir platesniame kontekste įprasmina schemų naudojimą dviem atskirais politikos klausimais - pirmųjų dviejų Q rinkinių analizės rezultatus. 43 lentelėje, pateiktoje 10 priede matyti, kaip tarpusavyje jungiasi atitinkamos skirtinguose Q rinkiniuose atsiskleidusios schemas. Tačiau prieš pradėdant detaliau aptarti rezultatus, dėmesį reiktų atkreipti į du dalykus. Pirmia, dėl pačios Q metodologijos principų (taikytų rūšiuojant atskirus Q rinkinius) tendencijas brėžti galima remiantis iš viso tik devyniolika sekų - devyniolikos informantų, rūšiausių visus tris Q rinkinius, interviu. Taigi vidinės trečiojo Q rinkinio metu išryškėjusių schemų logikos, jų naratyvai labai svarbūs ne tik (ar net ne tiek) iliustruojant, bet apskritai patvirtinant sekų egzistavimą. Antra, iš karto derėtų atkreipti dėmesį, jog trečiajame Q rinkinyje bendrais visuomenės ir valstybės gyvenimo klausimais pragmatiškoji racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo superschema, išryškėjusi tyrime ir pirmuose dviejuose Q rinkiniuose užėmusi reikšmingą vietą, sistemiškai tikrinta nebuvo. Taip

²⁶⁶ Iš taikymo pavyzdžių matyti ir dvi kitos tendencijos: pasiekimų teisingumo – anti socialinio solidarumo schema socioekonominės politikos klausimu susijusi su individualizmo – anti religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros arba racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schema socialinės-moralinės politikos klausimu, o racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schema gali būti nuosekliai taikoma tiek vienu, tiek kitu atveju. Tačiau dėl žymiai kukliau reprezentuotų Q rinkinių (vieno – dviejų informantų rūšiavimai) ir atitinkamai daug didesnės atsitiktinumo tikimybės pastarosios dvi tendencijos nurodytinos atsargiau, labiau kaip užuominos galimiems ryšiams nei tvirtos sąsajos (kita vertus, galima pastebėti, jog remiantis net išankstiniu nuoseklumo vertinimu, šios sąsajos atrodo pakankamai tikėtinos – pirmoji gali atspindėti tam tikrą individualizmo perspektyvą, antroji – nuosekliai kelioms politikos sritims taikomą pragmatizmą).

nutiko trečiojo Q rinkinio teiginių sudaryme prioritetą suteikus tradicinių politinių ideologijų paieškai, jų apibrėžtims ir didesniai galimam palyginamumui su kitais tyrimais. Taigi pragmatizmo, nebe kaip tam tikro atskirų klausimų apsvarstymo principo, bet kaip visaapimančios tam tikros bendros „ideologijos“ egzistavimo Lietuvoje šis tyrimas nei patvirtina, nei paneigia (kita vertus, anksčiau aptartosios schemos, kaip tam tikro substituto, charakteristikos bei faktas, jog pragmatiškosios schemos taikymas nejungia skirtingų Q rinkinių atskirose politikos sferose nei pirmajame, nei antrajame tyrimo etapuose, tokio pragmatizmo, kaip atskiros savitikslios bendros ideologijos požiūryje į valstybės ir visuomenės gyvenimą lyg ir neleistų tikėtis).

Pirmoji iš penkių bendrų socialinių perspektyvų, apjungianti Lietuvos gyventojų požiūrį į bendrus visuomenės ir valstybės gyvenimo klausimus – laisvos saviraiškos diskursas, kaip matyti (43 lentelė 10 priede), itin gerai leidžia nuspėti schemą, taikomą socialinės-moralinės politikos klausimu (antrasis Q rinkinys) ir gana gerai – taikomą socioekonominės politikos klausimu (pirmasis Q rinkinys). Pirmuoju atveju vienareikšmiškai renkama racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schema, antruoju – socialinio solidarumo – anti-pasiekimų teisingumo schema. Grįžtant prie šios bendros perspektyvos naratyvo, tai nustebinti neturėtų. Kaip jau minėta, joje svarbiausią vietą užima pozicijos moraliniais klausimais, į kuriuos žiūrima pirmiausia per visiems lygiai laisvos saviraiškos principą. Svarbiausioji, perspektyvą telkiančioji grandis, atspindinti socialinę-moralės dimensiją paaiškina vienbalsį sutarimą dėl schemos konkrečiu šios srities klausimu, tuo tarpu pati pamatinė perspektyvos vertybė - laisvos ir visiems lygios saviraiškos principas – racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schemos pasirinkimą. Tiesa, į šį konkretų pasirinkimą reikėtų įsigilinti kiek daugiau – mat net ir nubrėžus laisvas aptariamą perspektyvą sąsajas su (socialiniu) liberalizmu, konkrečiu legalių abortų uždraudimo klausimu galima tikėtis individualizmo filosofija grįstos schemos pasirinkimo (vėlgi, tvirtai neįvykęs toks pasirinkimas dar kartą pagrindžia socialinių perspektyvų

autentiškumą ir tik sąlyginį jų atitikimą klasikinėms politinėms ideologijoms). Taigi atsakant į klausimą, kodėl laisvos saviraiškos perspektyvoje legalių abortų uždraudimo klausimas vienbalsiai vertinamas per racionalaus politikos pasekmių vertinimo (o ne, pavyzdžiui, per individualizmo) schemą, galimas paaiškinimas kyla iš atskirų Q rinkinių analizės rezultatų. Pirmiausia tai gali būti aiškintina perspektyvos kertine *visiems lygios saviraiškos* sąvoka ir šią saviraišką ribojančių draudimų atmetimu (stiprus nepritarimas draudimams, netikėjimas jų efektyvumu, kaip matėme, ryškėjo ir racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemoje legalių abortų uždraudimo Lietuvoje klausimo atveju). Tačiau šalia labiausiai į akis krentančio ribojimų atmetimo labai svarbus ir saviraiškos lygybės principas – galima manyti, jog perspektyvoje, kurioje „įsijaučiama“ į visų pozicijas ir stengiamasi saviraišką užtikrinti visiems lygiai, klausimas, galimai suponuojantis dviejų saviraiškų priešpriešą (moters vs užsimezgsios gyvybės), kaip buvo matyti ankstesnėje klausimo analizėje, vengiant vertybių kolizijos principinių įsitikinimų lygmenyje vertinamas kitoje – racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo - dimensijoje.

Atitinkamai galima tikėtis, jog ir kitais socialiniais-moraliniais klausimais šioje perspektyvoje nuomonė būtų susidaroma remiantis pagrindinėmis principinėmis laisvos saviraiškos, lygių galimybių, draudimų vengimo vertybėmis, o joms sąlygojus kokius nors prieštaravimus – pasirenkama racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schema. Tuo tarpu kalbant apie socioekonominius klausimus, laisvos saviraiškos perspektyvos aptarime ryškėjęs socialumas, bent minimalus valstybės įsikišimo poreikis, teikiant „pirmąją pagalbą“ bei konkurencijos pirmiausia kaip saviraiškos skatinimo būdo, o ne libertarinę tvarką užtikrinančio instrumento matymas gana nuosekliai sąlygoja ir vyraujančią socialinio solidarumo-anti-pasiekimų teisingumo schemas pasirinkimą socioekonominiu klausimu. Tiesa, kadangi ekonominė dimensija šioje perspektyvoje yra antrinė, ne tokia reikšminga kaip moralinė, informantų sutarimas jau taip pat nėra vienbalsis - du informantai, svarstydami progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimo

klausimu pritaikė kitas schemas (tačiau bendros faktoriaus tendencijos tai visgi neturėtų keisti – abu šie Q rinkinių rūšiuotojai ideologiniame faktoriuje turi mažiausius svorius (jų individualūs Q rinkiniai mažiausiai atspindi bendrą perspektyvą)).

Antrajame, tvirtos rankos diskurse, kaip matyta iš atkurtojo naratyvo, nesvarbiais laikomi tiek socialiniai-moraliniai, tiek (kiek mažesniu mastu) socioekonominiai klausimai, dėmesys telkiamas pirmiausia ties tvarkos, chaoso suvaldymo poreikiu. Toks esminių aptariamoms politikos sritims taikytinų principų neiškėlimas vėlgi gan nuosekliai paaiškina viena vertus, ne tvirtą grupės vienbalsiškumą, antra vertus, (ir tai konkretina pasirinkimus bei sustiprina ankstesniąją prielaidą apie schemas substitutiškumą) pragmatiškosios racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schemas vyravimą aptariant abu (progresinio mokesčio tarifo įvedimo ir legalių abortų uždraudimo Lietuvoje) klausimus. Beje, „tvirtos rankos“ perspektyvos naratyve blykstelėjęs tvirto, savarankiško, savivaldaus žmogaus prioritetas paaiškintų ir likusius dviejuose konkrečiuose klausimuose taikytų schemų pasirinkimus, atliepiančius individualizmo ir pasiekimų teisingumo principus. Taigi tvirtos rankos perspektyvoje nesureikšminti socialiniai-moraliniai ir socioekonominiai klausimai linkstami vertinti per pragmatiškąją racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo prizmę arba, pažiūrėjus į juos per savarankiško, savivaldaus žmogaus principą – pasitelkiant individualizmo-anti religinės/krikščioniškosios pasaulėžiūros bei pasiekimų – anti socialinio teisingumo schemas.

Trečiasis tradicinės moralės diskursas, kaip buvo matyti iš naratyvo analizės, į pirmą vietą iškelia tradicinės moralės svarbą ir tokias vertybes kaip gyvybės kaip pirminio principo apsauga, etnis tapatumas, tradicinė šeima *etc.* Tad nenuostabu, jog ir visi bendrąją tradicinės moralės perspektyvą geriausiai atspindintieji individualūs Q rinkiniai (didžiausi faktoriaus svoriai), tyrime koreliuoja su humanizmo schema (iškeliančia tą pačią gyvybės vertybę) socialiniu-moraliniu klausimu. Tuo tarpu nors socioekonominiai klausimai šioje bendroje tradicinės moralės perspektyvoje

yra mažiau svarbūs, galima pastebėti, jog visos individualios tradicinės moralės perspektyvos socioekonominiu klausimu dera su socialinio solidarumo (tiesa, tiek anti-pasiekimų teisingumo, tiek racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo) schemomis. Sąsaja, kurią galima čia įžvelgti - viena iš kertinių tradicinės moralės perspektyvos principinių vertybių – bendruomenė, užimanti svarbią vietą abiejuose socialinio solidarumo schemų teigiamuosiuose poliuose. Galima manyti, jog mažiau svarbioje klausimų dimensijoje (mažiau svarbioje politikos sferoje) kiek išsiskiriančios schemas pasitelkiamos todėl, jog, viena vertus, iš tiesų tam suteikiama mažesnė reikšmė, taigi bendroji „ideologinė“ schema itin aiškios linijos nenurodo, antra vertus, kaip ir laisvos saviraiškos diskurso atveju, pragmatiškoji racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schema iškyla kaip principinių vertybių kolizijos pasekmė (pavyzdžiui, šalia sociumui, bendruomenei teikiamos svarbos, ryški ir savarankiško individo linija – faktoriuje C itin aukštai vertinamas 48 teiginys „Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove“). Taigi tradicinės moralės diskurse stipriai išreikštos (patį diskursą iš esmės apibrėžiančios) tradicinės moralės vertybės padeda gan aiškiai nuspėti socialiniu – moraliniu klausimu svarstant pasitelkiamą schemą ir nurodo santykinai ne tokio svarbaus, socioekonominio, klausimo apsvartymo mechanizmo gaires principų lygmenyje.

Ketvirtojoje, globojančios valstybės perspektyvoje svarbiausia – socialinė-ekonominė dimensija ir atitinkamai – globojančios, socialiai aprūpinančios valstybės prioritetas. Individualiuose Q rinkiniuose socioekonominės politikos klausimu čia pritaikoma socialinio solidarumo – racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schema. Visiems užtikrinto, ekonomine prasme gero gyvenimo siekis, vertybė jungia šiuos pasirinkimus. Tačiau vėlgi, gali kilti klausimas, kas sutrukdo konkrečiu socioekonominiu klausimu taikyti schemą, operuojančią vien principiniame lygmenyje (socialinio solidarumo-anti-pasiekimų teisingumo schema). Galimas atsakymas grįstas tuose pačiuose „ideologinės“ perspektyvos principuose – kaip apie pagrindinį gerovės visiems užtikrinimo garantą (nors visuomenė,

atsakingas verslas ir paminima) kalbama pirmiausia apie valstybę, o ne bendruomenės solidarumą, savitarpiškumą, kuris savo ruožtu pirmiausia atsiskleidžia išbaigtajame principiniame socialinio solidarumo-anti-pasiekimų teisingumo schemas lygmenyje. Taigi ir socialinio solidarumo schema atitinkamai pritaikoma ne „išbaigtuoju“ savo principiniu variantu, o pragmatine logika papildytuoju. Tuo tarpu socialinės-moralinės politikos klausimu, dėl, nors ir nežymios, užuominos į tradicinę moralę ideologiniame „globojančios valstybės“ faktoriuje (reikšmingai svarbiu laikytas 5 teiginys „Homoseksualumas yra nenatūralus ir neturi būti visuomenėje priimtinas“), galima manyti, gana nuosekliai, jog taikoma humanizmo-anti-individualizmo schema. Taigi globojančios valstybės perspektyvoje svarbiausius, socioekonominius, klausimus linkstama vertinti per pagrindinį šiai perspektyvai valstybės pareigos aprūpinti, globoti principą, pasitelkiant pragmatine racionalaus politikos pasekmių vertinimo logika sustiprintą socialinio teisingumo schemą, o socialiniai-moraliniai klausimai pirmiausia matomi per tradicinės moralės prizmę (ją atspindinti humanizmo schema).

Penktoji, paskutinė iš tyrime rastų bendrų, pagrindinių teisių garantijų perspektyva, priešingai nei ankstesnės, apibrėžtina iškart per abi – ir socioekonominę, ir socialinę-moralinę dimensijas (čia svarbiausia per stiprią valstybės rolę ekonominiame šalies gyvenime užtikrinamos pagrindinės žmogaus teisės ir laisvės). Nors schemų sekų tarp skirtingų Q rinkinių atsekamumas čia itin žemas, jis logiškai paaiškinamas perspektyvos naratyvo: socialiniu moraliniu klausimu čia pritaikoma racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schema (galiojantis aiškinimas – kaip ir laisvos saviraiškos perspektyvoje keletu pastraipų aukščiau), tuo tarpu socioekonominiu klausimu – socialinio solidarumo – anti pasiekimų teisingumo schema (nors pagal ką tik aptartą „globojančios valstybės“ perspektyvos atvejį, būtų galima tikėtis socialinio solidarumo – racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemas; matyt (daugiau šiai perspektyvai priklausančių Q rinkinių galėtų tai pagrįsti plačiau) valstybė čia

labiau nei ankstesnėje perspektyvoje suprantama ne kaip atskira, savivaldi veikėja, o kaip socialinių santykių tarpininkė).

Taigi trečiasis Q rinkinys apjungia ir savo naratyvais paaiškina schemų pirmaisiais dviem Q rinkiniais – konkrečiais politikos klausimais – pasirinkimų nuoseklumus. Pagrindinės sąvokos, vertybės, ryškėjusios konkrečių „ideologinių“ perspektyvų svarbiausiose dimensijose leidžia gana gerai nuspėti taikomas schemas socioekonominės ir socialinės – moralinės politikos klausimais. Konkrečių klausimų principų lygmens schemas pasirenkamos pagal atitinkamas kertines vertybes bendrajame suvokime kaip turi valstybė ir visuomenė gyventi („ideologinis“ Q rinkinys), tuo tarpu, galima manyti, pagrindinėms kartinėms vertybėms generuojant dviprasmišką situaciją konkrečiu klausimu ar tam tikros politikos srities išvis „nepadengiant“ pritaikoma racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schema ar ja sustiprinta principinio lygmens logika (beje, tai dar kartą, dar labiau pagrindžia pragmatiškosios racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemas kaip substituto principinio lygmens schemoms traktavimą). Tuo tarpu kartu visos šios logikos įrodo, jog, viena, Lietuvos visuomenėje galima rasti nuoseklaus mąstymo politiniais klausimais apraiškų, antra, tos apraiškos gali būti sistemingai paaiškintos.

IŠVADOS, DISKUSIJOS IR REKOMENDACIJOS

Atstovaujamosios demokratijos idėja praktikoje įpareigoja elito ir likusios visuomenės laisvą, sąmoningą, suprastą, taigi – prasmingą, dialogą. Deja, jis toks ne visada: šių dienų Lietuvos situacija gerai iliustruoja nesusikalbėjimą tarp politinio elito (partijų, politikų) ir likusios visuomenės. Galima teigti, jog politinės mąstysenos srityje šios dvi grupės atstovauja du atskirus, nesusikalbančius pasaulius: pačios partijos nėra labai nuoseklios arba išvis neturi ideologinių nuostatų, tokių, kokių iš jų būtų galima tikėtis remiantis senesnes demokratijos tradicijas turinčių šalių patirtimi, tuo tarpu dauguma gyventojų išvis nesupranta, apie ką jos kalba arba jiems tai nėra svarbu²⁶⁷. Atitinkamai galime matyti, jog ir politinės ideologijos, kaip numatytasis komunikacijos instrumentas, referuojantis į abiejų grupių politinių įsitikinimų sistemas, tampa neveiksniomis. Ir nors elitas, jo politinių nuostatų struktūra imama po truputį pažinti, vis dar trūksta duomenų, kaip (jei, akivaizdu, kad nelabai „klasikinėmis ideologijomis“ besiremdami), apie politiką, įvairius bendrus viešajame gyvenime iškylančius klausimus mąsto paprasti žmonės. Tai ir buvo siekiama iširti šiame darbe – atskleisti svarbiausius dėmenis, per kuriuos nuostatos politiniais klausimais susiformuojamos Lietuvos visuomenėje.

Atsiribojus tiek nuo mikro (emocijų, asmenybių charakteristikų ir pan. įtakų mąstymo apie politinius klausimus procesui), tiek nuo makro lygmens (filosofinės diskusijos politinio mąstymo prielaidų klausimu) aiškinimų, ir centruojantis ties mezo lygmens tyrimu, argumentais bei diskusija, pasitelkus schemų teoriją siūlomus konceptus bei bendrus socialinius subjektyvumus įgalinančius tirti metodologinius instrumentus, pavyko

²⁶⁷ Tokią išvadą galima padaryti iš daugelio tyrimų duomenų: daugeliu politikos klausimų partijų ir jų rinkėjų nuomonės nesutampa - rinkėjai turi skirtingas pozicijas šiais klausimais, tačiau balsuodami už partijas beveik visiškai į pozicijų sutapimą neatsižvelgia. Ainė Ramonaitė, Rūta Žiliukaitė, „Politinio atstovavimo kokybė Lietuvoje: partijų ir rinkėjų politinių nuostatų atitikimo analizė“. Kn. Ainė Ramonaitė (sud.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2009, 90-121.

atskleisti pradinius Lietuvos visuomenės mąstysenos politiniais klausimais kontūrus.

Pirmoji šių kontūrų linija aiškėja detalai ištyrus gyventojų nuostatas dviem aktualiais, ir tradiciniu požiūriu remiantis, politikos lauką struktūruoti turinčiais klausimais – progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimo ir legalių abortų uždraudimo Lietuvoje diskusijose. Nesusitelkiant į detales, bet apibendrinant visumą, matyti, jog konkrečiais klausimais situaciją linkstama vertinti ir atitinkamai nuostatas formuoti dviem labai skirtingais būdais: atsispiriant nuo idėjų, atitinkamas politikos sritis, subjektyviu požiūriu, turinčių apibrėžti principų, arba nuo pragmatiško, racionalaus politikos pasekmių efektyvumo pasvėrimo ir įvertinimo. Tokios logikos ryškios tiek socioekonominės, tiek socialinės - moralinės politikos sferose ir, tikėtina, dėl savo universalumo gali būti perkeltos ne tik į kitus (nei tirtieji) atitinkamų sričių klausimus, bet ir į kitas politikos sritis. Verta atkreipti dėmesį, jog pragmatiškoji nuostatas konkrečiais politikos klausimais formuojanti struktūra, racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schema, empiriškai pasirodė besanti kiek „silpnesnė“: ja remtos nuostatos ne tokios tvirtos kaip susiformuotosios idėjinių schemų pagalba, šios logikos argumentacijos dažniau pasitelkiamos kaip substitutas principinėms schemoms pastarųjų netvirtumo, nevienareikšmiškumo atveju.

Tyrimas taip pat atskleidžia, jog nuostatų konkrečiais politikos klausimais formavime dalyvaujančios kognityvinės schemas (tiek pragmatiškoji, tiek konkrečios principinės) yra pasirenkamos ne atsitiktinai – jų taikymą gana gerai apjungia ir koordinuoja bendra pasaulėžiūra, vienokį ar kitokį valstybės ir visuomenės gyvenimą suponuojanti socialinė perspektyva. Tyrime rastos penkios tokios bendros socialinės perspektyvos, struktūruojančios mąstymą politiniais klausimais Lietuvoje. Sąlyginai jas galima pavadinti laisvos saviraiškos, tvirtos rankos, tradicinės moralės, globojančios valstybės bei pagrindinių teisių garantijų diskursais. Glaustai nurodant kertines sąvokas ir idėjas - pirmoji šių perspektyvų pasižymi laisvos, visiems lygiai galimos saviraiškos bei ją užtikrinančios valdymo tvarkos

deklaravimu ir gynimu, antroji, tvirtos rankos, perspektyva į pirmą vietą iškelia chaotiškos dabartinės situacijos suvaldymo poreikį ir geriausią sprendimą mato galios sutelkime vienose rankose, į antrą ar net trečią planą nustumiant tiek moralinius, tiek ekonominius klausimus, šioje perspektyvoje pragmatiškai ir net nostalgiskai žvelgiama į sovietmetį ir Rusiją, trečiojoje, tradicinės moralės, perspektyvoje žvelgiant į pasaulį atsispiriama nuo tradicinių dorybių – pagarbos gyvybei, šeimai, religijai, etninio tapatumo, bei nuvertinamas visa tai pamynęs sovietmečio režimas, ketvirtojoje, globojančios valstybės, perspektyvoje pirmiausia akcentuojama stipri gerovės valstybė bei jos pareiga pasirūpinti visais savo gyventojais, taip pat – vėlgi gan ryškus su pirmąja linija susijęs sovietmečio nuvertinimas, galiausiai penktoji, pagrindinių teisių garantijų, perspektyva atskleidžia dar kitokį požiūrį į valstybės ir visuomenės gyvenimą – čia lygia greta akcentuojamos pagrindinės žmogaus teisės bei stipri, ekonomiką reguliuojanti valstybė, leidžianti tas žmogaus teises užtikrinti. Dar dvi perspektyvos, sietinos su stipraus lyderio valdomos gerovės valstybės siekiu bei net visuomenės ir valstybės vidaus reikalams apibrėžti taikoma tarptautinių santykių prizme šiame tyrime išryškėjo kaip individualios – taigi užtikrintesniai jų bendrumo pagrindimui reikalingi papildomi tyrimai.

Kiekviena iš šių penkių bendrų perspektyvų akcentuoja svarbiausias vertybes, principus, kurie iškeliami mąstant politiniame – klausimų apie valstybės bei visuomenės gyvenimą – lauke. Iš tyrimo metu atsiskleidusių susietumų (trijų Q rinkinių analizės) galima daryti išvadą, jog būtent šios principinės bendrųjų socialinių perspektyvų vertybės paaiškina ir gana gerai leidžia nuspėti konkrečios nuostatos formavimo mechanizmą - formuojant nuostatas konkrečiais politikos klausimais pritaikomas kognityvines schemas. Pažymėtina, jog antrinėse ar tretinėse perspektyvų naratyvų linijose atsiskleidžiančios vertybės, principai tokio aiškaus organizuojančio poveikio jau neturi – svarbiausi yra principai, užkoduoti subjektyviai reikšmingiausiose bendrojo „pasakojimo“ linijose. Taigi svarbiausiosios bendrųjų socialinių perspektyvų vertybės atsispindi ir konkrečiais politiniais klausimais pritaikomose principinėse schemose, tuo

tarpu tam tikros vertybių kolizijos, nevienareikšmiškumas taikomu klausimu atveria duris racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemai.

Atliktas tyrimas pademonstruoja, jog nuosekli politinė mąstysena Lietuvos gyventojams nėra svetima. Nuostatos politiniais klausimais visuomenėje formuojamos ne atsitiktinai, ne akiai kopijuojant žiniasklaidos ar politinio elito transliuojamas žinutes, bet remiantis savomis, internalizuotomis žiūromis į pasaulį ir šias žiūras savo ruožtu apjungiančiomis bendromis socialinėmis logikomis. Didele dalimi tokia mąstysena grįsta nuosekliomis įsitikinimų sistemomis, tačiau šie nuoseklumai – autentiški suvokimo apie visuomenės ir valstybės gyvenimą pasakojimai, kurių nuspėjimas remiantis klasikinėmis politinėmis ideologijomis (ir atitinkamai jomis grįstais metodologiniais instrumentais) – tik apytikslis. Tyrime atsiskleidusios konkrečios visuomenės nuostatos politiniais klausimais organizuojančios struktūros leidžia padaryti naujų išvalgų tiek Lietuvos, tiek platesniame kontekste.

Pirmiausia, žvelgiant į bendrųjų socialinių perspektyvų, apjungiančių nuostatų formavimąsi konkrečiais klausimais, rinkinį, galima matyti, jog nors ideologinis mąstymas tradicine prasme (pagal klasikinių politinių ideologijų linijas) čia nesuveikia, tam tikros užuominos į modifikuotas politines ideologijas – atsektinos. Rastosios tradicinių ideologijų apibrėžimo lauke Lietuvoje veikiančios „ideologinės“ schemas panašios į socialinį liberalizmą (laisvos saviraiškos perspektyva), autoritarianizmą (tvirtos rankos perspektyva), konservatyvizmą (tradicinės moralės diskursas) ar tam tikras „kairiosios minties“ variacijas (globojančios valstybės ir pagrindinių teisių garantijų perspektyvos). Įdomu, jog trys tyrime geriausiai reprezentuotosios (pirmosios trys išvardintos perspektyvos) tam tikra prasme atitinka ir sociologijos istorijoje išskirtas tris didžiąsias devyniolikto ir dvidešimto amžiaus pradžios ideologines sroves – liberalizmą, radikalizmą ir konservatyvizmą²⁶⁸. Taigi panašu, jog šios trys Robert A. Nisbet išskirtos ideologinės srovės ne tik formavo Vakarų sociologinę mintį ir tapo „dirva

²⁶⁸ Robert A. Nisbet, *Sociologijos tradicija*. Vilnius: Pradai, 2000, 38 – 44.

šimtmečio doktrinoms ir sąvokoms“²⁶⁹, bet veikia itin plačiai bei universaliai – jų užuominos gali būti empiriškai aptinkamos ir autentiškoje XXI amžiaus Lietuvos visuomenės mąstysenoje politiniais klausimais. Galbūt tai galėtų teigti tam tikrą minimų ideologinių srovių „natūralumą“ žmogaus prigimčiai arba į gilesnius Lietuvos kultūros sluoksnius persismelkusios Vakarų minties poveikį. Taigi nors lietuviškosios visuomenės tradiciniame politinių ideologijų apibrėžimo lauke veikiančios schemas ir nėra tiesioginiai konkrečių politinių doktrinų atspindžiai, į bendriausiais bruožais nubrėžtas ideologines sroves patekti jos gali – tad net klasikine prasme ideologinio lietuvių mąstymo nuoseklumo nederėtų visiškai atmesti, bet, kaip parodė tyrimas, žvelgti konkretesniame, detalesniame (ir galimai „perkonstruotame“) lygmenyje.

Antra, išskirtosios penkios socialinės perspektyvos ne tik paaiškina politinių klausimų apsvarstymo mechanizmą Lietuvoje, atskleidžia pagrindinius valstybės ir visuomenės gyvenimą aiškinančius naratyvus Lietuvoje, bet ir papildo jau egzistuojančią literatūrą politinio lauko struktūravimo klausimu. Pavyzdžiui, tyrimo metu išryškėja ir dar kartą yra patvirtinama Lietuvos visuomenėje veikianti komunizmo – antikomunizmo skirtis²⁷⁰ (skirtį žymintieji teiginiai socialines perspektyvas žyminčiuose faktoriuose rūšiuojami skirtingai). Tačiau atliktas tyrimas apie šią ideologinio konflikto ašį leidžia pasakyti ir šį tą naujo – nors daugiau ar mažiau ji atsispindėjo visuose naratyvuose, „ideologinėse“ schemose („antisovietinė“ puse - tradicinės moralės, globojančios valstybės perspektyvose, pragmatiškiau ir teigiamiau sovietmetis ir santykiai su Rusija vertinti tvirtos rankos diskurse, net laisvos saviraiškos ir pagrindinių teisių garantijų perspektyvose, nors ir nesuteikiant tam nuoseklios, apibrėžiančiosios svarbos, buvo paneigti pora „komunizmo“ pusę žyminčių aspektų) ir tai patvirtintų plačiausią skirties

²⁶⁹ *Ibid.*, 47.

²⁷⁰ Pavyzdžiui, Ramonaitė, „Posovietinės Lietuvos politinė anatomija“, *op.cit.*, Žiliukaitė, Ramonaitė, „Vertybinės nuostatos...“, *op.cit.*

paplitimą, jau ne kartą A. Ramonaitės ir kitų pastebėtą Lietuvoje²⁷¹, pačia svarbiausia, gerai atspindėta ir socialinių perspektyvų naratyvuose vyraujančia linija ji netapo. Nors aiškia poziciją šios ideologinės ašies žymimais klausimais (ar bent vienu jų) turi daugeliu schemų besivadovaujantieji, perspektyvose ji visgi išplaukia iš atitinkamų kitų, svarbiausias naratyvų linijas okupuojančių moralinių ar ekonominės srities principų (pavyzdžiui, sovietmetis nuvertinamas kaip svarbiausio principo - laisvos saviraiškos - pamynimas arba kaip režimas, kai reikiama ekonominė tvarka valstybėje nebuvo užtikrinama). Taigi komunizmo – antikomunizmo dimensija matytina kaip plačiausiai dengianti Lietuvos visuomenę (atsižvelgiant į jos atsispindėjimą visų perspektyvų faktoriuose – ji išties aktualiausia), tačiau – žmonių bendroje pasaulio, valstybės ir visuomenės gyvenimo matymo perspektyvoje ji nėra „pasakojimo apie pasaulį atskaitos taškas“, kertinis, pirminis prioritetas pati savaime, o išplaukia iš bendresnių, pasaulio matymą organizuojančių principų, kurie dažniausiai savo ruožtu atspindi moralines arba ekonomines ideologinio konflikto dimensijas, moralinio konservatyvizmo – liberalizmo ar valstybės reguliavimo – laisvos rinkos ašis. Gaila, tačiau išvados neleistų daryti apibendrinimų apie tai, ar toks šios ašies ideologinio konflikto pobūdis savaime užkoduotas vidinėje logikoje, ar tai susiję su matomu skirties (ypatingai jos organizacinio dėmens) silpnėjimu²⁷² Lietuvos politinėje erdvėje. Tuo tarpu kalbant apie Lietuvos visuomenės politines nuostatas struktūruojančias ideologinio konflikto dimensijas, galima būti iškelti klausimą apie dar vienos, nors ir kylančios tik iš vieno naratyvo, tačiau jame labai svarbios, ašies įvedimą, kurioje kaip priešprieša nuomonių daugiabalsiškumui ir (kraštutiniu atveju - ekstremalioms) diskusijoms atsispindėtų galios centralizavimas vieno asmens rankose įvedant tvarką ir šį nuomonių daugiabalsiškumą suvaldant (panašu, jog moralinio konservatyvizmo-

²⁷¹ Ši skirtis jau įrodyta kaip struktūruojanti politikos lauką Lietuvoje geriausiai. Ramonaitė, „Posovietinės Lietuvos politinė anatomija“, *op.cit.*, 166, Žiliukaitė, Ramonaitė, „Vertybinės nuostatos...“, *op.cit.*, 139.

²⁷² Ramonaitė, „Posovietinės Lietuvos politinė anatomija“, *op.cit.*, 49, Jurkynas, „The 2004 General Election And Left–Right Change In Lithuania“, *op.cit.*

liberalizmo ašis, į ją sudedant tradicinės moralės diskurso naratyvą – pagarbą gyvybei, šeimai, tautai, religijai ir pan. – šio konflikto nelabai atspindi).

Trečia, empiriniai duomenys leidžia bendrais bruožais pastebėti (ir kelti pagrįstas hipotezes, tikrintinas kiekybiniais duomenimis), jog skirtingos kognityvinės schemas taikomos gana universaliai, praktiškai nepriklausomai nuo sociodemografinių ar tam tikrų požiūrį ir elgesį visuomeniniame bei politiniame gyvenime žyminčių jas taikančiųjų charakteristikų: keletas didesnių susietumų – tarp religingumo (aktyvesnio praktikavimo, lankymosi bažnyčioje) ir tradicinės moralės diskurso, visuomeninio aktyvumo ir laisvos saviraiškos perspektyvos, gyvenimo ne didmiesčiuose ir tvirtos rankos bendrosios ideologinės schemas. Tai, viena vertus, sustiprina teorines tyrimo prielaidas (jog gyventojai ne tik universaliai mąsto schemomis, bet gan universaliai gali mąstyti ir *tomis pačiomis* schemomis), Lane'istinės universalistų stovyklos prieigą, antra vertus, pastebėti keli pasirenkamų schemų – sociodemografinių charakteristikų susietumai atliepia ir ankstesnių empirinių tyrimų rezultatus (pavyzdžiui, jog socio-moralinė ideologinio konflikto dimensija Lietuvoje yra susijusi su religingumu²⁷³). Tačiau bene svarbiausia, jog kiek leidžia teigti empirika (čia pasiremiamą gausiau reprezentuotomis pirmosiomis trimis socialinėmis perspektyvomis) šis taikymo universalumas taikytinas ir skirtingų partijų rinkėjams (išimtis – nebent tradicinės moralės socialinė perspektyva ir joje aiškiai vyraujantis TS-LKD elektoratas). Taigi atsiremiant nuo rastųjų nuoseklių bendrų Lietuvos visuomenėje socialinių perspektyvų fakto, galima būtų teigti, jog Lietuvos visuomenėje ne tiek „nėra kam atstovauti“ (žiūrėti ir diskusiją monografijoje „Partinės demokratijos pabaiga?...“²⁷⁴), kiek politinės partijos nesuranda atstovauti kam – nuosekliau neprisitaiko prie šių visuomenės schemų, visuomenės ir valstybės gyvenimo vertinimo naratyvų ir ne(pa)taiko į reikiamas nišas – savo politinėse programose ir veiksmuose akcentuoja (jei

²⁷³ Žiliukaitė, Ramonaitė, „Vertybinės nuostatos...“, *op.cit.*, 137.

²⁷⁴ Ainė Ramonaitė (sud.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2009, 314-317.

akcentuoja) ne tuos nuostatų rinkinius arba nesugeba jų suprantamai pateikti atitinkamiems rinkėjams.

Ketvirta, kalbant apie Lietuvos viešąją erdvę, tyrimas galėtų duoti atspirtį ir dar vienos krypties interpretacijoms. Nors penkių bendrų socialinių perspektyvų, diskursų tais pačiais naratyvais Lietuvos viešojoje erdvėje plačiai ir nuosekliai niekas nekonstruoja, apie bendrą sąlygų jų egzistavimui palankumą ar nepalankumą galima kalbėti (prisimenant teorinėje dalyje apibrėžtą schemų kaitos procesą – nors schemas stabilios, ilguoju laikotarpiu (pavyzdžiui, kalbant apie dešimtmečius) nuolat nepritaikomos, informacijos suvokti ir apsvarstyti nepadedančios kognityvinės schemas kinta, prisitaiko). Pavyzdžiui, tyrime gana lengvai buvo atrasti trys pagrindiniai, geriausiai reprezentuoti diskursai, analizės metu paaiškinę veik pusę, 48 proc. visos reikšmių sklaidos ir galimai paaiškinantys (nors tyrimo metodas reprezentatyvumo teigti ir neleidžia, tik kelti hipotezę remiantis itin ryškiu pasikartojamumu²⁷⁵) ir didžiąją dalį Lietuvos visuomenės politinio diskurso - nurodantys pagrindines nuostatas politiniais klausimais organizuojančias įsitikinimų struktūras. Pirmiausia jie remiasi moralinėmis kategorijomis (laisva saviraiška bei tradicinėmis dorybėmis), taip pat – ir tam tikru tvarkos siekiu. Galima manyti, jog visi šiomis kognityvinėmis schemomis besivadovaujantieji kasdieniame gyvenime gali lengvai jomis disponuoti interpretuodami informaciją – schemų inkorporuojami diskursai lengvai koegzistuoja šalia politinio elito ir žiniasklaidos formuojamų, o pirmųjų atstovai iš antrųjų lengvai gauna sau aktualią, reikalingą informaciją, savaip ją susiinterpretuoja ir lengvai gali naudotis savo apsvarstymo mechanizmais formuodami nuostatas. Atitinkamai galima kelti hipotezę, jog menkiausiai reprezentuotiems bendroms socialinėms perspektyvoms, kognityvinėms įsitikinimų schemoms, taip universaliai funkcionuoti yra sunkiau. Pažvelgus į šių schemų turinį, naratyvus,

²⁷⁵ Atlikti kartotiniai tyrimai padeda išskirti labai panašias struktūras: pavyzdžiui, tyrimą pakartojus 2013 m. rudenį su VU TSPMI studentais, laisvos saviraiškos ir tradicinės moralės faktoriai išsiskyrė labai ryškiai ir buvo geriausiai reprezentuoti. Dėl specifinės imties – politikos mokslų magistrantų – nėra labai tikėtina, jog jie taikytų tvirtos rankos schemą, tačiau kitų dviejų schemų pasikartojamumas išties leidžia daryti išvadas apie užčiuoptas „pamatines mąstymo struktūras“.

matyti, jog jos abi „tradicinių ideologijų“ lauke galėtų reprezentuoti tam tikras „kairiojo“ diskurso variacijas – ekonomiškai kairiuosius, besivadovaujančius tradicine morale (tiesa, neigiamai žvelgiančius į sovietmetį ir tai juos galimai skiria nuo, pavyzdžiui, Darbo partijos prieš 2012 m. rinkimus formuotojo diskurso; globojančios valstybės perspektyva) ir ekonomiškai kairiuosius su liberaliąja morale, mėstančius nebe tik valstybės, bet ir globaliu lygmeniu (pagrindinių teisių garantijų perspektyva). Hipotezę, jog šią kognityvinę schemą Lietuvoje sudėtingiau taikyti – tai yra, remiantis šia kognityvine schema Lietuvoje sunkiau priimti informaciją bei apsvaistyti klausimus, dar labiau sutvirtintų ir tai, jog kartais nuo karto pastebima, kad Lietuvos viešajame diskurse galima pasigesti svaraus kairiųjų pažiūrų atstovavimo²⁷⁶. Žengiant dar toliau, būtų galima spekuliuoti, jog tokios tradicinio „kairiojo“ diskurso savybės, kartu su apskritai gana „kairuolišku“ polinkiu visose socialinėse perspektyvose (tradicinių ideologijų kontekste derėtų pastebėti ir tai, jog visos penkios rastosios ideologinės perspektyvos atskiestos tam tikru „kairuoliškumu“ tradicinės ekonominės kairės-dešinės prasme – valstybė turi pasirūpinti savo gyventojais, užtikrindama pakankamą paramą, kai to reikia (tiesa, pakankamos paramos samprata jau gerokai skiriasi) - panašu, jog tyrimo metu atskleistosios schemos neleidžia tikėtis jokio pritarimo kraštutiniam rinkos liberalizmo modeliui, libertarianizmo idėjoms)) žymi Lietuvos pokomunistinį kontekstą: viena vertus, ir atsižvelgiant į istorinį kontekstą, socialdemokratinė valstybės „parama“ visų priimama kaip norma (net neįdarbinant valstybės reguliavimo – laisvos rinkos antitezių, o tai vėlgi sietusi ir su ankstesniais tyrimais²⁷⁷), antra vertus, „kairieji“ diskursai nuosekliai neartikuliuojami viešojoje erdvėje (vėlgi – galimai dėl istorinio konteksto ir nepageidaujamų aliuzijų į „sovietinį socializmą“) ir atitinkamai šiomis schemomis kaip pirmosiomis disponuojantys gyventojai sunkiau gali pritaikyti

²⁷⁶ Pavyzdžiui, Vladimiras Laučius, „Nugalėtojai viešojoje erdvėje – konservatoriai-krikdemai ir liberalai“. www.delfi.lt, 2012 11 19. < <http://www.delfi.lt/archive/print.php?id=60019529> >, [žiūrėta 2012 11 23], Nida Vasiliauskaitė, „Viešojoje erdvėje laimi dešinieji: kokia prasme ir kodėl“. www.delfi.lt, 2013 11 22. < <http://www.delfi.lt/archive/print.php?id=60043677> >, [žiūrėta 2012 11 23].

²⁷⁷ Žiliukaitė, Ramonaitė, „Vertybines nuostatas...“, *op.cit.*, 135.

savo kognityvines schemas (tiesiai į šias schemas orientuotos informacijos mažai²⁷⁸).

Penkta, ką tik padarius aliuziją į istorinę praeitį, tyrimo rezultatų interpretacija ir implikacijos aptartinos ir tarptautiniu lygmeniu – kiek tai įmanoma, apžvelgiant ir ieškant visuomenės nuostatas politiniais klausimais struktūruojančių, formuojančių sistemų panašumų ir skirtumų su kitomis pokomunistinėmis šalimis bei Vakarų visuomenėmis. Iškart derėtų pastebėti, jog tyrimo rezultatų įprasminimas šiame lygmenyje, nors ir labai pageidautinas, nėra lengvas: gerai savo tikslui pasitarnavusi Q metodologija šiame darbe, analogiškuose tyrimuose visame pasaulyje taikyta itin negausiai, o ir kur taikyta, pats instrumentas konstruotas kiek kitaip. Tačiau su deramu metodologiniu atsargumu rezultatai vis dėlto palygintini²⁷⁹. Pirmiausia, reiktų pastebėti, jog kitose šalyse atlikti tyrimai rodo, jog ir šiame darbe kaip nuostatas organizuojančiosios išryškėjusios kognityvinės įsitikinimų sistemų tipo schemas užima vieną svarbiausių vietų bendrame kognityvinių schemų arsenale – pavyzdžiui, Jungtinėse Amerikos Valstijose jos laikomos vienu iš „turtingiausių“, plačiausiai paplitusių ir gerai paaiškinančių rinkimų pasirinkimus euristikų²⁸⁰. Tuo tarpu pradedant lyginti konkrečius rasti organizuojančių struktūrų rinkinius (daugiau mažiau kylančius iš pačių gyventojų, o ne „primetamus“ tyrėjų matuojamų vienokių ar kitokių ideologinių kairės-dešinės skalių), galima pradėti nuo tų pačių Jungtinių Amerikos valstijų ir, kaip teigiama, jų gyventojų nuostatas geriausiai struktūruojančių kertinių idėjų. Stanley Feldman, besiremdamas ir ankstesniais autoriais, išskiria tris tokias JAV kultūros principines vertybes, kertinius įsitikinimus – tikėjimą galimybių lygybe (pirmiausia – „politine“ prasme),

²⁷⁸ Kita vertus, galima diskutuoti, ar tiesiai į šį „pasirūpinimą“ visais gyventojais taikėsi (ir komunizmo-antikomunizmo dimensijos neakcentavę) Darbo partijos atstovai prieš 2012 m. rinkimus (minimalios algos kėlimas, socialinių garantijų plėtra) išties nepataikė „į dešimtuką“.

²⁷⁹ Reiktų turėti galvoje, jog nors analizių metu išskirti klasteriai bei faktoriai parodo, kurios idėjos dera tarpusavyje, bei leidžia jų paplitimą vertinti reprezentatyviai, tačiau neatskleidžia naratyvų, neparodo, kas subjektyviai juose yra svarbiausia, kokios yra jų jungiančiosios autentiškos grandys.

²⁸⁰ Lau, Redlawsk, *How Voters Decide...*, op.cit., 232.

paramą ekonominiam individualizmui ir paramą laisvai rinkai²⁸¹. Jo empirinė analizė parodo, jog geriausiai iš šių trijų įvairias amerikiečių preferencijas politiniais klausimais apibrėžia pirmoji – galimybių („politinių“) lygybės idėja²⁸². Prie labai panašių išvadų prieinama ir kitokio tipo tyrimais – Jennifer L. Hochschild, savo kokybiniais interviu paremtoje studijoje atskleidžia, jog amerikiečiams būdinga pritarti socialiniam egalitarizmui, bet priešintis – ekonominiam egalitarizmui²⁸³. Įdomu, jog į labai panašų naratyvą (visiems lygias saviraiškos galimybes, tačiau, kaip jau minėta, pernelyg neneigiant valstybės kišimosi poreikio) referuoja Lietuvoje rastoji laisvos saviraiškos ideologinė schema. Peržvelgiant dar vieno, dar detaliau JAV mintį atskleidusio tyrimo rezultatus ši sąsaja dar labiau pasitvirtina. Iš John A. Fleischman klasterinės analizės metu išskirtų šešių klasterių keletas pakankamai gerai atliepia lietuviškąją laisvos saviraiškos diskursą – J. A. Fleishman „liberalai“ taip pat pasisako už gerovės valstybę ir socialines programas, lygias teises moterims, mažesnius apribojimus abortams, draugiškesnius santykius su Rusija, teigiamai žiūri į valstybės intervenciją gerinant gyvenimo sąlygas mažumoms²⁸⁴, „ekonomikos nuosaikieji“, numenkindami ekonominę dimensiją, vėlgi labai akcentuoja lygias galimybes ir priešinasi individualios pasirinkimo laisvės varžymui²⁸⁵. Kitas, „kvazi-liberalų“ klasteris gana panašus į pirmąjį – jį jungia pasisakymas už valstybės intervenciją į ekonomiką bei lygias moterų teises, tačiau, tiesa, jau kritiškiau žiūri į pagalbą mažumoms ir jų teisių užtikrinimui²⁸⁶. Kaip matyti, visų šių trijų klasterių naratyvuose, pradedant nuo paties pirmojo, gana gerai atsispindi ir lietuviškoji laisvos saviraiškos perspektyva. Tiesa, griežtai žiūrint į duomenis ir kritiškai įvertinus autoriaus suteiktuosius klasterių pavadinimus, panašumas gali būti nubrėžtas ir su lietuviškąja pagrindinių teisių garantijų perspektyva – J. A. Fleishman

²⁸¹ Feldman, „Structure and Consistency...“, *op.cit.*, 418-420.

²⁸² Feldman, „Structure and Consistency...“, *op.cit.*, 427-438.

²⁸³ Jennifer L. Hochschild, *What's Fair: American Beliefs about Distributive Justice*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1982, 82.

²⁸⁴ Fleishman, „Types of Political Attitude Structure...“, *op.cit.*, 376.

²⁸⁵ Fleishman, „Types of Political Attitude Structure...“, *op.cit.*, 377.

²⁸⁶ *Ibid.*

taikyti kiekybiniai metodai neleidžia atsekti akcentų – nėra aišku, kas šių klasterių naratyvuose yra pirmesnė – ekonomika ar moralė (o būtent šis akcentas, išeities taškas ir skirtų lietuviškąsias laisvos saviraiškos ir pagrindinių teisių garantijų perspektyvas). Bet koku atveju likę trys JAV politinių nuostatų struktūrą apibrėžiantys klasteriai²⁸⁷ aiškiai atsiskleidusių savo atitikmenų Lietuvoje (pagal atliktą tyrimą) neranda: nei „laissez-faire“ šalininkai (pasisakantys prieš valstybės ekspansiją bei bet kokią kišimąsi į ekonomiką), nei „konservatoriai“ (nevertinantys valstybės įgyvendinamų socialinių priemonių, pasisakantys už draugiškesnius santykius su Rusija ir besiremiantys tradicinėmis moralinėmis vertybėmis), nei „pro-leiboristai“ (pasisakantys už gerovės valstybę, bet prieš išplėstas pilietines teises ir laisves). Beje, lyginant su „amerikietiškuoju“ rinkiniu, galima pastebėti, jog kaip ir aptarta ankstesniame pastebėjime, lietuviškasis diskursas ištis „truktelėtas į kairę“ ekonominėje ideologinio konflikto kairės – dešinės dimensijoje, o šių dviejų valstybių visuomenių nuostatų struktūras geriausiai jungia Amerikos visuomenėje vyraujančias idėjas atspindintis lietuviškasis laisvos saviraiškos diskursas.

Pažvelgus į šiapus Atlanto atliktus tyrimus, galima apsistoti ties Stefan Kumlin tirtomis visuomenės ideologinėmis schemomis. Šio autoriaus pateikiamame Švedijos ideologinių schemų rinkinyje – „valstybės – rinkos“ „krikščioniškojo tradicionalizmo“ ir „augimo-ekonomikos“ apibrėžiančiosios orientacijos²⁸⁸. Šiuo atveju, kitaip nei lyginant su JAV diskursu, sąlyginius savo atitikmenis randa globojančios valstybės (su pirmąja „valstybės rinkos“ dimensija, akcentuojančia „gerovės valstybės“ sąvoką) bei lietuviškoji tradicinės moralės schemas. Antroji gali būti prilyginta S. Kumlin išskirtam Švedijos krikščioniškajam tradicionalizmui, akcentuojančiam „krikščioniškąsias vertybes“, šeimą, švediškąs tradicijas, tačiau reiktų atkreipti dėmesį į tai, jog pastarajame svarbią vietą užima ir „teisės bei tvarkos“ kategorijos, apeliuojančios į lietuviškąją tvirtos rankos bendrą socialinę

²⁸⁷ *Ibid.*

²⁸⁸ Kumlin, *op.cit.*, 493.

perspektyvą. Postmaterialistinė schema, „augimo-ekonomikos“ dimensija šiuo atveju Lietuvoje aiškiu naratyvu atspindėta nebuvo (iš dalies tai gali būti siejama su metodologija, Q rinkinių *concourse*, bet visiškai neaktualumo tai nepaaiškintų). Taigi europietiška kontekste gali būti randamos lietuviškosios „gerovės valstybės“ kategorijomis grįstų schemų sąsajos su kitose valstybėse randamais visuomenės nuostatų diskursais. Tuo tarpu lietuviškojo tradicinės moralės ir tvirtos rankos perspektyvų lydinio atsitiktinumą kituose kontekstuose paneigtų dar keletas tyrimų ir iš tų pačių Jungtinių Amerikos valstijų. Pavyzdžiui, gana patraukli George E. Marcus, David Tabb ir John L. Sullivan aštunto dešimtmečio JAV politinių šūkių analizė atskleidžia tris faktorius – tam tikras apjungiančias perspektyvas²⁸⁹: viena, „liberalios kairės“ (už tamsiaodžių, moterų teises, taiką, ekstremizmo, nors ir ginančio laisvę, sumenkinimą) perspektyva vėlgi gali būti sugretinta su lietuviškuoju XXI laisvos saviraiškos diskursu, antroji, „radikalios kairės“ perspektyva (radikalus ateizmas, nuosavybės paneigimas) Lietuvos visuomenės nuostatas organizuojančių struktūrų tyrime neatsiskleidė, tuo tarpu trečioji, „konservatyvaus patriotizmo“, vėlgi sulydo lietuviškąsias tradicinės moralės ir tvirtos rankos perspektyvas (remiamos jėgos struktūros, gana ryškus nacionalizmas, kategoriškos, tolerancijai kelią užkertančios nuostatos, atspindinčios „tradicines vertybes“). Imant kiek „tradicionesnį“ (tyrimo objekto atžvilgiu) pavyzdį, lietuviškųjų tradicinės moralės bei tvirtos rankos diskursų lydinys gali būti įžvelgiamas ir Pamelos J. Conover bei S. Feldman tyrime išskirtoje neokonservatorių schemoje - „išsiplėtusi“ valstybė yra matoma kaip „būtinasis blogis“ užtikrinantis „teisę ir tvarką“, tradiciniai papročiai ir institucijos – svarbios (šių autorių išskirtame ideologiniame schemų rinkinyje galima aptikti ir jau anksčiau minėtą, bet posovietinėje Lietuvos erdvėje atspirties nerandantį „laisvos rinkos konservatyvizmą“ bei, šįkart kiek stebėtinai taip pat

²⁸⁹ George E. Marcus, David Tabb ir John L. Sullivan, „The Application of Individual Differences Scaling to the Measurement of Political Ideologies“. *American Journal of Political Science*, 1974, 18 (2), 416.

inkorporuojantį ir šioki tokį „teisės ir tvarkos“ aspektą „demokratinį socializmą“ – lietuviškąją laisvos saviraiškos perspektyvą)²⁹⁰.

Visgi tokio tradicinės moralės ir tvirtos rankos perspektyvų lydinio atskirtumą ir savarankiškumą Lietuvoje, kuriam atitikmenų nepavyksta rasti Vakarų (JAV ir Šiaurės Europos) visuomenėse, galima rasti ryčiau – lietuviškasis tvirtos rankos diskursas, jo naratyvas ne tik sulygintinas, bet vos ne idealiai atspindimas Rusijos visuomenės nuostatų tyrimuose. Pavyzdžiui, Ellen Carnaghan giluminių interviu Rusijoje metu rekonstravo visuomenės naratyvą, kuriame vyrauja nusivylimas dabartinių institucijų pajėgumu atspindėti piliečių požiūrius ir apginti jų interesus, bodėjimasis šių institucijų polinkiu į neproduktyvų konfliktą ir pernelyg didelę centralizaciją²⁹¹. Išskyrus pastarąjį pernelyg didelės centralizacijos elementą – šis naratyvas gerai atspindi Lietuvoje aptiktąjį tvirtos rankos diskursą. Dar daugiau, E. Carnaghan analizė rodo ir tai, jog šiuo naratyvu besivadovaujantieji efektyvius lyderius vertina labiau nei „besiginčijančias legislatūras“ ir nors neatrodo, kad aktyviai ieškotų autokratiškos „bosų“, panašu, jog esant tinkamoms aplinkybėms (tokiems lyderiams įgyvendinant kažką naudingo) juos galėtų toleruoti²⁹² (tokios nuostatos turbūt neblogai gali paaiškinti ir dabartines politikos tendencijas Rusijoje²⁹³).

Taigi, kaip matyti, į tarptautinę dimensiją perkelti tyrimo rezultatai – Lietuvoje veikiantis ideologinių schemų rinkinys – brėžia lietuviškojo visuomenės politinio diskurso formavimo panašumą tiek į Vakarus (pirmiausia – per „amerikietiško“ laisvos saviraiškos diskursą, taip pat – per „europietiškus“ gerovės valstybės, tradicinės moralės pasakojimus), tiek į Rytus (pirmiausia - per tvirtos rankos prioriteto perspektyvą). Atrodo, jog

²⁹⁰ Apie šį schemų rinkinį žiūrėti Conover, Feldman, 1984, *op.cit.*, 106, 122.

²⁹¹ Ellen Carnaghan, „Thinking about Democracy: Interviews with Russian Citizens“. *Slavic Review*, 2001, 60 (2), 337.

²⁹² Carnaghan, *op.cit.*, 363.

²⁹³ Pavyzdžiui, prezidento Vladimiro Putino populiarumą. Įdomu pastebėti, jog E. Carnaghan interviu datos (1998-2000 m.) ir pirmosios V. Putino kadencijos pradžios (2000 m. rinkimų) datos – sutampa.

„Dviejų Lietuvių“ bei „Kultūrinės kryžkelės tarp Rytų ir Vakarų“ tezės šiuo atžvilgiu įgauna papildomas prasmes.

Šeštas tyrimo rezultatų implikuojamas pastebėjimas sietinas su empiriškai įrodyta pragmatinio – principinio mąstymo skirtimi. Šios skirties egzistavimas teoriniame lygmenyje lyg ir numanomas (pavyzdžiui, Lietuvoje užuominų į tokią skirtį galima rasti, pavyzdžiui, Alvydo Jokubaičio, Nidos Vasiliauskaitės tekstuose²⁹⁴), tačiau empiriškai nuoseklių pagrindimų - trūksta (ieškant analogijų empiriniuose tyrimuose, galima rasti keletą šiek tiek panašių bandymų – pavyzdžiui, Samuel C. Patterson JAV valstijų politinės kultūros tyrimuose taikyta Sidney Verba dviejų „politinių stilių“ – ideologinio ir pragmatinio – dichotomija²⁹⁵, šiek tiek panaši ir Don Rowe moksleivių politinio mąstymo analizės metu užčiuopta principinės moralinės argumentacijos – konsekvencionalaus mąstymo logikų skirtis²⁹⁶). Atitinkamai ir tyrimo metu išryškėjusios tendencijos (silpnesnės nuostatos formuojamos taikant pragmatinę racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemą, šios schemos savotiškas substitutiškumas) galbūt leistų atitinkamai plėsti ir detaliau grįsti teorines diskusijas. Pavyzdžiui, pasiremiant tais atsiskleidusiais atvejais, kai mąstymą politikos klausimu organizuojančiu mechanizmu tampa ne subjektyviai svarbi siektina principinė vertybė, bet paprastas techninis atitikimas – pasvėrimas tarp deklaruojamo tikslo ir tikėtinų pasekmių, galima žvelgti toliau ir klausti, ar toks mąstymas (pragmatiškosiomis, racionalaus politikos pasekmių efektyvumo vertinimo schemomis) nekloja pamatų tam tikrai „ekspertų visuomenei“ – pasitikėjimui politiniame gyvenime ir mąstyme „ekspertinėmis“ žiniomis ir nuomonėmis (kokie faktai padėtų ar nepadėtų pasiekti politikos efektyvumą), nustumiant vertybes į politinio mąstymo pakraštį ir pirmiausia siekiant informacijos,

²⁹⁴ Alvydas Jokubaitis, *Politika be vertybių*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, Nida Vasiliauskaitė, „Racionalumo ir teisingumo trintis Johno Rawlso „Teisingumo teorijoje“. *Politologija*, 2005, 4 (40), 53-78.

²⁹⁵ Samuel C. Patterson, „The Political Cultures of the American States“. *The Journal of Politics*, 1968, 30 (1), 191-192.

²⁹⁶ Don Rowe, „The Development Of Political Thinking In Schools Students: An English Perspective“. *International Journal of Citizenship and Teacher Education*, 2005, 1 (1), 107.

leidžiančios atlikti tam tikrą „kaštų-naudos“ analizę. Susikoncentravimas į tokius techninius klausimus (ir ypač neturint galimybės gerai išmanyti įvairias politikos sritis pačiam) suponuoja norimą-nenorimą priklausomybę nuo įvairių viešojoje erdvėje prieinamų įtikinamai pateiktų (subjektyviu požiūriu – patikimų) „ekspertizių“ elementų. O, pavyzdžiui, rinkimuose – atitinkamą orientaciją į politines jėgas, kurios subjektyviu supratimu profesionaliausiai, kompetentingiausiai gebėtų spręsti politikos klausimus, neakcentuojant atstovavimo idėjoms, vertybinių tikslų siekimo.

Tokios būtų pagrindinės tyrimo galimai užduodamų diskusijų kryptys. Nors atliktas tyrimas nėra reprezentatyvus griežtąja prasme (patikimai nenurodo rastų kognityvinių schemų pasiskirstymo visuomenėje, o jų taikytojų sociodemografines charakteristikas leidžia apibrėžti tik kaip hipotezes), jo eksploratyvumas (atskleidžiami ir pagrindžiami visuomenėje egzistuojantys bendri nuoseklumai įsitikinimų lygmenyje bei nuostatas formuojančios latentinės struktūros) suteikia pakankamai naudos tiek teoriniam (Lietuvos politinį lauką struktūruojančios skirtys ir jų savybės, pragmatinio ir principinio mąstymo skirtis, *etc.*), tiek praktiniam (visuomenėje besidalinami „veikiantys“ bendri ideologiniai bei dviem konkrečiais politikos klausimais taikomi nuoseklūs inter-subjektyvumai, jų kertiniai bruožai ir charakteristikos, leidžiančios juos apčiuopti ir kituose, pavyzdžiui, kiekybiniuose tyrimuose ir kita) akademiniam diskursams bei taikomajai politikai (empiriniai rezultatai nurodo bendras struktūras, kuriose priimama ir apsvarstoma informacija – kitaip tariant, nurodomos galimai veiksmingo, nesusikalbėjimą mažinančio politinio dialogo linijos, nubrėžiami tam tikri komunikacijos taikiniai, nors „pelningiausiasieji“ jų ir nenurodomi - viena vertus, dėl taikytos metodologijos, antra vertus, etiškai). Kartu tai, kas dėl darbo ribų čia nebebuvo duotojoje temoje tirta, tampa galimomis ateities tyrimų kryptimis: pavyzdžiui, mąstymo politiniais klausimais priklausomybė nuo asmeninių charakteristikų, suponuojama politinė elgsena ir panašiai, galų gale – kiekybinis atskirų išskirtųjų kognityvinių schemų paplitimas, panašumas arba skirtumai skirtingose visuomenės grupėse.

PRIEDAI

1 PRIEDAS. Pirmojo tyrimo etapo kokybinio interviu scenarijus

*Tekste pasviruoju šriftu rašomos respondentui skirtos frazės.

Instrukcija tyrėjui. Bendros pastabos: interviu turi būti įrašytas; transkribuojant fiksuoti laiką nuo klausimo uždavimo iki respondento atsakymo/pradedamos reikšti atsakymo logikos, respondento afektyvias reakcijas, raišką, dedamus akcentus - pabrėžiamas kertines sąvokas, kalbėsenos užtikrintumą.

Elgsena interviu metu: drąsinti respondentus kalbėti, būti empatiškiems, klausti „kodėl“, stengtis kuo daugiau išgauti/atsekti naudojamą argumentacijos logiką ir nesufleruoti.

Respondentų supažindinimas su tyrimu. Prisistatymas. Glaustas tyrimo pristatymas: *mus domina lietuvių pozicija tam tikrais politikos klausimais* (detalesnio tyrimo pristatymo vengti, mąstymo apie politiką neminėti).

Kokybinė tyrimo dalis. *Netrukus išgirsite klausimus, kuriais daugelis žmonių turi labai skirtingas nuomones. Prašome garsiai pagalvoti ir pasakyti, ką Jūs manote šiais konkrečiais klausimais. Kodėl? Prašome kuo išsamiau pagrįsti savo atsakymą.*

Atmintinė tyrėjui. Uždavus klausimą vis pasiteirauti, kokios mintys, idėjos atėjo respondentui į galvą jį išgirdus, atsakinėjant. Arba:
Prieš klausimus vis paprašyti pagalvoti ir pasakyti, kokios mintys, idėjos ateina į galvą, pagalvojus apie X problemą.

Kaip įmanoma daugiau išklausus nuomonę ir jos pagrindimą, kiekviniu iš septynių atveju užduoti po sąrašu pateikiamus tris klausimus.

Taigi ar Jūs sutiktumėte, kad:

- *Lietuvoje būtų įvestas progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas?*
- *Lietuvoje būtų uždrausti abortai?*
- *Lenkų tautinės mažumos dominuojamose Lietuvos vietovėse vietovardžiai būtų rašomi ne tik lietuvių, bet ir lenkų kalba?*
- *Valstybė turėtų užtikrinti mažiau socialinių paslaugų net tokiose srityse kaip sveikata ir švietimas tam, kad sumažintų mokesčius?*
- *Žmonėms, praeityje bendradarbiavusiems su sovietinėmis slaptosiomis tarnybomis, turėtų būti taikomi apribojimai dirbti valstybės tarnyboje ar švietimo srityje?*
- *Savivaldybių tarybų rinkimuose galėtų dalyvauti ne tik politinės partijos, bet ir visuomeniniai judėjimai?*
- *Kaip manote, su kuriomis užsienio šalimis Lietuva turėtų palaikyti geriausius santykius? Kodėl?*

(Jei valstybės neminimos – paklausti nuomonės apie gerų santykių palaikymą su JAV, Rusija, ES valstybėmis)

Kiekvieną nuomonę taip pat patikrinti:

Tikrai taip manote?

O dar kaip nors savo nuomonę šiuo klausimu galėtumėte pagrįsti?

O jei kažkas sakytu, kad... (provokuoti pateikiant kontrargumentą, stebėti respondento reakciją)

Jei visiškai nesisektų išklausti, galima mėginti pasitelkti dar: *Kaip galvojate, ką šiuo klausimu mano kiti žmonės? Įprastomis aplinkybėmis neminėti.*

Anketinė dalis. Instrukcija tyrėjui: bendrosios pradžioje išdėstytos pastabos nebegalioja.

Dėkui už atsakymus. Prieš užbaigdami interviu dar norėtume užduoti Jums keletą bendrų klausimų.

Domėjimasis politika. *Ar apskritai jūs domitės politika?*

1. *Labai domiuosi*
2. *Domiuosi*
3. *Nelabai domiuosi*
4. *Visiškai nesidomiu*
5. *Nežino (Šio atsakymo neskaityti. Žymėti, jei net ir pagalvojęs respondentas neatsako)*

Politinis aktyvumas. *Ar paprastai balsuojate rinkimuose?*

1. *Taip, visada balsuoju*
2. *Dažniausiai balsuoju*
3. *Retai balsuoju*
4. *Niekada nebalsuoju*
5. *Nežino (Šio atsakymo neskaityti. Žymėti, jei net ir pagalvojęs respondentas neatsako)*

Ar per paskutinius dvejus metus esate:

1. *Kreipęsis/-usis į politiką*
2. *Kreipęsis/-usis į valstybės kontroliuojančias institucijas (policiją, mokesčių inspekciją, vaiko teisių tarnybą ir pan.)*
3. *Neatlygintinai dalyvavęs/-usi visuomeninėje ar pilietinėje kampanijoje*
4. *Rašęs/-iusi politinio pobūdžio žinutes, komentarus*
5. *Platinęs/-usi politinio pobūdžio žinutes, komentarus, pasirašęs/-iusi peticiją internetu*
6. *Pasirašęs/-iusi peticiją (ne internetu)*
7. *Dalyvavęs/-usi demonstracijoje, mitinge, pikete, streike*

Ar šiuo metu esate kokios nors partijos, visuomeninės organizacijos, vietos bendruomenės organizacinės struktūros narys/-ė?

1. *Partijos narys/-ė*
2. *Visuomeninės organizacijos narys/-ė*
3. *Vietos bendruomenės organizacinės struktūros narys/-ė*

Jei taip, ar esate aktyvus/-i, labiau aktyvus/-i, labiau pasyvus/-i ar pasyvus/-i narys/-ė?

1. *aktyvus/-i narys/-ė*

2. labiau aktyvus/-i narys/-ė
3. labiau pasyvus/-i narys/-ė
4. pasyvus/-i narys/-ė

Kokiomis veiklomis šioje organizacijoje užsiimate?

Pažymėti: _____ (galimi variantai: seka informaciją, dalyvauja susitikimuose, kelia idėjas ir organizuoja veiklas, kita - įrašyti)

Partinė identifikacija: *Ar kurią nors partiją Jūs laikote sava? Kokią?*

Politinės žinios.

Prašome pasakyti, kas, Jūsų nuomone, dabar Lietuvoje užima Seimo pirmininko postą:

1. Andrius Kubilius
2. Irena Degutienė
3. Rasa Juknevičienė
9. Nežinau

Prašome pasakyti, kas, Jūsų nuomone, dabar Lietuvoje užima užsienio reikalų ministro postą:

1. Antanas Valionis
2. Audronius Ažubalis
3. Vygaudas Ušackas
9. Nežinau

Prašome pasakyti, kas, Jūsų nuomone, dabar Lietuvoje užima Aukščiausiojo Teismo pirmininko postą:

1. Vytautas Greičius
2. Jonas Prapiestis
3. Gintaras Kryževičius
9. Nežinau

Sociodemografija: respondento

- lytis
- amžius
- gyvenamoji vieta
- išsilavinimas
 - pradinis
 - nebaigtas vidurinis
 - vidurinis
 - aukštesnysis/Spec. vidurinis
 - aukštasis neuniversitetinis
 - aukštasis universitetinis
- užsiėmimas
 - Bedarbis/-ė,
 - Namų šeimininkas/-ė, motinystės/tėvystės atostogose
 - Pensininkas/-ė (nedirbantis), invalidas/-ė
 - Moksleivis/-ė, studentas/-ė
 - Verslininkas/-ė
 - Dirbantis/-i žemės ūkyje (ūkininkas/-ė)
 - Aukščiausios ar vidurinės grandies vadovas/-ė

- Specialistas/-ė (su aukštuoju)
- Tarnautojas/-a (be aukštojo)
- Darbininkas/-ė
- kita (užfiksuoti))
- jei dirba – darbo sektorius (valstybinėje įstaigoje, įmonėje; nevyriausybinėje, ne pelno siekiančioje organizacijoje; privataus verslo sektoriuje)
- šeimos pajamos:
 - *Ar galėtumėte nurodytuose intervaluose pasakyti, kokia suma tenka vienam Jūsų šeimos nariui per mėnesį? (Sudėkite visų šeimos narių atlyginimus, pensijas, stipendijas ir t.t. ir padalinkite iš šeimos narių skaičiaus)*
 - *Iki 400 Lt*
 - *401– 600 Lt*
 - *601 – 800 Lt*
 - *801 – 1000 Lt*
 - *1001 – 1200 Lt*
 - *1201 – 1400 Lt*
 - *1400 Lt ir daugiau*

Padėka už sugaištą laiką ir atsakymus.

2 PRIEDAS. Antrojo tyrimo etapo metu, taikant Q metodą, naudoti teiginių rinkiniai bei jų (pradiniai) šaltiniai

33 lentelė. Teiginiai socioekonominės politikos klausimu (progresinio gyventojų pajamų mokesčio įvedimas) bei jų (pradiniai) šaltiniai

Teiginys	Teiginio (pradinis) šaltinis	Reprezentuojama schema
1. Daugiau naudos būtų galima gauti įvedus ne progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifą, o kitus mokesčius .	IK	RPEV
2. Daugiau uždirbantieji ir taip daugiau mokesčių valstybei sumoka. Tiek, kiek patys vėliau iš biudžeto neišnaudoja, tad jie jau padengia išlaidas kažkam kitam.	PSI (16)	PT
3. Didesnį atlygį gauna žmonės, kurie įgyja aukštesnį išsilavinimą arba turi daugiau atsakomybių darbe ir būtų nesąžininga, jei mokestis suvienodintų visų algas.	PSI (16)	PT
4. Finansiškai patenkinus savo poreikius, yra teisinga padėti visuomenei, ypač tiems, kurie blogai gyvena.	PSI (5, 6)	ST
5. Gaunantiems dideles pajamas, visų šių lėšų pragyvenimui nereikia, jos panaudojamos gal ne tokiems reikalingiems ar net nešvariems tikslams.	PSI (3)	ST
6. Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą turtingieji labai nenukentės, o valstybė (jei sąžiningai elgsis) turės pinigų viešiesiems poreikiams.	IK	RPEV
7. Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą, dalis žmonių būtų priversti emigruoti iš Lietuvos.	IK	RPEV
8. Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą, nebeapsimokės kelti kvalifikacijos: kam tobulėti, jei gaunamas uždarbis nedidės?	IK	PT
9. Jei gauni didesnę darbą ir didesnę atlyginimą – tai tavo nuopelnas. Kiekvienas žmogus gerovę sau kuriasi pats.	PSI (14)	PT
10. Jei manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų mokesčio tarifas, emigruočiau.	IK	RPEV
11. Jei manyčiau, kad man taikomas per didelis gyventojų pajamų mokesčio tarifas, stengčiausi susitvarkyti taip, kad mokesčių beveik nereiktų mokėti.	IK	RPEV
12. Kiekvieną mokestinę naštą turėtų slėgti vienodai skaudžiai.	PSI (17)	LRT
13. Lietuvai nebūtų naudingas progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimas, nes būtų ap sunkinti	PSI (14)	RPEV

žmonės, turintys galimybę kelti ekonomiką.		
14. Manau, teisinga, jei dalis nuo mano didesnio atlyginimo atiduodama tam, kuris gyvena prasčiau.	IK	ST
15. Mažesnes pajamas gaunantys žmonės ir taip susiduria su dideliais sunkumais, patiria daug išlaidų. Tuo tarpu didesnes pajamas gaunantieji šiuo metu tikrai galėtų pagelbėti.	PSI (4)	ST
16. Neapsimoka įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą – vis tiek Lietuvoje žmonės piktnaudžiautų: slėptų pajamas, nemokėtų tiek, kiek priklauso.	PSI (11, 13)	RPEV
17. Nėra reikalo įvesti progresinį gyventojų pajamų mokesčio tarifą – geriau surinkti dabar esančius mokesčius ir biudžete lėšų užteks.	PSI (9)	RPEV
18. Nesuprantu, kam tiems „varguoliams“ mokėti – juk vis tiek pragers .	IK	Anti-ST, RPEV
19. Nesuprantu, kodėl rizikuojantis, savo verslą vystantis žmogus pusę savo uždirbamos sumos turėtų atiduoti veltėdžiaujantiems.	IK	PT
20. Po tokio įstatymo galima uždaryti visas aukštąsias: kam mokytis ir kažko siekti, jei geriau būti tinginčiu „runkeliu“, kurį išlaikys vienas kitas likęs protingas (jeigu jį dar bus galima taip pavadinti). Tokiu būdu skatinami vokeliai, tingėjimas, žlugdomas išsilavinimas.	IK	PT, RPEV
21. Priešinimasis progresiniam pajamų mokesčio tarifui, įsivaizdavimas, kad „kiti turi žlugti, o aš pats gerai gyvensiu“ - tai nesubrendusios visuomenės požiūris.	IK	ST
22. Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas - tai "pavydo mokestis". Padėtis mažiausias pajamas gaunantiems nepasikeičia, reikšmingai ji pablogėja tik uždirbantiems daugiau.	IK	PT
23. Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas naudingas tik valdantiems, kurie galės daugiau surinktų lėšų iššvaistyti ir pasisavinti.	IK	--
24. Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas skatintų ne teisingumą, o žmogaus pastangų neįvertinimą.	PSI (15)	PT
25. Sutinku su nuomone, kad reikia padėti savo artimui, kuris mažiau uždirba - juk tai vis tiek bendram, valstybės labui.	PSI (8)	ST
26. Svarbu atsižvelgti, kad progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas skatins kapitalo išėjimą iš Lietuvos.	PSI (9)	RPEV
27. Tiesiog nepadoru yra mirti turtingam.	IK	LRT
28. Turint galvoje, kad nemaža dalis Lietuvos gyventojų yra ties skurdo riba ar dar žemiau, įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą	PSI (12)	RPEV

visuomenėje taptų gerokai ramiau.		
29. Uždirbantiems daugiau yra lengviau atiduoti didesnę mokesčių dalį.	PSI (4, 7)	ST
30. Visuomenė turėtų pasidalinti atsakomybę pagal tai, kaip jie tai gali daryti: daugiau uždirbantieji turėtų padėti tiems, kurie uždirba mažiau.	PSI (1)	ST
31. Žmonės prieš progresinius mokesčius pasisako iš godumo, nepagalvoja, kas bus, kai jie pasens ir kas nors atsitiks jų sukauptiems pinigams. Ką tada jie darys?	IK	ST

Paaškinimai: PSI - kokybinis pusiau struktūruotas interviu (pirmasis tyrimo etapas), skliausteliuose – interviu iškarpos numeris (žr. 2 lentelę), IK - interneto komentarai²⁹⁷; ST - socialinio teisingumo schema, RPEV – racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schema, PT – pasiekimų teisingumo schema, LRT – lygybe remto teisingumo schema.

²⁹⁷ Juršytė, *op.cit.*, straipsnis ir komentarai.

34 lentelė. Teiginiai socialinę-moralinę politikos pusę atspindinčiu klausimu (abortų uždraudimas) bei jų (pradiniai) šaltiniai

Teiginys	Teiginio (pradinis) šaltinis	Reprezen-tuojama schema
1. Abortai jokiais atvejais negali būti pateisinami.	IK	--
2. Abortai turėtų būti draudžiami, kadangi tauta nuolat mažėja, o mums reikia priaugio.	PSI (23)	RPEV
3. Abortas - tai žudymas to, kuriam Dievas jau atkėlė vartelius. Moterų, kurios nenori tų vartelių atverti, belieka gailėtis - gailėtis dėl to verksmo ir dantų griežimo.	IK	RK
4. Abortų draudimas yra dėmesio vertas būdas skatinti gimstamumą, solidarizuotis su nykstančia lietuvių tauta.	PSI (24)	RPEV
5. Būtų teisinga, jei abortai būtų uždrausti. Jei tėvai nesubrendę ir neatsakingi, vaikas dėl to nėra kaltas ir neturi neišvysti pasaulio.	IK	H
6. Daugelis šeimų negali išlaikyti vaiko, patenkinti jo poreikius. Negalima atimti galimybės iš jų neturėti vaikų, ar turėti tik vieną.	IK	I
7. Draudimai naudos neduoda, jais daug pasiekti nepavyksta. Reikalingesnė yra švietėjiška veikla.	PSI (31)	RPEV
8. Esu katalikas/-ė ir negaliu kitokios nuomonės turėt, negu katalikų Bažnyčia skelbia.	PSI (19)	RK
9. Gyvenime žmonėms visko nutinka – jei kas, tėvai turi teisę persigalvoti ir nutraukti nėštumą.	PSI (33)	I
10. Jei gimusi gyvybė nesugebėtų normaliai vystytis ir gyventi, nuo to niekam nebūtų geriau.	PSI (28)	RPEV
11. Jei nenori vaiko, nepradėk jo. Jei pradėjai - augink. Vaikus žudyti pirmiausia draudžia prigimtine meile gyvybei.	IK	H
12. Jei reiktų, daryčiausi abortą ar jam pritarčiau – niekas šioje situacijoje negali nurodinėti. Sprendimą dėl aborto priimti turi ne Seimo nariai.	IK	I
13. Jei žmogus žino, kad tikrai vaiko neaugins, tai nėra priežasties, kodėl tas vaikas turėtų gimti, būti atmetas, nemylimas, gal net lakstantis gatvėmis.	PSI (29)	RPEV
14. Kad ir kas moteriai atsitinka, ji turi prisiimti atsakomybę.	PSI (40)	H
15. Kiekviena moteris turi teisę apsispręsti gimdyti ar ne - prieš pastodama. Yra daugybė būdų pastojimo galimybei reguliuoti, kol nauja gyvybė dar nesuplazdėjusi, tačiau ne jau užsimezgusią mirties bausme bausti. Abortas – ne gimstamumo reguliavimo būdas.	IK	H, I, RPEV
16. Kiekvienas turi teisę į gyvybę. O abortas – tai kai vienas atima gyvybę iš kito. Ir taip, kaip netoleruojame suaugusiųjų žudymo, turime	PSI (41, 42)	H

netoleruoti ir abortų.		
17. Kol vaikas moters viduje, jis yra tos moters. Ir ji turi teisę ir pareigą elgtis taip, kaip jai atrodo protinga.	PSI (37)	I
18. Lietuvoje turi būti legaliai uždrausta mamoms žudyti nuosavus vaikus, o medikams suteikta proga atsisakyti žudiko darbo.	IK	H
19. Moteris šalyje, kurioje nepaisoma jos asmeninio apsisprendimo ir galimybių, jaustūsi beteisė vergė, negalėtų būti laiminga. Juk ir Dievas sakė mylėti savo artimą kaip save patį.	IK	I
20. Negalima primesti pasirinkimo, kuris tau atrodo teisingas, kitiems žmonėms. Turėtų būti palikta teisė rinktis.	PSI (39)	I
21. Nepageidauti ir nemylimi vaikai retai užauga dorais žmonėmis, pritampa visuomenėje. Tad abortai – pateisinami.	PSI (29)	RPEV
22. Sutikčiau, kad abortai būtų uždrausti, nes Lietuva yra katalikiška šalis, o katalikiškoje šalyje tokie dalykai nėra priimtini.	PSI (21)	RK
23. Svarbu atsižvelgti, kad gyvybės naikinimas embriono pavidalu nusižengia katalikiškoms normoms.	PSI (21)	RK
24. Tai žmogaus, o ne valstybės sprendimas ir žmogus turi teisę pasirinkti.	PSI (34, 35)	I
25. Tie, kurie balsuos už šį įstatymą, bus palaiminti ir Dievas jiems už tai atlygins.	IK	RK
26. Tokiu būdu kištis į privatų gyvenimą vis vien nepavyks - uždraudus abortus legaliai, jų padaugės nelegaliai. Vyks nelegalūs, nesaugūs abortai. Moteris vyks jų darytis į užsienį.	PSI (25, 26, 27, 30)	RPEV
27. Uždraudus abortus teks prisiimti atsakomybę už nelegalių abortų metu mirusių moterų gyvybes.	PSI (25, 26, 27, 30)	RPEV, H
28. Visi gyvena kažkieno sąskaita - kažkas turi mirti, kad kitas gyventų. O uždraudus abortus ypatingai daug paaukojama žmogui, kuris dažniausiai to nėra vertas.	IK	Anti-H
29. Žmogaus pasirinkimo laisvė ir teisė negali būti ribojama jokiais būdais.	PSI (38)	I
30. Žmogus neturėtų kištis į tam tikrą gamtos paslaptį – gimimą.	PSI (22)	RK
31. Žmogus turi laisvę rinktis, tačiau nėra pateisinama dėl savo gerovės kėsintis į kitą gyvybę.	IK	H

Paiškinimai: PSI - kokybinis pusiau struktūruotas interviu (pirmasis tyrimo etapas), skliausteliuose – interviu iškarpos numeris (žr. 3 lentelę), IK - interneto komentarai²⁹⁸; RPEV – racionalaus politikos efektyvumo vertinimo schema, I - individualizmo schema, RK – religinės pasaulėžiūros/katalikiškoji schema, H – humanizmo schema.

²⁹⁸Saukienė, *op.cit.*, straipsnis ir komentarai.

35 lentelė. Teiginiai tradicinei ideologinei kairei-dešinei pamatuoti bei jų (pradiniai) šaltiniai

Teiginys	Pagal CPMP struktūrą ²⁹⁹ , klausimas priskirtinas šiai sričiai	Teiginio (pradinis) šaltinis
1. Apskritai pagalvojus, sovietinis laikotarpis davė Lietuvai naudos: buvo nutiesti keliai, statomi miestai, kuriama šalies pramonė.	3. Sovietinės praeities vertinimas	s
2. Atotrūkis tarp turtingųjų ir vargšų turi būti sumažintas, net jei tai reikštų didesnius mokesčius turtingiesiems.	5. 503: Socialinis teisingumas/lygybė	ASPI, o
3. Aukštasis mokslas turi būti laisvai prieinamas visiems, ne tik patiems gabiausiems.	5. 506: Švietimo plėtra	ASPI, o
4. Didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą nei moterys.	6. (papildomas –lyčių lygybei)	EVS, o
5. Homoseksualumas yra nenatūralus ir neturi būti visuomenėje priimtinas.	6. 603: Tradicinė moralė: teigimai (anti)	ASPI, o
6. Karinė jėga yra efektyviausias būdas užtikrinti šalių saugumą.	1. 104: Kariuomenė: teigiamai	ASPI, m
7. Konkurencija versle yra geras dalykas. Ji skatina žmones daugiau dirbti ir ieškoti naujų idėjų - o taip laimi šalies ekonomika ir vartotojai.	4. 401: Laisva rinka	EVS, m
8. Kovoiant su terorizmu, pateisinamos visos priemonės, net pilietinių laisvių suvaržymas ar metodai, kuriuos kai kas gali pavadinti kankinimais.	1. 105: Kariuomenė: neigiamai (anti)	ASPI, m
9. Krizės metu valstybė turi įsikišti ir apginti nacionalinę ekonomiką.	4. 408: Ekonominiai tikslai	ASPI, m
10. Kultūrinės, meno institucijos, TV ir radijo transliuotojai yra svarbūs mūsų visuomenėje ir turėtų gauti valstybės paramą.	5. 502: Kultūra šalyje	ASPI, o
11. Lietuva turėtų kaip įmanoma giliau įsilieti į Europos Sąjungą - įsivesti eurą, aktyviai dalyvauti formuojant ES vidaus ir užsienio politiką.	1. 108: Europeizacija, ES: teigiamai	s
12. Lietuva turėtų stengtis išlaikyti daugiau savarankiškumo Europos Sąjungoje: nenusileisti nepalankiems sprendimams, tvirtai reikšti savo nuomonę ir ją ginti, net	1. 110: Europeizacija, ES: neigiamai	s

²⁹⁹ CPMP - Comparative Parties Manifesto Project, *op.cit.*

jei tai sukeltų tarptautinės bendruomenės nepasitenkinimą ar netektume dalies narystės ES privalumų.		
13. Lietuva turi orientuotis į Vakarų valstybes.	1. 102: Ypatingieji užsienio santykiai: neigiamai	s
14. Lietuva turi palaikyti gerus santykius su Rusija.	1. 101: Ypatingieji užsienio santykiai: teigiamai	s
15. Lietuva turi ryžtingai reikalauti iš Rusijos atlyginti okupacijos padarytą žalą.	3. Sovietinės praeities vertinimas	MB, o
16. Lietuvai reikalingas stiprus lyderis, galintis sprendimus priimti nepaisydamas parlamento nuomonės.	2. 204: Konstitucionalizmas: neigiamai	s
17. Lietuvai reikalingos stiprios profesinės sąjungos, ginančios darbuotojų teises.	7. 701: Darbininkų susivienijimai: teigiamai	s
18. Lietuvoje reiktų daugiau galios suteikti prezidento institucijai.	2. 203: Konstitucionalizmas (anti)	s
19. Politika ir religija neturėtų būti susiję: valstybei nedera primesti visiems žmonėms konkrečias religines vertybes.	6. 603: Tradicinė moralė: neigiamai	ASPI, m
20. Reiktų stiprinti Lietuvos etninių regionų tapatybę ir suteikti jiems daugiau autonomijos.	3. 301: Decentralizacija: teigiamai	ASPI, o
21. Sovietinė simbolika turi būti uždrausta.	3. Sovietinės praeities vertinimas	MB, o
22. Sovietiniais laikais buvo geriau gyventi nei dabar Lietuvoje.	3. Sovietinės praeities vertinimas	EVS, m
23. Šalies interesai geriausiai yra užtikrinami diplomatijos, bendradarbiavimo ir tarptautinių institucijų pagalba.	1. 106: Taika: teigiamai	ASPI, m
24. Tam, kad šalies ekonomika augtų, būtina mažinti mokesčius žmonėms ir verslui.	4. 402: Iniciatyvumas	ASPI, m
25. Tam, kad valstybės paslaugos būtų teikiamos kokybiškai, valstybės tarnautojų skaičius turi būti padidintas.	3. 303: Vyriausybės ir administracinis veiksmingumas	NL, o
26. Tautinėms ir kultūrinėms mažumoms mūsų šalyje trūksta kitiems prieinamų galimybių.	7. 705: Mažumų grupės be privilegijų	ASPI, m
27. Tautinėms mažumoms mūsų šalyje turi būti sudarytos sąlygos išsaugoti savo kultūrinės šaknis.	6. 607: Multikultūralizmas: teigiamai	s
28. Tautinės mažumos mūsų šalyje piktnaudžiauja joms suteiktomis galimybėmis, provokuoja nesantaiką visuomenėje.	6. 607: Multikultūralizmas: neigiamai	s
29. Tradicinės šeimos suirimas pakenkė mūsų visuomenei.	6. 603: Tradicinė moralė: teigiamai	ASPI, o

30. Turime rūpintis ekologine pusiausvyra Lietuvoje ir pasaulyje, net jei tai ir reikštų ekonominius nuostolius artimiausiu metu.	5. 501: Gamtos apsauga	s
31. Turtingieji mano, jog jie užsidirbo patys, tačiau iš tikrųjų visuomenė daug prisidėjo prie jų gerovės.	5. 503: Socialinis teisingumas/lygybė	ASPI, o
32. Vadovybės nurodymus reikia vykdyti besąlygiškai.	6. (papildomas – moralinio autoritarizmo-libertarizmo skalei)	EVS, o
33. Vadovybės nurodymus reikia vykdyti tik jei esi įsitikinęs jų teisingumu.	6. (papildomas – moralinio autoritarizmo-libertarizmo skalei)	EVS, o
34. Valdžia pernelyg dažnai gina verslo įmonių ir turtingųjų interesus.	7. 704: Vidurinės klasės ir profesinės grupės	ASPI, m
35. Valstybė daugiau dėmesio turėtų skirti ne Lietuvos etninio tapatumo saugojimui ir tradicinei kultūrai, o atviros pasaulio kultūroms visuomenės ugdymui.	6. 601: Nacionalinis gyvenimo būdas: neigiamai	MB, m
36. Valstybė kiekvienam gyventojui turėtų užtikrinti pakankamą sveikatos apsaugą, pasirūpinti pragyvenimu nedarbo ar ligos atveju, išėjus į pensiją.	5. 504: Gerovės valstybės plėtra	s
37. Valstybė turėtų skirti daugiau dėmesio patriotiniam ugdymui mokyklose.	6. 601: Nacionalinis gyvenimo būdas: teigiamai	MB, o
38. Valstybė turi ginti mūsų šalies gamintojų produkciją nuo konkurencijos iš kitų šalių.	4. 406: Protekcionizmas: teigiamai	s
39. Valstybės finansai beveik visada yra išleidžiami švaistūniškai ir neefektyviai.	3. 304: Politinė korupcija	ASPI, o
40. Valstybės reguliavimas yra būtinas prižiūrint verslo įmones ir ginant darbininkų bei vartotojų teises.	4. 412. Kontroluojamoji ekonomika	ASPI, o
41. Valstybės reguliavimas pridaro verslui daugiau žalos nei duoda naudos.	4. 403: Rinkos reguliavimas	ASPI, o
42. Valstybės turi skirti daugiau lėšų tam, kad pagrindiniai ekonominiai, sveikatos ir švietimo poreikiai būtų patenkinti visame pasaulyje.	1. 107: Internacionalizmas: teigiamai	ASPI, o
43. Valstybės valdymu turi rūpintis politikai, o ne paprasti žmonės.	2.202: Demokratija	ASPI, o
44. Valstybinės įmonės, kur įmanoma, turi būti perleistos privačion nuosavybėn.	4. 413: Nacionalizacija	EVS, m
45. Verslo įmonių pirminė atsakomybė yra didinti akcininkų pelną, o ne gerinti gyvenimo sąlygas visuomenėje.	4. 410: Ekonominis produktyvumas (suaštrintas)	ASPI, o

46. Žmogaus gyvybė prasideda nuo pastojimo ir nuo tos akimirkos ji turi būti ginama.	6. Visuomenės struktūra(papildomas)	ASPI, o
47. Žmonėms, praityje bendradarbiavusiems su sovietinėmis slaptosiomis tarnybomis, turi būti taikomi apribojimai dirbti valstybės tarnyboje ar švietimo srityje.	3. Sovietinės praeities vertinimas	MB, o
48. Žmonės pirmiausia privalo patys rūpintis savo gerove.	5. 505: Gerovės valstybės ribojimas	EVS, o
49. Žmonės turi turėti galimybę laisvai reikšti savo nuomonę viešai, net jei kartais tai kenktų kitiems.	2. 201: Laisvė ir žmogaus teisės	s
50. Žmonių kišimasis į gamtą dažnai sukelia pražūtingus padarinius.	5. (papildomas – žaliosioms idėjoms)	EVS, o

Paaiškinimai: ASPI – „State of American Political Ideology“ tyrimas³⁰⁰, MB – *manobalsas.lt* svetainės klausimai³⁰¹, EVS - Europos vertybių tyrimo klausimynas³⁰², NL - *laboussolepresidentielle.fr* svetainės klausimai³⁰³; m – teiginio formuluotė modifikuota, o - palikta originali teiginio formuluotė; s – neradus tinkamų formuluočių, teiginys sukurtas atsižvelgiant į CPMP (*Comparative Parties Manifesto Project*) brėžiamas svarbias politikos skirtis.

7 CPMP išskiriamos svarbios politikos sritys:

1. Tarptautiniai santykiai;
2. Laisvė ir demokratija;
3. Politinė sistema;
4. Ekonomika;
5. Gerovė ir gyvenimo kokybė;
6. Visuomenės struktūra;
7. Socialinės grupės.

³⁰⁰ Halpin, Agne, *op.cit.*, 10-11.

³⁰¹ Žr. Ramonaitė (sud.), *Partinės demokratijos pabaiga?...*, *op.cit.*, 24-52.

³⁰² Europos vertybių tyrimas, 2008.

³⁰³ *Presidential Compass 2012*, *op.cit.*

3 PRIEDAS. Antrojo tyrimo etapo (Q sort metodus) interviu scenarijus

Q-SORT TYRIMO SCENARIJUS

*Tekste pasviruoju šriftu rašomos informantui skirtos frazės.

Instrukcija tyrėjui. Bendros pastabos: padėti interviuojamajam, jei jis primiršta teiginių rūšiavimo taisykles, tačiau jokių būdu nesufleruoti, ką konkretus teiginys reiškia ar gali reikšti! Stebėti interviuojamojo reakciją ir elgesį teiginių rūšiavimo metu, fiksuoti ją.

Ar lengvai/sunkiai teiginiai buvo rūšiuojami? Kokie nepatogumai išryškėjo tyrimo metu? Stebėti, kad rūšiavimas būtų atliekamas pagal nustatytą procedūrą. Pasižymėti, po kiek kortelių interviuojamasis sudėliojo į pirmąsias tris krūveles. Užfiksuoti bendrą rūšiavimo trukmę (kiekvienam teiginių rinkiniui atskirai). Į atskirus garso failus įrašyti rūšiavimo procedūrą ir baigiamąjį interviu.

Tyrimo eiga:

1. Supažindinimas su tyrimu.
2. Teiginių progresinio gyventojų pajamų mokesčio įvedimo klausimu rūšiavimas. Apibendrinantis interviu.
3. Teiginių abortų uždraudimo klausimu rūšiavimas. Apibendrinantis interviu.
4. Bendrų ideologinių teiginių rūšiavimas. Apibendrinantis interviu.
5. Sociodemografiniai klausimai.
6. Padėka.

Supažindinimas su tyrimu. Prisistatymas. Glaustas tyrimo pristatymas: *mus domina Lietuvos gyventojų pozicija tam tikrais politikos klausimais* (detalesnio tyrimo pristatymo vengti, mąstymo (ypatingai ideologinio) apie politiką neminėti). Rūšiavimo instrukcijos pateikimas.

Pirmajam teiginių rinkiniui: *Mus domina Jūsų nuomonė progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimo klausimu. Prašome sudėlioti galimus teiginius šioje diskusijoje pagal tai, kiek smarkiai jie atspindi Jūsų nuomonę, poziciją.*
(Pastaba: kai taikomas progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas, aukštesnės pajamos yra procentiškai daugiau apmokestinamos)

Teiginių rūšiavimui pateikiama mažoji (31 pozicijos) rinkinio lentelė, pagalbinės teiginių rūšiavimo lentelės ir teiginių rinkinys progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimo Lietuvoje klausimu.

Antrajam teiginių rinkiniui: *Mus domina Jūsų nuomonė apie abortų uždraudimą Lietuvoje. Prašome sudėlioti galimus teiginius šioje diskusijoje pagal tai, kiek smarkiai jie atspindi Jūsų nuomonę, poziciją.*

Teiginių rūšiavimui paliekama mažoji (31 pozicijos) rinkinio lentelė, pagalbinės teiginių rūšiavimo lentelės ir teiginių rinkinys abortų uždraudimo Lietuvoje klausimu.

Trečiajam teiginių rinkiniui: Trečiajame rinkinyje pateikiame bendrus teiginius apie visuomenės gyvenimą. Prašome sudėlioti teiginius šioje diskusijoje pagal tai, kiek smarkiai jie atspindi Jūsų nuomonę, poziciją.

Teiginių rūšiavimui pateikiama didžioji (50 pozicijų) rinkinio lentelė, pagalbinės teiginių rūšiavimo lentelės ir teiginių, atspindinčių požiūrį į visuomenės gyvenimą ir valstybės tvarkymą, rinkinys.

Apibendrinantis interviu. *Norime Jums užduoti keletą klausimų apie ką tik vykusį teiginių rūšiavimą:*

1. *Ar manote, kad išdėstytos kortelės jau visiškai atspindi Jūsų požiūrį progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimo /abortų uždraudimo/ klausimu? (primename, kad nėra "teisingų" ar "neteisingų" atsakymų, mus domina tik Jūsų asmeninė nuomonė).*
2. *Jei taip, prašome pasakyti, kurioje vietoje jūs brėžtumėte liniją tarp teiginių, su kuriais sutinkate, ir teiginių, su kuriais nesutinkate?*
3. *Paašškinkite, kodėl du kairiajame lentelės krašte atsidūrę teiginiai (-4/-5) mažiausiai atspindi Jūsų nuomonę?*
4. *Kodėl du dešiniajame lentelės krašte atsidūrę teiginiai (+4/+5) labiausiai atspindi Jūsų nuomonę?*
5. *Gal kokio svarbaus teiginio šiame rinkinyje pasigedote?*

Kiekybinė interviu dalis ir sociodemografiniai klausimai (žr. atskirą priedą³⁰⁴).

Pasitikrinimas tyrėjui. Užfiksuota:

1. rūšiavimo laikas,
2. kortelių pirmose trijose krūvelėse skaičius,
3. galutinio rinkinio išsidėstymas,
4. linija, skirianti teiginius, su kuriais sutinkama, nuo tų, su kuriais nesutinkama,
5. atliktas apibendrinantis interviu,
6. sociodemografiniai klausimai.

Padėka: *Nuoširdžiai dėkojame už Jūsų laiką!*

³⁰⁴ Kiekybinė interviu dalis ir sociodemografiniai klausimai pateikti 5 priede.

4 PRIEDAS. Antrojo tyrimo etapo instrukcija tiriamajam

Teiginių rūšiavimo instrukcija

Šiame tyrime domimasi lietuvių pozicija politikos klausimais. Dėkui, kad sutikote jame dalyvauti. Jūsų prašome lentelėje sudėlioti teiginius nuo labiausiai atspindinčių Jūsų nuomonę iki mažiausiai su Jūsų nuomone sutampančių.

Atkreipiame dėmesį, kad teiginių numeracija – visiškai atsitiktinė. Taip pat – jog nėra teisingų ar neteisingų atsakymų. Mums svarbi Jūsų nuomonė. Jei galite, mąstykite/rinkitės garsiai. Rūšiuodami teiginius korteles galite keisti vietomis bet kada. Surikiuoti į lentelę reikia visas korteles.

Kaip rūšiuoti teiginius:

1. Atidžiai perskaitykite teiginius ant kortelių. Sudėliokite juos į tris krūveles: „Labiausiai atspindintys mano nuomonę teiginiai (sutinku su jais)“, „Mano nuomonės nei atspindintys, nei neatspindintys teiginiai (neturiu apie juos nuomonės, man jie šiame kontekste nesvarbūs)“, „Mažiausiai mano nuomonę atspindintys teiginiai (nesutinku su jais)“.
2. Paimkite „Labiausiai mano nuomonę atspindinčių teiginių“ krūvelę. Išrūšiuokite ją į dar tris krūveles pagal tai, kiek smarkiai teiginiai atspindi Jūsų poziciją: nuo „visiškai atspindi mano nuomonę“ iki „iš dalies atspindi mano nuomonę“.
3. Teiginius iš „Visiškai atspindi mano nuomonę“ krūvelės sudėkite į lentutę. Atsiminkite, jog eilutės neturi jokios reikšmės, Jūsų sutikimo su teiginiais laipsnį rodo tik stulpeliai.
4. Sudėliokite kitus „nuomonę atspindinčius“ teiginius į lentutę.
5. Jei norite, teiginius visada galite perkelti, sukeisti vietomis.
6. Imkitės teiginių, su kuriais labiausiai nesutinkate. Vėl išskirkite teiginius, kurie visiškai neatspindi Jūsų nuomonės bei tuos, kurie iš dalies ją atspindi. Sudėliokite korteles į lentutę.
7. Peržvelkite teiginius iš krūvelės „Mano nuomonės nei atspindintys, nei neatspindintys teiginiai“. Sudėliokite juos į likusius tuščius lentutės laukelius pagal tai, ar jie vis dėl to labiau atspindėtų ar prieštarautų Jūsų nuomonei.
8. Peržvelkite teiginiais užpildytą lentutę. Ar ji visiškai gerai atspindi Jūsų nuomonę? Jei norite, teiginius galite perkelti, sukeisti vietomis. Kai būsite visiškai patenkintas/-a rezultatu, praneškite tyrėjui.
9. Prašome atsakyti į dar kelis klausimus apie ką tik vykusį teiginių rūšiavimą.

I. pirmajame rinkinyje mus domina Jūsų nuomonė progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimo Lietuvoje klausimu. Prašome sudėlioti galimus teiginius šioje diskusijoje pagal tai, kiek smarkiai jie atspindi Jūsų nuomonę, poziciją.

(Pastaba: kai taikomas *progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas*, aukštesnės pajamos yra procentiškai daugiau apmokestinamos)

Primename, jog čia nėra teisingų ar neteisingų atsakymų – mus domina Jūsų asmeninė nuomonė.

II. antrajame rinkinyje mus domina Jūsų nuomonė apie abortų uždraudimą Lietuvoje.
Prašome sudėlioti galimus teiginius šioje diskusijoje pagal tai, kiek smarkiai jie atspindi Jūsų nuomonę, poziciją.

III. trečiajame rinkinyje pateikiame bendrus teiginius apie visuomenės gyvenimą.
Prašome sudėlioti teiginius šioje diskusijoje pagal tai, kiek smarkiai jie atspindi Jūsų nuomonę, poziciją.

5 PRIEDAS. Kiekybinė antrojo tyrimo etapo (taikomas Q sort metodas) interviu dalis ir sociodemografiniai klausimai

KIEKYBINĖ INTERVIU DALIS IR SOCIODEMOGRAFINIAI KLAUSIMAI

Pastaba: tekstas paprastu šriftu skirtas interviuojančiajam, pasviruoju – skaitomas interviuojamajam.

Dėkui už atsakymus. Prieš užbaigdami interviu dar norėtume užduoti Jums keletą bendrų klausimų.

Domėjimasis politika (čia ir toliau – pavadinimai neskaitomi)

K1. *Ar apskritai jūs domitės politika?*

6. *Labai domiuosi*
7. *Domiuosi*
8. *Nelabai domiuosi*
9. *Visiškai nesidomiu*
9. *Nežino (Šio atsakymo neskaityti. Žymėti, jei net ir pagalvojęs respondentas neatsako)*

Politinis aktyvumas

K2. *Ar paprastai balsuojate rinkimuose?*

6. *Taip, visada balsuoju*
7. *Dažniausiai balsuoju*
8. *Retai balsuoju*
9. *Niekada nebalsuoju*
9. *Nežino (Šio atsakymo neskaityti. Žymėti, jei net ir pagalvojęs respondentas neatsako)*

K3. *Ar per paskutinius dvejus metus esate:*

8. *Kreipėsis/-usis į politiką*
9. *Kreipėsis/-usis į valstybės kontroliuojančias institucijas (policiją, mokesčių inspekciją, vaiko teisių tarnybą ir pan.)*
10. *Neatlygintinai dalyvavęs/-usi visuomeninėje ar pilietinėje kampanijoje*
11. *Rašęs/-iusi politinio pobūdžio žinutes, komentarus*
12. *Platinęs/-usi politinio pobūdžio žinutes, komentarus, pasirašęs/-iusi peticiją internetu*
13. *Pasirašęs/-iusi peticiją (ne internetu)*
14. *Dalyvavęs/-usi demonstracijoje, mitinge, pikete, streike*

K4. *Ar šiuo metu esate kokios nors partijos, visuomeninės organizacijos, vietos bendruomenės organizacinės struktūros narys/-ė?*

4. *Partijos narys/-ė*
5. *Visuomeninės organizacijos narys/-ė*
6. *Vietos bendruomenės organizacinės struktūros narys/-ė*

K5. *Jei taip, ar esate aktyvus/-i, labiau aktyvus/-i, labiau pasyvus/-i ar pasyvus/-i narys/-ė?*

5. *aktyvus/-i narys/-ė*
6. *labiau aktyvus/-i narys/-ė*

7. labiau pasyvus/-i narys/-ė

8. pasyvus/-i narys/-ė

K6. Kokiomis veiklomis šioje organizacijoje užsiimate?

Pažymėti: _____ (galimi variantai: seka informaciją, dalyvauja susitikimuose, kelia idėjas ir organizuoja veiklas, kita - įrašyti)

Partinė identifikacija

K7. Ar kurią nors partiją Jūs laikote sava? Kokią?

Pažymėti: _____

Partinės preferencijos

K8. O ar balsavote 2008 m. rinkimuose?

1. Taip, balsavau

2. Ne, nebalsavau

8. Neprisimena (Šio atsakymo neskaityti)

9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)

10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

K9. (skaityti, jei K8 atsakymas – taip) Galėtumėte pasakyti, už ką balsavote 2008 m. rinkimuose?

1.	Darbo partiją (koaliciją su jaunimu)	
2.	Liberalų ir centro sąjungą	
3.	Lietuvos lenkų rinkimų akciją	
4.	Lietuvos liaudies sąjungą „Už teisingą Lietuvą“	
5.	LR liberalų sąjūdį	
6.	Lietuvos centro partiją	
7.	Lietuvos rusų sąjungą	
8.	Lietuvos socialdemokratų partiją	
9.	Lietuvos socialdemokratų sąjungą	
10.	Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungą	
11.	Naująją sąjungą (socialliberalus)	
12.	Partiją „Jaunoji Lietuva“	
13.	Partiją „Frontas“	
14.	Partiją „Tvarka ir teisingumas“	
15.	Pilietinės demokratijos partiją	
16.	Tautos prisikėlimo partiją	
17.	Tėvynės Sąjungą – Lietuvos krikščionis-demokratus	

18. Kitą partiją: _____ (įrašyti)

8. Neprisimena (Šio atsakymo neskaityti)

9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)

10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

K10. (skaityti, jei K9 įvardino partiją) Ar paprastai visada už šią partiją ir balsuojate?

1. Taip, praktiškai visada balsuoju už šią partiją

2. Gan dažnai balsuoju už šią partiją

3. Rečiau, bet kartais nuo karto balsuoju už šią partiją

4. Ne, už šią partiją balsavau pirmą kartą

8. Neprisimena (Šio atsakymo neskaityti)
9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

K11. (skaityti, jei K9 įvardino partiją) *Ar už ją ir balsuotumėte, jei rinkimai vyktų ryt?*

1. *Taip, balsuočiau*
2. *Ne, nebebalsuočiau*
3. *Dar nesu apsisprendęs(-usi)*
9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

K12. (skaityti, jei K8 atsakymas – „ne“ arba jei K9 neįvardina partijos) *Kuri partija Jums patinka labiausiai?*

1.	<i>Darbo partija</i>	
2.	<i>Liberalų ir centro sąjunga</i>	
3.	<i>Lietuvos lenkų rinkimų akcija</i>	
4.	<i>Lietuvos liaudies sąjunga „Už teisingą Lietuvą“</i>	
5.	<i>LR liberalų sąjūdis</i>	
6.	<i>Lietuvos centro partija</i>	
7.	<i>Lietuvos rusų sąjunga</i>	
8.	<i>Lietuvos socialdemokratų partija</i>	
9.	<i>Lietuvos socialdemokratų sąjunga</i>	
10.	<i>Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga</i>	
11.	<i>Naujoji sąjunga (socialliberalai)</i>	
12.	<i>Partija „Jaunoji Lietuva“</i>	
13.	<i>Partija „Frontas“</i>	
14.	<i>Partija „Tvarka ir teisingumas“</i>	
15.	<i>Pilietinės demokratijos partija</i>	
16.	<i>Tautos prisikėlimo partija</i>	
17.	<i>Tėvynės Sąjunga – Lietuvos krikščionys-demokratai</i>	

18. *Kita partija:* _____ (įrašyti)

8. Nepatinka nė viena partija (Šio atsakymo neskaityti)
9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

K13. (skaityti, jei K12 įvardino partiją) *Ar už ją ir balsuotumėte, jei rinkimai vyktų ryt?*

1. *Taip, balsuočiau*
2. *Ne, nebebalsuočiau*
3. *Dar nesu apsisprendęs(-usi)*
9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

Religingumas.

K14. *Ar save laikytumėte tikinčiu(-ia)?*

1. *Taip*
2. *Ne*

9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti. Žymėti, jei net ir pagalvojęs respondentas neatsako)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

K15. (skaityti, jei K14 atsakymas – taip) *Jei taip, kokį tikėjimą išpažįstate?*

Pažymėti: _____

K16. (skaityti, jei K14 atsakymas – taip) *Ar dažnai paskutiniu metu Jūs einate į bažnyčią arba religinius susirinkimus, neskaitant vestuvių, laidotuvių ir krikštynų?*

1. *Dažniau nei kartą per savaitę*
2. *Kartą per savaitę*
3. *Kartą per mėnesį*
4. *Tik per kai kurias religines šventes*
5. *Kartą per metus*
6. *Rečiau nei kartą per metus*
7. *Niekada, beveik niekada*
9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

Politinės žinios.

K17 – K21. *Norime užduoti jums keletą klausimų apie valstybės valdymą. Daug žmonių nežino atsakymų į šiuos klausimus, taigi jei Jūs kažko nežinosite, tiesiog pasakykite tai ir eisime prie kito klausimo.*

K17. *Ar jūs žinote, kokį postą šiuo metu užima Irena Degutienė? (Perskaitykite atsakymų variantus)*

1. *Prezidento*
2. *Ministro pirmininko*
3. *Seimo pirmininko*
4. *Užsienio reikalų ministro*
9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

(Pastaba: po 2012 m. Seimo rinkimų klausta, kokį postą šiuo metu užima Vydas Gedvilas)

K18. *Kas turi teisę nuspręsti, ar įstatymas neprieštarauja Konstitucijai?*

(Perskaitykite atsakymų variantus)

1. *Prezidentas*
2. *Aukščiausiasis teismas*
3. *Seimas*
4. *Konstitucinis teismas*
9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

K19. *Kokia balsų dauguma Seimas gali atmesti prezidento veto, t.y. pakartotinai priimti Prezidento grąžintą įstatymą? (Perskaitykite atsakymų variantus)*

1. *Jei už įstatymą balsuoja ne mažiau kaip pusė posėdyje dalyvaujančių Seimo narių.*
2. *Jei už įstatymą balsuoja ne mažiau kaip pusė visų Seimo narių.*
3. *Jei už įstatymą balsuoja ne mažiau kaip 2/3 visų Seimo narių.*

9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

K20. *Pasakykite, kokia partija turi daugiausia vietų Seime šiuo metu? (Perskaitykite atsakymų variantus)*

1. Lietuvos socialdemokratų partija
2. Tėvynės sąjunga – Lietuvos krikščionys demokratai
3. Lietuvos liberalų sąjūdis
4. Darbo partija
5. Tautos prisikėlimo partija
9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

K21. *Kai kurios partijos yra laikomos dešiniomis, kai kurios kairiosiomis. Kuria iš šių partijų laikytumėte dešiniausia iš visų išvardytų partijų? (Perskaitykite atsakymų variantus)*

1. Lietuvos socialdemokratų partija
2. Tėvynės sąjunga – Lietuvos krikščionys demokratai
3. Darbo partija
4. Tautos prisikėlimo partija
5. Valstiečių liaudininkų sąjunga
9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

K22. *O Kalbant apie „kairiuosius“ ir „dešiniuosius“ politikoje, kaip Jūs įvertintumėte savo pažiūrą šioje skalėje? (Parodykite informantui lentelę)*

<i>Kairiosios</i>									<i>Dešniosios</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>

9. Nežino (Šio atsakymo neskaityti)
10. Neatsakė (Šio atsakymo neskaityti)

SOCIODEMOGRAFINIAI KLAUSIMAI

Na, ir visiškai baigiant, dar keletas klausimų apie Jus.

K17. Lytis

1. Vyras
2. Moteris

K18. Amžius

Įrašyti: _____

K19. Gyvenamoji vieta

1. Didmiestis
2. Miestas
3. Miestelis
4. Kaimo vietovė

K20. Išsilavinimas

1. Pradinis
2. Nebaigtas vidurinis
3. Vidurinis
4. Aukštesnysis/spec. vidurinis
5. Aukštasis neuniversitetinis
6. Aukštasis universitetinis

K21. Užsiėmimas

1. Bedarbis/-ė,
2. Namų šeimininkas/-ė, motinystės/tėvystės atostogose
3. Pensininkas/-ė (nedirbantis), invalidas/-ė
4. Moksleivis/-ė, studentas/-ė
5. Verslininkas/-ė
6. Dirbantis/-i žemės ūkyje (ūkininkas/-ė)
7. Aukščiausios ar vidurinės grandies vadovas/-ė
8. Specialistas/-ė (su aukštuoju)
9. Tarnautojas/-a (be aukštojo)
10. Darbininkas/-ė
11. Kita (įrašyti) _____

K22. Jei dirbantis asmuo – *darbo sektorius* (valstybinėje įstaigoje, įmonėje; nevyriausybinėje, ne pelno siekiančioje organizacijoje; privataus verslo sektoriuje)

Pažymėti: _____

K23. Šeimos pajamos:

Ar galėtumėte nurodytuose intervaluose pasakyti, kokia suma tenka vienam Jūsų šeimos nariui per mėnesį? (Sudėkite visų šeimos narių atlyginimus, pensijas, stipendijas ir t.t. ir padalinkite iš šeimos narių skaičiaus) (Parodykite informantui variantų lentelę)

1. Iki 400 Lt
2. 401–800 Lt
3. 801–1200 Lt
4. 1201–1800 Lt
5. 1801–2500 Lt
6. 2500 Lt ir daugiau

7 PRIEDAS. Q rinkinių socioekonominės politikos (progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimo Lietuvoje) klausimu statistinės analizės rezultatai

36 lentelė. Faktorinės analizės metu išskirti faktoriai (X žymi apibrėžtą rinkinį, informanto pasaulėžiūros priskyrimą tam tikram faktoriui)

Teiginių klasė (Q-SORT):	A	B	C	D
1 Nr1	0.5785X	0.0769	0.5122	-0.3393
2 Nr2	0.5631X	-0.2237	0.4820	-0.0098
3 Nr3	0.0321	-0.2417	0.7882X	0.1501
4 Nr4	-0.2576	0.5962X	0.3950	-0.2009
5 Nr5	0.1467	-0.0225	0.8545X	-0.0846
6 Nr6	0.0757	0.7499X	-0.2198	0.3200
7 Nr7	0.4646	-0.1365	0.6474X	0.1416
8 Nr8	0.0377	0.1939	0.5247X	-0.2388
9 Nr9	0.7140X	-0.0999	0.4433	-0.0316
10 Nr10	0.0480	0.1764	0.0571	0.9341X
11 Nr11	0.3386	0.1437	0.7331X	0.3268
12 Nr12	0.4288	0.0015	0.7680X	-0.1082
13 Nr13	0.3340	-0.2188	0.8059X	-0.1731
14 Nr14	0.8175X	0.2299	0.0308	0.1388
15 Nr15	0.1918	-0.2293	0.8451X	0.0207
16 Nr16	-0.0567	0.7307X	-0.0618	0.1636
17 Nr17	0.2431	0.7052X	-0.3103	-0.1604
18 Nr18	0.2628	-0.1801	0.7631X	0.0499
19 Nr19	0.5541X	-0.0288	0.5223	0.0420
Paiškinas reikšmių sklaidos procentas:	16	12	34	8

Taikyta pamatinių komponentų analizė bei Varimax rotacija, pateiktų faktorių tikrinės reikšmės (*eigenvalues*) > 1.

37 lentelė. Teiginiai socioekonominės politikos (progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimo Lietuvoje) klausimu, dėl kurių visuose faktoriuose sutariama (*consensus statements*)

Teiginys	Faktorius							
	A		B		C		D	
	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR
7. Įvedus progresinį pajamų mokesčio tarifą, dalis žmonių būtų priversti emigruoti iš Lietuvos	-1	-0.54	-1	-0.49	-1	-0.69	1	0.48
12. Kiekvieną mokestinę našta turėtų slėgti vienodai skaudžiai	1	0.30	-1	-0.44	1	0.13	-2	-0.97
13. Lietuvai nebūtų naudingas progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimas, nes būtų apsunkinti žmonės, turintys galimybę kelti ekonomiką	1	0.23	0	-0.11	0	-0.37	0	0.00
23. Progresinis gyventojų pajamų mokesčio tarifas naudingas tik valdantiesiems, kurie galės daugiau surinktų lėšų iššvaistyti ir pasisavinti	-2	-0.87	0	-0.21	0	-0.38	-1	-0.48

Pastaba: visi teiginiai yra nereikšmingi, $P > .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame atitinkamo faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

8 PRIEDAS. Q rinkinių socialinės-moralinės politikos (abortų uždraudimo Lietuvoje) klausimu statistinės analizės rezultatai

38 lentelė. Faktorinės analizės metu išskirti faktoriai (X žymi apibrėžtą rinkinį, informanto pasaulėžiūros priskyrimą tam tikram faktoriui)

Teiginių klasė (Q-SORT):	A	B	C
1 Nr1	-0.3294	0.8050X	0.1124
2 Nr2	0.5727X	-0.5348	0.3131
3 Nr3	0.6665X	-0.1088	0.2005
4 Nr4	0.0292	-0.1441	0.8754X
5 Nr5	0.3109	0.2697	0.5492X
6 Nr6	0.7926X	-0.2905	-0.0101
7 Nr7	0.8442X	0.1138	-0.0344
8 Nr8	0.7297X	-0.4726	0.1305
9 Nr9	-0.3462	0.7751X	0.0739
10 Nr10	0.7554X	0.0693	0.2416
11 Nr11	0.1900	0.6775X	0.1808
12 Nr12	0.8021X	0.0611	-0.0068
13 Nr13	0.7638X	-0.1978	0.2061
14 Nr14	0.0669	0.8682X	-0.2181
15 Nr15	0.7258X	-0.3846	0.4269
16 Nr16	0.4814	-0.4570	0.4901X
17 Nr17	0.7936X	-0.0588	0.3589
18 Nr18	0.8240X	0.2248	-0.0443
19 Nr19	0.1573	0.7763X	-0.2909
Paaiškinas reikšmių sklaidos procentas:	36	22	11

Taikyta pamatinių komponentų analizė bei Varimax rotacija, pateiktų faktorių tikrinės reikšmės (*eigenvalues*) > 1.

39 lentelė. Teiginiai socialinės-moralinės politikos (abortų uždraudimo Lietuvoje) klausimu, dėl kurių visuose faktoriuose sutariama (*consensus statements*)

Teiginys	Faktorius					
	A		B		C	
	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR
4. Abortų draudimas yra dėmesio vertas būdas skatinti gimstamumą, solidarizuotis su nykstančia lietuvių tauta	-2	-1.03	-1	-0.69	0	-0.26
6. Daugelis šeimų negali išlaikyti vaiko, patenkinti jo poreikius. Negalima atimti galimybės iš jų neturėti vaikų, ar turėti tik vieną.	0	0.31	0	-0.31	-1	-0.43
10. Jei gimusi gyvybė nesugebėtų normaliai vystytis ir gyventi, nuo to niekam nebūtų geriau.	1	0.41	0	-0.10	1	0.62
15. Kiekviena moteris turi teisę apsispręsti gimdyti ar ne - prieš pastodama. Yra daugybė būdų pastojimo galimybei reguliuoti, kol nauja gyvybė dar nesuplazdėjusi, tačiau ne jau užsimezgusia mirties bausme bausti. Abortas - ne gimstamumo reguliavimo būdas.	1	0.65	3	1.25	2	0.91

Pastaba: visi teiginiai yra nereikšmingi, $P > .01$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame atitinkamo faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

9 PRIEDAS. Q rinkinių bendru visuomenės ir valstybės tvarkos klausimu statistinės analizės rezultatai

40 lentelė. Faktorinės analizės metu išskirti faktoriai (X žymi apibrėžtą rinkinį, informanto pasaulėžiūros priskyrimą tam tikram faktoriui)

Teiginių klasė A (Q-SORT):	B	C	D	E	F	G	
1 Nr1	0.1372	0.1474	0.1376	0.8578X	0.0715	0.1252	0.0606
2 Nr2	0.3260	0.6662X	-0.0126	-0.0445	-0.0260	0.3211	0.1874
3 Nr3	0.1257	0.4377	0.5127X	-0.0389	0.4343	0.0216	0.0777
4 Nr4	0.0475	0.2434	0.1027	0.2026	0.0138	0.7823X	-0.0105
5 Nr5	0.3217	0.4211	0.5406X	0.2140	0.2095	-0.1817	-0.0695
6 Nr6	0.5158X	0.4146	0.3467	0.1910	-0.2676	-0.2263	0.0269
7 Nr7	0.6671X	0.0195	0.1737	0.0295	0.1327	-0.2077	0.0058
8 Nr8	0.5320	0.2734	0.2790	0.0190	0.5836X	-0.0618	0.1147
9 Nr9	0.0935	-0.0283	0.2701	0.8445X	0.1044	0.0671	-0.0369
10 Nr10	0.6540X	0.2490	0.4171	0.1637	-0.1683	0.2370	0.1028
11 Nr11	0.3471	0.1816	0.5756X	0.3468	0.2382	-0.2449	0.2404
12 Nr12	0.8297X	0.0313	0.0988	0.1317	0.1474	0.1056	0.1675
13 Nr13	0.6759X	0.0151	-0.0525	0.0866	0.3453	0.0433	-0.3550
14 Nr14	0.4910	0.0280	0.6575X	0.0124	-0.0720	-0.1968	-0.1824
15 Nr15	0.6696X	0.2230	0.0894	0.2395	0.5278	-0.1614	0.0640
16 Nr16	0.0074	0.8164X	-0.0152	-0.0045	-0.0696	-0.0118	0.0616
17 Nr17	0.4462	0.5591X	0.2996	0.0723	0.1385	-0.0690	-0.3065
18 Nr18	0.7111X	0.0889	0.2128	0.0817	0.1371	-0.0167	-0.0820
19 Nr19	0.1916	0.1499	0.6239X	0.2290	0.1750	-0.3578	0.1690
20 Nr.20	-0.1672	0.6115X	-0.1381	0.2248	0.3045	0.2698	-0.0161
21 Nr.21	0.0570	0.5647X	0.2470	0.1276	0.3126	0.0635	-0.4465
22 Nr.22	0.2946	0.0273	0.4340	0.2393	0.6531X	0.0469	-0.0164
23 Nr.23	0.6963X	0.0145	0.0810	0.0071	-0.0016	0.0033	0.1234
24 Nr.24	0.2744	0.1917	0.6570X	0.2299	0.0584	0.0902	0.3672
25 Nr.25	0.4640	0.0724	0.1580	0.0977	0.2360	-0.0309	0.5918X
26 Nr.26	0.7481X	0.1070	0.3034	0.0190	0.0764	0.1569	0.1799

27 Nr.27	0.1940	-0.0500	0.8442X	0.1547	0.1032	0.1266	-0.0078
28 Nr.28	0.5150X	-0.2948	0.3717	0.2367	0.4512	0.0720	0.1548
29 Nr.29	0.0049	-0.1930	0.8025X	0.0816	0.1920	0.3155	-0.1201
Paaiškinas reikšmių sklaidos procentas:							
	21	11	16	7	8	5	4

Taikyta pamatinių komponentų analizė bei Varimax rotacija, pateiktų faktorių tikrinės reikšmės (*eigenvalues*) > 1.

41 lentelė. Teiginiai bendru visuomenės ir valstybės tvarkos klausimu, dėl kurių visuose faktoriuose sutariama (*consensus statements*)

Teiginys	Faktorius													
	A		B		C		D		E		F		G	
	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR	Q-SV	Z-SCR
*39. Valstybės finansai beveik visada yra išleidžiami švaistūniškai ir neefektyviai	-1	-0.29	-1	-0.10	0	-0.08	-2	-0.63	-1	-0.48	-2	-0.78	-2	-0.78

Pastaba: visi teiginiai yra nereikšmingi, $P > .01$; * žymi teiginius, kurie taip pat nereikšmingi ir kai $P > .05$; Q-SV (Q teiginio įvertis) rodo teiginiui priskirtą reikšmę idealiajame atitinkamo faktoriaus rinkinyje (stulpelio numerį Q lentelėje), Z-SCR (Z reikšmė) - kiek teiginys yra nutolęs nuo idealiojo Q rinkinio vidurio taško.

10 PRIEDAS. Trijų Q rinkinių (socioekonominės politikos (progresinio gyventojų pajamų mokesčio tarifo įvedimo Lietuvoje), socialinės-moralinės politikos (abortų uždraudimo Lietuvoje) ir bendru visuomenės ir valstybės tvarkos klausimais) tarpusavio ryšių analizės rezultatai

42 lentelė. Kognityvinių schemų taikymo nuoseklumai tarp pirmųjų dviejų Q analizės rinkinių (progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimo ir legalių abortų uždraudimo Lietuvoje klausimai)

			Taikoma schema socialiniu-moraliniu politikos klausimu			Individualių Q rinkinių suma
			Faktorius A	Faktorius B	Faktorius C	
			Racionalaus politikos efektyvumo vertinimo	Humanizmo-anti-individualizmo	Individualizmo-anti-religinės/katolikiškosios pasaulėžiūros	
Taikoma schema socioekonominiu klausimu	Faktorius A	Socialinio teisingumo-racionalaus politikos pasekmių vertinimo	1	4*!	-	5
	Faktorius B	Pasiekimų teisingumo – anti socialinio solidarumo	2*	-	2!	4
	Faktorius C	Socialinio solidarumo – anti pasiekimų teisingumo	7!	1	1*	9
	Faktorius D	Racionalaus politikos efektyvumo vertinimo	1*	-	-	1
Individualių Q rinkinių suma			11	5	3	19

* - žymi, jog į individualių Q rinkinių skaičių patenka ir „faktoriaus veidas“ (didžiausią faktoriaus svorį turintis Q rinkinys) socioekonominės politikos klausimu.

! - žymi, jog į individualių Q rinkinių skaičių patenka ir „faktoriaus veidas“ (didžiausią faktoriaus svorį turintis Q rinkinys) socialinės -moralinės politikos klausimu.

43 lentelė. Kognityvinių schemų taikymo nuoseklumai tarp trijų Q analizės rinkinių (progresinio pajamų mokesčio tarifo įvedimo, legalių abortų uždraudimo Lietuvoje klausimai ir bendras požiūris į visuomenės ir valstybės gyvenimą)

		Schema, naudota socioekonominiu klausimu				Schema, naudota socialiniu moraliniu klausimu				
		Faktorius A	Faktorius B	Faktorius C	Faktorius D	Faktorius A	Faktorius B	Faktorius C		
		Socialinio racionalaus teisingumo politikos vertinimo	Pasiekimų teisingumo – anti socialinio solidarumo	Socialinio solidarumo – anti pasiekimų teisingumo	Racionalaus politikos vertinimo	Racionalaus politikos efektyvumo vertinimo	Humanizmo-anti-individualizmo	Individualizmo-anti religinės/katalikiškosios pasaulėžiūros		
Schema, naudota bendru visuomenės ir valstybės gyvenimo klausimų	Laisvos saviraiškos	Faktorius A	-	1 (min.)	5*	1	7*	-	-	7 (10)
	Tvirtos rankos	Faktorius B	1	2*	-	-	2	-	1*	3 (5)
	Tradicinės moralės	Faktorius C	2	-	3 (min.)	-	1 (min.)	3	1 (min.)	5 (8)
	„Globojančios valstybės“	Faktorius D	2*	-	-	-	-	2*	-	2 (2)
	Pagrindinių teisių garantijų	Faktorius E	-	-	1	-	1	-	-	1 (2)
	Lyderio valdomos gerovės valstybės	Faktorius F	-	1	-	-	-	-	1	1 (1)

	Tarptautinių santykių konteksto	Faktoriaus C								0 (1)
	Individualių rinkinių suma	Q	5	3	9	1	11	5	3	19 (29)

* - žymi, jog į individualių Q rinkinių skaičių patenka ir „faktoriaus veidas“ (didžiausią faktoriaus svorį turintis Q rinkinys) bendru valstybės ir visuomenės gyvenimo klausimų rinkiniu.

min. – žymi, jog individualus Q rinkinys (-iai) turi mažiausią (-ius) faktoriaus svorį (-ius) bendru valstybės ir visuomenės gyvenimo klausimų rinkiniu.

11 PRIEDAS. Sociodemografinės Q tyrimo interviuojamųjų charakteristikos

44 lentelė. Sociodemografinės Q tyrimo interviuojamųjų charakteristikos

Nr.	Lytis	Amžius	Gyvenamoji vieta	Išsilavinimas	Užsiėmimas	Pajamos, Lt	Domėjimasis politika	Visuomeninis aktyvumas	Preferuojama partija	Religinumas	Politiškos žinios ³⁰⁵	Saviidentifikacija kairės-dešinės skalėje ³⁰⁶
1	moteris	72	miestas	spec.vidurinis	pensininkė, buv. tarnautoja valstybinėje, privačioje	801-1200	domisi	visada balsuoja, ne narė	TS-LKD sava	katalikų, į bažn. - kartą per savaitę	4	9
2	vyras	62	miestas	aukštasis universitetinis	specialistas valstybinėje	1801-2500	nelabai domisi	visada balsuoja, ne narys	balsavo ir už Paksą, ir už darbiečius, ir už socdemus	netikintis	2	10
3	vyras	56	miestas	aukštasis universitetinis	specialistas valstybinėje	1201-1800	domisi	dažnai balsuoja, ne narys	balsuoja už liberalus	"į Absoliutą", į bažn - prie progos, pamedituoti	4	4

³⁰⁵ Skaitmuo žymi teisingų atsakymų skaičių (iš viso užduoti penki klausimai, juos galima rasti interviu klausimyne)

³⁰⁶ Skalėje nuo 1 iki 10, kur 1 žymi kairiąsias pažiūras, o 10 – dešiniąsias.

4	moteris	62	miestas	spec. vidurinis	tarnautoja valstybinėje	1201-1800	domisi	visada balsuoja, ne narė	TS-LKD sava	katalikų, į bažn. - tik per kai kurias šventes	2	Nežino
5	moteris	56	miestas	spec. vidurinis	tarnautoja valstybinėje	801-1200	nelabai domisi	visada balsuoja, ne narė	balsuoja už TS	katalikų, į bažn. - kartą per savaitę	3	10
6	vyras	26	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistas privačiame versle	1801-2500	nelabai domisi	visada balsuoja, visuomeninės org. narys	balsuoja už LRLS	netikintis	3	5
7	moteris	24	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistė nevyriausybėje	1201-1800	domisi	visada balsuoja, ne narė	balsuoja už LRLS	krikščionių („ne katalikų!“), į bažn. - per šventes	5	5
8	moteris	27	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistė nevyriausybėje	1801-2500	domisi	dažnai balsuoja, visuomeninės org. narė	nepatinka nei viena	labiau tikinti, į "mišrų budizmo-krikščionybės dvasingumą", į bažn - kartą per mėnesį	4	1
9	vyras	67	miestas	vidurinis	pensininkas, buv. darbininkas	1201-1800	domisi	visada balsuoja, ne narė	TS-LKD sava	katalikų, į bažn. - kartą per savaitę	4	10
10	moteris	29	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistė valstybinėje	1801-2500	visiškai ne	dažnai balsuoja, visuomeninės org. narė	„liberalai, bet pradeda patikt TS“	nepraktikuojant i katalikė	2	7
11	vyras	30	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistas valstybinėje	1201-1800	labai domisi	visada balsuoja, visuomeninės org.narys	buvo - liberalai, dabar - TS	katalikų, į bažn. - kartą per savaitę	4	7

12	moteris	24	didmiestis	aukštasis universitetinis	studentė	401-800	domisi	visada balsuoja, visuomeninės org.narė, labiau aktyvi	balsuoja už LRLS	katalikė "ant popieriaus", į bažn. - tik per kai kurias religines šventes	4	5
13	moteris	23	didmiestis	aukštasis universitetinis	studentė	iki 400	domisi	visada balsuoja, aktyvi Žaliųjų partijos ir visuomeninių org. narė	sava laiko Žaliųjų, bet kur ši nekandiduoja, balsuoja už socialdemokratų	katalikė "ant popieriaus" (pačios žodžiais), į bažn. - tik per kai kurias religines šventes	5	3
14	moteris	35	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistė privačiame versle	801-1200	domisi	visada balsuoja, ne narė	balsuoja už TS-LKD	katalikė, į bažn. - kartą per savaitę	4	9
15	moteris	36	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistė valstybinėje	1201-1800	labai domisi	balsuoja retai, labiau aktyvi pol. partijos ir labiau pasyvi visuomeninės organizacijos narė	LSDP	tikinti, krikščionių, bet į bažnyčią beveik niekada nevaikšto	5	3
16	vyras	38	kaimas	aukštasis universitetinis	aukščiausios ar vidurinės grandies vadovas valstybinėje įstaigoje	2500 ir daugiau	domisi	visada balsuoja, dalyvauja visuomeninėje veikloje, yra pasirašęs peticiją ne internetu; asociacijos narys (dalyvauja	balsuoja už TS-LKD	tikintis. Krikščionių, į bažn- tik per kai kurias religines šventes	5	8

								rengiant sąskrydžius, varžybas...)				
17	moteris	35	kaimas	aukštasis universitetinis	aukščiausios ar vidurinės grandies vadovė privataus verslo sektoriuje	1201-1800	nelabai domisi	visada balsuoja, ne narė	savos partijos neturi, 2008 m. neprisimen a - už Tautos prisikėlimo partiją arba pirmą kartą balsavo už TS-LKD, bet nežino, ar balsuotų už juos dar kartą	netikinti	3	6
18	vyras	46	miestas	aukštasis universitetinis	specialistas valstybinėje	1801-2500	labai domisi	visada balsuoja, socialdemokratų partijos narys, labiau aktyvus	socialdemokratų	netikintis, laisvamanis	5	5
19	vyras	52	didmiestis	aukštasis universitetinis	aukščiausios ar vidurinės grandies vadovas nevyriausybėje, specialistas valstybinėje	1801-2500	domisi	visada balsuoja, visuomeninių org-jų narys	Dabar balsuotų už TS-LKD, bet patinka ir liberalai. Už ką balsavo 2008, neatsimena.	tikintis katalikas, į bažn-kartą per mėnesį	5	nežino, gal 7

(papildoma Q imtis trečiajam, „ideologiniam“, rinkiniui)												
20	vyras	47	kaimas	spec. vidurinis	darbininkas privačiame sektoriuje	801-1200	domisi	visada balsuoja, ne narys	2012 m. pirmą kartą balsavo už Darbo partiją, neapsisprendęs už ką balsuos kituose	tikintis katalikas, bet bažnyčioje lankosi rečiau nei kartą per metus	1	ne žino
21	vyras	49	miestas	spec. vidurinis	darbininkas privačiame sektoriuje	801-1200	nelabai domisi	visada balsuoja, ne narys	2012 m. pirmą kartą balsavo už Darbo partiją, balsuotų ir vėl	tikintis krikščionis, bažnyčioje lankosi kartą per mėnesį	4	8
22	vyras	23	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistas valstybinėje įstaigoje	1801-2500	nelabai domisi	dažniausiai balsuoja, ne narys	praktiškai visada balsuoja už TS-LKD, bet ar balsuos ir kituose rinkimuose - dar neapsisprendęs (visgi TS-LKD patinka labiausiai)	tikintis katalikas, bažnyčioje lankosi kartą per savaitę	4	5
23	moteris	25	didmiestis	aukštasis universitetinis	studentė	401-800	domisi	visada balsuoja, ne narė	TS-LKD laiko sava	savęs nelaiko tikinčia, bet į bažnyčią vaikšto kartą per mėnesį	4	4

24	moteris	23	didmiestis	aukštasis universitetinis	studentė	1201-1800	domisi	visada balsuoja, aktyvi visuomeninės org. narė (dalyvauja, organizuoja, generuoja idėjas...)	balsuoja už TS-LKD, nes „arčiausiai širdies“, bet ar „sava“ - tai „vargu bau“	tikinti katalikė, bažnyčioje lankosi dažniau nei kartą per savaitę	5	8
25	vyras	23	didmiestis	aukštasis universitetinis	studentas	2500 ir daugiau	labai domisi	visada balsuoja, ne narys	sava laiko LRLS, už ją balsuoja ir balsuotų	netikintis	5	6
26	vyras		didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistas valstybinėje įstaigoje	1801-2500	labai domisi	visada balsuoja, ne narys	sava laiko LRLS, už ją balsuoja ir balsuotų	tikintis katalikas, bažnyčioje lankosi tik per kai kurias religines šventes	4	8
27	moteris	23	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistė viešojoje įstaigoje, studentė	1201-1800	labai domisi	visada balsuoja, aktyvi visuomeninės org. narė (dalyvauja, organizuoja, generuoja...)	balsuoja už TS-LKD	tikinti katalikė, bažnyčioje lankosi kartą per savaitę	5	8
28	moteris	36	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistė valstybinėje įstaigoje	2500 ir daugiau	domisi	visada balsuoja, aktyvi visuomeninės organizacijos narė	balsuoja už TS-LKD	tikinti katalikė, bažnyčioje lankosi tik per kai kurias religines šventes	5	8
29	moteris	Informantė į kiekybinės interviu dalies klausimus neatsakė										

30	vyras	24	didmiestis	aukštasis universitetinis	specialistas privačiame sektoriuje, studentas	1801-2500	labai domisi	visada balsuoja, visuomeninės org. ir pol. partijos aktyvus narys	TS-LKD laiko sava	tikintis katalikas, bažnyčioje lankosi kartą per mėnesį	5	10
----	-------	----	------------	---------------------------	---	-----------	--------------	---	-------------------	---	---	----

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. About Q Methodology. *Q Methodology: a method for modern research*, <<http://qmethod.org/about>> [žiūrėta 2011 09 30];
2. Abramowitz, Alan I., „It’s Abortion, Stupid: Policy Voting in the 1992 Presidential Election“, *The Journal of Politics*, 57 (1), 1995, p. 176-186;
3. Achen, Christopher H., „Mass political attitudes and survey response“. *American Political Science Review*, 1975, 69, 1218 – 1231;
4. Adorno, Theodor W., Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson, and Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality*. Harper & Brothers, 1950. <<http://www.ajarchives.org/main.php?GroupingId=6490>> [žiūrėta 2014 02 08];
5. Affleck, Claire, Katie Curling, Becky Follin, „Academic Success and Self-schema“. <<http://www.psychology.sbc.edu/affleck2.htm>>. [žiūrėta 2011 11 28];
6. Alvarez, Michael, John Brehm, *Hard Choices, Easy Answers: Values, Information, and American Public Opinion*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2002;
7. Axelrod, Robert, „Schema Theory: An Information Processing Model of Perception and Cognition“. *American Political Science Review*, 1973, 67 (4), 1248-1266;
8. Axelrod, Robert, „The Structure of Public Opinion on Policy Issues“. *Public Opinion Quarterly*, 1967, 31, 51 – 60;
9. Badescu, Gabriel, Paul E. Sum, “The Importance of Left-Right Orientations in the New Democracies”. *Paper prepared for Presentation at the International Conference on „Elections and Democratic Governance“, organized by the Institute of Political Science, Academia Sinica (IPSAS)*, 2005, <<http://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCUQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.cses.org%2Fplancom%2F2005Taipei%2FBadescu%26Sum.pdf&ei=GBL2UuKTLLeGV7Aa83IC4Dw&usg=AFQjCNG490S14hCmu5czTzd4gckpDEIOdg&sig2=7I-rsY95hoiVnyf8n77DyQ&bvm=bv.60983673,d.bGE&cad=rja>> [žiūrėta 2013 12 02];
10. Barton, Allen H., R. Wayne Parsons, „Measuring Belief System Structure“. *The Public Opinion Quarterly*, 1977, 41 (2), 159 – 180;

11. Basili, John N., Joseph F. Fletcher, „Response-Time Measurement in Survey Research: A Method for CATI and A New Look at Nonattitudes“, *Public Opinion Quarterly*, 1991, 55, 331-346;
12. Bassili, John N., „Response Latency versus Certainty as Indexes of the Strength of Voting Intentions in a CATI Survey“. *Public Opinion Quarterly*, 1993, 57, 54-61;
13. Birch, Sarah, „Electoral Systems and Party System Stability in Post-Communist Europe“. Pranešimas 97-tajame metiniame *American Political Science Association* susitikime, San Francisco, 2001 08 90 – 09 02.
<<http://www2.essex.ac.uk/elect/database/papers/SBvolatility.pdf>>, 2011 03 02;
14. Brewer, Paul R., Kimberly Gross, „Values, Framing and Citizens' Thoughts about Policy Issues: Effects on Content and Quality“, *Political Psychology*, 2005, 26 (6), 929-948;
15. Bryan, Christopher J., Carol S. Dweck, Lee Ross, Aaron C. Kay, Natalia O. Mislavsky, „Political mindset: Effects of Schema Priming on Liberal-Conservative Political Positions“. *Journal of Experimental Social Psychology*, 2009, 45, 890 – 895;
16. Brown, Steven R., *Political subjectivity: Applications of Q methodology in political science*. New Haven and London: Yale University Press, 1980;
17. Brown, Steven R., „A Primer on Q Methodology“. *Operant Subjectivity*, 1993, 16 (3/4), 91-138. Ankstesnę teksto versiją be kai kurių pakeitimų galima rasti: Steven R. Brown, *A Q Methodological Tutorial*. Eight postings to QUALRS-L@UGA 1991/1992
<<http://facstaff.uww.edu/cottlec/QArchive/Primer1.html>> [žiūrėta 2011 09 30];
18. Brown, Steven R., „Consistency and the Persistence of Ideology: Some Experimental Results“. *The Public Opinion Quarterly*, 1970, 34 (1), 60-68;
19. Brown, Steven R., „Q methodology and qualitative research“. *Qualitative Health Research*, 1996, 6 (4),
<<http://www.lrz.de/~schmolck/qmethod/srbqhc.htm>> [žiūrėta 2011 09 30];
20. Butkevičienė, Eglė, Eglė Vaidelytė, Giedrius Žvaliauskas, „Ideologija ir partinė veikla: Lietuvos partijų lyderių požiūris“. *Politologija*, 2009, 54 (2), 33-58;

21. Butler, David, Donald Stokes, *Political Change in Britain: Forces Shaping Electoral Choice*. London: Macmillan, 1969;
22. Carnaghan, Ellen, „Thinking about Democracy: Interviews with Russian Citizens“. *Slavic Review*, 2001, 60 (2), 336-366;
23. Cherry, Kendra, „What Is a Schema?“ *Psychology Dictionary*. <http://psychology.about.com/od/sindex/g/def_schema.htm> [žiūrēta 2011 10 20];
24. Chong, Dennis, James N. Druckman, „Framing Theory“, *Annual Review of Political Science*, 2007, 10, 103-126;
25. Comparative Manifestos Project, *Description of the Manifesto Data Set Full Dataset*, 2011 10 20, <https://manifesto-project.wzb.eu/data/MPDataset_full_codebook.pdf> [žiūrēta 2012 04 01];
26. Conover, Pamela J., Stanley Feldman in: „Where is the Schema? Critiques“, *American Political Science Review*, 1991, 85 (4), 1364-1369;
27. Conover, Pamela J., Stanley Feldman, „How People Organize the Political World: A Schematic Model“. *American Journal of Political Science*, 1984, 28, 95-126;
28. Converse, Philip E., Gregory B. Markus, „Plus ca change...: The New CPS Election Study Panel“. *The American Political Science Review*, 1979, 73 (1), 32 – 49;
29. Converse, Philip, „The Nature of Belief Systems in Mass Publics“. In David Apter (sud.), *Ideology and Discontent*. New York: Free Press, 1964;
30. Dahlin, Bo, „Critique of the Schema Concept“. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 2001, 45 (3), 287 – 300;
31. Dalton, Russell J., *Citizen politics in Western democracies : public opinion and political parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*, Chatham: Chatham House Publ., 1988;
32. Degutis, Mindaugas, „Lietuvos politinė kultūra visuomenės kaitos sąlygomis“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Politinė kultūra ir visuomenės kaita*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas, 2002, 49-69;
33. *Description of the Manifesto Data Set Full Dataset*. In: Andrea Volkens, Onawa Lacewell, Pola Lehmann, Sven Regel, Henrike Schultze, Annika Werner, *The Manifesto Data Collection. Manifesto*

- Project* (MRG/CMP/MARPOR). Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 2011 10 20, <https://manifesto-project.wzb.eu/data/MPDataset_full_codebook.pdf> [žiūrėta 2012 04 01];
34. Downs, Anthony, *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper Collins Publishers, 1957;
35. Druckman, James N., „Political Preference Formation: Competition, Deliberation, and the (Ir)relevance of Framing Effects“. 2003, <<http://polmeth.wustl.edu/media/Paper/druck03.pdf>> [žiūrėta 2011 10 20];
36. Druckman, James N., „The Implications of Framing Effects for Citizen Competence“. *Political Behavior*, 2001, 23(3), 225-256;
37. Druckman, James N., „What’s It All About? Framing in Political Science“. Kn. Gideon Keren (sud.), *Perspectives on Framing*. New York: Psychology Press / Taylor & Francis, forthcoming (žiūrėta <http://faculty.wcas.northwestern.edu/~jnd260/publications.html> 2009);
38. Druckman, James N., Kjersten R. Nelson, „Framing and Deliberation: How Citizens’ Conversations Limit Elite Influence“. *American Journal of Political Science*, 2003, 4 (47), 729-745;
39. Epperly, Brad, „Institutions and Legacies: Electoral Volatility in the Post-Communist World“. Pranešimas skaitytas metiniame MPSA Annual National Conference susitikime, Chicago, IL, 2008 04 03, <http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apr_research_citation/2/6/8/1/2/p268123_index.html>, 2009 10 10;
40. *European Values Study 2008 – Lithuania Field Questionnaire*, 2008, <<http://www.europeanvaluesstudy.eu>> [žiūrėta 2011 10 20];
41. Feldman, Stanley, „Structure and Consistency in Public Opinion: The Role of Core Beliefs and Values“. *American Journal of Political Science*, 1988, 36, 416-440;
42. Feldman, Stanley, John Zaller, „The political culture of ambivalence: Ideological Responses to the welfare state“. *American Journal of Political Science*, 1992, 36, 268 – 307;
43. Fiske, Susan T., „Schema-Based Versus Piecemeal Politics: A Patchwork Quilt, But not a Blanket, of Evidence“. Kn. Lau, Richard R., David O. Sears (sud.), *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986, 41-54;

44. Fleishman, John A., „Types of Political Attitude Structure: Results of a Cluster Analysis“. *Public Opinion Quarterly*, 1986, 50, 371 – 386;
45. Gaidys, Vladas, Ainė Ramonaitė, „Visuomenės lūkesčiai“. Kn. Mantas Adomėnas et al. (sud.), *Lietuvos tauta: būklė ir raidos perspektyvos*. Vilnius: Versus aureus, 2007, 53-83;
46. Goren, Paul „Core Principles and Policy Reasoning in Mass Publics: A Test of Two Theories“. *British Journal of Political Science*, 2001, 31 (1), 159-177;
47. Hague, Rod, Martin Harrop, Shaun Breslin, *Comparative Government and Politics: An Introduction*. London: MacMillan, 1992, 152;
48. Halpin, John, Karl Agne, „State of American Political Ideology, 2009: A National Study of Political Values and Beliefs“. 2009 <http://www.americanprogress.org/issues/2009/03/pdf/political_ideology.pdf> [žiūrėta 2012 04 01];
49. Hamill, Ruth, Milton Lodge, „Cognitive Consequences of Political Sophistication“. Kn. Lau, Richard R., David O. Sears (sud.), *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986, 69-94;
50. Hastie, Reid, „A Primer of Information-Processing Theory for the Political Scientist“. Kn. R.R. Lau, D.O. Sears (sud.), *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986, 11-40;
51. Hennessy, Bernard, „A Headnote on the Existence and Study of Political Attitudes“. *Social Science Quarterly*, 1970, 51, 463, žr.: Oskamp, Schultz, *Attitudes and Opinions...*, *op.cit.*, 147;
52. Hochschild, Jennifer L., *What's Fair: American Beliefs about Distributive Justice*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1982;
53. Hoffman, Lindsay H., Carroll J. Glynn, Michael E. Hoge, Rebecca Border Sietman, Tiffany Thomson, „The Role of Communication in Public Opinion Processes: Understanding the Impacts of Intrapersonal, Media, and Social Filters“. *International Journal of Public Opinion Research*, 2007, 19 (3), 1-26 (287-312);
54. Imbrasaitė, Jūratė, „Citizenship Typology in Lithuania: Traditional Active or Postmodern Citizenship?“. *Socialiniai mokslai*, 2011, 2 (72);
55. Imbrasaitė, Jūratė, „Political participation typology in postcommunist Lithuania“. *Socialiniai mokslai*, 2009, 2 (64), 67-78;

56. Imbrasaitė, Jūratė, „Vertybinės orientacijos ir politinis dalyvavimas Lietuvoje: individualistinė-kolektyvinė dimensija“. *Filosofija. Sociologija*, 2004, (2), 26-32;
57. Jennings, Kent, „Ideological Thinking Among Mass Publics and Political Elites“. *The Public Opinion Quarterly*, 1992, 56 (4), 419 – 441;
58. Jokubaitis, Alvydas, *Politika be vertybių*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008;
59. Jost, John T., Christopher M. Federico, Jaime L. Napier, „Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities“. *Annual Review of Psychology*, 2009, 60, 307 – 337;
60. Janušauskienė, Diana, Jūratė Novagrockienė, „Lietuvos gyventojų požiūrio į saugumą analizė“. Kn. Gediminas Vitkus (sud.), *Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2002*. Vilnius: Lietuvos krašto apsaugos ministerijos leidykla, 2003, 277-298;
61. Jurkynas, Mindaugas, „Politinio konflikto kaita ir takoskyros“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lietuva po Seimo rinkimų 2000*, 2001, 23-33;
62. Jurkynas, Mindaugas, „The 2004 General Election And Left–Right Change In Lithuania“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lithuanian political science yearbook 2004*. Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2005, 11-30;
63. Jurkynas, Mindaugas, Ainė Ramonaitė, „Kairė ir dešinė Lietuvoje: ekspertų ir elektorato nesusikalbėjimas“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lietuva po Seimo rinkimų 2004*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas, 2005, 71-90;
64. Juršytė, Justina, „Progresiniai mokesčiai įveikė pirmą barjerą Seime“ (straipsnis ir 1314 komentarų). *Verklas.delfi.lt*, 2011 03 31. <<http://verklas.delfi.lt/business/progresiniai-mokesciai-iveike-pirma-barjera-seime.d?id=43859169>> [žiūrėta 2011 10 20];
65. Kendra Cherry, „What Is a Schema?“, *Psychology Dictionary*, <http://psychology.about.com/od/sindex/g/def_schema.htm>, 2011 02 26;
66. Kinder, Donald R., „Diversity and Complexity in American Public Opinion“. Kn. Ada W. Finifter (sud.), „Political Science: The State of the Discipline“, Washington: American Political Science Association, 1983, 389-428;

67. Krupavičius, Algis, „Seimo rinkimai 2000 ir partijų programų diskursas“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lietuva po Seimo rinkimų 2000*, 2001, 40-50;
68. Kuklinski, James H., Robert C. Luskin, John Bolland, „Where is the Schema? Going Beyond the „S“ Word in Political Psychology“. *The American Political Science Review*, 1991, 85 (4), 1341 – 1356;
69. Kumlin, Stefan, „Ideology-driven opinion formation in Europe: The case of attitudes towards the third sector in Sweden“. *European Journal of Political Research*. 2001, 39, 487 – 518;
70. Lane, Robert, *Political Ideology: Why the American Common Man Believes What He Does*. New York: Free Press, 1962;
71. Lau, Richard R., Richard A. Smith, Susan T. Fiske, „Political Beliefs, Policy Interpretations, and Political Persuasion“, *Journal of Politics*, 3 (53), 1991, 644-675;
72. Lau, Richard R., „Political Schemata, Candidate Evaluations and Voting Behavior“. Kn. Lau, Richard R., David O. Sears (sud.), *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986, 95-126;
73. Lau, Richard R., David O. Sears, „An Introduction to Political Cognition“. Kn. Lau, Richard R., David O. Sears (sud.), *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986, 3-10;
74. Lau, Richard R., David O. Sears, eds., *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*, Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986;
75. Lau, Richard R., David P. Redlawsk, „Advantages and Disadvantages of Cognitive Heuristics in Political Decision Making“. *American Journal of Political Science*, 2001, 45 (4), 951-971;
76. Lau, Richard R., David P. Redlawsk, *How Voters Decide: Information Processing during Election Campaigns*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006;
77. Lau, Richard R., Richard A. Smith, Susan T. Fiske, „Political Beliefs, Policy Interpretations, and Political Persuasion“. *Journal of Politics*, 1991, 53 (3), 644-675;
78. Laučius, Vladimiras, „Nugalėtojai viešojoje erdvėje – konservatoriai-krikdemai ir liberalai“. www.delfi.lt, 2012 11 19.

- <<http://www.delfi.lt/archive/print.php?id=60019529> >, [žiūrėta 2012 11 23];
79. Lepeškienė, Vitalija, Laima Bulotaitė, „Pirmieji psichologo karjeros žingsniai: su išsilavinimu siejami lūkesčiai“. *Psichologija*, 2010 (41), 68 – 83;
 80. Lieberman, Matthew D., Darren Sreiber, Kevin N. Ochsner, „Is Political Cognition Like Riding a Bicycle? How Cognitive Neuroscience Can Inform Research on Political Thinking“. *Political Psychology*, 2003, 24 (4), 681-704;
 81. Linzer, Drew A., „The Left-Right Ideological Spectrum in Global Mass Opinion“, *Working paper*, October 2011;
 82. Litwak, Eugene, Nancy Hooyman, Donald Warren, „Ideological Complexity and Middle-American Rationality“. *Public Opinion Quarterly*, 1973, 37, 317 – 332;
 83. Lodge, Milton, Kathleen M. McGraw, in: „Where is the Schema? Critiques“, *American Political Science Review*, 1991, 85 (4), 1357-1364;
 84. Lodge, Milton, Kathleen M. McGraw, Pamela Johnston Conover, Stanley Feldman, Arthur H. Miller, „Where is the Schema? Critiques“. *The American Political Science Review*. 1991, 85 (4), 1357 – 1380;
 85. Lodge, Milton, Kathleen M. McGraw, in: „Where is the Schema? Critiques“, *American Political Science Review*, 1991, 85 (4), 1357-1364;
 86. Lodge, Milton, Ruth Hamill, „A Partisan Schema for Political Information Processing“. *American Journal of Political Science Review*, 1986, 80 (2), 505 – 520;
 87. Lukaitytė, Rasa, 84,5 proc. gyventojų pasisako už progresinius mokesčius. 2011 m. gegužės 6 d., <<http://verslas.delfi.lt/archive/article.php?id=45142807>> [žiūrėta 2012 04 24];
 88. Luttbeg, Norman R., „The Structure of Beliefs Among Leaders and the Public“. *Public Opinion Quarterly*, 1968, 32, 398 – 409;
 89. *Manifesto Project Database*. Andrea Volkens, Onawa Lacewell, Pola Lehmann, Sven Regel, Henrike Schultze, Annika Werner, *The Manifesto Data Collection. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR)*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 2011 <<https://manifesto-project.wzb.eu/>> [žiūrėta 2012 04 01];

90. Marcus, George E., David Tabb ir John L. Sullivan, „The Application of Individual Differences Scaling to the Measurement of Political Ideologies“. *American Journal of Political Science*, 1974, 18 (2), 405-420;
91. Matonytė, Irmina, „Pokomunistinės Lietuvos elito vertybinių orientacijų kaita 1990-2000 m.“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Politinė kultūra ir visuomenės kaita*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas, 2002, 86-100;
92. Matonytė, Irmina, Vaidas Morkevičius, Heinrich Best, „Elitų Europa: ES valstybių narių politinio ir ekonominio elito europietišumo mastai“. *Politologija*, 2009, 54 (2), 3-32;
93. Miller, Arthur H. in: „Where is the Schema? Critiques“, *American Political Science Review*, 1991, 85 (4), 1369-1376;
94. Modigliani, Andre, William A. Gamson, „Thinking about Politics“, *Political Behavior*, 1979, 1(1), 5-30;
95. Monroe, Kristen Renwick, „John Donne’s People: Explaining Differences between Rational Actors and Altruists through Cognitive Frameworks“. *The Journal of Politics*, 1991, 53 (2), 394-433;
96. Morkevičius, Vaidas, „Neideologinis Seimas? Statistinė svarbių 2004-2008 m. kadencijos Lietuvos Seimo balsavimų analizė“. Ainė Ramonaitė (sud.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2009, 53-87;
97. Nie, Norman H., Kristi Andersen, „Mass Belief Systems Revisited: Political Change and Attitude Structure“. *The Journal of Politics*, 1974, 3 (36), 540-591;
98. Nisbet, Robert A., *Sociologijos tradicija*. Vilnius: Pradai, 2000;
99. Oskamp, Stuart, P. Wesley Schultz, *Attitudes and Opinions*. London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2005;
100. Patterson, Samuel C., “The Political Cultures of the American States“. *The Journal of Politics*, 1968, 30 (1), 187-209;
101. *Presidential Compass 2012: Discover your position compared to the manifestos or the candidates*, <<http://www.laboussolepresidentielle.fr/>> [žiūrėta 2012 04 01];
102. Ramonaitė, Ainė, „Ar demokratija yra vertybė, arba kodėl lietuviams reikia stipraus lyderio?“. Kn. Rūta Žiliukaitė, Ainė Ramonaitė, Laima Nevinskaitė, Vida Beresnevičiūtė, Inga

- Vinogradnaitė, *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Versus Aureus, 2006, 243-261;
103. Ramonaitė, Ainė, „Conceptions of Democracy in Post-Soviet Lithuania“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lithuanian Political Science Yearbook 2004*, Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2005, 71-90;
104. Ramonaitė, Ainė (sud.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2009.
105. Ramonaitė, Ainė, „Lietuvos partijų vertybinis žemėlapis: partijų elito nuostatų analizė“. Kn. Ainė Ramonaitė (sud.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2009, 24-52;
106. Ramonaitė, Ainė, „Pilietinės kultūros formavimosi prielaidos ir perspektyvos: socialinio pasitikėjimo raiškos analizė“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Politinė kultūra ir visuomenės kaita*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas, 2002, 70-85;
107. Ramonaitė, Ainė, Nerijus Maliukevičius, Mindaugas Degutis. *Tarp Rytų ir Vakarų: Lietuvos visuomenės geokultūrinės nuostatos*. Vilnius: Versus aureus, 2007;
108. Ramonaitė, Ainė, „Politinių nuostatų ir politinio elgesio modeliai Lietuvos provincijoje“. *Politologija*, 2004, 35 (3), 37-62;
109. Ramonaitė, Ainė, *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*. Vilnius: Versus aureus, 2007;
110. Ramonaitė, Ainė, Rūta Žiliukaitė, „Explaining partisan loyalties in Lithuania“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lithuanian political science yearbook 2009*. Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2008, 11-31;
111. Ramonaitė, Ainė, Rūta Žiliukaitė, „Politinio atstovavimo kokybė Lietuvoje: partijų ir rinkėjų politinių nuostatų atitikimo analizė“. Kn. Ainė Ramonaitė (sud.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2009, 90-121;
112. Ramonaitė, Ainė, „The End of the Left-Right Discourse in Lithuania?“. Kn. Algimantas Jankauskas (sud.), *Lithuanian Political Science Yearbook 2002*. Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2003, 22-37;

113. Ramonaitė, Ainė, „Vertybių kova Lietuvos politikoje: dėl ko ir su kuo kovojama“. Kn. Jankauskas (sud.) *Lietuva po Seimo rinkimų 2008*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, pp. 11-35;
114. Ranonytė, Asta, *Lietuvos moksleivių pilietiškumo nuostatų formavimasis ir raiška*. Disertacijos rankraštis. Kaunas, Kauno technologijos universitetas, 2006;
115. Ridgeway, Cecilia L., „Linking Social Structure and Interpersonal Behavior: A Theoretical Perspective on Cultural Schemas and Social Relations“. *Social Psychology Quarterly*, 2006, 1 (69), 5-16;
116. Rowe, Don, “The Development Of Political Thinking In Schools Students: An English Perspective“. *International Journal of Citizenship and Teacher Education*, 2005, 1 (1), 97-110;
117. Saukienė, Inga, „Seime apsispręsta svarstyti abortų uždraudimo klausimą“ (straipsnis ir 1392 komentarai). [www.delfi.lt](http://www.delfi.lt/news/daily/Health/article.php?id=15378525), 2007 12 20. <<http://www.delfi.lt/news/daily/Health/article.php?id=15378525>> [žiūrėta 2011 10 20];
118. Savicka, Aida, *Postmaterialism and Globalization: The Specificity of Values Change in the Post-Communist Milieu*. Vilnius: Gervėlė, 2004;
119. Schmolck, Peter, „PQMethod Manual“. 2012 m. vasario 28 d. redakcija. <<http://schmolck.org/qmethod/pqmanual.html>> [žiūrėta 2012 05 13];
120. Schwarz, Norbert, „Attitude Construction: Evaluation in Context“. *Social Cognition*, 2007, 25 (5), 638-656;
121. Sears, David O., Leonie Huddie, Lynitta G. Schaffer, „A Schematic Variant of Symbolic Politics Theory, as Applied to Racial and Gender Equality“. Kn. Lau, Richard R., David O. Sears (sud.), *Political Cognition: The 19th Annual Carnegie Symposium on Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1986, 159 – 202;
122. Sims, Henry P., Peter Lorenzi, *The new leadership paradigm: Social learning and cognition in organizations*. Newbury Park, California: Sage Publications, 1992;
123. Šarkutė, Ligita, „Sprendimų priėmimo samprata ir tyrimų tradicijos“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2009, 25 (2), 105-119
124. Tannen, Deborah, Cynthia Wallat, „Interactive Frames and Knowledge Schemas in Interaction: Examples from a Medical

- Examination/Interview“. *Social Psychology Quarterly*, 1987, 50 (2), 205-216;
125. Thomassen, Jacques, „Empirical Research into Political Representation: Failing Democracy of Failing Models?“. Kn.: Warren Miller, Kent Jennings and Thomas Mann (sud.), *Election at Home and Abroad*, Michigan : University of Michigan Press, 1994, p. 237-265;
 126. TNS Gallup atlikta reprezentatyvi Lietuvos gyventojų apklausa. Duomenys pateikti informaciniame pranešime: *Apklausa: Lietuvos gyventojai nepitaria abortų draudimui*. 2008 m. kovo 17 d., <www.alfa.lt/print/176383> [žiūrėta 2012 04 24];
 127. van Exel, Job, Gjalt de Graaf, „Q methodology: A sneak preview“, 2005, <<http://www.qmethodology.net/PDF/Q-methodology%20-%20A%20sneak%20preview.pdf>> [2011 10 10];
 128. Vasiliauskaitė, Nida, „Racionalumo ir teisingumo trintis Johno Rawlso „Teisingumo teorijoje“. *Politologija*, 2005, 4 (40), 53-78;
 129. Vasiliauskaitė, Nida, „Viešojoje erdvėje laimi dešinieji: kokia prasme ir kodėl“. www.delfi.lt, 2013 11 22. <<http://www.delfi.lt/archive/print.php?id=60043677>>, [žiūrėta 2012 11 23];
 130. Veličkaitė, Kristina, Irmina Matonytė, Vaidas Morkevičius. „Europinės ir tautinės tapatybės kriterijai elito narių požiūriu“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2009, 25 (2), 92-104;
 131. Vinogradnaitė, Inga, „Vaizduotė ir teisingumo sprendimai“. *Politologija*, 2005, 37 (1), 3-25;
 132. Weakliem, David L., „Public Opinion, Political Attitudes, and Ideology“, Kn. Alexander Hicks, Mildred A. Schwartz (sud.), *The Handbook of Political Ideology: States, Civil Societies and Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 227-246;
 133. Webler, Thomas, Stentor Danielson, Seth Tuler, „Using Q method to reveal social perspectives in environmental research“. Greenfield MA: Social and Environmental Research Institute, 2009 <<http://www.seri-us.org/sites/default/files/Qprimer.pdf>> [žiūrėta 2011 09 30];
 134. Wilcox, Clyde, Leonard Williams, „Taking stock of schema theory“. *Social Science Journal*, 1990, 27 (4), 373-395;
 135. Wray, J. Harry, „Coment on Interpretations of Early Research into Belief Systems“. *The Journal of Politics*, 1979, 41 (4), 1173-1181;

136. Žiliukaitė, Rūta, Ainė Ramonaitė, „Pasitikėjimas, tolerancija ir solidarumas“. Kn. Rūta Žiliukaitė, Ainė Ramonaitė, Laima Nevinskaitė, Vida Beresnevičiūtė, Inga Vinogradnaitė, *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Versus Aureus, 2006, 222-242;
137. Žiliukaitė, Rūta, Ainė Ramonaitė, „Vertybinės nuostatos ir rinkėjų balsavimas“. Kn. Ainė Ramonaitė (sud.), *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2009, 122 – 157;
138. Žiliukaitė, Rūta, Aida Savicka, Mantas Adomėnas, „Tautos tapatybė ir pilietinių vertybių stiprinimas“. Kn. Mantas Adomėnas et. al. (sud.), *Lietuvos tauta: būklė ir raidos perspektyvos*. Vilnius: Versus Aureus, 2007, 84-122;
139. Žiliukaitė, Rūta, „Lietuvos jaunimo socialinės politinės vertybės: savanaudiškumas ir pilietinės veiklos“. *Politologija*, 2008, 50 (2), 3-22;
140. Žiliukaitė, Rūta, „Lietuvos gyventojų religinė tapatybė ir socialinės-politinės vertybės: skirtumas tarp kartų“. Kn. Rūta Žiliukaitė (sud.), *Dabartinės Lietuvos kultūros raidos tendencijos: vertybiniai virsmai*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007, 49-69;
141. Žiliukaitė, Rūta, „Parama politinei bendrijai; apie piliečių ir valstybės santykį“. Kn. Rūta Žiliukaitė, Ainė Ramonaitė, Laima Nevinskaitė, Vida Beresnevičiūtė, Inga Vinogradnaitė, *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Versus Aureus, 2006, 200-221;
142. Žiliukaitė, Rūta, „Vertybiniai pokyčiai Lietuvos visuomenėje: nuo tradicinių link sekuliarių – racionalių vertybių“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2007, 19 (1), 116-130.